

Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok

Szerkesztette
TÖRÖK ZSUZSA

Az első professzionális írónők, akik megélhetési forrásként tekintettek az írásra, a 19. század második felében jelennek meg, és különülnek el a nem egzisztenciális szükségletből alkotó női szerzőktől. A kötet olyan társadalmi-kulturális folyamatokat tár fel, amelyekben hivatásos írónők és változatos célokkal és motivációkkal ténykedő más íráshasználók vettek részt. A tanulmányok a női szerzőségnek a 19. századi irodalom-, sajtó- és társadalomtörténettel való szoros összefüggéseit vizsgálják, és korabeli funkcióinak, illetve változatainak összetett kontextualizáló feltárására törekednek.

Nőszervezők a 19. században: lehetőség és korlátok

Dr. Horváth Zsuzsanna

Magyar Tudományok Akadémia

Előadás a Magyar Női Társaság

19. századi történetéről

2024. március 15.

Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok

Reciti konferenciakötetek · 4

Sorozatszerkesztő

TÖRÖK ZSUZSA

Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok

Szerkesztette
TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2019

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

Nemzeti Kulturális Alap

A konferencia megrendezését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap

A borítón: *Magyar írónők arczképcsarnoka*, 1862

Köre rajz. Grimm. R.; kiad. Pfeifer Ferdinánd; nyomt. Pollák Testvérek Pesten

Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Lit/40

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X

ISBN 978-615-5478-76-5 (pdf)

Kiadja a Reciti,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó	9
NŐI ESZTÉTIKÁK ÉS KRITIKUS NŐK	13
BALOGH PIROSKA	
Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban	15
FEKETE NORBERT	
Női néven nőként bírálni A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikusi fellépésekor ...	31
FÓRIZS GERGELY	
A széptan és a szépem Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)	47
REFORMKORI FIRKÁSZOK	77
KUCSERKA ZSÓFIA	
Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban	79
KATONA CSABA	
„... író nő vagyunk?!” Az írói identitás Slachta Etelka naplóiban	91

VARGA ZSUZSANNA	
Egy magyar hölgy iratai	
Pulszky Teréz Bécsben, Szécsényben és Londonban	107
DRÁMAÍRÓK ÉS SZÍNÉSZNŐK	121
CZIBULA KATALIN	
Drámaíró nők a hivatásos színjátszás hajnalán	123
BARTHA KATALIN ÁGNES	
Újraképzelt színház	
A színész író és író színésznő énei	135
KAPCSOLATOK ÉS HÁLÓZATOK	153
GYIMESI EMESE	
Versíró nők a 19. század közepén	
Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia	
és Bulyovszky Lilla pályája	155
SZILÁGYI ZITA MÁRIA	
Egy tudósítónő Brüsszelből	
Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége	185
TÖRÖK ZSUZSA	
A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után	
Wohl Stefánia esete a <i>The Scotsman</i> nel	205
KECSMÁR SZILVIA	
Czóbel Minka és a <i>Lélekvándorlás</i>	
A mű fordításának és megjelentetésének körülményei	
a Polignac-levelekben	221
PÉLDAKÉPEK ÉS IDENTITÁSOK	235
MLAKÁR ZSÓFIA	
Női identitás és írás összefüggései Herman Ottóné Borosnyay Kamilla	
feljegyzéseiben	237

FRAUHAMMER KRISZTINA

A zsidó asszony

Az írás mint az identitás keresés és modellalkotás eszköze

két századfordulós zsidó nőírónál 263

STEINMACHER KORNÉLIA

Bajza Lenke: *Leányok tükre*

A női életrajzok hagyománya és propagandisztikus szerepe

a 19. században 277

MŰFAJ ÉS SZERZŐSÉG 291

GULYÁS JUDIT

Női műfaj volt-e a mese?

Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók 293

MIKOS ÉVA

Fehérnéprajz

A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában 337

Személynévmutató 355

A kötet szerzői 373

Előszó

A kötet az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete és az MTA Nőtörténeti Munkabizottsága által 2017. október 19–20-án megrendezett azonos című konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza. A kétnapos tanácskozáson eredetileg huszonhárom előadás hangzott el, ezekből végül tizenhetet tartalmaz a kiadvány. A konferencia az első olyan tudományos rendezvény volt Magyarországon, amely a női írás kérdéskörét kifejezetten a 19. századra fókuszálva vizsgálta. Célja a női szerzőség fogalmának 19. századi irodalom-, sajtó- és társadalomtörténeti folyamatokkal szoros összefüggésben való vizsgálata, valamint korabeli társadalmi-kulturális funkcióinak és változatainak összetett kontextualizáló feltárása volt.

A tanácskozás és a kötet létrejöttében három előfeltevés játszott meghatározó szerepet. Az első ezek közül, hogy a női írás iránti egyre növekvő érdeklődést a korabeli társadalmi-kulturális kontextust feltáró elemzésekkel szükséges körülvenni. A második, hogy a tágabb értelemben vett nő történeti kutatásokon belül differenciált és strukturált, tehát meghatározott időszakra és kérdéskörre koncentrálnak vizsgálatokat célszerű végezni. Végül pedig a harmadik, hogy a nők által létrehozott szövegtörzsek és hagyomány tanulmányozása a 19. századi irodalmi intézményrendszer és meghatározott társadalomtörténeti folyamatok komplexebb megértéséhez járulhat hozzá.

A női íráshasználat a 19. században vált főként középosztálybeli tevékenységgé, az ezt megelőző évszázadokban elsősorban az arisztokrácia kiváltsága volt. A század folyamán, az oktatás demokratizálódásának folyamatával párhuzamosan azonban egyre több nő (és férfi) válik írástudóvá. A magánúton, majd intézményes keretek között működő oktatási rendszer kiépülésével egyidőben

az irodalmi intézményrendszer felállása is zajlik ebben az időszakban. A női írás 19. századi történetét tehát e két folyamat metszéspontján érdemes vizsgálni. Éppen ezért az író nők 19. századi érvényesülésének és megítélésének kérdése elválaszthatatlan a nők társadalmi szerepvállalásával kapcsolatos vitáktól: társadalmi, szociális kérdésekbe ágyazottan tematizálódott, a különböző vélemények megfogalmazására pedig a korszak egyre változatosabb sajtója teremtett lehetőséget. A női írás problematikája ugyanis szimbolikusan tágabb, súlyosabb kérdéseket is magában foglalt: a nők neveltetésével és egyenjogúsításával kapcsolatos korabeli eltérő vélemények feszültségét. A nemi alapon elkülönülő életterek gondolata értelmében a férfiak szerepe a társadalmi nyilvánosságban, a nőké pedig a magánélet környezetében való tevékenykedés volt. E felfogás jelentősen befolyásolta a nők írói pályán való jelentkezésének kérdését, ám a gyakorlatban nem akadályozta meg változatos és rendkívül sajátos írónői életpályáknak a kialakulását.

Következésképp, az első professzionális írónőgeneráció megjelenése a 19. század második felére tehető. Azon nőírók jelentkezéséről van szó, akik immár olyan munkaként tekintettek az írásra, amely akár megélhetést is biztosított számukra. Nem mindenki írt azonban egzisztenciális késztetésből. A nyomtatott irodalom termékei mellett a század folyamán továbbélt egy még mindig erőteljes kéziratos kultúra is: sokan írtak magán- vagy családi használatra szánt szövegeket, verseket, sok nő vezetett naplót az önkifejezés, önreflexió eszközeként és még több nő levelezett, elsősorban kapcsolattartás céljából. Továbbá, a nyomtatásban megjelent szövegek is nagyon változatos műfaji repertoárt fedtek le. Ezt a sokszínű, különféle kontextusokhoz kötött íráshasználatot az írónőség homogénként tételezett fogalma nem képes érzékeltetni. Igencsak változó, hogy mikor, kit és milyen kritériumok alapján tekintettek írónőnek már a 19. században is. Az írónőség fogalma ugyanis egyaránt vonatkozhatott olyan nőkre, akiknek időnként nyomtatásban is megjelent írásuk, vagy akiket szűkebb környezetük avatott „írónővé”, de olyanokra is, akik hivatásszerűen, egzisztenciájuk megteremtése céljából rendszeresen publikáltak. A kötet címben szereplő *nőszerezők* kifejezés e problémát is hivatott érzékeltetni. A kötet tanulmányai nemcsak hivatásos írók szövegeivel foglalkoznak, hanem olyan társadalmi-kulturális összefüggéseket mutatnak fel, amelyekben változatos célokkal és motivációkkal operáló íráshasználó, vagy szövegeket más módon, például a szóbeliségre jellemzően birtokló nők jelennek meg.

A 19. század jelentős változásokat hoz mind a magánélettel, mind pedig a nők társadalmi nyilvánosságban zajló tevékenységével kapcsolatos elképzelésekben. E változások komoly vitákat szítanak a nők elképzelt és valós társadalmi

szerepeivel (feleség, anya, honleány, emancipált nő, esetenként vénkisasszony, özvegy) összefüggésben. A nőneveléssel kapcsolatos reformok és az irodalmi intézményrendszer kiépülése mellett az ipari fejlődés is jelentős szerepet játszik a folyamatban. Új technológiai invenciók a nyomdai költségek csökkenéséhez vezetnek, a szabadidő felértékelődése pedig változatos olvasnivaló iránt gerjeszt egyre növekvő igényt. A sajtóirodalom expanziója és differenciálódása a periodikák felvevőerejének bővülését teszi lehetővé. Ily módon egyre több nő vesz részt a szövegek termelésének és fogyasztásának folyamatában. Szempontunkból pedig nem utolsó sorban a század 1850–1860-es éveiben zajlik az írónőség mibenlétéről szóló máig leghatásosabb vita is.

A kötet tanulmányai tehát mindezen problémák metszéspontján tárnak fel egy-egy személyhez, problémakörhöz, műfajhoz kapcsolódó esetet a hosszú 19. századból. A kiadvány szemléletében jelentős mértékben épít a Fábri Anna által meghonosított művelődés- és társadalomtörténeti szempontú kutatási irányzatra. A nemzetközi szakirodalomból is a legújabb, a feminista irodalomtudomány ideológiaközpontú vonulatán kívül elhelyezkedő, azon túlmutató, a társadalmi-kulturális kontextus feltárására és megértésére törekvő kísérletek bírtak inspiráló hatással.

A kiadvány szerkezete kronologikus sorrendre törekszik, a tanulmányok ugyanakkor tematikus alfejezetek köré szerveződnek, melyek egy-két helyen megbontják a kronológiát. Az értekezések különféle témakörökben reflektálnak a női írás változataira és a nőkkel kapcsolatos elgondolásokra a vizsgált időszakban. Szó esik nőknek írt esztétikákról és ezek intézményes hátteréről, reformkori utazásirodalomról, naplókról és emigrációban készült írásokról, az írói, kritikus, színésznői szerepkörök összefonódásáról, különféle (női) műfajokról, író nők bel- és külföldi kapcsolatépítési stratégiáiról, illetve a női identitás és a szerzőség bonyolult kérdéseiről. Megannyi, a 19. századi női írást megengedő lehetőségről és megnehezítő korlátról.

Török Zsuzsa

NŐI ESZTÉTIKÁK ÉS KRITIKUS NŐK

Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban?¹

„Úgy látom, az ókor kezdetén a bájt kizárólag a női szépséghez tartották il-
lőnek. Valóban, Homérosz idejében a Gráciák egyedül Venust kísérik: a sze-
relmek anyját fürdetik Paphoszon, és kenetik a halhatatlanság olajával,
hogy a halhatatlan istenek tetszését elnyerje; ők öltöztetik vágykeltő, sejtel-
mes ruhákba, és ambróziás köpenybe.” – írja Szerdahely György Alajos az első
magyarországi esztétikai kézikönyv egyik fejezetében.² Erős általánosítással
ugyan, de mondhatjuk, hogy ez a szövegrészlet kiválóan jellemzi, milyen mó-
don kerülhettek kapcsolatba a magyarországi hölgyek az esztétikummal a 18.
század közepéig: mint szép tárgyak, azaz mint az esztétika tudományának ta-
nulmányozásra és leírásra méltó objektumai. Hogy ezen a szemléletmódon az
esztétika intézményes körvonalazása, és az érzékelés tudományaként történő
meghatározása módosított a 18. század második felében, nem nehéz belátni.
Ez az újszerű tudomány előtérbe helyezi az érzékeket, az érzékelés folyamatát
és ennek hatását a szenvedélyekre, érzelmekre.³ Márpedig a nőkről alkotott
antropológiai képzetek a korszak európai kultúrájában egyaránt hangsúlyoz-
zák, hogy a nők kivételesen kifinomult „érzékelők”, talán túlfent is alá van-
nak rendelve érzékeiknek, illetve érzelmi-szenvedélyi világuknak.⁴ Csak idő

1 Jelen tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH K_119577 számú projekt támogatásával készült.

2 SZERDAHELY György Alajos, *Esztétikai írásai: I. Aesthetica (1778)*, kiad., ford. BALOGH Piroksa, Csokonai Könyvtár. Források 15 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 119.

3 Ennek részleteiről lásd: Alexander AICHELE und Dagmar MIRBACH, Hrsg., *Alexander Gottlieb Baumgarten: Sinnliche Erkenntnis in der Philosophie des Rationalismus* (Hamburg: Meiner, 2008).

4 A női érzékenység 18. századi elméleti és társadalmi hátteréről lásd: G. J. BARKER-BENFIELD, *The*

kérdése tehát, hogy az érzékelés tudománya és az érzékelés mesterei, pontosabban mesternői egymásra találhassanak.

Bár első látásra talán nem is feltételeznénk az exjezsuita tudósról, de ez az egymásratalálás magyar kontextusban már az első magyarországi esztétikaprofesszor, Szerdahely György Alajos⁵ életművében tetten érhető. Igaz, nem hangsúlyos módon, voltaképp csak egy paratextus erejéig, de mégis figyelemreméltoán. E korszakfordító esemény Szerdahely utolsó esztétikai monográfiájához, az elbeszélő költészetet összefoglaló 1784-es kötetéhez kötődik.⁶ Az eddigi, nem túlzottan nagyszámú szakirodalmi feldolgozás⁷ elsősorban műfajtörténeti szempontból foglalkozott e kötetrel, és a benne kifejtett regényelméletnek nyilvánított *Fabulae Romanenses* fejezete jól hallható örömmujjongást váltott ki a magyar kritikátörténetből. Kisebb örömkialtásokat a Szerdahely által alkalmazott példák korszerűsége is kiváltott, legjobban illusztrálja ezt Szerdahely kötetének biztosított helye az Osszián-szakirodalomban az Osszián első magyar említése által.⁸

Egyáltalán nem figyelt fel azonban a szakirodalom a *Poesis narrativa* szövegének első meglepő elemére, a kötet ajánlására:

A tekintetes és jeles Vászónkői Zichy Erzsébet úrasszonynak, született Karáncsberényi Berényi grófnőnek, aki tanult, okos, kegyes, szorgalmas, hűséges, tudományokkal és erényekkel ékes, a görög nyelvben is tudós, szelleme nagysága, elméje gyorsasága és lelke nagysága egyedülálló, a szegények és szerencsétlenek oltalmazója,

Culture of Sensibility: Sex and Society in Eighteenth-Century Britain (Chicago–London: University of Chicago Press, 1992).

- 5 Szerdahely György Alajos esztétikaprofesszori tevékenységéről lásd: BALOGH Piroksa, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Irodalomtörténeti füzetek 175 (Budapest: Argumentum, 2014), 13–103.
- 6 SZERDAHELY György Alajos, *Poesis Narrativa ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Buda: Typ. Univ., 1784). A kötet előszaváról részletesen: BALOGH Piroksa, „Poesis narrativa – Szerdahely György Alajos elmélete az elbeszélő költészetéről: Paratextusok”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, 143–150 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017).
- 7 JÁNOSI Béla, *Szerdahely György esztétikája* (Budapest: MTA, 1914); MARGÓCSY István, „Szerdahely György Alajos művészetelmélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1–2. sz. (1989): 1–33; TÓTH Sándor Attila, *A Szép-Jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise* (Budapest: METEM, 2009); LENGYEL Réka, „Desbillons ezópuszi meséinek magyar olvasói: az ifjabb Hatvani István és Szerdahely György Alajos” in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, szerk. LENGYEL Réka, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit és LÉNÁRT Orsolya, 323–337 (Budapest: Reciti, 2015).
- 8 HARTVIG Gabriella, „Ossian in Hungary”, in *The Reception of Ossian in Europe*, ed. Howard GASKILL, 222–239 (London: Thoemmes, 2004).

nemének éke és példája, kinek műveltsége hírnevet, bölcsessége csodálatot, kegyessége szeretetet keltett, minden kor és nemzet legműveltebb és legjobb hölgyeit felülmúlta vagy utolérte, élete és természete kiemelkedő, a hallhatatlanságra méltó ő.⁹

A dedikációk 18. századi magyarországi kontextusát¹⁰ figyelembe véve mindenképpen feltűnő e szöveg, mégpedig elsősorban azért, mert tudományos munka ajánlásaként (főúri) hölgyhöz szól.¹¹ Kézenfekvő lenne a magyarázat, ha közvetlen mecénási támogatást feltételezhetnénk e gesztus mögött. Ez nem zárható ki teljes mértékben, hiszen 1784, azaz a kötet megjelenése nevezetes dátum Szerdahely életében: egyetemi professzori katedrájáról áthelyezik az óbudai főgimnázium igazgatói székébe. Tehát az épp ebben az évben megjelenő *Poesis narrativa* a kiadás idején már nem tekinthető professzori tevékenységét támogató segédkönyvnek, bár a megírás során kétségtelenül annak szánta. Ugyanakkor a kötet, akárcsak Szerdahely korábbi esztétikai monográfiái és az ugyancsak 1784-ben publikált *Poesis dramatica*, „typis Regiae Universitatis” jelenik meg, azaz úgy tűnik, nem kellett magánkiadáshoz vagy más kiadóhoz (és ezzel együtt magántőkéhez) folyamodnia. Óvatosságra inthet a kor másik híres, hölgynek címzett ajánlása, az *Uránia* esete is,¹² ahol a szakirodalom sokáig az ajánlás alapján felté-

- 9 Excellentissimae. Ac. Illustrissimae. Dominae. Dominae. Comiti. Elisabethae. Zichy. De. Vásonkeő. Natae. Ex. Comitibus. Berényi. De. Karáncs-Berény. Doctae. Prudenti. Piae. Laboriosae. Constanti. Scientiis. Et. Virtutibus. Ornatissimae. Graecis. Etiam. Litteris. Eruditae. Amplitudine. Mentis. Promptitudine. Ingenii. Nobilitatae. Animi. Singuláris. Pauperum. Et. Miserorum. Praesidio. Sui. Sexus. Ornamento. Et. Exemplo. Cuius. Eruditio. Famam. Sapientia. Admirationem. Pietas. Amorem. Erexit. Doctissimas. Et. Optimas. Gentium. Ac. Aetatum. Omnium. Feminas. Aut. Superavit. Aut. Aequavit. Vita. Natura. Eminentior. Immortalitatem. Meruit. (SZERDAHELY, *Poesis*, dedicatio.)
- 10 Az előszavak és dedikációk jelentőségéről: SZAJBÉLY Mihály, „Idzadnak a’ magyar tollak”: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 2001), 160–184.
- 11 Ez olyannyira szokatlan, hogy még a Szerdahely életművét lelkesen, ámbar a magyar szakirodalmi kontextus alaposabb feltárása nélkül ismertető Sonja Martina Schreiner is „felkiált” az ajánlás látán: „Die Poesis narrativa ist einer Frau [!] mit Latein- und Griechischkenntnissen gewidmet, der Adeligen Elisabeth Zichy, und mit einem Motto aus der Poetik des Aristoteles überschrieben...” Sonja Martina SCHREINER, „Ein Lateinisches Poetikhandbuch aus Buda: die Ars Poetica Generalis des György Alajos Szerdahelyi (1783)”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, (2008): 433–455; idézet: uo., 450. Pat Rogers szerint a nőknek szóló dedikációk aránya kortárs brit kontextusban 28% körül mozog, de ezek jelentős része királynőknek szól: Pat ROGERS, „Book dedications in Britain 1700–1799: a preliminary survey”, *British Journal of Eighteenth-century Studies* 16, (1993): 213–231.
- 12 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 318–320.

telezte, hogy báró Beleznayné Podmaniczky Anna Mária lenne az a jótékony tökeforrás, akire az *Uránia* előszava utal. Kiterjedtebb forrásismeret alapján később tisztázódott, hogy az anonim mecénás Festetics György volt, a Beleznaynének szóló ajánlás sokkal inkább koncepcionális okokkal magyarázható (női közönség megszólítása, a Beleznay-szalón szellemi jelentősége stb.).¹³ A korszak könyvajánlásait vizsgáló munkák is arra a következtetésre jutnak, hogy a 18. század vége felé egyre inkább uralkodóvá válnak az olyanfajta ajánlások, melyek nem előzetes mecénatúrát honorálnak, sokkal inkább az implicit olvasó személyét jelenítik meg az ajánlásban megszólított személy által.¹⁴ A biztonság kedvéért azonban a Berényi Erzsébetnek szóló ajánlás értelmezésekor érdemes megvizsgálni Szerdahely dedikációs gyakorlatát is. Az 1778-as *Aesthetica* ajánlása¹⁵ Batthány József esztergomi érseknek szól, és terjedelmét tekintve a most idézett ajánlás ötszöröse. Az ajánlás szövegébe a szerző ügyesen szövi bele a Batthyány-család iránti elkötelezettségének és Mária Terézia iránti tiszteletének hangoztatását, ugyanakkor nincs arra utalás, hogy patrónusi viszony, esetleg konkrét anyagi támogatás állna a háttérben. Az ajánlás utal ugyanakkor Batthyány József és a Batthyány család műveltségére és a Múzsák iránt elkötelezett mecénatúrájára, továbbá kiemeli Batthyány József nyájas humanitását – példaképként állítja, és ekként rendeli hozzá a jó ízlés tanáról született szerény munkáskát. A jó ízlésű mecénás és a humanitas egyik példaképe nem mint anyagi támogató, hanem mint ideális olvasó, egyszersmind ideális marketingarc jelenik meg tehát az ajánlás szövegében. Az 1783-as *Ars poetica generalis*¹⁶ nem tartalmaz dedikációt, az előszó sem tér ki semmilyen személyi referenciára. A *Poesis dramatica* 1784-es kötetének ajánlása¹⁷ Szerdahely testvéréhez, Szerdahely József kalocsai kanonokhoz íródott. A szintén igen hosszú ajánló szöveg meglepően személyes: Szerdahely József úgy jelenik meg benne, mint a széptudományok kitűnő értője és művelője, mindemellett a könyv írójának mestere a humán tudományokban, egyszersmind jelen kötetének ihletője. A kötet egyfelől Szerdahely József humán

13 SZILÁGYI Márton, „Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 769–777.

14 A dedikáció ezzel párhuzamosan mintegy önálló, esszé-jellegű műfajjá kezd alakulni, arra is van példa, hogy önálló kötetben adnak ki dedikációkat. Vö. Dustin GRIFFIN, *Literary Patronage in England, 1650–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 1–4.

15 SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores...*, 2 köt. (Buda: Typ. Univ., 1778). Magyar fordításához lásd a 2. jegyzetet.

16 SZERDAHELY György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Buda: Typ. Univ., 1783).

17 SZERDAHELY György Alajos, *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Buda: Typ. Univ., 1784).

tudományokbeli működése érdemeinek elismeréseként, másfelől a testvéri szeretet bizonyoságaképp dedikáltatik. Az ajánlás tehát itt is olyan célszemélyhez szól, aki a kötetbeli ízléleszmény megtestesítője, és ezáltal a kötet ideális olvasója is egyben. Sajátos helyet foglal el Szerdahely ajánlásai között verseskötetének, a *Silva Parnassi Pannonii* 1803-as kiadásának előszava,¹⁸ mely az ajánlást is magában foglalja. A verseskötet metaforikus nyelvének alapja poézis és csillagászat sajátos egybejátszása, és a Hell Miksának szóló ajánlás e poétikai alapelv összefoglalására nyújt remek ürügyet

Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérével, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában te képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket Te nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik Benned ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és kezese. Fogadd el tőlem, ami a Tiéd! Ebben az *Erdőben* felleled mindazt, ami Neked a Te egedet eszedbe juttatja.¹⁹

A dedikáció praktikus vonatkozása mindössze annyi, hogy a kötet egyik hosszú versét, a *Historia Uraniae Musae* epylliont²⁰ Hell kérésére írta Szerdahely, és először Hell csillagászati folyóiratában jelent meg a szöveg.²¹ A fenti részlet azonban jól mutatja, hogy az ajánlás középpontjában ehelyett sokkal inkább Hell műveltsége és kutatói attitűdje áll, beágyazva a kötet poétikai koncepciójába.

18 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii* (Vindobona: Schmidt, 1788). Második kiadása: (Buda: Typ. Univ., 1803).

19 Uo. *dedicatio*, Saját fordításom. – B. P. A kötetről részletesen lásd: TÓTH Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tankölteményei* (Szeged: Gradus Ad Parnassum, 2007); BALOGH Piroska, „Sic itur ad astra: Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és HEGEDÜS Béla, 101–112 (Budapest: Reciti, 2011).

20 SZERDAHELY György Alajos, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely* (Viennae: Typis Joan. Thom. nob. de Trattner, 1787).

21 A megjelenés körülményeiről és adatairól lásd: BALOGH, „Sic itur...”, 109–110.

Az eddigi megfigyelések alapján tehát elmondható, hogy Szerdahely dedikációs gyakorlatára nem jellemző a közvetlen mecénási támogatást honoráló attitűd, ajánlásainak célszemélyei sokkal inkább egy meghatározott műveltség-eszmény és művészetszemlélet megtestesítőiként kerültek kiemelésre. Adott a kérdés tehát, hogy Zichy Miklósné Berényi Erzsébet alakja hogyan illeszthető össze, egyáltalán összeilleszthető-e az epikus költészetről szóló kötet ideális olvasójával.

Az utókor Berényi Erzsébet nevét elsősorban képzőművészetet (építészetet, szobrászatot) pártoló mecénásként és határozott, jól gazdálkodó úrasszonyként őrizte meg, mégpedig kifejezetten az óbudai vagy szőnyi lokalitáshoz kötve.²² Mivel Szerdahely maga is kötődött Óbudához (a kötet kiadása idején, amint említettem, az óbudai főgimnázium igazgatójaként), nyilván ismert volt előtte Berényi Erzsébet effajta imázsa – ugyanakkor az ajánlásban erre a momentumra egyáltalán nem utal.²³ Az ajánlás szövege itt is kiemeli a célszemély humanitását (ez visszatérő momentum Szerdahely ajánlásaiban, érthetően, hiszen műveltség-eszményének középpontjában az átesztétizált humanitas²⁴ áll), másfelől viszont műveltségét és ógörög tudását hangsúlyozza. Kézenfekvőnek tűnik, hogy mivel a korszakban a regények, azaz korabeli nevükön a románok mind tényleges, mind pedig megcélzott olvasóközönsége elsősorban hölgyekből állt, az első magyar regényelméletet magában foglaló kötet ideális olvasója, dedikációjának célpontja egy művelt hölgy legyen. De miért éppen Berényi Erzsébet? Az egyik érv, ami mellette szólhatott, ógörög tudása. A *Poesis narrativa* ugyanis nemcsak a regény, hanem a nagy tekintélyű eposz elméletét is magában foglalta. Mindkét műfaj alapmintái a kötetben is kiemelt görög eposzok és görög regények, Berényi Erzsébet pedig azon ritka hölgyek közé tartozott, aki nyelvi műveltsége révén eredeti nyelven ismerhette meg ezek világát. A Zichy Miklósné mellett szóló má-

22 FILIPSZKY István, „Berényi Erzsébet”, *Budaörsi Napló*, 9. sz. (1994), hozzáférés: 2018.03.28, <http://www.budaorskonyvtar.hu/elektronikus/letoltes/cikkek/cikk033.pdf>; KLUJBER László, „Gróf Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnő XVIII. századi gazdaságsszervező munkájáról”, *Komárom-Esztergom megyei Honismereti Füzetek*, (1992–1993): 55–68; SZILÁRDFY Zoltán, „Képes emléklap az 1763-as földrengésről: Egy ismeretlen Binder J. F.-metszet”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21, (1979): 348–360.

23 Személyes ismeretségük mögött feltételezhető az óbudai lokális kötődés, illetve érdekes adalékot jelenthet ehhez Vay Sándor/Sarolta ama, forrásokkal meg nem erősített felvetése, miszerint Nyitrai Gábor, aki Szerdahely 1779-es dékánása idején töltötte be az egyetemi rektori tisztséget, gyakori vendég volt Zichy Miklósné házában. VAY Sándor, *Ősökrol – unokáknak* (Budapest: Országos Monográfia Társaság, [1910]), 90.

24 Erről részletesen: FÖRIZS Gergely, „Szerdahely György Alajos *Aestheticájának* alapelvei”, *Irodalomtörténet* 94, 2. sz. (2013): 187–206.

sik érv személyes érintettséget is feltételez. A szakirodalom eddig is kiemelte a *Poesis narrativa* regény-fejezete kapcsán a széleskörű példaanyagot, mely az ókori regények mellett a kortárs romántermés korszerű ismeretéről tanúskodott – óvatosan megfogalmazva a kételyt, vajon e többnyire igen világias olvasmányok egyáltalán megfordulhattak-e eredetiben az exjezsuita professzor kezében.²⁵ Berényi Erzsébet szerepe ezen a ponton lehet kulcsfontosságú: a könyvészeti kutatások ugyanis az utóbbi évtizedekben figyeltek fel tekintélyes könyvtárára,²⁶ melynek katalógusa (és a kötetek többsége) az ELTE Egyetemi Könyvtárában található.²⁷ A könyvtár különlegessége, hogy összeállítója látnivalóan szenvedélyes regényolvasó és -gyűjtő lehetett: már a felületes egybevetés is azt mutatja, hogy a *Poesis narrativa* regény-emlétséi szinte kivétel nélkül megfeleltethetők az itt szereplő kötetekkel (sőt, a Szerdahely által említetteteknél még jóval világiasabb, már-már libertinusnak nevezhető, illetve nők által írt regények is szerepelnek a katalógusban).²⁸ A Berényi Erzsébetnek szóló ajánlás tehát egyszerre implikál elismerést és hálát a Szerdahely által minden bizonnyal forrásként használt könyvtár miatt (amögött, hogy e főúri könyvtár bekerülhetett az Egyetemi Könyvtár állományába, valószínűleg szintén Szerdahely nagyrabecsülése feltételezhető), másfelől pedig méltán állítja Berényi Erzsébetet a *Poesis narrativa* ideális olvasójának szerepébe. Az első magyarországi esztétikaprofesszor életműve tehát egy meghatározott műfaji kerethez kötve kiemeli, legitimálja, egyszersmind meg is célozza a női olvasóközönséget.

A következő jelentős, hosszabb ideig tevékenykedő esztétikaprofesszor már evidenciaként kezeli azt a tézist, miszerint a hölgyek értő, pontosabban érző olvasói elsősorban a szépirodalomnak. A Schedius Lajos János számára²⁹ már egyetemistaként meghatározó göttingeni közeg szerepe ebből a szempontból sem elhanyagolandó: tudvalévő, hogy a göttingeni hölgyek, különösen a művelt professzorleányok nemcsak a diákéletet színesítő hangversenyek, szánkázások, kirándulások színfoltjai voltak, hanem a tudományos és a művészi élet részve-

25 MARGÓCSY, „Szerdahely György Alajos...”, 14.

26 A mintegy 2000 kötetes könyvtárra Somkúti Gabriella hívta fel a figyelmet: SOMKÚTI Gabriella, „Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században”, *A Könyvtáros* 41, 5. sz. (1991): 290–296, 295.

27 *Catalogi librorum*: 1. *A comitissa Nic. Zichy vidua, nata c. Berényi, bibliothecae r. univ. testamento legatorum*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, J 47/1.

28 Ezt Granasztói Olga libertinus irodalomról szóló tanulmánya részletesen, példákkal illusztrálva emeli ki: GRANASZTÓI Olga, „A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 3–4. sz. (2000): 393–404, 397–398.

29 Schedius pályájáról és a következőkben említett adatok, események kontextusáról részletesen lásd: BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közlemények Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007).

vöiként is szerepet kaptak. Göttingenhez fűződik az első női doktori fokozat, melyet filozófiából Dorothea Schlözer nyert el 1787-ben, a költeményekkel jeleskedő Philippine Gatterer mentora a nagynevű Gottfried August Bürger költő volt, Meta Forkel, Rudolf Wedekind lánya már 19 évesen regényt jelentetett meg.³⁰ Mindemellett Christoph Meiners történeti előadásain nemcsak az ókori Athénról hallhattak az egyetemisták, de a professzor négykötetes *Geschichte des weiblichen Geschlechts* című nagymonográfiájának³¹ fő tételeivel is szembesültek. Schedius, aki később levélben is tartotta a kapcsolatot Meinersszel, legalábbis minden bizonnyal.³² A nő szépség, művészet és tudomány iránti érzékenysége, nézőpontjának mássága és értékei tehát a göttingeni diákok számára nem elvont teória, hanem megtapasztalt valóság volt. A hazai viszonyok tekintetében Schedius szemmel láthatóan a korabeli *Bildung*-teóriákból kiindulva az érzékeny női olvasók edukációját, ízlésük fejlesztését tartotta elsődleges feladatnak. Ennek megvalósításában maga is szerepet vállalt, mégpedig két fontos médiumot választva e sajátos tudás-, avagy ízlésközvetítés számára.

Az egyik médium az egyre nagyobb körben tért hódító, és fikciós műfajokat egyre nagyobb arányban tartalmazó nyomtatott periodikumok köre volt. Göttingenből hazatérve rögtön részt vállalt az első deklaráltan női közönségnek címzett szépirodalmi folyóirat, az *Uránia* szerkesztésében – ennek részleteit Szilágyi Márton könyve már alaposan bemutatta.³³ De Schedius környezetében a következő években is újra és újra felbukkant kifejezetten női közönséget megszólító periodikumok terve, mégpedig következetesen a németes almanach-formátumban.³⁴ Horváth István 1805 márciusában, az idő tájt, amikor Schedius több témát is felkínált számára kidolgozásra, és kettejük szellemi kontaktusa igen élénk volt, Virág Benedeknek fejtegette „forró beszélgetésben”:

Szánakodásra méltó dolog tudniillik: hogy még eddig senki nem gondolkodott egy bötsületes Magyar zsebbe való Kalendáriomról, melylyet mind a' Magyar Szép

30 További adalékok a témához: Klaus HARPRECHT und Gesa DANE, *Die Göttinger Universitätsmamsellen: Fünf Göttinger Damen, die teilweise schön, allesamt reizvoll, begabt und gebildet, gewiß aber so gescheit waren wie die meisten Professoren* (Göttingen: Deuerlich, 1988); Eckart KLESSMANN, *Universitätsmamsellen: fünf aufgeklärte Frauen zwischen Rokoko, Revolution und Romantik* (Frankfurt am Main: Eichborn, 2008).

31 Christoph MEINERS, *Geschichte des weiblichen Geschlechts* (Hannover: Helwing, 1788–1800).

32 Meiners és Schedius kapcsolatáról: BALOGH, *Ars scientiae...*, 284.

33 SZILÁGYI, *Kármán József...*, 27–56.

34 Schedius vonzódását az almanach-műfaj iránt jól kifejezi, hogy később a Kertbeny Károly által 1846-ban kiadott *Jahrbuch des deutschen Elements in Ungarn* (Pest: Benkert, 1846) német almanach szerzői között is olvasható neve.

Nem, mint pedig a’ Hazai Ifúság zsebében szégyen nélkül el hordozhatna. A’ Pesti, Budai, Pozsonyi, Vázt, Győri ’sa’t. kalendáriumok tsak a’ porság, és korosabbaknak részökre szolgálhatnak. Az efféle jobb izlésű könyv talán tsak elég kelendő lenne, kivált képen ha a’ Német *almanach*-okkal vetekednék. Kis István Úrnak izetlen, dísztelen, parányi zsebbe való kalendárioma el szokott fogyni szorgalmasan: hogyan vennék tehát aztot, a’ mi maga nemében ezerszerte tökéletesebb, és Nemes szivhöz sokkal inkább alkalmaztatva volna? Ebben lehetne leges leg inkább terjeszteni a’ szép érzetét metszett képekre, énekekre, és más ilyenekre nézve Hazafiaink és Leányaink között.³⁵

Horvát később megvalósította tervét: Pozsonyban 1812, 1814 és 1815-re is szerkesztette és kiadta a *Magyar Dámák Kalendáriomát*. A másik Schedius környezetében feltűnő jeles kezdeményezés Kisfaludy Károly *Aurorája*. Hogy Schedius tagja volt az Aurora-körnek, a szakirodalomban közismert momentum; akárcsak hajdan az *Urániában*, melyre egyébként a címadás is emlékeztet, itt is esszé adott az első számba.³⁶ A párhuzam tovább építhető, szemügyre véve az *Aurorában* megjelent *A’ Szépség tudománya* és az *Urániában* megjelent *A’ Vallás’ szeretetre-méltó-volta* című,³⁷ esszéisztikus Schedius-szövegeket. Ezek nemcsak abból a szempontból hasonlatosak, hogy mindkettő egy Schedius valamelyes közreműködésével született időszak kiadvány első kötetében kapott helyet, hanem abból is, hogy mindkettő magyar nyelven íródott, és ez kuriózum Schedius életművében. Az *Urániabeli* írás retorikája közvetlen megszólítottként tünteti fel „Olvasónéink” társaságát, bizalmas viszonyt teremtve a szöveg és a feltételezett, implicit hölgyolvasó között („Barátnéimnak”). A szöveg tematikai középpontját egyértelműen a „Gyönyörűség” szó jelöli ki: a pontokba szedett érvelés annak felsorolása-felmutatása, milyen gyönyörűségek lelhetők fel a vallásos érzelmvilágban. A rövid esszé utolsó mondata pedig egyértelműen esztétikai dimenziójú vallásértelmezést kínál:

De... egész Könyvet kellene írnom, ha azokat a’ Kellemetességeket össze-akarném szedni, a’ mellyek a’ Vallás’ gyönyörködtető Képén vagynak el-terjedve; megelé-

35 *Mindennap: Horvát István pest-budai naplója, 1805–1809*, szerk. TEMESI Alfréd és SZAUDER Józsefné (Budapest: Tankönyvkiadó, 1967), 118.

36 SCHEDIUS Lajos, „A’ Szépség’ tudománya”, *Aurora. Hazai Almanach* 1, (1822): 313–320. Kritikai kiadása: *Doctrina pulcri: Schedius Lajos János széptani írásai*, kiad. BALOGH Piroska (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005), 247–252.

37 *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 25–28.

szem, ha azt a' Gyönyörűséget el-érhetem, hogy ez által Alkalmatosságot adtam Kedves Barátnémnak arra, hogy azon Szépségeket magok keressék a' Vallás' kies Vidékein.

A női olvasó feltételezettsége azért lehet lényeges, mert azt jelzi, hogy a vallás eme esztétikai oldalának és általában véve a szépség dimenzióinak érzékelésére a nő pszichikai-antropológiai alkata megfelelőbb, fogékonyabb, mint a férfié. A látszólag pietista lexikológiára építő szöveg eme markánsan esztétizáló jegyek révén rokoníthatóvá válik Friedrich Schlegel *A filozófiáról. Dorotheának* írt esszéjével. E fiktív levél a női olvasó jelenlétét meg is indokolja: „Nagyon is élénken emlékszem ama merész állításomra, hogy *a nőknek a filozófia nélkülözhetetlen, mert nem létezik más erény számukra, mint a vallás, amelyhez csak filozófia által juthatnak el.*”³⁸ Látnivaló, hogy a Schedius-szöveg kontextusa ebben a vonatkozásban nem a női érzékenységet gyakorlati-kegyességi nézőpontból értelmező pietista irodalomban jelölhető ki.³⁹ Releváns vonatkozást kínál viszont a koraromantika nő-értelmezése, mely sok tekintetben Kant femininitás-értelmezésére épül: ezen belül is kiemelhető a Heyne-szemináriumokat Schediusszal együtt látogató Friedrich Schlegel írásainak nő-képe.⁴⁰ Mint a fent idézett Schlegel-szöveg zárása is mutatja, a bizalmas viszonyban szerepeltetett női olvasó fiktív személye interiorizálódik, mintegy részévé és vezetőjévé válik egy belső megérzési folyamatnak:

Nos, meglepődve veszem észre, hogy tulajdonképpen Te vagy az, aki engem avat be a filozófiába. Csak meg akartam osztani veled a filozófiát_[1] [...] Ezáltal bizonyos fokig saját magammal osztottam meg, mostantól nem különül el többé szellememben... És amit az ember e belső társasság révén kifelé is megtanul közölni, az még mélyebben sajátja lesz, ha mégoly általános közlésen keresztül is.⁴¹

38 Hegyessy Mária fordításában: Friedrich SCHLEGEL, „A filozófiáról: Dorotheának” *Gond*, (1998): 141–158.

39 Richard CRITCHFIELD, „Prophetin, Führerin, Organisatorin: Zur Rolle der Frau im Pietismus”, in *Die Frau von der Reformation zur Romantik: Die Situation der Frau vor dem Hintergrund der Literatur- und Sozialgeschichte*, Hrsg. von Barbara BECKER-CANTARINO, 112–137 (Bonn: Bouvier, 1980).

40 Részletesen lásd: Claudia SIMON-KUHLENDahl, *Das Frauenbild der Frühromantik: Übereinstimmung, Differenzen und Widersprüche in den Schriften von Friedrich Schlegel, Friedrich Daniel, Ernst Schleiermacher, Novalis und Ludwig Tieck*, Dissertation (Kiel: 1991), 31–40. Friedrich Schlegel 1790–1791, August Wilhelm Schlegel 1786–1791 között, tehát Schediusszal egyidőben látogatta Heyne szemináriumait. Vö. Günther MEINHARDT, *Die Universität Göttingen: Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1974* (Göttingen: Musterschmidt, 1977), 67.

41 SCHLEGEL, „A filozófiáról...”, 158.

Innen olvasva a Schedius-szöveg sajátsága nem abban áll, hogy szociológiai szempontból új olvasóközönséget akar megcélózni, hanem hogy a vallás fogalmán illesztve egy új hermeneutikai metódust mutat fel: az érzékenység, mégpedig a (vallásos életben is jelenlévő) szépségre való érzékenység ösztönösen szenzitív, érzelmi és feltáró természetét. Az *Aurora* lapjain közölt Schedius-szöveg eme értelmezés felől közelítve akár az *Urániabeli* közlemény folytatásának is tekinthető. Közvetlen megszólítást ugyan nem alkalmaz, ellenben felütésként az anyaság érzelmvilágát idézi meg, később pedig (az immár közvetlen, női olvasóhoz címzett megszólításokat tartalmazó) Kis János-vers beillesztésével a szépség dimenzióját egyértelműen feminim jelenséggént ábrázolja. A szépséget ugyanakkor a *humanitas* hordozójaként is láttatja a szöveg („Méltán azért a’ Szépséget az emberi jelesség’ symbolumának nevezhetni.”), ennek felszínre hozatalát és megértését pedig a Kis-versen keresztül a szerelem folyamatával írja le. Ebben az olvasatban a nőiség tehát olyan princípium, amely a szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban mutatja fel (Schlegelnél: a filozófiát az élettel köti össze). Látnivaló tehát, hogy a Schedius-szövegek esetében a női olvasók felé fordulás nem pusztán egyfajta nemzetnevelési stratégia vagy marketingfogás, hanem kifejtett és a német romantika femininitás-fogalma felől közelíthető program része lehetett.

Figyelemre méltó továbbá, hogy az *Aurora* ajánlása – „Felséges Karolina Augusta austriai császárné és Magyar országi királynénak mélységes Jobbágyi tisztelettel” – látnivalóan szimbolikus szerepben szólítja meg a királynét, mint a honi asszonyok legelsőbbikét, mintáját, mintegy képviselőjét. Az effajta, hivatalos szerepekhez kötődő női idolképzésre bőséggel található példa Schedius József nádor feleségeinek ajánlott költeményeiben, különösen az Alexandra Pavlovna nagyhercegnő tiszteletére írt német versezetekben.⁴² Mint Pasquich János csillagász életrajzából kitűnik, annak Budára települése után Schedius nemcsak a gellérthegyi csillagvizsgáló létrehozásánál segítette, de része volt abban is, hogy

Pasquich bejáratos lett a nádori lakosztályba. Legkedvesebb művét, a *Természet színházát*⁴³ Budán írta, és a nádori udvar hölgytagjai számára ajánlotta, akiknek minden valószínűség szerint rendszeres előadásokat is tartott a világegyetem rejtélyeiről. Ennek a hölgytársaságnak legfőbb bizalmasa Schedius Lajos volt.⁴⁴

42 SCHEDIUS Lajos, *Freuden-Chor zur Feyer der höchst glücklichen Vermählung Seiner Königlichen Hoheit Joseph Anton’s Erzherzogs von Oesterreich, Palatins des Königreichs Ungarn, mit Ihrer Kaiserlichen Hoheit [...] Städtischen Ofner Theater feyerlich abgesungen* (Pest: Königlichen Universitätschriften, 1801).

43 JOHANN PASQUICH, *Grundriss gemeinfasslicher Vorlesungen über einige der vorzüglichsten Gegenstände des Natur-Schauplatz*, 2 Bände (Ofen: s. p., 1818).

44 VARGHA Domokosné, „Pasquich János”, *Természet Világa* 128, 10. sz. (1997): 471–474.

Hermína hercegasszonnyal és Mária Dorotheával Schedius mint a helyi evangélikus közösség prominens tagja, illetve az előbbi által kezdeményezett, az utóbbi által létrehozott és pártfogolt pesti nőegylet titkára is összekötetésbe került. Mária Dorotheának emellett magyar nyelvtanára volt Schedius, és a hercegaszszonyt kulturális kezdeményezések támogatására ösztönözte.⁴⁵ Talán nem véletlen, hogy Mária Dorothea alakját, felruházva a bécsi udvartól való idegenség és a magyar nemzeti törekvések iránt érzett szimpátia jegyeivel, a szakirodalom később egyfajta Sissi-előképként értelmezte.⁴⁶

Ez a kis kitérő ugyanakkor átvezet minket a hölgyeket célzó tudás- és ízlésközvetítési folyamat másik fontos médiumához: a hivatalos, intézményes oktatáshoz. Amint az 1806-os, társszerzőként jegyzett evangélikus iskolareformjában, a *Systema rei scholasticae*⁴⁷ leányiskoláknak szentelt VII. fejezetében Schedius tételesen leírja, a nevelés elsődleges célja, hogy a leendő családanyákból olyan művelt pedagógusok váljanak, akik felelősséggel képesek az óvodai nevelés alternatíváját jelentő és az elemi oktatást megalapozó, tudatos házi nevelés megvaló-

45 „Egy ilyen, Morgenblatt forma folyó Irásnak híjával vagyunk még. Tudod, hogy még a mult nyáron járt e körül eszem Igazzal, de őt környüállásai Pánczélhoz csatlák. A télen Báró Podmaniczky József Ő Excelja több ízben serkentgetett ideám megvalósítására s külön ugyan azt tevő Kisfaludy Károlylyal is. Kisfaludy megszólított hogy állanék egybe vele. Megtudák a plánt Gr. Majláth, Gr. Teleki Ferencz, és Gr. Teleki József, Prof. Schedius, s ösztönzének. Nem könnyű e Katót tánczba vinni? Prof. Schedius, ki a Palatinának Magyar Nyelv tanítója, elérhözta a dolgot Ő Herczegségének, ez tenyerébe tapsolva fogadta, Olvasónénknak ajánlá magát. Beszélt a Herczeggel, Instántiánk beadásával késvén holmik miatt, a Palatina kérdezé Schediust hogy miért nem megyünk a Herczeghez, holott vár. Mentünk. Gr. Pálffy Fidélist elkészíté Gr. Teleki Ferencz, mint a Nádor kamarássát. Beadtuk a Herczegnek személyesen Instantiánkat. Május 21dikén a Helytartó Tanácstól ki kaptuk az engedelmet, úgy hogy a Cancelláriához nem is küldetik ügyünk. Ezt akartuk elébb, hogy bizonyosabb reménységgel dolgozhassunk.” Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Pest, 1822. jún. 9., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 18:85.

46 Különösen tanulságos ilyen szempontból: Georg LOESCHE, *Die evangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg: Eine historisch-psychologische Studie* (Wien: Manz, 1904); PAYR Sándor, *Mária Dorottya nádorasszony: Egykorú napló és eredeti levelek tükrében* (Budapest: Hornyánszky, 1908). E kötetek, melyek éppen a Sissi-kultusz virágzása idején jelentek meg, értelmezhetők egyfajta tudatos előképre-resés eredményeiként is.

47 SCHEDIUS Lajos, *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria*, kiad. TERRAY Barnabás (Budapest: Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeum, 1989). A tanterv jelentőségéről: OLÁH János, „Schedius Lajos az evangélikus iskolák korszerűsítéséért”, in *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*, szerk. DOMBI Alice és OLÁH János, 120–125 (Gyula: APC Stúdió, 2003); OLÁH János, „Schedius Lajos és tantervei”, *Pedagógiai Módszertani Közlemények* 44, 4. sz. (2004): 179–183.

sítására.⁴⁸ Ez már túlmutat a prakticista meghatározáson (férjnek-gyermeknek kellemes otthont teremteni), amennyiben feltűnik a pedagógia mint speciálisan női hivatás lehetősége. Ez a sajátos antropológiai nézet a kortárs orvostudomány diskurzusából nyert megerősítést. Johann Christoph Unzer és Konrad Friedrich Uden orvos-kutatók az 1790-es években megjelent írásaikban olyan speciális női nemi karaktert határoztak meg, mely humorápatológiai háttér alapján a „Schwäche und Empfindlichkeit” attribútumaival ruházta fel a női nemet.⁴⁹ Ennek következtében különleges pozíciót tulajdonítottak az anyai hivatásnak, mely csak tudatos felkészítés segítségével élhető meg teljességében. Erre a karakterképre alapozta Campe⁵⁰ azt a nevelési folyamatot, mely – akárcsak Schedius koncepciója – egyrészt morális, másrészt kognitív, harmadrészt civilizatorikus-társadalmi aspektusból készíti fel az anyákat az anyai hivatás legfontosabb feladatkörére: a nevelésre.⁵¹

Leányiskolák mintáival és működő példányaival Schedius először ugyancsak a göttingeni kulturális közegben szembesülhetett,⁵² melyet jól jellemez, hogy a göttingeni professzor, Johann David Michaelis már 1747-ben felvetette egy, a

48 Caput VII. § 26. „In scholis puellarum institutioni publicae destinatis id praecipue curandum est, ut proles sexus sequioris non modo sinceris clarisque notionibus rerum, ad vitam honeste, tranquille ac iucunde agendam pertinentium, instruatur, sed et intelligens, pudica, proba, industria efficiatur, unde habiles, perfectaeque formentur consortes, matresque familias, a quarum indole bona maximam partem omnino melior tenerae sobolis educatio, familiarum prosperitas et civitatis salus pendet. Quamdiu tales scholae sufficienti numero in patria nostra institutae non fuerint, educatio domestica, quae tamen basis est educationis publicae, semper magis deficit, et morum perversitatem maiorem secum trahet.” SCHEDIUS, *Systema...*, 22. Ugyanez olvasható a pesti leányiskola vonatkozásában: SCHEDIUS Lajos, *Die Schule der evangelischen Gemeinde A.C. in Pesth. 1816. Gedruckt auf Kosten des Hrn. Dr. Erlanger. Wird zum Besten des Fonds der Schule verkauft* (Pest: Johann Thom. Trattner, 1816), 18.

49 Az itt vázolt összefüggésekről lásd: Christa KERSTING, *Die Genese der Pädagogik im 18. Jahrhundert: Campes „Allgemeine Revision” in Kontext der neuzeitlichen Wissenschaft*, Inaugural-Dissertation (Berlin–Delbrück: Deutscher Studienverlag, 1992), 275–328. A fenti koncepció korabeli kifejtéséről: Konrad Friedrich UDEN, *Ueber die Erziehung der Töchter des Mittelstandes* (Stendal: Franzen und Grosse, 1783).

50 Campe kézikönyveit, illetve azok magyar változatait Schedius is figyelemmel követte, erre utal legalábbis az a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található jegyzet, melyet Schedius állított össze *A filozófiai osztályhoz tartozó magyar könyvek tzimeit mellyet a’ Jul. 9-én költ felhivás mellett meg irt könyvek tzimén kívül kijegyeztetni érdemesnek látszanak* címen. A listán szerepel többek között „Psychologia. Campéből. Pozsonb. és Komáromban. 1794. 8.” és „Theopron, vagy a’ tapasztalt tanács adó a’ tapasztalatlan ifjúság hasznára (Campe szerint). Dapsy József által. Pozsonyb. 1804. 8.” MTA KIK Kt., RAL I. oszt. 10/1831.

51 A téma részletes bemutatása: KERSTING, *Die Genese...*, 275–328.

52 A göttingeni leánynevelő intézetekről: Göttingen: *Geschichte einer Universitätsstadt. Band 2. 1648–1866*, Hrsg. von Ernst BÖHME und Rudolf VIERHAUS (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002), 741–756.

„szépnem” számára létrehozandó egyetem lehetőségét. Ugyanakkor Schedius tantervének háttérében számolni lehet egyes magyarországi próbálkozások ismeretével. Erre nézve nyújt információkat a Schedius által szerkesztett, és részben általa is írt *Zeitschrift von und für Ungern* folyóirat *Intelligenzblatt* rovatának *Neue Anstalten* című alrovata, amely különböző pedagógiai intézményeket mutatott be az olvasóknak. Az első számban külön fejezet foglalkozik *Erziehungs-Anstalten zur Bildung des weiblichen Geschlechtes in Ungern* címmel⁵³ Kohlmayer Mihály⁵⁴ és Lovich Ádám beszercebényai és Bogsch Jakab, Halasy Mihály, valamint Bredetzky Sámuel soproni kezdeményezésével, egyelőre csak privát kereteken belül, az intézményes leánynevelés meghonosítására. De olvashatók a *Zeitschrift* lapjain e tárgyban hirdetések,⁵⁵ valamint recenziók is.⁵⁶

Érdemes ebben a vonatkozásban megemlíteni Schedius ismeretségi köréből Genersich Jánost,⁵⁷ aki jénai tanulmányai után a késmárki evangélikus líceum-

53 *Zeitschrift von und für Ungern*, 1. Bd. 1. Heft. (1802): 133–134.

54 Kohlmayer intézetéről és annak kontextusáról: Eva KOWALSKA, „Horizonte der Mädchenausbildung im 18. Jahrhundert”, in *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Hrsg. von Viliam ČIČAJ und Othmar PICKL, 195–204 (Bratislava: Academic Electronic Press, 1998).

55 Többek között Richmanné, Mme Servais intézetének felhívása (*Zeitschrift von und für Ungern*, 5. Bd. 5. Heft. (1804): 319.), „aki 1804. április 25-én, Budán kelt hirdetményében [...] ajánlja a főrangú szülőknek intézetét. Richmanné francia származású hölgy volt, aki Pesten felállítandó intézetében három osztályt kívánt nyitni. Az I. osztályban 7 éves koron aluli, a II. osztályban 7–10 éves, a III. osztályban 10–15 éves leánykák tanulnak szokatlanul magas, évi 100 körmőci arany (1000 pengőforint) tandíj ellenében. (A többi intézetben fizetendő díj 500–750 forint körül mozgott.) Tantárgyak: vallás, német, francia és olasz nyelv, szépirodalom és helyesírás, természetrajz, természettan, technológia (különös tekintettel a női foglalkozásokra), világtörténelem, földrajz, számtan (a háztartásra alkalmazva), zene, rajz, női kézimunkák. Az utolsó osztályban ezeken kívül egészségtant, gyakorlati logikát, háztartástant, mitológiát és esztétikát is tanulnak. A társalgás nyelve francia. A zene, a tánc, a rajz és a magyar nyelv esetleges tanításáért külön kell fizetni. A növendékeknek ruházaton és ágyneműn kívül ezüst evőeszközöket kell magukkal vinniük. A hirdetmény kiemeli, hogy az intézet derék anyákat és jellemes nőket kíván nevelni. A fegyelmi eszközöket a növendékek egyéniségéhez kívánják alkalmazni, és az értelmi nevelést alá akarják rendelni az erkölcsi nevelésnek. Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy e tárgyak tanítása milyen színvonalon folyt, és hogy a felhívásban közzétett pedagógiai elvek mennyiben valósultak meg. Az intézet 17 növendéssel nyílt meg, de néhány év múlva megszűnt.” Az idézet fordítását lásd: FEHÉR Katalin, „Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről, a XIX. század elején”, *Honismeret* 28, 1. sz. (2000): 43–50. A tanulmány részletes ismertetését nyújtja a kérdéses intézmény és a pest-budai leánynevelő intézetek sajátosságainak.

56 Matthias SENNOWITS, *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über bessere Erziehung und Versorgung der niedern Volksklasse und des weiblichen Geschlechtes in Ungern: Nebst einem neuen Fonde ansehnlicher Einkünfte jährlich hindurch zu erlangen* (Eperjes: Redlitz, 1801). Ismertetése: *Zeitschrift von und für Ungern*, 3. Bd. 5. Heft. (1803): 330–331.

57 Működéséről lásd: *Die Zips: eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert: Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823) / A Szepesség: egy kultúrtörténeti régió a 19. században: Johann*

ban volt a humaniorák professzora, és mint ilyen, számos, kifejezetten tizenéves leányoknak szóló tankönyv szerzőjeként tartjuk számon. A Schedius által kezdeményezett 1806-os evangélikus iskolareform keretében ugyanis a tantárgyak közé az esztétika is bekerült, így Genersich ehhez is szerkesztett leányoknak szóló tankönyvet 1811-ben: *Wilhelmine. Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks*.⁵⁸ Ennek sajátosságai akkor látszanak különösen jól, ha az olvasó a fiúk számára 1812-ben készített párdarabjával veti össze: *Alfred. Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren, zur Bildung des Herzens und Geschmacks. Seitenstück zur Wilhelmine*.⁵⁹ A leányoknak szánt kötet elsősorban az elbeszélés főbb elméleti alapvetését, kisebb lírai darabokat, útleírást és levélírási útmutatót, illetve ezekre hozott példákat tartalmaz, mintegy kijelölve a női olvasóknak szánt irodalmi terepet. A fiúknak szánt ízlésépítő munka viszont mindezen túl a történetírás, a retorika, a biográfia és az etnográfiai irodalom tárgyait is magában foglalja, ez utóbbival erősen támogatva az antropológiai esztétika⁶⁰ irányvonalát.

Az, hogy vállalja az első pesti nőegylet titkári szerepét, az eddigieken túlmenően is jól mutatja, hogy Schedius esztétikai edukációja nemcsak megerősíti a hölgyek műérzői, vagy inkább műélvezői szerepét (szándékosan nem műértői szerepet említek, mert a női kritika vagy bírálat jogosultsága ebben a kontextusban nem jelenik meg), hanem egy új, aktívabb szerepkör körvonalait is sejtetni engedi. Tudjuk, hogy kéziratban maradt írói-lexikonkísérletében⁶¹ Schedius feltűnően sok nőíró nevét szerepelteti. Az írónői imázs különféle változatai kapnak itt helyet: a kegyességi irodalmat fordító és alkotó író (Bárczay Klára, Báthory Zsófia, Beterra Mária, Bethlen Katalin, Boschovich Anna, Csáki Katalin, Daniel Polyxena, Gyulai Katalin, Hellenbach Éva, Petrőczy Kata, Ujfalusi Judit,

Genersich (1761–1823) élete és munkássága, Hrsg. von István FAZEKAS, Karl W. SCHWARZ und Csaba SZABÓ (Wien: Inst. für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Inst., Collegium Hungaricum Wien, 2013).

58 Johann GENERSICH, *Wilhelmine: Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks* (Wien: Anton Doll, 1811), 2. kiadás: (Wien: Anton Doll, 1816.)

59 Johann GENERSICH, *Alfred: Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren, zur Bildung des Herzens und Geschmacks: Seitenstück zur Wilhelmine* (Wien: Anton Doll, 1812).

60 A kifejezés értelmezéséhez lásd: Ernst STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung* (Tübingen: De Gruyter, 2009).

61 *Schedius Ludovici Lexicon Scriptorum Hungarorum*, OSzK Kt., Quart. Lat. 31. Bemutatóját lásd: BALOGH Piroška, „Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei” in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla és TÜSKÉS Gábor, 175–197 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006).

Wesselényi Anna, Mária és Zsuzsanna), a praktikum szféráját kedvelő tudós háziasszony (Dobos Tofeus Zsófia, szakácskönyve⁶² révén), a levélműfajban jeleskedő főúri asszony (Báthory Griseldis),⁶³ a politikum szférájában megnyilatkozó honleány (Viczy Anna 1790-es röpirata⁶⁴ révén), a *poeta docta* szerepét kialakítani törekvő, versesköteteket publikáló szerzők (Fábián Julianna, Molnár Borbála, Vályi Klára) és a németes, szalonéletet szervező, társasági költőnő szerepkörének megvalósítói (Artner Terézia). De később, a *Magyar Országí Nevezetesebb Emberek Arzsképeinek réz metszésben, vagy kö nyomásban leendő ki adása* című tervezet bírálatában is külön hangsúlyozta Schedius, hogy a kiválasztandó személyek névsorában a teljességre kell törekedni, „akár Asszonyok akar Férfiak légyenek azok”.⁶⁵

Összefoglalásképp elmondható tehát, hogy az 1770–1830 közötti időszak magyarországi esztétikai teóriáiban és intézményrendszerében megerősödik a női nem műélvezői szerepköre, és ennek támogatására kezd kiépülni egy nemre szabott tudásközvetítői média és intézményrendszer. Bizonyos tartalmi sajátosságok is körvonalazódnak a nők számára könnyen befogadhatónak ítélt művek műfaji hovatartozása kapcsán: akár a tankönyveket, akár a periodikákat nézzük, egyértelműen a fikciós próza, rövidpróza irányába orientálják a hölgyeket. Ugyanakkor megjelenik annak percepciója, hogy a hölgyek nemcsak műélvezőként, hanem alkotóként is jelen lehetnek a kulturális térben, de ennek esztétikai következményei, körvonalai egyelőre igen elmosódtak.

62 A szakácskönyv azonosítása azóta sem történt meg, vö.: VARGA András, „A Tótfalusi szakácskönyv forrása”, *Magyar Könyvszemle* 124, 3. sz. (2008): 312–318.

63 Az adat forrása: HORÁNYI Elek, *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, 1 köt. (Pest: Trattner, 1792), 317.

64 Viczy Annának tulajdonították az *Etwas für Ungarn von einer Patriotin* (Wien, 1790) című röpiratot.

65 *Grof Teleki Jósefnek, H. Jankovich Miklósnak Horvath Istvannal Schedius Lajosnak és Kultsar Istvannak Véleményei a Magyar Országí Nevezetesebb Emberek Arzsképeinek réz metszésben, vagy kö nyomásban leendő ki adása iránt*, OSzK Kt., Fol. Hung. 480.

Női néven nőként bírálni

A beszédpozíció megszerzésének problémái
Takáts Éva kritikusi fellépésekor

A *Tudományos Gyűjtemény* 1822-ben közölte Takáts Éva Sebestyén Gábor vígjátékairól szóló recenzióját.¹ A női névvel aláírt éles kritika hosszú vitát generált a korabeli nyilvánosságban, ahol a szerző névhasználata és személye egyaránt kiemelt szerepet játszott. A bíráló neve ugyanis a kritikusi beszédpozíció elfoglalásának egyik problematikus kérdéseként jelent meg a 19. század első évtizedeinek magyar irodalmában. Ekkoriban a beszédpozíció megszerzésére több, a szerzői névvel összefüggő alternatíva állt rendelkezésre, de e változatok nem taglalták azt a kérdést, hogy a megnyilatkozás jogát elnyerheti-e egyáltalán egy női néven író kritikusszó.² Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy egy nő elfoglalhata-e egyáltalán a kritikusi pozíciót, és ezzel kapcsolatosan milyen vélemények fogalmazódtak meg a nyilvánosságban. A női recenzenst érintő álláspontok kapcsán egyrészt azt vizsgálom, hogy a vita hozzászólói milyen névhasználati megfontolásokat alkalmaztak, amikor Takáts megállapításaira reagáltak, másrészt pedig hogy nőként meddig lehetett a recenziói beszédpozíciót megtartani, és ezt mennyire befolyásolta a társadalmi és irodalmi kapcsolatrendszer. A szerzői névhasználat mellett figyelembe veszem a vita során használt nyilvánosság médiumait: a vitaszövegek hordozóiból (levél, nyomtatott kritika, könyv) és hozzájárulásukból ugyanis következtetni lehet a női kritikus elfogadottságára is.

- 1 TAKÁTS Éva, „Sebestyén Gábor’ eredeti víg, és érzékeny Játékai I. Asszonyi praktika. II. Katzki Pál vagy a megtalált aranygyűrű. Pesten Petróczai Trattner János Tamás’ betűivel és költségével. 1822. lap 168.”, *Tudományos Gyűjtemény* 6, 10. sz. (1822): 110–113.
- 2 FEKETE Norbert, „»a névtelenség kárhóztatik főképp«: A szerzői névhasználat és a kritika státusza a 19. század első évtizedeinek magyar irodalmában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 3. sz. (2017): 315–354, 316–331.

A tudós rézmetszőné kritikát ír

Takáts egy olyan többgenerációs, református lelkész családból származott, ahol az írott szónak és az irodalmi nyilvánosságban való fellépésnek komoly hagyománya és tekintélye volt. Férje az elismert rézmetsző, Karacs Ferenc volt, aki mesterségéből adódóan szoros kapcsolatot ápolt a tudományos élet képviselőivel. A házaspár a józsefvárosi Ősz utcában irodalmi szalont tartott fenn, amelyet a korabeli értelmiség rendszeresen látogatott. Éva asszony gyakran vett részt a férfiak társalgásában, irodalmi és társadalmi kérdésekhez egyaránt hozzászólt. Ennek lett folyománya, hogy Prepelitzay Sámuel, a *Tudományos Gyűjtemény* segédszerkesztője az akkor 43 éves Karacsné-t kérte fel arra, hogy írjon kritikát a 28 esztendőes Veszprém vármegyei ügyvéd, Sebestyén Gábor vígjátékairól.³

A darabokkal Sebestyén maga sem volt elégedett, de műveit Csokonai originalitás elvét vállalva mégis kiadta. Számot vetett azzal is, hogy nőábrázolásain egyesek megsértődhetnek. Előszavában ezért hangsúlyozta, hogy műveit nem mizogínia vezeti, és bennük csak némely „ki tsapongások tétetnek nevettségessé”.⁴ Apológiája azonban nem győzte meg Takátsot, aki leginkább a darab nőalakjainak ábrázolását és hitelességét kifogásolta, vagyis olyan kérdéseket érintett, melyekről asszonyként, esztétikai képzettség nélkül is véleményt tudott alkotni. Takáts azt a következtetést vonja le, hogy a nőket az író „sem nem gyűlölheti, sem nem betsülheti igazán”, és művei alapján csak azokat ismeri, akik „szánakozásnál egyebet nem érdemelnek”. A kritikuszó ezért a női nem alaposabb megismerésére szólította fel a szerzőt.⁵

Sebestyén Gábor és Takáts Éva levélváltása

Sebestyén ígéretes írói karrier előtt állt,⁶ ezért megaláztatásként élte meg, hogy nyomtatásban bírálta egy nő. Felháborodása arra sarkallta, hogy kiderítse, ki áll a bírálat mögött. A vitának ebben a szakaszában a szerző és a kritikuszó levélben tár-

3 FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 37–39, 204.

4 SEBESTYÉN Gábor, „Elő szó”, in SEBESTYÉN Gábor, *eredeti víg és érzékeny játéka: I. Asszonyi Praxia. 2. Katzki Pál, vagy A' meg talált arany gyűrű*, [3–4] (Pest: Petrózai Trattner János Tamás, 1822), [4].

5 TAKÁTS, „Sebestyén Gábor...”, 110–113.

6 VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 461–462.

salgott egymással, mely levélváltást Takáts 1829-ben *Gondolatok a' Nap alatt* című kötetében közzé is tett.⁷ A levelezésből látható, hogy a vita nem négy évvel a recenzió megjelenését követően kezdődött, mint ahogyan azt a polémia anyagát közlő kiadvány sejteti, hanem a felek már 1823-ban eszmecsere-t folytattak egymással.⁸ A szerző 1822 végén először a *Tudományos Gyűjteményt* kereste meg. A redakciónak írt levél lappang, tartalmáról Takátsnak a levelezést felvezető ismertetése tájékoztat:

Sebestyén Gábor [...] a' Redactiot azzal vádolja, hogy ezen vizsgálat [!], a' mellyet Játékairól én írtam, miért adja ki Takáts Éva Kisasszony neve alatt, vagy valami más költött név alatt? Ő azt hívné, hogy a Játékjaira való vizsgálatot Döbröntey Úr írta, küldött erre a' vizsgálatra egy durva feleletet is.⁹

Sebestyén levelének hiányában nem tisztázható, hogy mi alapján fogalmazta meg a szerzői névhasználattal kapcsolatos sejtéseit. A bevezetésből kitűnik, hogy a fiskális ismert olyan eljárást, amikor kritikairás során férfi élt női névvel, annak ellenére, hogy a korszak férfi kritikusai között a női név felöltése csak elvétve fordult elő.¹⁰ Takáts bevezetője tehát úgy állítja be Sebestyént, mint aki előtt ismert az a norma, mely alapján csak a férfiaknak megengedett, hogy ítéleteiket női néven közöljék. Sebestyén feltételezése, mely alapján álneves szerzőt sejt a recenzió mögött valószínűsíthető, mivel a korszakban nem volt olyan női kritikus, akinek nyomtatásban névvel jelent volna meg recenziója, bár bírálatot névtelenül korábban is publikált már nő.¹¹ Az sem világos, hogy Sebestyén a Karacs-házát látogató tudósok közül miért éppen Döbrentaire gyanakodott.¹² Nem ismeretes, hogy Döbrentei írt-e, vagy tervezett-e női néven bírálni, viszont Sebestyén számára egy álneves férfi ítélete kevésbé lett volna kínos.

7 TAKÁTS Éva, *Gondolatok a' Nap alatt, Takáts Éva' munkái: némelly a' reá kijött feleletekkel együtt* (Buda: Magyar Királyi Universitás, 1829), 5–14.

8 FÁBRI, „A szép...”, 44; FÁBRI Anna, szerk., *A nő és hivatása, I: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 55–118.

9 TAKÁTS, *Gondolatok a...*, 5.

10 [ÁNYOS Pál], „B. Carberi Anna kisasszonynak kedveséhez írt levele, melyben megmutatja, hogy az asszonyi személyek emberek: Részletek”, in FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 25–28; Füsüs Ilona [Fazekas Mihály] Csokonai Vitéz Mihálynak, 1804. ápr. 1., in FAZEKAS Mihály, *Összes művei*, kiad. JULOW Viktor és KÉRY László, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 1:14–21; Jámbor Mária [Fazekas Mihály] Csokonai Vitéz Mihálynak, 1804. szept. 29., in *uo.*, 1:22–24.

11 Lásd [DUKAI TAKÁCH Judit], „Recenzió. A' Dijonyi Poetára írtt versekre 1816”, in BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, kiad. FÖRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel Összes Munkái (Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2014), 1088–1092.

12 FÁBRI, „A szép...”, 37.

Takáts kapcsolati hálójának köszönhetően tudomást szerzett a levélről, melyre 1823. január 2-án válaszolt. Ebből rekonstruálhatók leginkább Sebestyénnek a szerzői névvel kapcsolatos vádpontjai. Takáts így reagál e vádakra: „a’ Redactiót azzal vádolja, mintha költött név alatt munkákat adna ki, [...] vádja igazságtalan; mert a’ [...] vizsgálatot sem Takáts Éva Kisasszony, sem Döbrentey Gábor úr nem írta, hanem én, és azt, hogy írjak, nemem eránt való kötelességem parantsolta.” Takáts levele aláírásával félreérthetetlenül Sebestyén értésére adta kilétét: „Takáts Éva, Karats Ferentz’ Hitvese.”¹³ Habár recenzióját szándékosan leánykori nevéen közölte, itt szükségesnek érezte feltüntetni férje nevét is. Genette szerint korántsem ártatlan tett, ha egy nő férje vagy apja vezetéknévét használja szerzői névként.¹⁴ Takáts bírálatában apja vezetéknévét választotta, mellyel Sebestyén számára két értelmezési lehetőséget adott. Az első lehetőség szerint a *Takáts Éva* név pszeudonima, és a bíráló egy férfi; a második szerint a kritikus hajadon. Sebestyén számára pedig annak lehetősége, hogy a nőtlen ügyvédet egy hajadon leckézteti az asszonyok és a házaselet ismeretéről, igen csak zavaró lehetett. A szerző szerint Takáts épp nőtlenége miatt marasztalta el, mivel a házaselet tapasztalatai nem árnyalhatták munkáit. Takáts válaszában azonban hangsúlyozta, hogy nem a szerző családi állapotát vélte problematikusnak, hanem azt a tényt, hogy az asszonyokat haszontalan teremtként mutatta be drámaiban.¹⁵

Sebestyén 1823. február 13-i levelében közvetve válaszolt Takátsnak. A borítékra a kritikusnő neve került, ellenben a levél a szerző fiktív barátjának szólt. Az „elcserélt levél” arra utalhat, hogy Sebestyén nem tartotta Takáts Évát válaszra méltónak. Írásában arról értesíti bécsi kapcsolatokkal rendelkező barátját, hogy Karacsné levelére tett észrevételeit szívesen közölné, sőt egy szatírában szeretné is felhasználni azokat. Azt az illúziót keltette tehát, hogy a nézetkülönbség akár olyan heves vitává is válhat, mely nem lehet kedvére egy hölgynek. Sebestyén nem tartotta tehát arra érdemesnek a kritikusnőt, hogy nyomtatott antirecenzióval válaszoljon írására: Takáts és az általa keltett zavar csak szatíra tárgya lehetett. Levelében Sebestyén szakszerű utasításokkal is ellátja névtelen barátját egy Takátsot ábrázoló rézmetszet elkészítését illetően, melyet a legjobb bécsi metszőkkel, Höfellel, Blaschke-val, vagy Johnnal kíván metszteni. A külhoni metszők említése nemcsak Éva asszony, hanem férje irányába is célzott éles szúrás volt. A tervezet rájátszott a *Mondolat* botrányos címképére, méghozzá azzal, hogy

13 Takáts Éva Sebestyén Gábornak, 1823. jan. 2., in TAKÁTS, *Gondolatok a’...*, 5–7.

14 Gérard GENETTE, „A szerzői név”, *Helikon* 38, 1. sz. (1992): 523–535, 525.

15 Takáts Éva Sebestyén Gábornak, 1823. jan. 2., in TAKÁTS, „*Gondolatok a’...*”, 5–7, 6.

nevetségés helyzetben mutatta fel a kritikusnőt. Sebestyén a vénasszonyként ábrázolandó Takátsot egy boszorkányszombat miliőjébe helyeztette volna, aki „vétkes társai’ elébe erőnek erejével sűrű fátyolt iparkodik vonni”. Szemléletes, hogy Sebestyén az elfátyolozás megjelenítésével azt sejteti, hogy Takáts írói tevékenysége mögött egy meg nem határozható írótársaság áll, akinek a tagjai a kritikusnő neve alatt közlik gondolataikat. Sebestyén ennek a gyanújának ad hangot, amikor a következőket írja névtelen levelezőpartnerének: „[a]’ leányok’ neveléséről való értekezését, reménylem, olvastad: bizonyossá teszek, hogy ezt ő írta, mert írása most is otthon van az almáriumában; de hogy ő készítette-é? a’ más kérdés.”¹⁶ A fiskális tehát úgy vélte, hogy Takáts nem szerzője, hanem csak lejegyzője volt a Sebestyén-bírálat után megjelent, Kultsár István nőneveléssel kapcsolatos cikkére írt észrevételeknek is.¹⁷ Annak lehetőségét azonban végső soron nem zárta ki, hogy egy nő írjon, de azt határozottan elutasította, hogy férfiakkal „penna tsatára keljen”.¹⁸ A fiskális végül arra is megkérte barátját, hogy a készülő szatírárt fordítsa le németre, és azt a képpel együtt adja közre, így nemcsak a magyarok, hanem a hazai és a külföldi németek előtt is nevetségessé teheti az írónőt.

A kritikusnő 1823. február 23-i levelében reagált Sebestyén levelére. Az elcsempélt küldeményből kiolvasható „ijesztéseket” azonban nem tartja fenyegetőnek, és magabiztosan kijelenti, hogy a recenzióírást az ilyesfajta ijesztgetések hatására nem fogja sem feladni, sem annak megírását másnak tulajdonítani. Végül rámutat arra, hogy Sebestyén felfogásával ellentétben ő nem egy együgyű nő, aki a recenzióírást a maga védelmében inkább letagadná: „[e]zt, lelkem, Fiscalis Úr! nem Takáts Éva, hanem a’ játékaiban lévő characterű asszonyok tehetnék”. Válaszában visszautasította a szerzőségét cáfoló vádat is. Továbbá örömet fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy ellenfele egyrészt Döbrenteivel tévesztette össze, másrészt Kazinczyval helyezte egy sorba, akit a *Mondolatban* szintén Veszprém megyei szerzők tüntettek ki kétes figyelmükkel.¹⁹

16 Sebestyén Gábor Ismeretlennek, 1823. febr. 13., in *uo.*, 7–10, 8–9.

17 TAKÁTS Éva, „Némely észrevételek tekintetes Kultsár István úrnak azon értekezésére, melyet 1822-dik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről”, *Tudományos Gyűjtemény* 6, 12. sz. (1822): 36–42.

18 Sebestyén Gábor Ismeretlennek, 1823. febr. 13., in TAKÁTS, „*Gondolatok a’...*”, 9.

19 Takáts Éva Sebestyén Gábornak, 1823. febr. 18., in *uo.*, 10–14, 10–12.

A nevét vállaló kritikusról és a névtelen férfiak vitájáról
a Tudományos Gyűjteményben

Takáts a következő években is rendszeresen kifejhette véleményét különböző kérdésekkel kapcsolatosan a *Tudományos Gyűjtemény*ben.²⁰ A folyóiratban közölt cikkek megjelenési gyakorisága és a kéziratok források alapján azonban nem tartható az a szakirodalmi állítás, mely szerint a lap 1827-ig folyamatosan közölte volna Karacsné írásait. E korábbi, ám cáfolható megállapításokat a Takáts írásaihoz fűzött bókoló szerkesztőségi jegyzetekből vonták le.²¹ A helyzetet árnyalja Takáts 1824. április 21-i levele is, melyben arra kérte a házuknál gyakran megforduló Horvát Istvánt,²² a folyóirat szerkesztőségének tagját, hogy segítse *Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról* című munkájának kiadását. Az 1823 decemberében megküldött szöveget Thaisz András szerkesztő elfogadta, viszont Takáts a *Tudományos Gyűjtemény* 1824-dik évi harmadik számát olvasva meglepetten tapasztalta, hogy Kanya Pál evangélikus tanár K. P. monogrammal jegyzett levelében egy hasonló írást ígért.²³ A kritikusról, aki tudott az író kilétéről, a következőket írta Horvátnak a szerkesztői eljárásról: „nem tarthatom igazságosnak, hogy a Redactor Úr vagy más a kézírásomat hitem nélkül mutogatja, és ennek látása után is [más – F. N.] munka jöjjön előbb világ elébe mint az enyim.”²⁴ Takáts tehát azt kifogásolta, hogy a szerkesztő visszaélt pozíciójával, és másnak játszotta át a szöveget. A plagizálás kérdése élenként foglalkoztatta Takátsot, hiszen ahogy a levelekből is kitűnt, már Sebestyén is megkérdőjelezte női kritikusa létezését, azt feltételezve, hogy műveit férfiak írták. Önnön írói autonómiájának megvédése érthetően sarkallta levélírássra az írónőt.

Leveléből kitűnik, hogy nem merült fel benne, hogy a szerkesztő korábban megjelent cikkei, Sebestyén durva reakciója, vagy esetleg női mivolta miatt engedte át másnak az írását. A redaktor viselkedése a történetek alapján meglehetősen ambivalensnek tűnik. Horvát azonban valószínűleg közrejátszott abban, hogy az ügy elsimuljon: Takáts cikke végül az 1824-ik évi hatodik kötetben jelent meg, közvetlenül Kanya írását megelőzően.²⁵ Az írónő szövegéhez a szerkesztő-

20 TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 36–42; TAKÁTS Éva, „Egy-két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeiről”, *Tudományos Gyűjtemény* 7, 8. sz. (1823): 68–87.

21 FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 58–59.

22 FÁBRI, „*A szép...*”, 37.

23 K. P. [KANYA Pál], „A Magyar Nyelv műveltetése módjáról. Töredék. Második levél”, *Tudományos Gyűjtemény* 8, 3. sz. (1824): 89–95, 95.

24 Karacs Ferencné Horvát Istvánhoz, Pest, 1824. ápr. 21., OSzK Kt., Levelestár, 2 fol.

25 TAKÁTS Éva, „Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról”, *Tudományos Gyűjtemény* 8, 6.

ség a következő megjegyzést fűzte: „[n]em tartóztathatjuk magunkat megvallani, hogy Takáts Évának Értekezéseiben [...], igen ritka józan észet találtunk, 's [...] az efféle Értekezéseket a' Szép Nemtől minden egyebek előtt befogjuk iktattatni.”²⁶ Karacsné sikerrel használta fel kapcsolati hálóját, de ha nem róla lett volna szó, akár más eredménnyel is zárulhatott volna az eset. A fenti incidens alapján úgy tűnik, hogy a szerkesztők között volt olyan vélemény is, mely a *Tudományos Gyűjtemény* számára veszélyesnek ítélte azt, hogy a szókimondó és bátor Takáts Éva számára a továbbiakban is publikációs lehetőséget biztosítanak. Számítani lehetett ugyanis arra, hogy Sebestyénhez hasonlóan mások is fellépnek majd a kritikuszó és stílusa, sőt akár a neki teret engedő folyóirat ellen is.

A veszélyek nyilvánvalóvá váltak, amikor K. J. monogram alatt Kolmár József református lelkész Takátsra tett célzásokat pedantizmusról szóló írásában. Kolmár szerint: „az Asszonynak elég munkát ad az ő eredeti rendeltetése”, ezért „Könyvírók, Criticusok sorába ki állani ne törekedjék”. Szerinte a honleányoknak a „neveljen Gracchusokat a' Hazának” imperatívuszának kell megfelelni, ne írjanak, mert „nem mind lehet az Anna Schurmanna, vagy Staël Asszony, a' ki el bírja az író tollat”. Kolmár a magyar nők számára elérhetetlen és tiltott ideálként rajzolta fel a külföldi, tehetséges tudós nők példáját. Az ő utánzásuk szerint messzemenően kimeríti a pedantizmus, vagyis a „feszkeskedő büszkeség” vétségét.²⁷

Takáts egy meg nem nevezett barátnéjának írt fiktív levelében utasította vissza a nőknek a kritikus beszédpozícióból való kizárását. Úgy vélte, hogy „Pedánt [...] igaz ítélő tehetséggel nem bír” legyen akármelyik nem tagja. Kijelentette, hogy ő nem vádolható tudálékossággal, mert olyan alkotást bírált, mely „Asszonyt illetett”. Szerinte a beszédpozíció elfoglalására amúgy is joga van: „[a]sszonynak ne volna jussa valamelly dologról ítéletet ki mondani, vagy leírni, azt én addig nem hiszem, míg a' menyből jött kirekesztő privilegiumot nem látom.”²⁸

Sebestyén, akit irritáltak kritikusai írásai, 1826-ban saját névvel aláírt *Menyből jött kirekesztő Privilegium*ában válaszolt Takátsnak. Szent Pálra hivatkozva kinyilatkoztatta, hogy a „Publikum előtt politizálni, kritikázni, 's tudós hangot

sz. (1824): 71–88; K. P. [KANYA Pál], „A' Magyar nyelv miveltetésének módjáról. Töredék. Harmadik Levél”, *Tudományos Gyűjtemény* 8, 6. sz. (1824): 89–94.

26 TAKÁTS, „Barátságos beszélgetés...”, 71.

27 K. J. [KOLMÁR József], „Mi a Pedantismus”, *Tudományos Gyűjtemény* 8, 12. sz. (1824): 69–79, 71–72, 76.

28 TAKÁTS Éva, „Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk' ügyében”, *Tudományos Gyűjtemény* 9, 11. sz. (1825): 62–77, 64, 70.

adni, Asszonyhoz nem illik”, és nem is szabad.²⁹ A szerkesztőség hezitálására mutat, hogy Sebestyén írása csak egy évvel Takáts levelét követően jelent meg, még hozzá egy békítő szándékú jegyzettel. Talán maga a szerkesztőség sem volt abban biztos, hogy mennyire érdemes teret engedni a nők kritikai beszédpozíciójáról szóló vitának. Sebestyén cikkének köszönhetően új vitapartnerek jelentkeztek, akiknek a szövegeit 1826 és 1827 között rendszeresen meg is jelentették.³⁰

A vitázók ugyanakkor eltérő névhasználati stratégiákat alakítottak ki. Takáts egyetlen alkalom kivételével következetesen leánykori nevét használta, míg a férfiak többnyire álnéven jelentették meg hozzászólásaikat. Genette nyomán álnévhasználat (pszeudonímia) alatt azt értem, amikor a „valódi szerző a művét olyan néven jegyzi, amely nem, vagy nem teljesen azonos az ő valódi nevével”. Ez alapján ebbe a kategóriába sorolom az álneveket, az áljeleket, a monogramokat, míg a névtelenség (anonímia) alatt a „bármiféle név” teljes hiányát értem.³¹ A Takáts-vitának teret adó *Tudományos Gyűjtemény*ben a szerzői névhasználatnak több szintje is megjelent. Egyrészt létezett az a szerzői névhasználat, mellyel a nyomtatott lapban az olvasó találkozott; másrészt az, mellyel a szerkesztőség szembesült, amikor beérkezett hozzájuk egy kritika. A *Tudományos Gyűjtemény* redakciója azoknak a szerzőknek engedte megjelenni a műveit, akiket „személyekben vagy nevekben” ismertek, míg a számukra nem ismert névvel érkező, ismeretlen alkotókat visszautasították. A szerkesztők által ismert írók azonban tetszőlegesen megválaszthatták, hogy milyen névvel jelölik szövegeiket.³² A női kritikusról szóló vitához hozzászóló férfiak valószínűleg e szerint az elv alapján jártak el. A férfiak oldaláról az álnévhasználat oka lehetett a téma újdonsága, lebecsülése, illetve, hogy nem akartak egy asszonnyal nyilvánosan, szemtől-szemben vitába bocsátkozni, vagy a védelmére kelni. A cikkek között kivételes Szontágh Gusztáv eredetileg német nyelvű írása, melyet Kiss Károly fordított magyarra. A szerző és fordító „két lovag”-ként, saját nevüket és rangjukat („gránátos hadnagyok”) vállalva, „felnyitott sisakkal”, elfogulatlanságukat hangsúlyozva, a párbaj szertartásrendjét követve szálltak szembe Sebestyénnel a női nem jussainak védelmezéséért.³³

29 Lásd 1 Kor 14:34–35; 1 Tim 2:11–12; SEBESTYÉN GÁBOR, „Mennyből jött kirekesztő Privilegium”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 2. sz. (1826): 124–126, 125–126.

30 FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 58–59.

31 GENETTE, „A szerzői név...”, 529–530.

32 A' SZERZŐK, ÉS A' KIADÓ, „Elő szó”, *Tudományos Gyűjtemény* 3, 1. sz. (1819): 3–16, 7; CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 108.

33 SZONTÁGH Gusztáv, „Bajnoki Hartz, Takáts Éva Asszony ügyében az Asszonyi Nem érdemei 's Jus-

A Takáts mellett érvelő férfiak cikkeiben a nők kötelességeinek teljesítése vált a kritikus beszédpozíció elfoglalásának feltételévé, miközben többen igyekeztek megfejtetni Sebestyénnek az asszonyok kirekesztését célzó motivációit is. Az A. jelű szerző szerint Szent Pál „tsak a’ templombeli tanítástól tiltotta el az asszonyokat”, míg a Példabeszédek a bölcs asszonynak megengedi a „bóltsen” szólást, amiből következik, hogy „szabad hát az ő bóltss beszédét le is írni.” Szerinte a beszédpozíciót bármely asszony elfoglalhatja, aki kötelességei teljesítését követően fog a tudományhoz, tehetséges, és munkája hasznos. A. szerint az olvasók számára közömbös, hogy az író „hajadon”, „férjhez ment asszony”, vagy akár „Mária Schurmann”, mivel a munka mércéje nem az alkotó személye, hanem az alkotás minősége.³⁴ Szontágh és Kiss az iménti érvelést azzal a megállapítással árnyalták, hogy a nők olyan jelenségeket is észrevehetnek, melyeket a férfiak nem.³⁵ Ez alapján jogosnak ítélték Takáts kritikáját is. Szontágh, Kiss és A. nagy tudást és felkészültséget vártak el az asszonyoktól, miközben a női nem számára a kellő műveltséghez való hozzájutás a korban korlátozott volt. Az – ff – jelű, a vita levélben zajló részleteit is ismerő, a Karacs-házba bejáratos, bennfentes szerző szemtanúként azt is bemutatta, hogy Takáts a szellemi munka közben is eleget tett háziasszonyi kötelességeinek: „Barátságos beszélgetését [...] házi foglalatosságainak végeztében, [...] térsza gyúrás közben dictálta az azt író fijának tollába.”³⁶ Kérdéses azonban, hogy a közönség mennyire tartott szavahihetőnek egy álneves tanút. Szontághék azt hangoztatták, hogy a két nem egyenlő jogokkal és kötelességekkel bír, és Sebestyén ügyvédként szintén vétkezett, mikor verseket és drámákat írt.³⁷ A Takáts mellett érvelő férfiak egyetértettek abban, hogy Sebestyén bosszúból írta *Privilegiumát*.³⁸ Véleményazonosságukat az – ff – áljelű szerző a Sebestyén–Takáts-levelezés ismeretében cikkében a megsértett szerző tervezett satírájára való utalással bővítette, melynek hirdetését „Bétsben valamellyik magyar újság levélben” már olvasta is. Ezzel a megsértett és elfogult szerző képét igyekezett rögzíteni, miközben a satíra kiadására is motiválni kívánta.³⁹

saiért”, ford. Kiss Károly, *Tudományos Gyűjtemény* 11, 8. sz. (1826): 72–104, 75. A szerzőséghez lásd: SZONTÁGH Gusztáv, *Emlékezések életemből*, kiad. MESTER Béla, Ergo (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó), 107–108.

34 A., „Észrevételek, S. G. menyből jött kirekesztő Privilegiumára”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 6. sz. (1826): 104–108, 105–107.

35 SZONTÁGH, „Bajnoki Hartz...”, 103.

36 – ff –, „Némelly Észrevételek K. J. Pedantismusáról és S. G. Menyből jött kirekesztő Privilegiumáról”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 7. sz. (1826): 3–31, 25.

37 SZONTÁGH, „Bajnoki Hartz...”, 75.

38 Uo.

39 – ff –, „Némelly Észrevételek...”, 30–31.

Takáts barátnőjéhez írt második levelében válaszolt a *Privilegium*-ra, „Takáts Éva, Karats Ferentz’ hitvese” aláírással. Szerzői névhasználatáról a következőképpen nyilatkozott:

furtsát akart a’ Tudós Író mondani, mikor kereszt nevemet háromszor kiáltván, azt mondja, hogy Ádám Atyám emlékeztet rá: ki által jött a’ bűn e’ világra. Vagy talán azt gondolja, hogy én a’ nevemet szégyenlem. Ez fundamentom nélkül való gondolat; mert nekem nem volt szükségem, sem vezetéki, sem kereszt nevemet megváltoztatnom.⁴⁰

Sebestyén a *Privilegium*-ban nem mellőzte az *Éva* név értelmezésében rejlő lehetőségeket, és a társadalmi konszenzusokat átlépő kritikusként összekötötte az első, általa bűnösnek tartott nő alakjával. Takáts a névvel kapcsolatos felvetésekre és utalásokra aztán érzékenyen reagált. Joggal, hiszen neve szerzői identitásának és nőiségének legjellemzőbb hordozója volt, ezért aláírásban adta a világ tudtára, hogy férjezett. Mint autonóm, kritikával és tudománnyal foglalkozó író, a probléma mentén igyekszik lebontani a *Privilegium* állításait, és összevetni Sebestyén szerzői gyakorlatával, melyhez ő is felhasználja a Szentírást. A bölcs asszony képének értelmezésekor a Példabeszédek alapján szegez költői kérdést barátnéjának: „[m]it gondolsz kedvesem, mellyik a’ bölts, az-e, a’ ki a’ dolgokról való ítéletét ki meri mondani, vagy leírni, vagy az a’ ki vagy nem tudja, vagy nem meri?”⁴¹ Úgy vélte, hogy Sebestyén félreértette a páli igehelyet, mely csak azoknak az asszonyoknak tiltja meg a beszédet, akik „a’ templomban fetsegni szerettek”, vagy azoknak, akik „mint papok tanítani igyekeztek”.⁴² Takáts cáfolta, hogy az „Asszonyoknak természeti helyhezvetése nem engedi a tanulást”, mivel azok „szép előmeneteleket” tettek a tudományban.⁴³ Arra is felhívta a figyelmet, hogy Sebestyén szerint az „asszonyoknak nem illik írni, olvasni, a’ dolgokról ítéletet tenni”, és rákérdezett, hogy akkor illik-e nekik „muzsikai darabokat” ajánlani. A példával ellenfele elfogultságára mutatott rá, hiszen míg Sebestyén írásaiban korlátozta a nők jogait, ha azok társadalmi állásuk következtében támogatóként szóba jöhettek, nekik ajánlotta munkáit.⁴⁴

40 TAKÁTS Éva, „Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk’ ügyében”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 9. sz. (1826): 73–96, 80.

41 Uo., 84.

42 Uo., 85.

43 Uo., 75–76.

44 Uo., 77–78. Sebestyén korábbi cikkére utalt: SEBESTYÉN GÁBOR, „Veszprémi Vármegyei zenei Intézet”, *Tudományos Gyűjtemény* 9, 3. sz. (1825): 76–87, 79–87.

A *Privilegium*ot vitató cikkekre Sebestyén a lap 1827-dik évfolyamának második számában Szivonyáné álnév alatt válaszolt *Szózat Napnyugotról: Barátnémhoz írtt Levelem Nemünk' ügyében* című satírájával.⁴⁵ Vajon miért választott a fiskális álnevet, és milyen megfontolások vezették? A gránátos hadnagyok időközben Sebestyénnek békejobbot nyújtottak, és jelezték, hogy nincs ellenükre a vita tisztességes folytatása.⁴⁶ Sebestyén azonban nem tartotta magával egyenrangúnak az ifjú vitézeket, vagy méltatlannak érezte, hogy saját nevét vállalva Karacsné ügyéről férfiakkal vitatkozzon a nyilvánosság előtt. Az elfogultság vádjá, melyet bírálói egyaránt fő motivációjaként határoztak meg, szintén elvezethette egy álneves, független szerző megkonstruálására. Az már csak egy újabb csavar volt a történetben, hogy Sebestyén egy pesti kerítőné nevét választotta álnévként.⁴⁷

Sebestyén ugyanakkor lehetővé tette, hogy mások is tudomást szerezzenek arról, hogy ő áll a titokzatos szerző mögött. Az első lábjegyzetben Σ. Γ. jelzéssel, vagyis nevének görögbetűs monogramjával található jegyzet olvasható, mely helyben hagyja a humor alkalmazását a nők ügyéről szóló kicsinyesnek tartott vitákban is. A görög monogram értelmezésében a *Tudományos Gyűjtemény* 1826-os tizenegyedik kötetében Γυνωσεβες [Günöszebesz], vagyis az Asszonytisztelő álnevet választó szerző *Szózat Napkeletről, a' Magyar férjfiúi és aszszonyi Nem' viszonyaik eránt* című cikkéhez érdemes fordulni. Az álneves író a magyarság keleti vonásait hangsúlyozva azt állította, hogy a nők tanulhatnak ugyan, de képzésük haszonnal nem jár, mivel tudományuk csak „felületes tudósság” lesz, míg ők maguk „okosdikká” válnak. Ezt elkerülendő a cikk írója a *Privilegium*ban foglaltakat erősítette meg.⁴⁸ Szivonyáné Γυνωσεβες állításait igazolta írásával, Sebestyén ugyanis szándéka szerint nemcsak írónői szerepben lépett fel így, hanem egyenesen Takáts eddig meg nem nevezett barátnéjaként. Sebestyén tehát a dilettáns kerítőné írásával igyekezett nevetségessé tenni a nők tudománnyal való foglalkozását. A cikkben közölt tudós nők katalógusával és az idegen nyelvű, a szerző által sem értett idézetekkel a nők okosdiságát példázta.⁴⁹

Sebestyén tehát a paratextusok segítségével teremtette meg a cikkek közötti kapcsolatot. A címek így többletjelentésre tettek szert: az egyik napkeletről (ko-

45 SZIVONYÁNÉ [SEBESTYÉN Gábor], „Szózat Napnyugotról: Barátnémhoz írtt Levelem Nemünk' ügyében”, *Tudományos Gyűjtemény* 11, 2. sz. (1827): 61–92.

46 SZONTÁGH, „Bajnoki Hartz...”, 78, 104.

47 SZONTÁGH, *Emlékezések életemből*, 108.

48 ΓΥΝΩΣΕΒΕΣ, „Szózat Napkeletről, a' Magyar férjfiúi és aszszonyi Nem' viszonyaik eránt”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 11. sz. (1826): 65–77, 66–69.

49 SZIVONYÁNÉ [SEBESTYÉN], „Szózat Napnyugotról...”, 63.

moly hangvétellel), míg a másik napnyugatról (szatirikus hangvétellel) törekedett arra, hogy elhallgattassa Takátsot. Itt nem egyszerűen egy elvbarát cikknek a vitába való bevonásáról van szó, hanem a szövegkapcsolatok arra utalnak, hogy mind Γυνωσβεες, mind Szivonyáné írása Sebestyén munkája. Sebestyén vonzódott a névjátékokhoz, így nem meglepő, hogy a gamma és a Γυνωσβεες név összekötésével teremt kapcsolatot a szövegek között. Másrészt Γυνωσβεες azt állítja magáról, hogy ő nem „[a]sszony-gyűlölő, de szerentsés házasság”, mely kijelentésre a szerkesztő a következő kérdést fűzte lábjegyzetben: „[v]alljon hány napja, hogy megházasodott?” A cikk szerzője tehát egy ifjú férj, akárcsak az 1825-től házasságban Sebestyén. Harmadrészt a címhez fűzött szerkesztői jegyzet is segít Sebestyénhez kötni a szöveget: „Takáts Éva Asszony ügyében a’ másik részről.”⁵⁰ E jegyzet alapján egyértelművé válik, hogy nem egy pseudonim, elvbarát vitatkozóról van szó, hanem magáról Sebestyénről, aki így válaszolt ellenfeleinek.

Szivonyáné cikke aztán véget is vetett a *Tudományos Gyűjtemény*ben zajló Takáts-vitának. Szontágh szerint Thaisz „figyelmét elkerülte”, hogy Sebestyén egy kétes hírnevű asszony nevét választotta álnevül.⁵¹ Eljárásával kellemetlen helyzetbe hozta a folyóiratot, mely ily módon a „kerítőnő” tudálékos írását adta közre. Thaisz a folyóirat 1827-dik évfolyamának harmadik számában adta ki a vita lezárásáról szóló *Jelentés a’ szép Nem Jussainak védelmezéséről* című közleményét. Ebben kifejtette, hogy számos, a nőkérdést taglaló, gyakran álneves írás érkezett a laphoz, melyek közül több „nem épen helyben hagyható” módon nyilvánult meg. Az illetlenségek közül azonban csak Sebestyén névhasználatát emelte ki: „tapasztalván azt, hogy némelly talán még nem egészen tökéletes gondolkodású férfiak, asszonyi álortza alatt írnak ’s néha még a’ neveket se választják meg igen jól; azért egész bizodalommal kérjük őket, hogy ezen illetlenséggel felhagygyanak.” Sebestyén illetlensége hozzájárulhatott ahhoz, hogy a lap számára régóta terhes nővitát befejezzék.⁵² A beérkezett cikkek tartalma szintén hozzájárult a vita lezárásához. Az álneves férfiak egyrészt kifogásolták a vita eldurvulását; másrészt úgy gondolták, hogy a polémia kérdésfelvetése fölösleges, mivel a nők írhatnak, ha teljesítették kötelességeiket.⁵³ Thaisz érzékelte a vita

50 Γυνωσβεες, „Szózat Napkeletről,...”, 65; VADERNA, *A költészet...*, 463–464.

51 SZONTÁGH, *Emlékezések életemből*, 108.

52 THAISZ András, „Jelentés a’ szép Nem Jussainak védelmezéséről”, *Tudományos Gyűjtemény* 11, 3. sz. (1827): 124–125. A beérkezett cikkek: S. s., „Az Asszonyi tudományosság dolgában vég szóul egynéhány sor”, in *Vegyes tartalmú Kéziratok névtelen szerzőktől MM. Sec. XIX.*, 1r-2v, OSzK Kt., Quart. Hung 237; G., *Egyeztető Toldalék, sub Lit. G. Az Asszonyszemélyek Irópöréhez ragasztva*, uo., 15r–18r.

53 *Egyeztető Toldalék*,..., 15r–15v, 16r; S. s., *Az Asszonyi...*, 2r–2v.

kedvezőtlen társadalmi megítélését, és azt a tényt, hogy a vitázók nem léptek túl az alapkérdéseken. A szerkesztő a vita diplomatikus lezárására törekedett, arra hivatkozva, hogy a beérkezett cikkek megterhelték a lapot, ugyanakkor, az ellenvetéseket kerülendő, ígéretet tett ezek majdani kiadására.⁵⁴ Döntése azonban nemcsak a vita zárását jelentette, hanem Takátsot is megfosztotta kritikusi beszédpozíciójától, és arra ösztönözte, hogy új lehetőségeket keressen a megszólalásra.

Takáts Éva és a kritikusi nyilvánosság új útjai

Thaisz végül nem jelentette meg a vitacikkeket tartalmazó kötetet, aminek az lett a következménye, hogy a férfiak álneves cikkeihez hasonlóan Takáts és a vitába bekapcsolódó Kisdobronyi Isák Terézia írásait sem adták ki.⁵⁵ Thaisz döntése arra bátorította az asszonyokat, hogy munkáikat magánkiadásban publikálják. Közös kötetük, *A' Tapasztalások teszik vigyázóvá az embert vagy az Állortzás Támadók elleni Állortzátlan védelmezés* 1828-ban jelent meg Landerer Emmánál; közreadója a monogrammal szereplő Isák volt. A kötet egyrészt Kisdobronyi Isák, másrészt *Feleletek a' Szent Gellért hegye mellől* cím alatt Takáts visszautasított cikkeit tartalmazta.⁵⁶ A hölgyek hangsúlyozták, hogy női mivoltuk miatt tiltották el őket a kritikától, és kifejezésre juttatták a szerzői névhasználat és a kritikusi beszédpozíció elfogadásának kérdéséről vallott felfogásukat.

Kisdobronyi Isák Terézia munkáját a *Tudományos Gyűjteményben* szerette volna megjelentetni, viszont Thaisz elutasította, mivel a lapban nem akart tovább teret engedni a vitának, és az író nő kifejezéseit túlságosan keménynek vélte.⁵⁷ Kisdobronyi a redakció döntését ellentmondásosnak ítélte, és emlékeztette Thaiszt, hogy Szivonyáné szatírája megjelenhetett a lapban, miközben a nőktől megtagadták még a gonosztevők számára is adott védekezés lehetőségét. Továbbá a szerkesztő szemére vetette, hogy a lap alapításakor nem hoztak olyan rendelkezést, mely eltiltotta volna a nőket a publikálástól.⁵⁸

54 THAISZ, „Jelentés a'...”, 124.

55 I. T. [ISÁK Terézia], „Bevezetés és ajánlás”, in K. D. I. T. [KISDOBRONYI ISÁK Terézia], szerk., *A' Tapasztalások teszik vigyázóvá az embert, vagy az Állortzás Támadók ellen Állortzátlan védelmezés: egy barátném leveleiből való toldalékkal együtt*, III–VI (Buda: Landerer Emma, 1828), V.

56 Vö. FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 319.

57 I. T. [ISÁK Terézia], „Nemezetemhez: Feleleti ajándékul pedig Napkeletre. Tud. Gyűjt. 1826. Köt. XI. lap. 65.”, in [KISDOBRONYI ISÁK], *A' Tapasztalások...*, 7–30, 7–8.

58 Uo., 11–14.

Takáts Évát finomabban utasította el a szerkesztő, és viszonyulásában szerepe lehetett Karacsné kapcsolati hálójának is. Takáts ugyanis, folytatva kritikus tevékenységét, bírálatot írt Holkó Mátyás evangélikus lelkész latin nyelvű orációjának fordításáról. A szöveg E. jel alatt, *Véd beszéd az asszonyok' tsatskasága' ügyében* címmel 1826-ban a *Szép Literaturai Ajándékban*, vagyis a *Tudományos Gyűjtemény* melléklapjában jelent meg. Közlése jól példázza a redakció nőkérdéssel kapcsolatos pálfordulását.⁵⁹ Takáts 1826 decemberében küldte el az orációról szóló bírálatát a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségének, valamivel később pedig már a kefele nyomatot is kézhez vehette. A kefele nyomatban található lábjegyzetben olvasható szerkesztői megjegyzés egyértelműen utal a megváltozott viszonyokra: „[a] leg háladatlanabb munkák közé tartozik a' Satyrát komolyan meg tzáfolni akarni. Mind a' mellett ezt is, a' szép *Nem* eránt való udvariságból, bé iktattuk: ámbár tisztelt olvasóink már az Asszonyi Perre nagyon is rá úntak.” Mivel Thaisz csak udvariaságból akarta kiadni, ezért a szöveg „vissza kértetett”, és Takáts Holkó orációjáról szóló kritikája végül az Isákkal közös kötetben jelent meg.⁶⁰ Takáts a kötetben hangsúlyozta, hogy Szivonyáné kimerítette a személyes vétségét, ezért jogában áll felelnie. Szerinte a *Gyűjteménynek* nem a haszonszerzés, hanem a tudományok művelése a célja, és az asszonyi nem jussának védelmezése fontos kérdés. Egyrészt vitatta, hogy a nőkérdést tárgyaló cikkek megterhelnék a lapot; másrészt azt állította, hogy Thaisz a *Jelentés a' szép Nem Jussainak védelmezéséről* című cikkében csupán ígéretet tett a ki nem adott vitaszövegek megjelentetésére, de konkrét előfizetői felhívást nem közölt. Takáts szerint a közlemény nem tett eleget az előfizetésekkal kapcsolatos elvárásoknak, melyből arra következtetett, hogy a redaktornak nem volt célja a szövegek kiadása.⁶¹

Kisdobronyi Isák és Takáts mindketten elutasították a névtelenül véleményt formáló férfiak gyakorlatát, és a nők ügyének védelmében továbbra is saját nevükkel vagy monogramjukkal látták el írásaikat. A kiadvány egy nőkből álló tudós társaságot igyekszik felmutatni, hiszen közreműködői mind asszonyok. Egyrészt a kötet jelképezte női társaság ellentéte a Kishonti Nők Tudósok Egyesületének, ahol eredetileg Holkó Mátyás szövege elhangzott, és alternatívája az elutasító *Tudományos Gyűjteménynek*. Másrészt a kötet felmutatja a nyilvánosságban, hogy vannak Takátszhoz hasonló asszonyok, akik érdekeik védelmében nemcsak a hangjukat hallatják, hanem hajlandóak összefogni és együttesen fellépni.

59 E. [HOLKÓ Mátyás], „Véd beszéd az asszonyok' tsatskasága' ügyében: Tartott élő szóval, latán nyelven, nők Tudósok előtt, 1824”, ford. E., *Szépliteraturai Ajándék* 6, (1826), 129–137.

60 TAKÁTS Éva, „Töredék egy Barátnémhoz írt Levelemből”, in [KISDOBRONYI ISÁK], *A' Tapasztalások...*, 32–51, 32.

61 Uo., 43–44.

Foucault nyomán a nőíróság egyik reprezentatív jegye a női szerzői név, melynek védelme és használatának joga a vita kiemelkedő mozzanata volt.⁶² Kisdobronyi Isák kiemelte, hogy ellenfeleik álnévhasználatukkal elkerülték a nyílt küzdelmet, így a párbaj szertartásrendje szerint küzdeni óhajtó Szontághék nem mérkőzhettek meg velük. A párbaj kontextusában a névtelen ellenfelekkel való polémia a nevüket vállaló férfiak számára ugyanis presztízaveszteséggel járt volna; ezért vállalta magára Kisdobronyi Isák a felelet ódiumát.⁶³ Takáts elítélte Sebestyén névhasználatát, amikor a fiskális a „betstelen Szivonyáné neve alatt” publikált. Karacsné szerint Sebestyén ezzel férfiatlan, önmagát és a folyóiratot megalázó helyzetbe hozó eljárást választott.⁶⁴ Cikkében Karacsné több ponton érintette a női név problémáit is. Thaisz azt állította, hogy a folyóiratban megjelent „[a]sszony név alatt mindég nem tökéletes gondolkodású Férfiak írtak”. Takáts e vádat határozottan visszautasította; szerinte a folyóiratban publikáló hölgyek csak saját nevük alatt írhattak.⁶⁵ Arra kérte továbbá a szerkesztőséget, hogy az elkövetkezendőkben ha egy férfi „Asszonyi állortza” alatt írna, akkor nevezzék meg a tényleges szerzőt „hogy a’ vétkesek miatt egyik vagy másik ártatlan írókra igazságtalan gyanúja ne legyen az Olvasóknak.” Azt is tagadta, hogy saját írásait férfiak írták, mivel, véleménye szerint, tetteikkel szintén lealacsonyították volna magukat.⁶⁶ Kritikusi gyakorlatára is utalt, amikor azt hangsúlyozta, hogy ellenfeleinek a nőket és pártfogóikat illető személyesítő megjegyzései miatt ő maga egy fiktív harmadik személynek írt levélben fejt ki véleményét, mint ahogyan eddig is tette.⁶⁷ Észrevételeivel szeretett volna egy kritikusi beszédpozíciót lehetővé tevő szabályrendszert felrajzolni. Javaslatait azonban nem hallgatták meg, és többé nem is volt lehetősége a folyóiratban való publikálásra. 1829-ben megjelent életműkiadásában már a per lezárására koncentrált. E törekvését igazolja, hogy a háromkötetes kiadvány nővitát tárgyaló első kötetében, a *Gondolatok a’ Nap alatt*-ban a vonatkozó dokumentumok teljességét, így Sebestyénnel való levelezését, és a fiskális cikkeit szintén közreadta. Ezáltal Karacsné szakított korábbi gyakorlatával, hogy nem törekszik privát dokumentumok kiadására, de

62 Michel FOUCAULT, „Mi a szerző?”, ford. ERŐS Ferenc és KICSÁK Lóránt, in Michel FOUCAULT, *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, kiad. SUTYÁK Tibor, 119–146 (Budapest: Latin Betűk, 2000), 125–127.

63 [ISÁK], „Bevezetés...”, IV.

64 TAKÁTS Éva, „Elő szó”, in [KISDOBRONYI ISÁK], *A’ Tapasztalások...*, III–VIII, VIII.

65 TAKÁTS Éva, „Törédék egy Barátnémhoz írt Levelemből”, in [KISDOBRONYI ISÁK], *A’ Tapasztalások...*, 32–51, 46.

66 TAKÁTS Éva, „Édes Felebarátaim!”, in [KISDOBRONYI ISÁK], *A’ Tapasztalások...*, 9–31, 11–12.

67 TAKÁTS Éva, „Elő szó”, in [KISDOBRONYI ISÁK], *A’ Tapasztalások...*, III–VIII, VIII.

még csak a vitákba való beemelésére sem. A megváltozott körülmények azonban arra sarkallták, hogy a pozíciókat megvilágító, és a közönséget is befolyásolni tudó szövegek is nyilvánosságra kerüljenek. Kisdobronyi Isák Terézia és Takáts Éva azonban kiadványaikkal csak ideig-óráig tudták elejét venni annak, hogy az asszonyok kritikához való jogának kérdésköre ne kerüljön ki a diskurzusok közül.

Távlatok és eredmények

A fentiek alapján látható, hogy Takáts Éva saját nevét vállaló kritikusi fellépése normaszegésként és új problémaként, a női nem bírálói pozícióban való fellépésének igényeként értelmeződött a nyilvánosságban. Esetében a kritikusi név, mely az illető nemére és származására vonatkozó információkkal látta el az olvasókat, kulcsfontosságú kérdéssé vált. Kritikusként való elfogadása részlegesnek tekinthető: míg kezdetben a férfiak irányította *Tudományos Gyűjtemény* a női kritikus szereplésére és jogairól való vitára nyitottabb volt, a diskurzus kiterjedésével álláspontjuk jelentősen megváltozott. Szerkesztői nyomás hatására Takáts kiszorult a folyóirat jelentette nyilvánosságból, és publikálatlan írásait nőtársai segítségével jelentette meg. Kiadványaik azonban már kevesebb figyelmet kaptak, és a nőket érintő kérdések részlegesen kikerültek a diskurzusból. A vitában részt vevő férfiak jellemzően álnéven kommunikáltak Takátscsal; szerzői névhasználatuk tehát jól mutatta, hogy a nőkkel való vita érzékeny területnek számított. A fent elemzett eset a kritikusi beszédpozíció elfoglalásának kérdésébe ágyazódott be, ahol nemcsak a nők, hanem más csoportok jogosultsága is vita tárgyát képezte. A kritikai nyilvánosság az asszonyokon kívül azok számára is korlátozta, vagy azoktól is vitatta, megvonta a beszédlehetőséget, akik egyrészt dehonesztálónak vélt kijelentéseket tettek a magyar irodalomra, másrészt más nemzetiségűként hoztak ítéletet a literatura teljesítményeiről. Úgy vélem, hogy a nőknek a kritikusi beszédpozíció elfoglalására és megtartására való esélye a kritikából kirekesztett csoportok között is a legkedvezőtlenebb volt.

A széptan és a szépnem

Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)

Christian Oeser alias Tobias Gottfried Schröer: Életrajzi adatok

Az alábbiakban tárgyalandó német nyelvű munka első kiadásának bibliográfiai leírása a következő: [Ch.]ristian Oeser: *Weihgeschenk für deutsche Jungfrauen in Briefen an Selma über höhere Bildung*. Verlag von C. Scheld und Comp. Leipzig, 1838. 406 p. A cím szerint „áldozati/karácsonyi ajándéknak”¹ szánt, „német fiatal [még nem házas] lányoknak” szóló levélformájú népszerű esztétikát – első megközelítésben – szinte hihetetlenül tartós népszerűsége emeli ki az efféle nőnevelési célzatú korabeli kiadványok sorából.² Ez a könyv, megváltoztatott címmel és fokozatosan átdolgozott tartalommal, 1899-ig összesen 26 kiadást ért meg Németországban, s ezzel az egyik legelterjedtebb populáresztétikai összefoglalónak mondható. A 19. században nem (de talán máig sem) találunk példát magyarországi esztéta ehhez fogható külföldi könyvsikerére.

Az alábbiakban a címleírás több eleméhez is fűzök magyarázatot. Elsőként a szerző biográfiai személyét kell tisztázni, ugyanis az Oeser álnév valójában Tobias Gottfried Schröert (1791–1850) takarja, aki a pozsonyi evangélikus líce-

1 A 'Weihgeschenk' szó elterjedt jelentése 'áldozati adomány', de szótarilag rögzített a 'karácsonyi ajándék' jelentés is. HALÁSZ Előd, FÖLDES Csaba és UZONYI Pál, *Német–magyar nagyszótár* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), 1759.

2 A német kiadványok vonatkozásában lásd erről Susanne Barth bibliográfiáját: Susanne BARTH, *Mädchenlektüren: Lesediskurse im 18. und 19. Jahrhundert* (Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag, 2002), 282–288. Az Oeser-kötet címe hasonlít a könyvpiacra akkor már jelen volt egyik szöveggyűjteményére: *Cölestina: Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen*, [Hrsg. von Christoph Bernhard SCHLÜTER] (Aschaffenburg, Theodor Pergay, 1837).

um tanára volt. A szerző pályájára, illetve munkásságának általános megítélésére külön ki kell térnem, mivel nem rendelkezünk róla egyetlen, átfogó és minden vonatkozásban megbízhatónak mondható életrajzi feldolgozással. A Schröer-leszármazottak által összeállított önéletrajzi kötetből,³ valamint lexikoncikkéből,⁴ irodalomtörténeti,⁵ iskola- és egyháztörténeti összefoglalókból,⁶ és a Schröer neves germanistává lett fiáról készült életrajzból⁷ kinyerhető alapadatok a következők. Schröer Pozsonyban született, német polgári családban. Édesapja a poroszországi Sorauból érkezett 1788-ban Pozsonyba, ahol könyvkötőmesterként tevékenykedett. Tobias Gottfried a pozsonyi líceumban tanult, s közben – a korabeli szokásnak megfelelően – egy-egy évet cseregyerekként töltött el szlovák és magyar családoknál. Tanulmányai végeztével többek között Bécsben, Kőszegen és Sopronban nevelősködött főúri családoknál. 1816–17-ben a hallei egyetemen teológiai, pedagógiai, klasszika-filológiai és héber tanulmányokat folytatott. Hazatérve a pozsonyi líceum tanára lett latin, görög, német, földrajz, történelem és esztétika tárgyakból (leghíresebb tanítványa a tízéves Jókai Mór volt), illetve az első években ő vezette az 1818-ban megalakult evangélikus felső leányiskolát („höhere Töchterschule”), valamint alapította és haláláig elnökölte a líceumi német önképzőkört. Rendkívül termékeny szerző volt: azonkívül, hogy az általa oktatott tárgyakból tankönyveket írt, alkotott mindhárom irodalmi műnemben, valamint szöveggyűjteményeket és olvasókönyveket adott ki. Magyarországon

- 3 Chr.[istian] OESER’S – Tobias Gottfried SCHRÖER’S *Lebenserinnerungen: Ein Beitrag zur Deutschen Literatur- u.[nd] Kulturgeschichte in Ungarn*, zusammengefaßt von seinem Sohne Karl Julius SCHRÖER und herausgegeben von seinen Enkelsöhnen Arnold und Rudolf SCHRÖER und Robert ZILCHERT, Schriften des Deutschen Ausland-Instituts, Stuttgart, D: Biographien und Denkwürdigkeiten 6 (Stuttgart: Ausland und Heimat Verlags-A. G., 1933).
- 4 Legutóbb: E. STREITFELD, „Schröer, Tobias Gottfried”, in *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Hrsg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Red. von Peter CSENDES, 16 Bände (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999), 11:240–241.
- 5 Robert GRAGGER, *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Von Maria Theresia bis zur Gegenwart. I. Vormärz* (Wien und Leipzig: Carl Fromme, 1914), 18–19; PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története: A legrégibb időktől 1848-ig* (Budapest: Budavári Tudományos Társaság, 1926), 474.
- 6 MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Lyceum története kapcsolatban a pozsonyi Ág. Hitv. Evang. egyház multjával* (Pozsony: Wigand F. K., 1896), 421, 449–450, 455, 485, 597–601, 656; Carl Eugen SCHMIDT, Samuel MARKUSOVSKY, Gustav EBNER und Friedrich FREUSSMUTH, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony / Preßburg. Zur dreihundertjährigen Jubelfeier der Gemeinde in deren Auftrage aus den Quellen dargestellt. In zwei Teilen. II. Teil. Einzeldarstellungen aus der inneren Geschichte der Gemeinde* (Pozsony: Evangelische Kirchengemeinde A. B., 1906), 309, 321.
- 7 Walter BECK, *Karl Julius Schröer: Eine Biographie mit neuen Dokumenten: Schröers Goethe-Schau* (Dornach: Verlag am Goetheanum, 1993). A kötet Tobias Gottfried Schröer számos kiadatlan kéziratának felhasználásával készült.

a saját neve feltüntetésével latin és német nyelvű tankönyvei jelentek meg, míg egyéb munkáit az 1830-as évektől Németországban publikálta német nyelven és különböző álnevek alatt: ide tartoznak irodalmi művei, a német ifúságnak szánt olvasókönyvei és ismeretterjesztő munkái, valamint politikai vitairatai. Művei közül a *Weihgeschenk* mellett a Magyarország történetéről írt 1829-es tankönyvét és leánytanodáknak írt világtörténelmet is magyarra fordították.⁸

Schröer munkásságának általános esztétörténeti besorolása a hazai szakirodalomban kettős képet mutat. Pukánszky Béla a már említett, 1933-ban megjelent, Schröer unokái által sajtó alá rendezett emlékirat-gyűjteményre támaszkodva olyan úttörő egyéniségnek ábrázolta, aki a németiség fennmaradásáért a modern nemzet-tudat jegyében szállt síkra egy alapvetően ellenséges közegben. Pukánszky egyenesen úgy fogalmazott, hogy az emlékiratok „az első művelt hazai német ember [sic!] népi öntudatának kialakulását tárják elénk”.⁹ Ez a beállítás több ponton is ellentétes Kornis Gyula korábbi elemzésével. Kornis ugyanis Schröer 1833-as, Széchenyinek címzett vitairata kapcsán a szerző „neohumanista lelkesültségét” emelte ki, mely „egyenest a görög tanulmánytól várja a magyar kultúra fölfrissülését s új virágzásba boruló termékenységet”.¹⁰ Fried István hasonlóképpen a „német neohumanizmus szellemének” képviselőjét látta Schröerben, s egyben figyelmeztetett rá, hogy a *Lebenserinnerungen* címmel közzétett iratok „szemelvényesek, s a leszármazottak elég tendenciózusan, a német öntudatot hangsúlyozva válogattak”.¹¹ Közelebbről tekintve úgy történt a sajtó alá rendezés, hogy a Schröer fia, Karl Julius által az eredetileg *Denkwürdigkeiten* (‘Visszaemlékezések’) címet viselő önéletrajz alapján összeállított kéziratot évtizedekkel később az unokák jelentősen „megrövidítve és lekerétkítve” adták ki.¹² A különös kiadványban lírai prózabetétek és gyaníthatóan fiktív levelek váltják egymást történeti tanulmányszerű szövegekkel, miközben a tartalom fikcionalitásának mértékén túl néha tisztázatlan a narrátor személye is.

8 Tobias Gottfried SCHRÖER, *Abriß der Geschichte von Ungern: Ein Lehr- und Lesebuch für die vaterländische Jugend* (Pressburg: Verlag von Joseph Landes, 1829); *Magyarország története rövid előadásban a' hazai ifúság' számára*, ford. TÓTH-LIPTSEI PAJOR Antal (Pest: Eggenberger, 1834); ÖSER, [sic!] *Az általános világtörténelem vázlat: Leánytanodák számára és magánhasználatra* (Pest: Kugler, 1864) és (Budapest: Eggenberger, 1874).

9 PUKÁNSZKY Béla, „Chr. Oeser's – Tobias Gottfried Schröer's Lebenserinnerungen”, *Századok* 68, 1. sz. (1934): 89–93, 90.

10 KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, 2. köt. (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927), 2:321.

11 FRIED István, „Idegenek a régi Sopronról: T. G. Schröer és A. Palacky tudósításai”, *Soproni Szemle* 29, 3. sz. (1975): 259–264, 260.

12 Vö. Arnold SCHRÖER, „Vorwort”, in SCHRÖER, *Lebenserinnerungen*, III–V, V; SCHRÖER, *Lebenserinnerungen*, 65.

A Weihgeschenk a szakirodalom tükrében

A *Weihgeschenk*nek (eltekintve egy korabeli recenziótól, melyre még később visszatérek) nincs hazai szakirodalma, viszont az újabb német művelődés- és esztétikatörténeti összefoglalók rendszerint kitérnek erre a már elterjedtségénél fogva is megkerülhetetlennek tűnő kiadványra, mely a 19. században úgymond „a felnövekvő polgárleányok egész generációinak határozta meg az élet- és művészetszemléletét”.¹³ (Hozzá kell tenni: e vizsgálódások során a szerző kilétének, nemzeti hovatartozásának kérdése semmilyen vonatkozásban nem merült fel, ebből fakad az is, hogy kizárólag szerzői álnevén említik Schröert.)

Reinhard Wittmann a 18–19. század könyvpiacának történetét vizsgálva a „triviálidealizmus” és az „epigonság” kettősségével jellemzett korabeli tankönyvek között jelölte ki a munka helyét.¹⁴ Ehhez csatlakoztatható Gerhard Plumpe nagyívú, immár elsődlegesen esztétikatörténeti érdekeltségű fejtegetése, mely a Hegel és Schopenhauer fellépte, valamint Nietzsche tragédia-tanulmányának megjelenése (1872) közti fél évszázad tipikus jelenségeként utal Schröer könyvére. Szerinte ez az időszak úgy jellemezhető, mint már meglévő esztétikai programok „mennységileg bőséges, minőségileg azonban kevésbé jelentős továbbírása”. Ábrázolásában ezen „mára többnyire elfeledett esztétikai elméletek” elsődleges funkciója az „idealista művészetfilozófia” tételeinek „dogmatizálása és népszerűsítése”, s ezáltal a publikum és a művészek „esztétikai előítéletének” befolyásolása volt. Plumpe ennek, a „német polgárság epigon-ízléskultúráját” meghatározó „epigon-esztétikának” példaként említi és idézi Schröer művét.¹⁵

E gondolatmenetet szövi tovább Susanne Barth monográfiája, immár a 18–19. századi női irodalom vonatkozásában. Szerinte Schröer műve „kitűnő példája a neohumanista-idealista képzésszermény konvencionalizálódásának”, melynek során ez az eszme teljesen elveszítette „emancipatorikus potenciálját”. Ennek egyik jele a levelek atyáskodó, bizalmas-oktató hangvétele. Barth szerint összességében a kötet funkciója a magasabb polgári körbe tartozó leányok „kulturális hozományának” megteremtése: ez a tőke azonban nem vezethet a

13 Dorothea DORNHOF, „Weiblichkeit”, in *Ästhetische Grundbegriffe: Historisches Wörterbuch in sieben Bänden*, Hrsg. von Karlheinz BARCK et al., 7 Bände (Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 2005), 6:481–520, 511. Saját fordítás. A továbbiakban az idegen szövegeket, ha nincs külön jelölve a fordító, saját magyarázásomban adom. – F. G.

14 Reinhard WITTMANN, *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert: Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982), 225.

15 Gerhard PLUMPE, *Ästhetische Kommunikation der Moderne: Band 2. Von Nietzsche bis zur Gegenwart* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993), 27–28.

nők emancipatorikus felelősségéhez, hanem éppen a nemek közti hagyományos rend stabilizálása a célja az itt megnyilvánuló koncepciónak, mely szerint a „képzett nő” a humanitásezszme hordozója és közvetítője a férfiak és a gyermekek felé.¹⁶

Végül Dorothea Dornhof tanulmányigényű szócikkét említtem a „nőiség-ről” mint esztétikai alapfogalomról. Ebben szintén példaértékű műként szerepel Schröer könyve, mégpedig az „esztétikai gondolkodás morálpedagógiai funkcionalizálására”. A „nőiséget” mint a modernitás esztétikai kategóriáját vizsgáló Dornhof arra jut, hogy Schröernél a női természet „esztétikai túlértékelése” az egyik oldalon, kiegészülve a női képzelőerő rendellenes túlműködésének feltételezésével a másik oldalon, összességében a nők művészi produktivitásának kétségbevonásához vezet.¹⁷

Mint látható, a német szakirodalom két, egymással összefüggő narratíva mentén közelített Schröer munkájához: az egyik az esztétikatörténet, melynek során a *Weihgeschenk*-et hátrasorolták az eredeti, önálló és jelentős művekhez képest, a másik pedig a német *Bildung*-eszme története, melyben kimutatták alapvetően retardáló szerepét. Ezzel az Oeser-könyv a német *Bildung* (képzés)-eszme nagy narratívájában értelmeződik, melyet Aleida Assmann nyomán így vázolhatunk: a képzés-ideál az embert „rendek, nemek, felekezetek, nemzetiségek és történelem feletti lényként” alkotja meg. A képzés azt jelenti, hogy mindenkit tisztább és teljesebb, vagyis (ez esetben) természetesebb emberiségre kell nevelni a szabadság, haladás és univerzalitás felvilágosult eszményeinek jegyében. Az ember csoportidentitása felülíródik a természetre való hivatkozással. A felvilágosodás álma az volt, hogy „lehetséges az embert semmi mássá, csakis tisztán emberre nevelni”. Csakhogy e nyitott és egyetemes ideál helyére hamarosan „disztinktív, kollektivista és kirekesztő” emberképek léptek. E leszűkülési folyamatba illeszthető, annak egyik vetületeként, ama felfogásnak a kialakulása, hogy a képzés mint valódi, produktív, nemzeti képzés a férfiak terrénja, míg a nőké a hamis, gyenge, nemzetietlen képzés, lévén karakterjegyeik a receptivitás, beleérzés, önzetlenség: végső soron a meghatározatlanság, „jelöletlenség”.¹⁸

16 BARTH, *Mädchenlektüren*, 124–125.

17 DORNHOF, „Weiblichkeit”, 511.

18 Aleida ASSMANN, *Arbeit am nationalen Gedächtnis: Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungs-idee*, Edition Pandora, 14 (Frankfurt – New York – Paris: Campus Verlag, Edition de la Maison des Sciences de l’Homme, 1993), 33, 70.

Kiadás- és koncepciótörténet

Áttekintés

Ahhoz, hogy jelen értelmezés valamiképpen viszonyulni tudjon a fent vázolt szakirodalmi képhez, először is tisztázni kell a tárgy mibenlétét. Kiindulásként le kell szögeznünk, hogy a *Weihgeschenk* nem *egyetlen* szöveg, hanem egy szövegcsoporthoz tartozik. Erre a fontos körülményre eddig egyedül Susanne Barth fordított figyelmet, megmutatva, hogy miként változott a kötet koncepciója a regényirodalom vonatkozásában az első, még a szerző által gondozott kiadásokban: míg az első két kiadás tudatosan lemondott a leányok számára károsnak tartott legújabb regények és szépirodalmi folyóiratok említéséről, addig az 1846-os harmadik, úgymond a kritikák hatására, pótolta ezt a hiányt.¹⁹

Az alábbiakban tehát a *Weihgeschenk* koncepcióját, s annak a különféle kiadásokban megfigyelhető változásait kívánom áttekinteni, előre bocsátva, hogy az itt ábrázolt kép korántsem teljes, mert az eddigi kutatás során a számos létező kiadásból nem tudtam mindegyikhez hozzáférni, azonban néhány fontos verzió összevetése révén így is megelölegezhetők bizonyos következtetések.

A *Weihgeschenk* 26 (illetve a kalózkidadásokkal és a magyar fordítással együtt annál is több) szövegverzióját létrehozó kiadástörténeti háttérrel a következőket tudhatjuk. A kötet első kiadásának születéséről Schröer említett önéletrajzi kötetéből csupán annyi derül ki, hogy a munka létrejöttét a „tudós mű” írásához szükséges „szabad idő” és „lelkierő” hiánya, valamint a sürgető pénzszüke ösztönözték;²⁰ továbbá, hogy a könyvvel a kiadó „jó üzletet csinált”, s a bevételből neki mint szerzőnek 300 forintot fizetett, egyben újabb, lányoknak szóló kiadványok írására ösztönözve őt.²¹ Az első három, még a szerző életében megjelent kiadás (1838, 1840, 1846) a lipcsei C. Scheld u. Comp./Einhorn kiadónál jött ki. Ugyanez a vállalat gondozta Schröer többi németországi kiadványát, más magyarországi szerzők műveivel egyetemben – például Jósika Miklós *Abafijának* német fordítása is itt jelent meg. Minden jel arra mutat, hogy az említett 300 forintnyi pénzüsszeggel a munka összes jogai a kiadóhoz kerültek, melyet 1844-

19 BARTH, *Mädchenlektüren*, 125.

20 „Zu einem gelehrten Werke hatte ich weder Muße noch Sammlung des Geistes genug, und so etwas braucht Zeit, ich aber brauchte sogleich Geld.” SCHRÖER, *Lebenserinnerungen*, 235.

21 Uo., 236. E felkérés nyomán írt egyik munkája a „felső leányiskolák és magánoktatás” számára készített világtörténete. (*Weltgeschichte für Töchter Schulen und zum Privatunterricht: Mit besonderer Beziehung auf das weibliche Geschlecht*, 3 Bände (Leipzig: Wilhelm Einhorn, 1841–1842). A mű 1869-ig 6 kiadást ért meg.

ben Friedrich Brandstetter vásárolt meg,²² aki (illetve az utóbb az ő nevét felvevő kiadóvállalat) a szerző halála után is gondoskodott róla, hogy a kötet folyamatosan a piacon legyen, egészen az 1899-ben kijött 26. kiadásig.²³ Schröer 1850-ben elhunyt, s a kiadó a negyedik kiadás sajtó alá rendezésére August Wilhelm Grube pedagógiai szakírórt kérte fel, aki 1852-től 1884-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan szállította a munka javított, átdolgozott kiadásait. Ezután a szerkesztést Julie Dohmke (1827–1913) lipcsei költő- és író nő vette át. Megemlítendő, hogy Lipcsén kívül Berlinben és Halléban is jelentek meg (véltetően kalóz-) kiadások,²⁴ valamint, hogy Tobias Gottfried Schröer fia, Karl Julius Schröer, aki neves germanistaként Bécsben élt, 1861-ben maga is sajtó alá rendezett *Chr. Oeser's Weihgeschenk für jüngere Mädchen* címmel egy kötetet. Ez azonban valójában Schröer eredetileg *Die guten Mädchen...* címmel kiadott olvasókönyvének újryomása, mely jelzi, hogy bár a fiú nem rendelkezett atyja sikerkönyvének jogaival, nem szeretett volna teljesen kimaradni a bejáratott szerzői név és cím biztosította előnyökből. Kötetének előszavában mindenesetre hevesen kritizálja azokat a kiadókat, akik jogosultnak érzik magukat az eredeti szerzői koncepció felülbírálására, és név szerint támadja Grubét, akit azzal vádol, hogy Oeser „zseniális” *Weihgeschenk*-jét különböző kiadásaiban „a felismerhetetlenségig eltorzította”.²⁵

Az 1838-as kiadás

Koncepció

A kötet egy, a szerző lányához szóló ajánlásra (élén egy ajánló költeménnyel), 50 levélre és egy utószóra (*Nachrede*) tagolódik. Az első 12 levél a művészetelmélet kérdéseibe vezet be az olvasót, s ezt követi az egyes művészeti ágak (építészet,

22 Karl Friedrich PFAU, „Brandstetter, Friedrich”, in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 47 (Leipzig: Dollfus, 1903), 178–179.

23 A kiadások részleges bibliográfiáját lásd: Sandra RICHTER, *A History of Poetics: German Scholarly Aesthetics and Poetics in International Context, 1770–1960* (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2010), 360–361.

24 *Chr. Oeser's Briefe über die Hauptgegenstände der Ästhetik: Ein Weihgeschenk für Deutschland's Töchter*, Hrsg. von Adalbert SVOBODA (Berlin: Warschauer, 1888); Christoph OESER, *Ästhetische Briefe: Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen*, Hrsg. von Gustav KARPELES (Berlin: Fried & Cie, 1890); Christoph OESER, *Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen: Briefe über ästhetische Bildung weiblicher Jugend* (Halle an der Saale: Hendel Verlag, é. n.)

25 Karl Julius SCHRÖER, „Vorwort zur neuen Ausgabe”, in *Chr. Oeser's Weihgeschenk für jüngere Mädchen*, Zweite Auflage neu bearbeitet und mit einem Vorworte hg. von K. J. SCHRÖER (Wien: Wilhelm Braumüller, 1861), III–XII, IV–V.

szobrászat, festészet, zene, irodalom, színház-, tánc- és kerművészet) bemutatása, történeti áttekintéssel és a kiemelt művek bemutatásával.

Érdemes az áttekintést az utószó felől kezdeni, hiszen a szerző itt számol be legegységesebben a mű szándékolt funkciójáról és megcélzott közönségéről. Mint írja, azért fűzött utószót a kötethez, mert itt nem azokhoz kíván szólni, akiknek tulajdonképpen a könyvet írta, vagyis a „14–18 év közötti” fiatal lányokhoz, hanem szüleikhez, a „meglett férfihoz” és a „képzett asszonyhoz”. Egyben azt is elárulja, hogy miként képzei el a kötet hatásmechanizmusát: a könyvnek ajándékként, sőt születésnapi ajándékként kell az ifjú lányok kezébe kerülnie, azaz ebből is kiderül, hogy semmiképpen nem a közoktatásnak szánt tankönyvről van szó, hanem a házi, családi körben folyó nevelés eszközéről. Ezt támasztja alá a kötet elején olvasható ajánlás is, melyben egy atya szól leányához, akinek személyes ajándékként nyújtja át a könyvet, azzal az indoklással, hogy a „jóságot” és „bölcsséget” szükséges „ízléssel” összekötni. A továbbiakban úgy fogalmaz Schröer, hogy nem „esztétikai olvasókönyvet” akart adni, hanem útmutatást a fiatal lányok ízlésének képzésére. Vagyis – írja – „[a szerző] nem jövőbeli tudósokat tartott szeme előtt, még csak nem is olyan lányokat, akik például a jövőben írással kívánnak foglalkozni; csakis házias, de képezhető lányokat, akik szívesen kötik össze a hasznosat a széppel”. Szerinte ebben az életkorban kezdődik „a felébredt érzések képzése” (Ausbildung), melynek természetes úton, fokozatosan kell történnie, ezért ennek megfelelően kellett megrostálnia, a korcsoporthoz szabnia a bemutatott anyagot. Emiatt maradt ki minden, ami túl heves hatással lett volna a „lány szívekre”, például a regények a maguk tarka, kalandos, és kusza történeteivel, s általában a nem természetes, hanem „képzeltésként alapuló, túlhajtott ábrázolások”. Viszont – teszi hozzá az utószó végén Schröer – „kíváncsi volna, hogy valamely derék író esztétikát írjon az érettebb nők, az asszonyok számára, melyben a teljes bel- és külföldi irodalomra, a legjobb folyóiratokra, almanachokra stb. is kiterjeszkedne.”²⁶

Az ajánlás szerint a kötetben kiadott levelek címzettje, „Selma”, a szerző tanítványa volt. Egy fikatív levélváltásnak az egyik oldalát, az atyai mester leveleit olvashatjuk itt, melyek azonban folyamatosan felidézik a tanítvány válaszait, s rájuk reflektálva alakítják a mondandót, vagyis a tanítás egy dialogikus szituáció keretében fogalmazódik meg. Ez a német populárfilozófia kedvelt tudásközvetítő formája,²⁷ melyet „szókratikus” módszernek is neveztek, s alkalmazása aligha véletlen, hiszen

26 Christian OESER, „Nachrede”, in [Ch.]ristian OESER, *Weihgeschenk für deutsche Jungfrauen in Briefen an Selma über höhere Bildung* (Leipzig: Verlag von C. Scheld und Comp., 1838), s. p.

27 Vö. FÓRIZS Gergely, „Alpeseken Alpesek emelkednek”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 43–46.

az első levél lényegében komplett populárfilozófiai programmal lép fel. Eszerint – úgymond – mivel a tudomány nyelve csak a beavatottak számára érthető, és olyan módszert alkalmaz, mely a tanulatlanokat inkább akadályozza a szabad gondolkodásban, mintsem serkenti, a „populáris íróknak” a „tudományos kutatás eredményeit általánosan érthető módon kell feldolgozniuk, hogy a tanulószobából az életbe hassanak”. Mint a folytatásból kiderül, ez a módszer fokozottan érvényes az itt megszólított nőkre (Frauenzimmer), akik nem kívánják a tudomány nyelvét elsajátítani. Ugyanakkor fontos körülmény, hogy ezúttal nem egyszerűen a tudomány eredményeinek mechanikus átadásáról van szó aufklärerista alapokon, hanem az *öngondolkodás* elősegítéséről egy neoplatonista-neohumanista koncepció keretében, amint arra a következő metaforikus fejtegetés rámutat:

Nem fog semmi újat tanulni, hanem csupán a szellemében már meglévő, de szendergő eszmék ébrednek fel. Ugyanis az emberi szellemnek ugyanúgy kell nőnie, mint a növényeknek. Kívülről jön a formája bővülése és terjeszkedése, belülről fejlődnek az összes részei, a gyökértől a gyümölcsig, és a mag belsejében bújik meg a csíra, mindenki elől hosszú ideig elrejtve, mielőtt elkezdődne az organikus élet. Így kell Önnek is önmagából merítenie az ismereteket, melyek előkészítenek az olyan emelkedett tanulmányokra, mint a szépség tudománya. Szemlélődésének tárgya az Ön saját lénye, az önnön lelke.²⁸

Ugyancsak neoplatonista-neohumanista elvi alapozásra utalnak az ötödik levél fejtegetései, melyek szerint az emberiség „fő érdekei” az igaz, a jó és a szép, s az ezeknek megfelelő lelki erők harmóniájára kell törekednünk, mert „csakis egy ilyen összhangból jöhet létre az a fajta élet, melyet humanitásnak nevezünk”. Ugyanis „csak az összes lelki erők harmóniája révén emelkedhet az ember az istenihez, és teremthet ideált mindabból, ami itt a földön csupán tökéletlenül jelenik meg.”²⁹ E klasszikus képzésprogram a hetedik levélben Goethe szépségdefiníciójába torkollik, mely *Franciaországi hadjárat* című életrajzi munkájában olvasható. Ezt Schröer – az eklektikus hagyománynak megfelelően – forrásmegjelölés nélkül építette be saját gondolatmenetébe: „A szép fogalma: amikor egy törvényszerűen élő létezőt tevékenységének csúcspontján és tökélyében szemlélünk.”³⁰ Szempontunkból azonban az is fontos, amit Schröer *nem vesz át az*

28 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 4.

29 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 23.

30 „Begriff des Schönen: als etwas gesetzmäßig Lebendes, in seiner größten Thätigkeit und Vollkommenheit angeschaut”. OESER, *Weihgeschenk* [1838], 32.

eredeti locus-ból, tudniillik a folytatás, miszerint ez a szemlélés „reprodukcióna serkent, ugyanolyan élő és legmagasabb rendű tevékenység állapotába helyezve érezzük magunkat”.³¹ Ehelyett a következő mondatot szúrja be: „aki képes érzékelni ezt a szépséget, az az istenihez emelkedik”.³² Filológiaiilag többek között ezen a ponton ragadható meg az a jelenség, amit a szakirodalom úgy fogalmazott meg, hogy Schröer könyve a „nőt nem műalkotások létrehozójaként, hanem csakis a művészet befogadjaként határozza meg”.³³ Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy az első kiadásra alkalmazva ez a következtetés pontatlanná és eltúlzottá válik, hiszen itt (az utószó értelmében) egy 14–18 éves lányoknak, s közülük is csak a művészeti tevékenységre nem készülőknek szóló kiadványról van szó. A célközönség definíálása pedig nemcsak árnyalatnyi, hanem lényegi különbséget jelent az értelmezésben, mivel ezen múlik, hogy beszélhetünk-e ebben az esetben a *Bildung*-eszme emancipatorikus-univerzális jellegének *visz-szavételéről*, vagy csak az történik, hogy egy adott társadalmi csoportot annak pillanatnyi fejlődési fokát, képezhetőségének éppen fennálló korlátait figyelembe véve igyekszünk bevonni a közösségi képzés folyamatába.

Megemlítenő, hogy a Schröer-esztétika szépségdefiníciója nem véletlenül származik Goethe egyik írásművéből, hanem az egész kötetet szisztematikusan átszövik a goethei életműre tett explicit és jelöletlen utalások. Míg a költészet-történeti áttekintésben a Goethe előtti teljes német irodalom két levélnyi terjedelemben szerepel, addig a weimari költőfejedelemlírai munkásságának önmagában jut két levél, ezen kívül egy harmadik, 22 oldalnyi levelet „Goethe, az ember” bemutatásának szentel a szerző. Az elméleti és műfajtörténeti levelek példaanyagának nagy része Goethe-szövegekből áll, s szükség esetén az irodalomtörténeti részben is őt idézi a szerző, mint például Johann Heinrich Voß költészetének jellemzésénél, mely nem egyéb, mint Goethe Voß-recenziójának átvétele hat oldalon keresztül.³⁴

31 Goethe az eredeti szöveghelyen Hemsterhuis szépségmeghatározását pontosítva fogalmazta meg a sajátját: „ich aber mußte sagen: das Schöne sei, wenn wir das gesetzmäßig Lebendige in seiner größten Tätigkeit und Vollkommenheit schauen, wodurch wir, zur Reproduktion gereizt, uns gleichfalls lebendig und in höchste Tätigkeit versetzt fühlen.” Johann Wolfgang von GOETHE, „Campagne in Frankreich” [1792], in Johann Wolfgang von GOETHE, *Autobiographische Schriften II*, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Hrsg. von Lieselotte BLUMENTHAL et al., 10:188–362 (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000), 338.

32 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 32.

33 Thomas NOLDEN, *An einen jungen Dichter: Studien zur epistolaren Poetik* (Würzburg: Königshausen und Neumann, 1995), 106.

34 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 310–316.

A szerzői álnév értelmezése

Christian Oeser név alatt Schröer először egy vígjátékát adta ki 1830-ban,³⁵ külön könyv címlapjára elsőként a szóban forgó 1838-as kiadványban került a név, majd megtalálhatjuk további, Németországban megjelent, a köz- és házioktatás számára készített tankönyvei, olvasókönyvei élén is. Az egyik magyarázat szerint Schröert ebben az esetben is a korabeli cenzúraviszonyok vették rá az álnév használatára,³⁶ így tudta ugyanis megkerülni a külföldi kiadást megelőző előzetes hazai engedélyeztetést. Arra többen is felhívták a figyelmet, hogy a „Chr. Oeser” rövidítés a Schröer név anagrammájából adódik.³⁷ Szintén rámutattak már, hogy az Oeser vezetéknev egyben közvetett utalás lehet Goethére, hiszen Adam Friderich Oeser (1717–1799), a pozsonyi születésű jelentős 18. századi festő Goethe rajztanára volt, és Friderike nevű lánya barátságban állt a költő-fejedelemmel.³⁸ Ez arra utal, hogy a *Weihgeschenk* címlapján olvasható írói álnév szintén a szerző Goethe-kultuszát, s egyben neohumanista irányultságát fejezi ki. Ezt a feltételezett összefüggést nagyban alátámasztja az a tény, hogy a *Weihgeschenk* irodalomtörténeti összefoglalójának Goethe munkásságát bemutató részében nemcsak hogy említődik Adam Friedrich Oeser, hanem olyan összefüggésbe kerül, mely a lipcsei festőt a Goethe-életrajz kulcsfigurájává emeli. Schröer ábrázolásában Goethe a kiteljesedett humanitás ritka példája, esetében „úgy tetszett a gondviselésnek, hogy egy testileg-lelkileg tökéletes, külső és belső vonatkozásban is szerencsés embert teremtsen [...]. Az igazra, jóra és szépre való legerősebb hajlamhoz gondos nevelés társult”. Ámde ezt a mégoly tökéletes jellemet is veszélybe sodorta ifjúkorában, a *Werther* megalkotásának idején, saját „meghasonlott kedélye”. Ugyanis – írja a *Weihgeschenk* szerzője – Goethe ifjúkorában a német ifjakat „új eszmék izgatták fel”, csakhogy nem voltak képesek ezeket „jóra fordítani”, mert eltávolodtak a természettől, a tudósok pedig magukra hagyták őket tanácstalan helyzetükben. Magát Goethét ebből az állapot-

35 Vö. Karl Julius SCHRÖER, „Enthüllungen über Christian Oeser”, *Neue Freie Presse*, 1649 (1869), s. p.

36 „Oeser, Chr.”, in Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich...*, 60 Bände (Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1870), 21:18–24, 21.

37 Uo., 18; SCHRÖER, „Enthüllungen”; OESER, *Lebenserinnerungen*, 1.

38 „Schon der Name des Verfassers Chr. Oeser gab neben der Umsetzung der Buchstaben des eigenen Namens [...] zusätzlich einen Bezug auf Goethe, nachdem eben in Preßburg ein bedeutender Maler des 18. Jahrhunderts geboren worden war, Adam Friedrich Oeser, bei dem der junge Goethe in Leipzig zeichnen gelernt hatte und mit dessen Tochter Friderike Goethe befreundet war.” BECK, *Karl Julius Schröer*, 18. Megjegyzendő, hogy Adam Friedrich Oeser nem szakadt el teljesen szülővárosától, hiszen saját olajfestményét ajándékozta a pozsonyi evangélikus templomnak. Egykorú pozsonyi kultuszára utal a liceumi német önképzőkörben 1835-ben bemutatott, róla írt értekezés. Vö. MARKUSOVSZKY, *A pozsonyi...*, 321, 598.

ból Schröer szerint nem más, mint a „született magyarként” aposztrofált Adam Friedrich Oeser „mentette meg”. A tézist, mely szerint a lipcsei festő vezette Goethét a természetes egyszerűség görögös útjára, a saját korán való túlemelkedéshez és az „objektív” ábrázolásmódhoz, Schröer egy Friderike Oesernek írt Goethe-levél kivonatával igazolja.³⁹

Mindebből eléggé egyértelmű, hogy az „Oeser” beszélő szerzői álnév, mely a Goethe-kultuszon is túlmenően a neohumanista antikvitas-orientált egészszletes képzésszermény felmutatásának és terjesztésének szerzői ethoszát képviseli. A választott név továbbá a goethei fejlődésút példázatába illesztve kifejezi azt is, hogy a tudós nevelő jelenléte elengedhetetlen még a legkiválóbb képességekkel rendelkező nevelt esetében is. Mert, ha igaz is a platonista tétel, hogy a tudás forrásai a lélekben szendergő eszmék, azok felélesztéséhez szükséges a szókratészi típusú képző bölcs, aki kérdései segítségével napvilágra hozza a végső soron önismereti jellegű tudást. Az önmagára maradt ember ugyanis ki van téve a hamis képzés (Verbildung) veszélyének,⁴⁰ vagyis annak, hogy eltévelyedik attól az iránytól, amelyre önnön hajlamai természetes körülmények között predesztinálnák. A kötet levélformája az ilyesfajta helyes képzés, a képző és a képzendő közötti dialógus imitálásaként érthető, tehát a leveleket jegyző nevelő atyai hangvétele mögött felsejlik Szókratész ‘bábáskodó’ módszere.

Az írói álnév másik eleme, a „Christian” (tkp. a. m. ‘keresztény’) utónév azon túl, hogy rövidített formája a „Schröer – Chr. Oeser” anagrammából adódik, ugyancsak beilleszthető a neohumanista képzéskonceptióba, mégpedig annak az önvalomásnak az alapján, melyet Schröer 1833-as, Széchenyi Istvánhoz címzett, szintén levélformájú vitairatában tett: „e levelek írója nem tartozik egyetlen iskolához, egyetlen felekezethez, egyetlen céhhez sem: ő csupán ember, aki mindent a humanitás szempontjából szemlél; keresztény, hiszen a keresztény principium szintén a legszorosabban egybefonódik a humanitás értelmével; magyar, aki becsüli a hazáját”.⁴¹

Ez az önmeghatározás a nyitott és egyetemleges képzés-ideál alapján született: Schröer eszerint nemcsak tudósként látta magát iskoláktól függetlennek, és nem csupán kereszténységét élte meg felekezetek feletti módon, hanem a humanitásezsme fényében magyarságát is kiterjesztő módon fogta fel. A fenti idézet vonatkozó része (az eredetiben: „ein Ungar, dem sein Vaterland theuer ist”)

39 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 318.

40 A „hamis képzés” ellenszeréül Goethe olvasását ajánlja Schröer: OESER, *Weihgeschenk* [1838], 363.

41 Pius DESIDERIUS [Tobias Gottfried SCHRÖER], *Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn: In Briefen an den Grafen Stephan Széchenyi, Verfasser des Buchs: „der Credit”* (Leipzig: Wigand's Verlags-Expedition, 1833), 80.

ugyanis olyan magyarság-definíciót implikál, mely szerint e közösséghez tartozás nem külső adottság, hanem az egyén morális döntésétől függ: ‘magyar az, aki becsüli a hazáját’. Itt az adott kontextusban értelemszerűen nem lehet szó nyelvi vagy eredetközösségi nemzettudat megnyilatkozásáról, de eltér ez a hagyományos hungarus-tudattól, és a birodalmi állampatriotizmus szemléletétől is. Ehelyett Schröer értelmezése leginkább ahhoz a neohumanista, antropológiai háttérű nemzetfelfogáshoz illeszkedik, melynek jellemzőit Balogh Piroska rekonstruálta Schedius Lajos (szintén német nyelvű) programszövegei alapján, s mely a nemzetfogalom részleges (nyelvi, jogi, területi stb.) megragadásainak magasabb szintű integrálását célozta egy organikus koncepció keretében.⁴² A magyar nemzet ennek alapján olyan organizmus, mely különféle alorganizmusokat foglal magába (mint például a magyarországi németek közösségét), hogy azután maga is alorganizmusként kapcsolódjon be az önmagán is túlmutató, a humanitás elérését célzó nemzetközi képzési folyamatba.

Műfaj és módszertan

Gerhard Plumpénak a mű (sőt egy egész esztétikatörténeti korszak) epigonjellegét kimondó, fentebb idézett szakirodalmi álláspontja annyiban aligha vitatható, hogy kétségtelen: Schröer nem egyedi koncepciót állít fel itt, hanem a korabeli ún. antropológiai esztétikák azon sémáját variálja, mely szerint a mindenoldalúan képzett, a lelki erők egyensúlyi állapotával jellemezhető ember ideáljának megvalósításához az esztétikai képzésen át vezet az út.⁴³ Az már értelmezői döntés kérdése, hogy egy ilyen jellegű írásművet az eredetiség abszolút fokmérőjén leminősítve tartalmilag eleve érdektelennek tekintünk-e, vagy kíváncsiak vagyunk a séma egyedi megvalósulásának mikéntjére.

Az 1800 körül született antropológiai esztétikák közös módszertani jellemzője a pozitív értelemben vett filozófiai eklekticizmus, vagyis egy olyan tudósi attitűd, mely a tudomány közösségi jellegét feltételezve a saját teljesítményt a hagyományban felgyűlt tudásanyaghoz való egyedi és kritikai jellegű hozzájárulásként érti. Ennek háttérében a nyitott képzésszemlélyhez illeszkedő exoterikus tudományeszmény áll, mely a lekerékített, lezárt rendszer alkotása helyett a

42 BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közéltések Schedius Lajos János pályájának dokumentumaihoz* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 190–194.

43 Az antropológiai esztétika fogalmáról lásd: BALOGH Piroska, FÓRIZS Gergely, „Vorwort: Aspekte zur anthropologischen Ästhetik”, in *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 / Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*, Hrsg. von BALOGH Piroska und FÓRIZS Gergely, Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert 9, 9–17 (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2018).

mondottak továbbgondolására kívánja ösztönözni az olvasókat, ezáltal járulva hozzá az össztársadalmi képzéshez. E kontextusban a populáresztétika nem mechanikus tudásátadást takar, nem szűkül a műalkotásokra vonatkozó lexikális adatok ismertetésére, hanem a példának az olvasó saját képzéstörténetébe való beépítésére törekszik. Másfelől, e képzetkörben az esztétika mint tudományos diszciplína és a populáresztétika nem egymástól élesen elváló kategóriák. Erre mutat az is, hogy amikor Schröer 1842-ben megjelentette latin nyelvű esztétikatanakönyvét, annak irodalomjegyzékébe felvette a *Weihgeschenk* második kiadását, és – részben éppen az elvi alapvetést megvilágítandó – hosszas idézeteket iktatott be belőle az érvelésbe.⁴⁴ Ez az eljárás mindenesetre érdekesen árnyalja Schröer azon korábban idézett nyilatkozatát a *Lebenserinnerungen* lapjain, hogy időigényes tudós mű *helyett* írta volna ezt a könyvet.

A tudományos és a populáris regiszter közti átjárás gyakorlata mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy ugyanaz a tudásanyag egyaránt önthető rendszeres-fogalmi és élet- vagy képszerű formába is, a mindenkor megcélzott közönséghez szabva. Schröer a *Weihgeschenk* első levelében saját közönsége szempontjából a tankönyvekkel szemben magasabbra értékeli az olyan esztétikákat, melyek nélkülözik ugyan a „rendszert és tudós formát”, de melyeket ugyanakkor „élénk felfogás” és „szívből jövő igazság” jellemez, mint Lessing, Winckelmann, Jean Paul, Herder, Schiller és Goethe ide tartozó művei. Saját munkáját az ezekhez készült „előképző” („Vorschule”) műfajába sorolja. E megjelölés pedig már önmagában is a tudomány rendszerének olyan elképzelését feltételezi, melyben feladata a népszerűsítés, hogy a „tudósok nyelvét és gondolkodásmódját” megkerülve hozza meg a kedvet „a szép, igaz és jó” befogadására.⁴⁵ Ez azonban nem a magas tudomány leegyszerűsítését jelenti, hanem (fordítva) a népszerű forma célja a felfelé irányuló képzésben mindenki számára a minél elvontabb szintek elérése.

Az 1852-es kiadás

Jelen dolgozatban nem térek ki a *Weihgeschenk* második (1840-es) és harmadik (1846-os) kiadásának tárgyalására, mivel ezekhez a kiadványokhoz nem sikerült hozzájutnom. Annyi azonban mindenképpen megemlítenő, hogy ezekben a még Schröer életében megjelent kiadásokban megváltozik a kötet címe: a

44 Tobias Gottfried SCHRÖER, *Isagoge in eruditionem aestheticam* (Pozsony: Wigand, 1842), 4, 5, 16, 61–63.

45 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 2–3.

munka megszólítottjai a címlap szerint immár nem „német ifjú leányok”, hanem „asszonyok és ifjú leányok”, nemzeti hovatartozásra utaló megkötés nélkül.⁴⁶ Hogy ez a változás milyen mértékben ideológiai jellegű, s mennyi szerepe van benne a potenciális olvasók számát növelni kívánó piaci logikának, az a jelenleg rendelkezésemre álló adatok alapján nem dönthető el, mint ahogyan azt is csak találgatni lehet, hogy a kiadó vagy a szerző kezdeményezte-e a címváltozást. A cím átalakítása mindenesetre biztosan nem volt ellentétes a kiadó szándékával, erre utal legalábbis az első kiadás hirdetése, mely szerint a kötetet a 14–18 éves lányok mellett „kiváló tartalmának köszönhetően bizonyára az asszonyok is örömmel forgatják majd”.⁴⁷

Az 1852-es „jelentősen bővített és javított” negyedik kiadás,⁴⁸ melyet A. W. Grube rendezett sajtó alá, immár egyértelműen a női olvasóközönség egészét kívánja megszólítani. Ennek megfelelően (az ajánló költemény kivételével) elmaradnak az 1838-as kiadás peritextusai: a kamasz olvasóknak szánt előszó, illetve a szülőket informáló utószó, s helyettük Grube új előszava áll, melyben a kötet feladatát mindenféle korosztályi leszűkítés nélkül „a női nem esztétikai képzésében” adja meg. Míg Schröer saját utószavában az irodalmi példaanyag megrostálásának okát a megcélzott korcsoport sajátosságainak figyelembevételével indokolta, addig Grube általában a nőtársadalomra kíván hatni: „a könyvecske célja, hogy ellene hasson napjaink hamis, erkölcstelen olvasási mániájának, [Lesesucht] és a német asszonyok és lányok számára igazi »fogadalmi ajándék-ka« váljon”.⁴⁹

46 Christian OESER, *Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen: Briefe über ästhetische Bildung weiblicher Jugend* [2. vermehrte und verbesserte Auflage] (Leipzig: Wilhelm Einhorn, 1840); Christian OESER, *Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen: Briefe über ästhetische Bildung weiblicher Jugend* [3. vermehrte und verbesserte Auflage] (Leipzig: Einhorn, 1846).

47 „Der Verfasser, geachteter Vorsteher eines Fräuleinstifts, hat mit Sorgfalt ausgewählt, was zunächst jenem zarten Alter von 14–18 Jahren zu wissen nützlich ist, damit es auf höhere Bildung Anspruch machen kann, und führte die schönsten Stellen aus den deutschen Dichtern und Prosaisten zur Erläuterung des guten Geschmacks an, indem er zugleich einen Leitfaden zur Wahl einer guten Lectüre giebt. Das Werkchen wird wegen seines trefflichen Inhalts bestimmt auch von Frauen mit Vergnügen gelesen werden und hat die Verlagshandlung durch eine vorzüglich schöne Ausstattung es einer Ueberlieferung in solche Hände würdig gemacht.” A kötet kiadói hirdetése a következő anoním Schröer-könyv végén: *Die heilige Dorothea: Dichtung und Wahrheit aus dem Kirchenleben in Ungarn* (Leipzig: Verlag von Wilhelm Einhorn, 1839).

48 Ch. Oeser's *Briefe an eine Jungfrau über die Hauptgegenstände der Aesthetik: Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen, denen es mit der ästhetischen Bildung Ernst ist* [Vierte bedeutend vermehrte und verbesserte Auflage], Bearbeitet und hg. von A. W. GRUBE, mit Stahlstichen und Holzschnitten (Leipzig: Brandstetter, 1852).

49 A. W. GRUBE, „Vorwort zur vierten Auflage”, in OESER, *Weihgeschenk* [1852], VII–X, IX.

Grube azt írja, hogy az átalakításokat és javításokat a mű „eredeti karakterének” megváltoztatása nélkül hajtotta végre. Ez annyiból igaz, hogy megtartotta a neohumanista koncepciót, mely szerint az esztétikai stúdium az egész ember képzését szolgálja, amint hogy a szépség szemlélése az összes lelki erőt egyenrangúan foglalkoztatja.⁵⁰ Megtartotta azt a platonista módszertani alapállást is, hogy a feladat a „szendergő eszmék” életre keltése a tanítványban, továbbá a német irodalomtörténet Goethe köré csoportosító tárgyalását szintén helyesli. A koncepcionális hasonlóságon belül azonban a sajtó alá rendező igen tág teret engedett magának a változtatásokra. Így például Grube a szépség mibenlétét definiáló negyedik levelet teljesen újraírta, a középpontba az „esztétikai állapot” kategóriáját helyezve, és lecserélve Schröer goethei szépségdefinícióját egy Hegelre emlékeztetőre, miszerint a szépség „az érzéki formában teljesen kifejeződő szellem”.⁵¹

Összességében Grube átdolgozása az antropológiai esztétikák szokott keretei között tartotta a művet, de a fent tárgyalt átkontextualizálás révén kiskorúsította annak megcélzott női olvasóközönségét. Vagyis Grube lesöpri az asztalról a Schröer által sürgetett – ám meg nem írt – felnőtt nőkhöz szóló, tematikai megkötések nélküli esztétika ötletét, és ehelyett a kamaszlány-esztétikát forgalmazza minden korosztály számára. Tulajdonképpen tehát Grube hozta létre a *Weihgeschenk* azon formáját, melyet a szakirodalom az eredetileg progresszív *Bildung*-eszme kifordításaként értékelt, és nem alaptalanul: elég, ha csak arra gondolunk, hogy az eredeti kötet atyai oktatása e változatban már joggal érthető a férfi felsőbbrendűséget kifejező „atyáskodó” hangnemenként. Az átalakítás ezen gesztusa kétségtelenül értékelhető lenne a *Bildung*-eszme emancipatorikus jellegének csorbításaként – csak persze ahhoz tudnunk kellene először is, hogy pontosan miben is állt ez az egyenjogúsító potenciál. Erre a témára a dolgozat egy későbbi helyén fogok visszatérni.

A magyar nyelvű kiadás (1853)

Az Oeser-esztétika széles körű elterjedésének történetéhez hozzátartozik az is, hogy 1853-ban Komáromban megjelent magyar nyelvű átdolgozott, kiegészített fordítása is Samarjay Károlytól.⁵² Ez a „szabad átdolgozás” hasonló, csak még

50 OESER, *Weihgeschenk* [1852], 9.

51 „Erscheinen der Idee ist das Schöne”. OESER, *Weihgeschenk* [1852], 14. Másik, ehhez hasonló definíciója: „das Schöne [ist] der in sinnlicher Form vollkommen ausgeprägte Geist”. (Uo., 12.)

52 *Az aesthetika fő tárgyai: Mind a két nembeli érettebb ifjúság számára, különösen a nők aesthetikai ízlése kiképzésére*, OESER után szabadon átdolgozta SAMARJAY Károly (Komárom: Szigler testvérek,

radikálisabb olvasói kontextusváltásra törekszik, mint a Grube-féle változat, miközben szövegében nem arra, hanem valamelyik korábbi kiadásra támaszkodik. (Ámbár a címben „az aesthetika fő tárgyai” megjelölés nyilvánvalóan a Grube-variáns címéből ered.) Az alcím szerint a kötet „mind a két nembeli érettebb ifjúság számára, különösen a nők aesthetikai izlése kiképzésére” készült. Itt tehát nyomban világosan kimondatik, hogy a nők és a fiatalság a tudományos ismeretterjesztés szempontjából egyazon kategóriát jelentik. E változtatáson túl a „szabad átdolgozás” leginkább a magyar irodalmi vonatkozások beszövésében nyilvánul meg. A magyar költészet történetét a kezdetektől a jelen korig Samarjay négy levélben tárgyalja,⁵³ melyeket Schröer Goethe-fejezeteinek helyére illeszt be. Igyekezete, hogy az így felszabadult oldalakra minél több adatot és versidétet sűrítsen, meglehetősen vázlatos hosszmetsetet eredményez. Példaanyaga szinte kizárólag a dalköltészetből vett részletekre szorítkozik (Ányos Pál: *A Holdhoz*; Dayka Gábor: *A hű leányka*; Csokonai: *Thales, A számóca, Az álomhoz*; Kölcsey: *Dal a csolnakon* [sic!]; Kisfaludy Károly: *Szülföldem szép határa!*; Petőfi: *Képzetem, Szállnak reményeink, Reszket a bokor, mert...*). Vörösmartytól *A magyar költő* című vers szerepel, teljes terjedelmében és nyilvánvaló célzatos-sággal, a hazai fiatal olvasóközönségnek a magyar költők iránti részvétlenségét elpanaszoló mondandója miatt. („Az ifju nem érez, a lányka nem ért” stb.)

Érdekes Samarjaynak a „jelenkor” irodalmáról nyújtott ábrázolása, mely az utólagos kánonnal nagy átfedést mutat: kiemelten kezeli Petőfit, akit szép hasonlattal irodalmunk „hirtelen átzúgó meteoraként”⁵⁴ jellemez; Jókairól azt írja, hogy „minden művét ragyogó phantasia és magas költői élet lengi át”; nyomatékosan említi Aranyt és Tompát, „irodalmunk e két gyöngyét”, akiktől szerinte „még sok élvet várhatunk” stb.⁵⁵ A magyar irodalmi anyag bemutatásának végén arra szólítja fel a női közönséget, hogy ápolják lelkesen irodalmunkat „részvétők és buzdításuk által”,⁵⁶ mely itt az olvasásra és általában az írók anyagi támogatására vonatkozik, és nem az irodalmi folyamatba való alkotó bekapcsolódásukra.

Samarjay fordításáról még a kiadás évében megjelent a *Pesti Napló Tudomány és irodalom* című tárcarovatában egy anonim recenzió, melynek szerzője valószínűleg a rovat szerkesztője, az esztéta Greguss Ágost volt. A recenzens a kötet

1853). Samarjay Károly (1821–1894) költő, drámaíró, nyelvtanító, ügyvéd. Petőfi baráti köréhez tartozott. Vö. SIMOR András, „Samarjay Károly”, in SIMOR András, *Az ismeretlen XIX. század, avagy Petőfi holdudvara*, 28–31 (Budapest: Eötvös József Kiadó, 1999).

53 OESER, *Az aesthetika...*, 44–47.

54 OESER, *Az aesthetika...*, 229.

55 OESER, *Az aesthetika...*, 232–233.

56 OESER, *Az aesthetika...*, 233.

pozitívumaként csakis a magyar költészettani összefoglalót emeli ki, egyébként az eredetiről lesújtó a véleménye. Oeser kompilációját egyrészt „felületesnek” és a német irodalom és képzőművészet irányában „elfogultnak” tartja. Másrészt elméleti fejtegetéseit túl általánosnak és határozatlannak minősíti, eklekticizmusát negatívan értelmezi, és lényegében koncepciótlan szinkretizmusnak minősíti: „itt [...] nem határozott rendszerrel hanem ennek ellenkezőjével, mindent eláztató eclecticismussal találkozunk”.⁵⁷

A recensens anélkül ad kritikát Oeser szépségdefiníciójáról, hogy jelezne annak goethei eredetét, vagy egyáltalán eszmétörténeti beágyazottságát. Mindazonáltal élesszemű a megfigyelése, hogy a szépség meghatározása mint „a legnagyobb működésben és tökélyben szemlélt törvényszerű élet vagy elevenség” kizárja a statikus jelenségeket a szép köréből, nem zárja ki viszont a rút egyes megjelenéseit (pl.: „sürgő férgek”).⁵⁸ A regisztrált ellentmondás a goethei szépségdefiníció megbontásából, a női közönségre való szelektív alkalmazásból fakad, hiszen a szépség „reprodukcióra” ösztönző mozzanatának elhagyásával a meghatározásnak kimaradt a rút elválasztását lehetővé tevő eleme. A rút ugyanis Goethe szerint azáltal válik el a széptől, hogy míg az előbbi „alkotó és ígéretes”, addig az utóbbi „torlódásból jön létre és maga is megakaszt, nem hagyva maga után sem reményt, sem vágyat, sem várakozást”.⁵⁹ A recensens vonatkozó bírálata tehát végül is arra a problémára világít rá, hogy lehetséges-e a szépség Goethe-féle egyetemes hatásesztétikai jellegű definícióját valamiféle szűkített érvényű változattá alakítani.

Neohumanizmus és nőképzés

Emberek, polgárok (és nők)

Szemben a fentebb idézett német szakirodalmi véleményekkel, melyek szerint a neohumanista képzésszémének eleve és általában emancipatorikus potenciál tulajdonítható, léteznek a kérdést másként látó munkák is. A nőképzésről folytatott 18. századi vitákat áttekintő Peter Petschauer arra jut, hogy a korabeli pedagógiai szakírók többsége a nőket, vélelmezett hivatásuknak megfelelően,

57 [GREGUSS Ágost?], „Az aesthetika főtárgyai...”, *Pesti Napló*, 1853. aug. 13., 43.

58 Uo.

59 GOETHE, „Campagne...”, 339.

a háztartás keretei között tartotta volna.⁶⁰ William Rasch (főleg Wilhelm von Humboldt korai írásainak vizsgálata alapján kialakított) értelmezésében pedig a neohumanizmus csak a férfiaknak nyújtott lehetőséget, hogy teljeskörűen képzett *emberként* és a társadalmi életben részt vevő *polgárként* egyaránt érvényesüljenek, miközben hajlott arra, hogy a nőket egy harmadik, e kettőtől eltérő kategóriába sorolja, és elvitassa tőlük a szociális aktivitás lehetőségét.⁶¹

Schröer maga a nőképzésről vallott nézeteit először 1833-as, a *Weihgeschenken*hez hasonlóan német nyelven és szintén levélformában közreadott, *Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn* (azaz *A magyarországi nevelésről és oktatásról*) című munkájában ismertette. A Pius Desiderius álnév alatt kijött mű alcíme szerint „Széchenyi Istvánhoz, a *Hitel* szerzőjéhez” szóló leveleket tartalmaz, azonban közvetlenül mégsem a *Hitel* körüli egykorú élénk vitákhoz szól hozzá, tehát nem alkalmi vitairat, hanem Széchenyi egyes gondolatainak apropóján, azokat gyakorlati irányba tovább fejlesztve, általános elvi keretben szól a hazai oktatási rendszerről, s fejtegeti annak hiányosságait.

Elvi álláspontja a neohumanista pedagógia alaptézisével azonos: az „összes iskola fő célja” nem lehet más, mint a „humanitásra való képzés”; „mindenfajta nevelésnek magasabb elveken kell nyugodnia – nem a jövődöbeli hivatás, hanem a humanitás az a cél, amelynek irányába minden embernek és minden állampolgárnak képeznie kell magát”. Ez az állásfoglalás (hangsúlyozza Schröer) nem a szakképzés vagy a szaktudás ellen irányul, hanem a „reáliák” és a „kenyérkereső tudományok” („Brodwissenschaften”) kizárólagossága ellen, mert nem szabad ezek fontosságára hivatkozva: „a nemes emberi természetek ideálját” elüldözni az iskolából.⁶²

Schröer a nőnevelésnek két levelet szentel (10. és 11.), az elsőben az alacsony és középosztálybeli származásúakra, az utóbbiban a magasabb rendűekre vonatkozó nézeteit taglalja. A neohumanista alapvetést ismerve első pillantásra meglepő lehet, ami itt olvasható: Schröer ugyanis azt javasolja, hogy az alacsonyabb származásúaknak az írás elsajátítása helyett inkább hasznos ismereteket kell tanítani, lévén az olyan emberek, akik „nem rendelkeznek átfogó ismeretekkel,

60 Peter PETSCHAUER, „Eighteenth-Century German Opinions about Education for Women”, in *Central European History* 19, No. 3 (September, 1986): 262–292.

61 „Neohumanism made room for a man to participate in life as a fully realized Mensch and as a socially productive Bürger, but tended to confine women to a third category, one which was neither fully human nor at all civic – that of Weib.” William RASCH, „Mensch, Bürger, Weib: Gender and the Limitations of Late 18th-Century Neohumanist Discourse”, *The German Quarterly* 66, No. 1, From Mid-18th-Century to Romanticism (Winter, 1993): 20–33, 20.

62 PIUS DESIDERIUS, *Ueber Erziehung...*, 42.

nincsenek abban a helyzetben, hogy a saját köreiken kívüli dolgokról véleményt alkossanak”, s ezért elegendő, ha „a Bibliát, a katekizmust, az imádságos könyvet, a prédikációgyűjteményt, a kalendáriumot” forgatják. Sőt, még „a polgárasszonyhoz sem illik, hogy tollat vagy könyvet tartson a kezében, hacsak nem a fentnevezetteket”.⁶³ Kivételt Schröer csak a főrendű asszonyokkal tesz, akiknek a „művészetek és széptudományok tulajdonképpeni papnőiként” egyrészt a nép előtti reprezentáció, másrészt a művészi mecénatúra fenntartása a feladatuk. Továbbá azért is szükséges szerinte az előkelő lányok „figyelmes és alapos oktatása”, mert utóbb „magasan képzett” és esetleg „fontos hivatalt viselő” férj oldalán kell majd helytállniuk, és ha gyermekeiket maguk oktatják, akkor még a jövő szónokait is ők nevelik. Mindazonáltal kategorikusan kijelenti, hogy „bármilyen származású nőnek csak egyetlen hivatása lehet: hogy feleség, anya és háziasszony legyen”, és „éles határvonalat kell húzni a férfiúi és női ismeretek közé”, vagyis utóbbi esetben mindig a házas, praktikus és konkrét részesítendő előnyben. Még az arisztokrata nőknél is el kell kerülni, hogy „tudósokká” váljanak, lévén a „tudós nők és a művésznők” az emberi nem „természetellenes képződményei”.⁶⁴

Hogyan kell jól értenünk Schröer ezen eszmefuttatását? Azt jelentené mindez, hogy az ön maga által felvázolt univerzalisztikus képzés-ideált e vonatkozásban feladva, kizárja a nőket (vagy a nők többségét) a képzésből? Hozzá kell tenni, hogy az 1833-as munka szellemiségét az 1838-as *Weihgeschenk* sem tagadja meg alapjában, hiszen itt is az áll: „a nőknek egyáltalán nem az a céljuk és nem is lehet az a céljuk, hogy magukévá tegyék a tudósok nyelvét és gondolkodásmódját”.⁶⁵ Vajon tehát Schröer munkái a nőképzés terén tényleg példái lehetnek a *Bildung*-eszme bezáródásának, kirekesztő jellegűvé válásának, tehát annak a folyamatnak, melyet Aleida Assmann leírt? Vagy esetleg egy, a nők vonatkozásában eleve kirekesztő neohumanista szemlélet lenyomatai?

E kérdések szempontjából figyelemre méltó, hogy míg az 1833-as Schröer-vitairat a nők esztétikai képzését leginkább csak a legfelső osztály tagjaira szorítja vissza, addig az 1838-as *Weihgeschenk* kifejezetten nem tesz ilyen megkötést, és egyértelműen a polgári közönséget szólítja meg, őket kívánja a cím szerint „magasabb képzésben” részesíteni, még ha ez nem is válik teljesen explicitté. Ennek a látszólagos ellentmondásnak a hátterében azonban inkább a két szövegben vizsgált tárgy, illetve megcélzott közönség különbözősége, mintsem koncepcionális eltérés áll: míg az első munka a nevelés és oktatás *magyarországi* állapotából in-

63 PIUS DESIDERIUS, *Ueber Erziehung...*, 59.

64 PIUS DESIDERIUS, *Ueber Erziehung...*, 65.

65 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 3.

dul ki, addig a második, címe szerint is, *német* lányokhoz szól, s a külhoni német könyvpiacra készült. Itt tehát egyszerűen a képzésprogramnak az adott közösség meglévő képzettségi fokához való igazításáról lehet szó. Közös ellentmondásnak tűnik ugyanakkor a két Schröer-munkában a humanitáseszme egyetemlegessége és a nőképzésben érvényesülő képzési korlátozások között fennálló feszültség. Ez azonban nem Schröer egyéni problémája, hanem – mint láttuk – az egész neohumanista diskurzusé.

A kérdéskör tisztább látása érdekében vegyük alapul a *Bildung* egyik fő teoretikusát, Johann Gottfried Herdert! Nála hasonló kettősség figyelhető meg a téma megítéléséről, mint Schröernél. Ez megmutatkozik egyazon szövegen belül is, egy 1770-es levélben, melyet Herder későbbi feleségének, Karoline Flachslandnak írt. A téma a „tudós nők” megítélése, ugyanis Karoline előző levelében finom utalást tett ilyen irányú vágyaira, mondván: „az ég talán túlságosan is megóvta őt” a tudósságtól.⁶⁶ Herder reakciója kettős: egyrészt igen sarkosan nyilvánul meg, egyetértőleg idézve az arab mondást, miszerint „a kukorékoló tyúk és a tudós nő rossz előjel: mindkettőnek el kell vágni a torkát!” Másrészt nyomban hozzáfűzi, hogy ezzel nem azt akarta mondani, hogy a nőknek nem kellene „olvasmányok révén képezni magukat, szellemüket és szívüket szépíteni”. Sőt, folytatja, úgy hiszi: a „női nem az egyedüli ítélkező publikuma az ízlés és az érzés egy sor anyagának, és a férfiakat csak az asszonyok társasága mentheti meg attól, hogy szobatudóssá [Pedant] váljanak”. A „tudósság” tiltását vagy korlátozását a nők esetében éppen a természetes emberideálhoz való ragaszkodásra vezeti vissza:

a tulajdonképpen tudósság az ember, a férfi karakteréhez mérve olyan természetellenes, hogy csak szükségből vetjük alá magunkat és mindig is veszítünk vele. Már csak a nők az egyetlen igazi emberi teremtmények a világ politikai és katonai gyakorlóterein, az ő életükben, lelkükben és szájukban ézerszeresen érezhető ez a természetellenesség.⁶⁷

Hogy Herdernek ez a magánlevélben elhelyezett érvelése nem csupán a személyes élethelyzettel függ össze, és érvénye túlmutat önállószkodni vágyó menyasszonya

66 Karoline Flachsland Johann Gottfried Herdernek, Darmstadt, 1770. szept. 7. in [Johann Gottfried] HERDER und Karoline FLACHSLAND, *Ihr Briefwechsel vor ihrer Vermählung: Ein Festgeschenk von dem Sohne Emil Gottfried von Herder*, Hrsg. von Emil Gottfried von HERDER, 48–53 (Erlangen: Verlag von Theodor Bläsing, 1847), 50.

67 Johann Gottfried Herder Karoline Flachslandnak, Strassburg, 1770. szept. 20., in HERDER und FLACHSLAND, *Ihr Briefwechsel...*, 54–66, 57.

megregulázásán, azt bizonyítja, hogy ugyanez a kettős látószög jellemzi a nyilvánosságnak szánt képzési programterveit is. Ha csupán az elvont embereszményre koncentrálunk, akkor a nők egyenlőek a férfakkal, de az eszmény gyakorlati kivitelezése szükségszerűen korlátozásokkal jár. Így a *Levelek a humanitás előmozdítására* című művének elején Herder olyan egyetemes kommunikációs közösség létrehozására tesz javaslatot egy Szent Pál-parafrázissal, melynek mindkét nem képviselői egyaránt tagjai lehetnek: „Ne vonjon ködöt szemünk elé a pártszellem; ne csúfítsa el arcunkat a hízelkedés. Ahogyan ama apostol mondta, köztünk nincs sem zsidó, sem görög; nincs sem szolga, sem szabad; nincs sem férfi, sem nő; mindnyájan egyek vagyunk.” Ez az olvasótársaság azonban, mely az egész világot behálózná, nem a „világnak”, tehát nem a széles társadalmi nyilvánossághoz szólna, hanem a tagok csakis egymásnak írnának, és éppen ez tenné lehetővé, hogy eltekintsenek egymás társadalmi helyzetétől.⁶⁸ Ha viszont a nők képzését nem ebből a speciális-absztrakt szempontból tekintjük, hanem mint egy konkrét társadalmi csoportét, akkor már szükségessé válik a képzés tartalmának specifikálása és (egyben) korlátozása. A *társadalmi nőt* Herder – s ugyanezt sugallja Schröer korábban ismertetett 1833-as fejtegetése is – a „nép” szintjén helyezi el, amint azt a „nép számára hasznos” filozófiáról készített 1765-ös tervezete mutatja. E vázlatban elkülöníti egymástól a „férfiak” és a „nők” számára szóló filozófiát, és utóbbival kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy a „nő leginkább [olyan, mint a] a nép” [„Das Frauenzimmer ist am meisten Volk”]: meg kell tanítani „szépen gondolkozni”, „szépen érezni”, ehhez pedig egy „női esztétika [Frauenzimmer-Aesthetik] tervére” lesz szükség, s hozzáteszi: a „társadalom számára kell képezni őket”.⁶⁹ A szövegrészt értelmező Birgit Nübel joggal hívja fel rá a figyelmet, hogy „leginkább [olyan, mint a] nép” jelzői kiegészítésként a „nőkhöz” való kapcsolódása Herdernél az antropológiai, történetfilozófiai, nyelvelméleti és esztétikai kategóriák szoros összetartozásából fakad. E felfogásban a nők – akárcsak a nép – egy eredeti és érzéki nyelvet beszélnek, illetve ilyen szemlélet jellemzi őket.⁷⁰ Összességében Herder (és Schröer) kettős szemlélete a

68 Johann Gottfried HERDER, *Briefe zu Beförderung der Humanität*, Hrsg. von Bernhard Ludwig SUPHAN, Herders Sämtliche Werke 17 (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1881), 6.

69 Johann Gottfried HERDER, „Problem: Wie die Philosophie zum besten des Volkes allgemeiner und nützlicher werden kann?“, in Johann Gottfried HERDER, *Aus Herders Frühzeit. Predigten in Riga. Entwürfe aus der späteren Zeit in Weimar*, Herders Sämtliche Werke 32, Hrsg. von Jakob BALDE und Bernhard Ludwig SUPHAN, 31–60 (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1899), 51.

70 Birgit NÜBEL, „Krähende Hühner und gelehrte Weiber: Aspekte des Frauenbildes bei Johann Gottfried Herder“, in *Herder Jahrbuch 1994*, Hrsg. von Wilfried MALSCH in Verbindung mit Wulf KOEPKE, 29–50 (Stuttgart–Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1994), 41.

nőképzésről annak a kettősségnek felel meg, ahogyan a neohumanista ideológia az embert szemlélte: egyrészt mint önnön képességeit autonóm módon, teljes körűen kibontakoztató *embert*, másrészt mint a társadalomban élő, általa meghatározott *polgárt*.

Az ‘ember’ és ‘polgár’ kategóriáinak legszabatosabb elkülönítését a korban Moses Mendelssohn hajtotta végre híres, a ‘képzés’ és a ‘felvilágosodás’ fogalmait tisztázó értekezésében. Eszerint az emberre mint emberre vonatkozó általános felvilágosodás a „rendek különbségétől független”, míg az embert mint polgárt érintő felvilágosodás „rendek és hivatások szerint módosul”.⁷¹ A képzés foka e kétféle meghatározottság közti harmónia szintjével együtt nő, ez az összhang pedig a „nemzeti boldogság” meglétének záloga. Mendelssohn gondolatmenetének meglepő konklúziója ugyanakkor az, hogy bár boldogtalan az az állam, ahol „az ember lényegi rendeltetése nem harmonizál a polgár lényegi rendeltetésével”, ennek ellenkezője, a kétféle rendeltetés teljes harmóniája, vagyis különbségük megszűnése egyenesen a „bukás” rémét hordozza magában: „A művelt nemzetre önmagában nem leselkedik semmi más veszély, mint nemzeti boldogságának túlsága [...]. Ha a nemzet művelődés révén a nemzeti boldogság legmagasabb fokára hágott, éppen azért van kitéve a bukás veszélyének, mert magasabbra már nem emelkedhet.”⁷² Egy másik szövegében így fejezi ki ugyanezt Mendelssohn: „A felvilágosodás állapot a olykor jobb, mint a felvilágosultságé. [...] Az előítéletekkel szembeni harc nélkül az ész dermedt utánzássá válik, s az eredetiségre való törekvés ismét csak visszavisz az előítéletekhez és babonákhoz.”⁷³

Logikusan következik ebből, hogy a végig vitt képzésben az „ember” és a „polgár” felvilágosodása közti különbség megszűnése gyakorlatilag a rendi-társadalmi különbségek felszámolását is jelentené. Ezért a képzés végpontra jutásának elutasításával a Mendelssohn-féle képzésemélet magában hordozza a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásának követelményét is. Nem emelkedhet fel minden egyes egyén a közös, univerzális ideálhoz, mert ezzel megszűnne a *Bildung* folyamatának dinamizmusa, s maga a képzési folyamat is megakadna, sőt ellentétébe fordulna. A teljes emancipáció tehát végcélként az utópia tartományában kell, hogy maradjon. Mendelssohn nem tér ki külön a nőképzés

71 Moses MENDELSSOHN, „A kérdésről: Mit jelent a felvilágosodás?” [1784], in Moses MENDELSSOHN, *Jeruzsálem: Írások zsidóságról, kereszténységről, vallási türelemről*, ford. KISBALI László, Mesteriskola, 203–212 (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2011), 206.

72 Uo., 208.

73 Moses MENDELSSOHN, „Az ész nyilvános és magánhasználata”, in MENDELSSOHN, *Jeruzsálem...*, ford. MIKLÓS Tamás, 209–212, 210.

ügyére, de az általános fejtegetésekből következik, hogy a nők mint speciális társadalmi csoportra vonatkozó felvilágosodás sem olvadhat fel az általános képzésben, hanem valamilyen mértékben korlátozottnak kell maradnia. A történetileg adekvát kérdés tehát egy ilyen típusú korabeli neohumanista képzésprogram progresszivitásának megítélésénél nem az lesz, hogy korlátoz-e tartalmilag a megcélzott csoport (pl. a német 14–18 éves polgárlányok) képzését, vagy sem, hanem hogy milyen mértékben korlátozza azt az adott csoport aktuális képzési szintjéhez képest.

Látható tehát, hogy a képzés korlátlan kiterjesztésének eszméje, a teljes társadalmi emancipáció követelése éppen hogy nem jellemzi a *Bildung* 18. századi ideológiájának eme vonulatát. Ez ugyanis a képzési végpont elérése helyett, mely szükségszerűen az egyes társadalmi, rendi csoportok egybeolvadásával is járna, a képzés folyamatjellegének fenntartását hangsúlyozza. Innen nézve még Schröernek a parasztok művelődéséről tett kijelentései sem egyszerűen a fennálló hazai műveltségi és társadalmi viszonyok konzerválását támogatják:

a sok könyv valójában nem javít a helyzeten; talán boldogabbak attól a német parasztok, hogy könyveket és újságokat olvasnak? Mennyi olyan dologgal találkozunk ott, aminek semmi köze a saját életviszonyaikhoz. Vagy talán az igazi felvilágosodásnak el kellene törölnie a rendi különbségeket? Mert csakis ide vezethet az, ha a parasztok olvasnak.⁷⁴

Nem a képzés megvonásáról van itt szó, hanem arról, hogy az államrend fenntartásával, a fennálló rend keretei között kell kijelölni a polgárok adott csoportjára szabott képzés tartalmát. Ezáltal kerülhető el az a Mendelssohn által jelzett veszély, hogy az „emberiség számára nélkülözhetetlen felvilágosodás” idő előtt kiterjed a „birodalom valamennyi rendjére”, és ezáltal pusztulással fenyegeti az alkotmányos rendet. Mendelssohn szerint ilyen esetben „a filozófia fogja csak be a száját”, az „emberiséget” pedig meg kell törni és állandó nyomás alatt kell tartani.⁷⁵ A *Bildung* tehát ebben az értelmezésben nem abszolút érték, megvalósítása nem történhet voluntarista módon, hanem csakis fokozatosan, az adott idő és hely követelményeinek figyelembevételével.

⁷⁴ PIUS DESIDERIUS, *Ueber Erziehung...*, 59.

⁷⁵ MENDELSSOHN, „A kérdésről...”, 206–207.

A nők és az emberiség

Miközben a mendelssohni *Bildung*-felfogás eleve és általában nem támogatja a feltétlen társadalmi egyenjogúsítást, szervesen idekapcsolható Herder fent idézett gondolatmenete is, mely speciálisan a nőkre vonatkoztatva egy másik érvet hoz be a korlátlan emancipáció ellen. A nők eszerint olyan társadalmi csoportot alkotnak, mely sajátos funkciói okán (anya és feleség) nem vesz részt a társadalmi-rendi specializációban, s ezáltal őrzi az emberségnek az eredeti állapotát, melyhez (tehetjük hozzá) a *Bildung* csak visszavezetni képes. A nők gyakorlati képzése, részvételük a felső szakoktatásban és általában a társadalmi életben eltávolítaná őket ettől az eszményi állapottól, s ezzel veszélybe kerülne a társadalmi képzés egészében betöltött kulcsfunkciójuk, hogy ti. mind gyermekeiket, mind a férfiakat az általános embereszmény irányába tereljék.

Amikor Herder (ahogy fentebb idéztem) azt írja, hogy „már csak a nők az egyetlen igazi emberi teremtmények a világ politikai és katonai gyakorlóterein”, akkor arra utal, hogy a nőknek a (kanti fogalommal) „nyilvános észhasználat” tereitől való távoltartása a biztosíték a társadalmi csoport eszményi állapotának fenntartására. Mert a *Bildung* ideológiájában a „természetes emberiség” állapota a cél, tehát a civilizálódás nem az eredeti, természetes állapot ellenében megy végbe – mint például Rousseau-nál –, hanem annak kiteljesítéséről, érvényre juttatásáról van szó. A *Bildung* immanens teleológiája szerint a fejlődés célja viszszerítés a kiinduló állapothoz, csak éppen egy magasabb, reflektáltabb szinten, mintegy emelkedő spirálmozgással. A képzésszeme jegyében született korabeli (antropológiai) esztétika éppen ezt a gondolati spirálmozgást követi, amikor „az érzéki megismerés tudományaként” vezet el a gondolkodás absztrakt alakzataihoz, azonban folyamatos visszacsatolással az érzéki formákra. Schröer igen szabatosan fogalmazza meg mindezt:

Az érzést a legalacsonyabb és a legmagasabb lelki erőnek nevezem, ugyanis az emberképzés legalsó fokán, az állatiséghez közel kezdődik mint érzéki szemlélet; de azután minden magasabb lelki munkálkodást elkísér, a gondolkodást szintűgy, mint az akaratot. Sőt, egyesíti és ezen egyesítés által élteti mindkettőt.⁷⁶

A ‘legalacsonyabb a legmagasabb’ ethosza határozza meg a nőkről való gondolkodást is ebben az eszmerendszerben. A nők eszerint egyszerre a képzés alsó fokán álló teremtmények és egyben az egész felfelé haladó képzési folyamat si-

76 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 10–11.

kerének a letéteményesei. (Schröer szerint: „az asszonyból indul ki az egész emberi nem nevelése”.⁷⁷) A túlzott specializálódásból, a hivatásosodásból, s ezen belül a „tudóssá” válásból pedig éppen azért kell kizárni őket, hogy társadalmi lényként is az általános embereszmény őrzői, továbbadói maradjanak. Vagyis a nők jelentik azt a társadalmi csoportot, mely számára a társadalmi hivatás beteljesítése nem jár káros specializálódással, az egészséges embereszménytől való kényszerű távolodással. Társadalmi lényként (mint családanya és hitves) sem kerülnek ellentmondásba a bennük munkáló embereszménnyel, s ezáltal a mendelssohni *Bildung*ideál megtestesítőivé válnak. Minderről ezt olvashatjuk Jean Paul *Levana* című pedagógia munkájában, melyre Schröer „mesterműként”⁷⁸ hivatkozik: „A férfi, akiben az állam vagy a saját géniusza megbontja az erők egyensúlyát valamelyiknek kedvezve, mindig érvényesíteni fogja ezt a túlnyomó erőt a nevelésben, [...] és csakis az anya nevel emberien. Mert a nőnek nincs szüksége rá, hogy más fejlesszen önmagán, mint a tisztán emberit.”⁷⁹

Az elmondottakból érthető, hogy a neohumanista gondolatvilág szerint a nők fejlesztése/képzése nem történhet a családi körtől elvonó széles társadalmi nyilvánosság előtt, de a *res publica litteraria* szaknyilvánossága sem az övék. Képzésük valós vagy virtuális tere egy zárt, családias közösség kell, hogy legyen. Schröer gyakorlati szempontokkal is alátámasztott érvelése ennek megfelelő konklúzióra jut: „a női nevelés sehol máshol nem sikerülhet jobban, mint ott-hon, és mindenfajta nyilvánosság veszélyt jelent a női nem számára”.⁸⁰ A *Weihgeschenk* szövegtére egy ilyen veszélytelen, védett, intim képzési tér imitációjának is tekinthető, s ez lehet az egyik magyarázata a benne érvényesülő bizalmas-atyáskodó hangnemnek.

Összefoglalás és következtetések

A tanulmányban megkíséreltem Christian Oeser populáris esztétikáját a korabeli neohumanista képzési ideológia kontextusában értelmezni. Ennek során a *Bildung* azon mendelssohni felfogásából indultam ki, mely a képzésben nem a társadalmi hierarchia lebontása révén megvalósuló jogkiterjesztés eszközét látta, hanem az eleve meglévő emberi képzéspotenciál fokozatos felszabadítását egy

77 PIUS DESIDERIUS, *Über Erziehung...*, 57.

78 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 338.

79 JEAN PAUL, *Levana oder Erziehlehre* [Zweite Auflage, 1811] (Leipzig: Verlag von Philipp Reclam jun., é. n.), 177–178.

80 PIUS DESIDERIUS, *Über Erziehung...*, 62.

organikus, az adott társadalmi kereteket nem szétfeszítő, inkább azokat meghaladó folyamatban. Értelmezésemben Schröernél a képzés tartalmának gyakorlati korlátozása a nőnem (akárcsak például a parasztság) vonatkozásában ebből a történeti jellegű szemléletéből fakad, tehát nem jelenti a *Bildung*-eszmé eredeti egyetemleges és egyenjogúsító jellegének visszavételét.

Figyelembe kell ugyanis venni, hogy a Schröernél érvényesülő mendelssohni képzés-, illetve felvilágosodáskonceptió elüt a kantitól, melynek elveit a szakirodalom számon kérte rajta, amikor a korlátlan és feltétlen társadalmi emancipáció elvének érvényre juttatását várták el tőle. Kant híres meghatározása értelmében „a felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék”. A felvilágosodás eszerint egy automatikus és szükségszerű folyamat volna, melyet elsősorban nem külső adottságok akadályoznak, hanem a saját képességeket tévesen lebecsülő szemlélet. Viszont, ha e szemlélet megváltozik, és az ember (legyen az nő vagy férfi) immár nem fogadja el, hogy külső autoritások határozzák meg, ha nem hagyja, hogy gyámkodjanak felette, akkor Kant szerint semmi sem állhat felvilágosodása útjában: „S hogy az emberiség legnagyobb része (s közte az egész szépnem), túl azon, hogy fáradságos, fölöttébb veszélyesnek is tartsa a nagykorúságig teendő lépést, arról már ama gyámok gondoskodnak, akik jóságosan magukra vették a rajtuk való felügyeletet.”⁸¹

Mendelssohn ezzel szemben írásában – mely a kantival párhuzamosan, de attól függetlenül készült – nem képzelt, hanem valós veszélynek látja a felvilágosodás azonnali és korlátlan bevezetését, ezért olyan program kialakítására törekszik, melyben az „ember felvilágosodása” (ez felel meg a kanti általános és önvezérelt felvilágosodásnak) a képzésben harmóniára lép a „polgár” (gyakorlati és társadalmi meghatározottságú) „felvilágosodásával”. A képzés magasabb szempontjából tehát a felvilágosodás egy olyan részfolyamat, mely fölött a filozófiának gyámkodnia kell, vagyis folyamatosan össze kell egyeztetnie azt az államrend szempontjaival. A kérdés csupán az, hogy mikor, hol és milyen mértékben kell gyámkodnia.

A *Weihgeschenk* kiadás- és koncepciótörténete példa ennek a gyámkodásnak a történeti változására, mégpedig a kiskorúsítottak körének kiterjesztésére és a gyámolítás szigorúsítására. A bemutatott anyag alapján elmondható, hogy Schröer eredeti, az 1838-as kötetben követett esztétikai képzéskonceptiója a

81 Immanuel KANT, „Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?” [1784], in Immanuel KANT, *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, ford. VIDRÁNYI Katalin, 80–89 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1974), 80.

neohumanista *Bildung* keretei között fenntartja az emancipáció lehetőségét, hiszen amellett, hogy egy bizonyos kor- és nemi csoport számára korlátozó előírásokat tesz például az üdvös olvasmányokra vonatkozóan, nem zárja le véglegesen a csoport határait. Meghagyja (nyilván kivételként) a lehetőséget, hogy valakiből esetleg ne (csak) háziasszony, hanem író (is) legyen, s egyáltalában fenntartja annak eshetőségét, hogy a leányból szellemi tekintetben is felnőtt nő váljék, akihez majdan egy másféle esztétika szól majd. A mű későbbi változatai, s különösen A. W. Grube átdolgozása viszont fokozatosan kiterjesztik az *ab ovo* serdülő leányoknak szánt esztétika érvényét a teljes női közönségre, s ezzel világosan lemondanak a visszafogott emancipáció törekvéséről. Jelen tanulmányban nem tudok számot vetni azzal, hogy ez a változás a *Bildung*-eszmével való teljes leszámolással jár-e, hogy itt ténylegesen és teljesen saját ellentétébe fordul-e ez az ideál, ehhez ugyanis a *Weihgeschenk*-kiadások még nagyobb körének vizsgálatára és további recepciótörténeti kutatásokra lenne szükség. Szintén szükség volna Schröer „ifjakhoz” szóló esztétikájának bevonására a vizsgálatba.⁸²

Közbevetve meg kell említenem azt a Tobias Gottfried Schröer nőnevelési és nőemancipációs nézeteit érdekes fénybe állító tény, hogy felesége, született Therese Langwieser (1804–1885) művelt nő volt, aki amellett, hogy beteges férje mellett helyt állt a háztartásban és öt gyermeket nevelt fel, énekesnőként, napló- és levélíróként, valamint pedagógiai és szépirodalmi munkássága okán is ismert. Egy tanulmányíró egyenesen „a pozsonyi irodalmi élet középpontjaként”⁸³ emlegeti. Az irodalmi nyilvánosság elé mindazonáltal csak jóval férje halála után lépett ki: 1864 és 1870 között három kötete jelent meg nyomtatásban.⁸⁴

Therese Langwieser életútjának apropóján is feltehető a kérdés, hogy miként kell értenünk Schröernek a művészet és nők kapcsolatára vonatkozó konklúzióját munkája végén:

Ezért, kedves barátnőm, maradjon hű a szépséghez, mely, akárcsak egykoron Vénusz Urániával és Júnóval, mindig a bölcsességgel és erénnyel egyesülve hat erőteljesen. Az Ön nemének kezébe helyezte a jóltevő istenség a művészet ápolását. Az eltévelyedett emberiség a művészettől vezetve többször is visszatért a helyes útra,

82 A munkához eddig nem sikerült hozzáférnem: Chr[istian]. OESER, *Weihgeschenk für Jünglinge: Eine Vorschule der ästhetischen Bildung* (Breslau: Aug. Schulz, 1849).

83 Margit PFLAGNER, „Therese Schröer: Eine Frau als Mittelpunkt literarischen Lebens in Preßburg”, *Burgenländische Heimatblätter* 36, (1973): 185–192.

84 Szabolcs BORONKAI, „Das 19. Jahrhundert”, in *Beiträge zu einer Literaturgeschichte des Burgenlandes*, Hrsg. von Helmut Stefan MILLETICH, Franz FORSTER und Sabine MILLETICH (Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2009), 1:155–197, 174.

és ahol egy nagy énekes dala magával ragadta a világot, többnyire egy bájos asszony, egy hű anya hangolta a hárfát.⁸⁵

A német szakirodalom ezt a szövegrészt egyértelműen a nők művészi produktivitásának kétségbe vonásaként, alárendelt szerepük kihangsúlyozásaként olvassa.⁸⁶ Ha azonban Schröernek olyasfajta művészetkonceptiót tulajdonítunk, amely a neohumanista *Bildung*-eszme jegyében nem a művészi produkció individuális meghatározottságát, hanem közösségi eredetét és rendeltetését emeli ki, akkor a hárfa helyes hangolásának metaforája egészen másfajta, korántsem valamely alárendelt mozzanatra utaló értelemhez jut. Ahhoz hasonlóhoz, amilyen Jean Paul *Levanájában* szerepel: „a nőnek nincs szüksége rá, hogy mást fejlesszen önmagán, mint a tisztán emberit, és mint az eolhárfán, egyik húr sem uralkodik a másikon, hanem hangjainak dallama az összhangból származik és abba tér vissza”.⁸⁷

Eszerint az eol- vagy szélhárfa a lelki erők nőkre jellemző eredeti és bontatlan egyensúlyának a szimbóluma. A szélhárfa tudniillik olyan, pusztán a szélmozgás által megszólaltatott hangszer, melynek húrjait egyazon hangmagasságra hangolták. Lényegében erről van szó Schröer hasonlatában is, hiszen szerinte a hangszer megfelelő, harmonikus hangolása a kulcsa az emberiségre koronként jellemző szélsőséges kedélyállapotok (lásd: Goethe *Werther*-korszaka) lecsillapításának. A hangszerhangolás (átvitt értelmű) tevékenysége ennek megfelelően épphogy nem másodlagos jelenőségű, hanem valóban a „művészet ápolása”: annak megszabását jelenti, hogy a(z előadó)művész mennyire térhet el az eredeti harmóniától, a természetadta humanitás tartalmaitól a szélsőségek felé. Ennek közösségi jelentősége pedig meghatározó, különös tekintettel a Jean Paulnál és Schröernél egyként feltételezhető platonista eszmei indíttatásra, hiszen Platón, aki a zenei nevelést tette az állam alapjává, a „lelkek szépalakúságát” biztosító „összhang” érdekében kitiltotta a szélsőséges hangnemeket és az ezeket produkálni képes túlságosan nagy hangterjedelmű hangszereket.⁸⁸

Amennyiben pedig a nők a húrok hangolói, az azt jelenti, hogy – bár talán nem teljesen tudatos módon – ők határozzák meg a közösségi funkciójú mű-

85 OESER, *Weihgeschenk* [1838], 401–402.

86 Vö. PLUMPE, *Ästhetische Kommunikation...*, 27–28; BARTH, *Mädchenlektüren*, 126.

87 JEAN PAUL, *Levana...*, 178. A női lelket már Schiller is eolhárfához hasonlította *Würde der Frauen* (*A nő méltósága*) című versében: „Aber wie, leise vom Zephyr erschüttert, / Schnell die äolische Harfe erzittert, / Also die fühlende Seele der Frau.” Friedrich Schiller, „Würde der Frauen” [1796], in Friedrich SCHILLER, *Gedichte*, Hrsg. von Jochen GOLZ, *Sämtliche Werke in zehn Bänden*, 1:252–256 (Berlin: Aufbau-Verlag, 2005), 254.

88 PLATÓN, *Az állam*, 401 d–e, ford. JÁNOSY István.

vészet helyes létmódját. Ebből következően az esztétikának mint az ízlésképzés tudományának a valódi, kiegyensúlyozott humanitást képviselő szépnemen kell alapulnia. Ez azt is jelenti: az esztétikának gondoskodnia kell arról is, hogy a nők megmaradjanak ebbéli fundamentális szerepükben, mert ha ők is elmozdulnának az általános emberi közvetlen képviselétől a társadalmi/művészi/tudományos specializálódás szélsőségei felé, akkor lelkük összhangjának megbomlásával nemcsak az ízlésnevelés, hanem végső soron az egész társadalmi képzésfolyamat kerülne veszélybe. Ebben a koncepcióban tehát a filozófia/esztétika és a nők közötti viszony nem egyoldalú, hanem a kölcsönös kommunikáción, vagy ha úgy tetszik, a kölcsönös gyámkodáson alapszik: a *Bildung* szókratészi-neohumanista nevelési folyamatában a széptan és a szépnem egymástól tanulnak, egymásra vannak utalva.

REFORMKORI FIRKÁSZOK

Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak

A csinosodás politikai nyelve
Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban¹

Wesselényi Polixéna harmincnégy évesen, 1835 januárjában indult el tíz éves kislányával és annak nevelőnőjével (Susanne Bois de Chesne-vel, később Barabás Miklós feleségével) Itáliába. Házassága gróf Bánffy Lászlóval ekkor már nagyon megromlott, de csak később, a hazatérés után, 1836-ban került sor közöttük a válásra. Wesselényi Polixéna Rómában ismerkedett meg John Paget-tel, az akkor huszonhét éves, bárói rangú angol családból származó ifjúval. Paget eredetileg orvosi diplomát szerzett, majd ezt követően hosszú Grand Tour-ra indult. Ennek római, nápolyi és részben észak-itáliai részét az utazók együtt tették meg, majd Wesselényi Polixéna a svájci Alpokban folytatta útját, Paget pedig Magyarországon és Erdélyben. Paget és Wesselényi Polixéna Rómában házasodott össze, 1837-ben. Az esküvő után Erdélyben, Aranyosgyéresen telepedtek le, ahol virágzó mintagazdaságot alakítottak ki, és három gyermekük született. 1848–49-ben Paget Bem tábornok csapataiban harcolt: ezt az időszakot örökíti meg naplójának fennmaradt, hozzáférhető részlete.² A szabadságharc végén az aranyosgyéresi mintabirtokot teljesen szétdúlták a felkelő parasztok; Paget-ék azonban néhány év emigráció után ismét itt telepedtek le, 1855-től kezdték újra a birtok felépítését, rendbetételét. Wesselényi Polixéna 1878-ban, Paget János 1892-ben halt meg.

1 A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4-I. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

2 [John PAGET], „A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben”, kiad. HORVÁTH Jenő, *Hadtörténeti Közlemények* 29 (1928): 349–362; 482–496. Újabb kiadása: John PAGET, *Magyarország és Erdély: Naplójegyzetek*, s. a. r., bev., jegyz. Cs. LINGVAY Klára (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2011), 445–486.

Wesselényi Polixéna az 1835-ös itáliai és svájci útról szóló útirajzát 1842-ben publikálta,³ három évvel férje angol nyelvű útirajza után, aki az 1835-ös és 1836-os magyarországi és erdélyi útja alapján 1839-ben jelentette meg könyvét Angliában.⁴ A szerzők életrajza annyira „romantikus,” annyira gazdag fordulatos eseményekben és részletekben, hogy a házaspár életútja (a kettős életrajz) egészen rabul ejtette a két szerző (és a két útirajz) recepcióját. A Wesselényi Polixénáról és John Pagetről szóló szakirodalom (már az a kevés, ami egyáltalán van) a szerzők élettörténetének bűvöletében él.⁵ Beszédes, hogy a recepciótörténet majdnem annyi fikciós, szépirodalmi és filmművészeti alkotást is tartalmaz (pl. Jósika Miklós: *Az élet útjai*; Jókai Mór: *Egy az isten*; illetve Kovács András rendezésében a *Polixéna és John* (2007) című film), mint amennyi (irodalom)történeti tanulmányt. Az olvasó, aki az életrajzi események ismeretében fog hozzá a két útirajz olvasásához, azonban hamarosan csalódni kénytelen. A regényes szerelemről, a válságba jutott házasságról vagy titkos viszonyokról semmi sem derül ki a szövegekből. Az útirajz műfaji paradoxonja ugyanis éppen az, hogy személyes élményeken alapuló én-elbeszélésről csupán látszólag van szó e szövegekben. Ahogyan a hagyományos utazásoknak semmi köze a mai értelemben vett turizmushoz, ugyanígy az útirajz műfaja sem magánéleti műfaj.⁶ Tárgya nem az utazó benső világa vagy lelki élete, hanem a bejárt-megismert vidék és annak társadalma, kultúrája. Célja pedig – a szó szoros értelmében – nem „önző”, nem önmagára vonatkozó, vagyis nem a beszélő személyiségéhez, esetleg emlékeihez kötődik, hanem közösségi. Az útirajz legfőbb törekvése ugyanis, hogy az utazás tapasztalatai otthon, a saját országban, vidéken térüljenek meg. A közösségi célú utazás egyrészt a távoli vidékről, másrészt olyan bevált társadalmi gyakorlatokról nyújt tudást és ismereteket a saját közösség számára, amelyek esetleg otthon is hasznosíthatók. Az így értett utazás és utazási irodalom inkább a nemzet pallérozódásának nagyszabású tervébe illeszkedik, mintsem az egyéni életút kontextusába.⁷

3 PAGET Jánosné WESSELÉNYI Polyxena, *Olaszhoni és schweizi utazás*, 2 köt. (Kolozsvárt: A' kir. lyceum betüivel, 1842).

4 JOHN PAGET, *Hungary and Transylvania: With Remarks on Their Condition, Social, Political, and Economical*, 2 Vol. (London: John Murray, 1839).

5 JOHN PAGET-ről részletes életrajzot ad: KOVÁCS Sándor, „Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára”, *Keresztény Magvető* 114, 2. sz. (2008): 203–218; Cs. LINGVAY Klára, „John Paget és műve”, in PAGET, *Magyarország és Erdély...*, 7–40. Wesselényi Polixénáról máig a legrészletesebb életrajz: JÉKELY Zoltán, „A XIX. század Murányi Vénusza”, in WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, 355–444 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981).

6 Az utazástörténetről lásd: PETER BURKE, „Útmutatás az utazástörténet számára”, *Korall* 7, 26. sz. (2006 november): 5–24.

7 Vö. TAKÁTS József, „Genus migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1879-es szövegben”, in

Az utazás és az útirajz ugyanakkor hagyományosan a *Bildung* terepe és eszköze is. A *Grand Tour* célja – elsősorban az Itáliában töltött idő révén – a klasszikus műveltség elsajátítása. Célja soha nem pusztán időtöltés, hanem művelődés. Nem arról van itt szó, hogy az utazó több ismeretre tesz szert az út révén, hanem arról, hogy más emberré válik; a műveltség nem külsődleges ismeretek halmaza, nem az egyén „díszé” ebben a rendszerben, hanem olyan tudás, amely megműveli, vagyis mássá teszi az utazót. A *Grand Tour* révén az utazó tehát felelős felnőtté válik, aki hazaérve majd átveszi a birtok gondját, és saját családot alapít.⁸ A megtett út és annak reflexiója mindig önreflexió és önnevelés is, ennyiben valóban az elbeszélő én-ről is szóló szövegek ezek. Hogy azonban az önreflexió mennyire erős aspektusa egy útirajznak az nagyon eltérő lehet. Goethe *Itáliai utazása* például hangsúlyosabban állítja a szerző személyét a szöveg középpontjába, mint mondjuk Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak Amerikában* című műve (1834), mely utóbbiban inkább a közösségi célok érvényesülnek, mintsem az egyénre vonatkozó reflexiók. Ha a vizsgált útirajzokat egy képzeletbeli tengely mentén próbáljuk meg elhelyezni, amelynek egyik végpontja Laurence Sterne *Sentimental Journey*-je lehetne, a másik pedig egy akár szerző nélküli bedekker jellegű útikönyv, akkor mind Paget, mind Wesselényi Polixéna útirajza a Bölöni Farkas-féle változathoz (a társadalmi, közösségi célokat ellátó szöveghez) lenne közelebb, mintsem az egyéni, belső változásokat rögzítő, érzelmekre és a személyiség változásaira koncentráló szövegtípushoz. Így aztán nem csoda, hogy az életrajzok felől közelítő értelmezéseknek szinte alig volt mondandója a szövegekről.

Ha komolyan vesszük, hogy az útirajz (nem egyéni, hanem) közösségi célú műfaj, olyan, a nemzet szolgálatába állított mű, amelynek odaértett befogadói a saját (nemzeti/rendi) közösség tagjai, elvárt használati módja pedig a politikai közösség gyakorlataiban kell megjelenjen, akkor nem érdektelen, hogy a vizsgált útirajzok hogyan beszélnek, vagyis hogyan gondolkodnak a tágabb politikai és a szűkebb (társasági) közösségről. Az útirajz során az utazó idegen világgal, más társadalmi és kulturális közeggel találkozik, ezt az idegenség-tapasztalatot pedig jellemzően a saját kultúra viszonyában, azzal összehasonlítva érti meg, ahhoz képest helyezi el. Az idegen és a saját világ találkozásának tapasztalata alapvetően

TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, 254–266 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007).

8 BURKE, „Útmutatás...”, 5–8. Ugyanerről a Bildungsroman kapcsán lásd: Franco MORETTI, *The Way of the World: The Bildungsroman in European Culture* (London: Verso, 1987), 8–11. Illetve Franco MORETTI, *Atlas of the European Novel, 1800–1900* (London–New York: Verso, 2000), 64–69.

két politikai nyelven írható le a korban: a republikanizmus és a csinosodás nyelvén. (Az 1830-as évek jellemző politikai nyelvei közül az ősi alkotmányra való hivatkozás vagy a felvilágosult kormányzás politikai nyelve az útirajz műfajából adódóan kevésbé releváns.)⁹

Esetünkben a két utazás iránya ellenkező: Wesselényi Polixéna keletről (Erdélyből) utazik nyugatra (Itáliába és Svájcba), John Paget pedig nyugatról (Angliából) keletre (Magyarországra és Erdélybe). Az ellenkező útirányok az európai civilizációs tengelyen is ellentétes utat járnak be: míg Polixéna a művelt Európa kultúrkincseivel találkozik, és a nemzetközi arisztokrácia válogatott társaságába jár, addig Paget az Angliához képest „vad keletnek” minősülő, érintetlen, premodern világgal ismerkedik. A „civilizált” (művelt, kifinomult, fejlett) társadalom és a „természetes” vagy „eredeti” (ősi, vad, hősies, hagyományos) világ találkozása két ellenkező előjelű narratívában helyezhető el a korszak beszélői számára. A republikanizmus és a csinosodás politikai nyelve egymás inverzeként írja le a civilizációs jelenségeket. A republikanizmus beszédmódja számára a civilizáció a romlás hanyatlástörténetében nyer értelmet, míg a csinosodás számára a civilizációs folyamat maga a fejlődéstörténeti narratíva. Az egyik számára a hősi múlt és az ősi hagyományok jelentenek megőrzendő értéket, míg a másik jövőorientált értékrendjében a minta-országok (pl. Anglia) utánzása. Ahogyan a két politikai nyelv alapozó elbeszélése a másik ellen-narratívájaként olvasható, ugyanígy társadalmi értékrendjük is fordított. A republikanizmus számára a hagyományos, harcias, hősies erények illetve a földműves életforma jelent kitüntetett életformát, míg a csinosodás a kereskedelmet és a művészeteket értékeli magasra, valamint az udvarias társalgási gyakorlatokat és a társas kooperációt. A republikanizmus és a csinosodás politikai nyelvének különbségei a nemi szerepekről alkotott elvárásokban is megfogalmazódnak. A csinosodás nem a puritán, tiszta erkölcsök fenntartóit és a házi tűzhely őrzőit méltatja a női nemből, hanem a természetük szerint „vadabb” férfiak szelídítőit, akiknek így vezető szerep jut a pallérozódás folyamatában. A csinosodás az egyetlen olyan elérhető, az adott kor szereplői számára hozzáférhető politikai nyelv (és értékrend), amely elsősorban a nőies (társadalmi nemi értelemben nőies) tulajdonságokra (kifinomultság, csiszoltság) építi a nemzet felemelkedésének ügyét. A csinosodás politi-

9 TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 254–266. Korábbi változata: TAKÁTS József, „Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején”, in *Mesetek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, 224–248 (Budapest: Magvető Kiadó, 1999). Lásd még: CSETRI Lajos, „»Romlásra indult hajdan erős magyar!«”, in CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, 43–84 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 63–64, 69.

kai nyelve a társadalom női neme számára nem egyszerűen egyenrangú, de egyenesen vezető szerepet oszt: ebben az elbeszélésben a nők azok, akik gyorsítják a pallérozódás (vagyis a nemzeti felemelkedés) folyamatát. A republikanizmus és a csinosodás nyelve inverz szótárként működik: ami a republikánus beszédmódban érték – az a csinosodás nyelvében a nemzeti felemelkedés legfőbb gátja.

Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzának egyaránt a csinosodás az uralkodó politikai nyelve. Az *Olaszthoni és schweizi utazás* legelején szerepel a következő idézet. A beszélő még el sem jutott Itáliáig, amikor Pulában járva az első diadalívet meglátogatja: „Itt még egy római diadalív is találtatik; melyik vérontónak szentelve, elfelejtém.”¹⁰ A római hódítót „vérontónak” nevezi a szöveg, a hősiés hadvezér nevét pedig hangsúlyosan méltatlannak tartja az emlékezetre, az említésre: mindez egyértelműen jelzi, hogy a szöveg nem a republikanizmus politikai nyelvét beszéli. Az útirajz a továbbiakban is elhatárolódik minden olyan erőszakos eseménytől (vagy azok emlékétől), amely esetleg – egy más narratívában – hősiés értékeket is nyerhetne. Ez az alapelbeszélés és értékrend szervezi a Trasimenus-tavi csatára való emlékezést is:

Perugiától nem messze fekszik a Trasimen-tó; ennek vizét egykor patakként folyó vér árasztotta. [...] mint mondják, a Trasimen-tónáli nagy ütközet csatamezeje volt, hol Hannibál Róma fiai csonthalmain aratta a halhatatlanság dicsőségét. Mondhatnám, hogy e nevezetes hely mennyi gondolatoknak, képzeteknek ada eredetét; mint látám a nagy Hannibált, a meggyőzött Flaminium, a csatázó, dühösködő ellenhatalmakat sat. sat.; de sohasem tudék csatát és vérontást mint valami gyönyörködtetőt képzelni, inkább undorodás érzetével töltött el azon hely látása, amelyhez csatolt emlékezet, mint egy vértől füstölő mészárszék, úgy hatott rám, s keblemben e fohász ébredt: mikor jövend el az időszak, melyben az emberi nem dicsőségét egy más pusztításban nem fogja találni!¹¹

A szöveg a háborút (és mindenfajta erőszakot) nemcsak politikai vagy etikai szempontból ítéli el, hanem esztétikai szempontból is. Pontosabban: ezek a szempontok a csinosodás gondolkodásában nem válnak el. A gőzölgő mészárszékként láttatott csata elsősorban az undor érzéki benyomásait kelti, csúnya, gusztustalan – és ettől nem függetlenül, rossz, bűnös is.

Az útirajz beszélője külön kiemeli minden olyan női teljesítményt és jelenséget, amellyel útja során találkozik. Nemcsak arról van szó, hogy a beszélő társa-

10 WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszthoni és schweizi utazás* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981), 19.

11 Uo., 213.

dalmi neme mindvégig a szöveg előterében van, hanem arról is, hogy az útirajz minden említhető női nevet külön is hangsúlyoz:

Én a *Sciarra* palotabeliek közül legelőbb is az Elisabetta Sirani által festett könyörületességet említem. Amint Sirani több művei is, ítéletem szerint, nemigen érdemlene ugyan külön említést, de asszonyi mű, s főbb törekvésem egyik ágává tévém: semmi előttem előforduló vagy ismeretes asszonyi jelességet, erényt és tökélyt el nem mellőzni.¹²

A női alkotók kiemelése a „hagyományos” (vagy republikánus) női szerepreper-toár tudatos tágitását, bővítését (vagy elvetését) is jelenti. A szerző Wesselényi Polixéna nemcsak saját tevékenységével (egyedül utazó, alkotó, publikáló, művelt nő, sok nyelven beszél, tájékozott a politikában stb.) és életvitelével tágit ezen a társadalmi szerepkörön, hanem az útirajz szövegével is. A női alkotók teljesítményének hangsúlyozása, köztudatba emelése elképzelhetővé tesz más női szerepeket; olvasói számára mintát, példát kínál a társadalmi nemi szerep szabadabb, változatosabb megélésére. „A *Filozófusok* termében találattik Sappho mellszobra. Ő szépnem volt.”¹³

A női szerep legmagasabbra értékelt sajátos erénye azonban az a szelídítő (közvetítő, konfliktusokat elsimító, kooperáló) tehetség és tevékenység, amely képes megfékezni a „férfias” vadságot és megakadályozni (az ellendiskurzusban hősiesnek számító) vérontást. A korai társadalmi formákat jellemző vérengzést és a vadságot kezdetben a kereszténység szelídíti meg a csinosodás alapnarratívája szerint; az elbeszélésben ezt a folyamatot folytatják és teljesítik ki a művelt és finom „nők”. Ez a békítő-közvetítő, szelídítő szerep nem más, mint a női nem „felsőbb elhivattatása”, vagyis a nőknek az isteni tervben betöltött hivatása és szent feladata. A Fortuna muliebris templom kapcsán ez így jelenik meg Wesselényi Polixéna elbeszélésében:

ezt, mint mondják, a római szenátus római matronák tiszteletére azon ponton emeltette, hol Veturia s Volumnia kéréseikkel Coriolanust hazája elleni bosszúszándékától megtérítették. Nékem, asszonynak, ki *nemem felsőbb elhivattatásában* annyira meg vagyok győződve, említenem kelle ezen asszonyi erény dicső emlékét; gyengeségeinket, hibáinkat úgyis elég kíméletlenül szokták említeni.¹⁴

12 Uo., 46. (Kiemelés az eredetiben. – K. Zs.)

13 Uo., 60. (Kiemelés az eredetiben. – K. Zs.)

14 Uo., 148–149. (Kiemelés tőlem. – K. Zs.)

A hősi erények leértékelésén és a társadalmi női szerep hangsúlyos átértelmezésén túl a csinosodás politikai nyelve szervezi az ősi (sajátos, helyi) szokások értelmezését is. A saját hagyományok őrzése helyett az útirajzokban a művelt nemzetek szokásainak mintaként való követése válik értékke. Wesselényi Polixéna útirajzának egyik legszórakoztatóbb részlete, amelyben a „magyarkodó” ifjú katonát teszi nevetségessé:

A balul értett magyarságnak én egy más példányával találkozám itt, s hallván mindketten, hogy magyarok vagyunk, igen örülénk egymással véletlen találkozásunknak. Az örömeben előbb is egy-két keringettével s több ily kifejezésekkel üdvözlett, mert oly igen örült egy magyar menyecskével találkozhatni, s az ilyen-olyan talianokat gyűlöli, mert ő nyílt szívű magyar nevelést kapott. Azaz: úri atyja házánál, hol a legkisebb gond is nagyobb volt, mint amely mágnásivadéka nevelésére fordított, a szegény ifjú felnőtt az istállóbeli magyar lovászok közt, s úgy adák katonának_[.] [...] Többek közt szóba hozatván egy azelőtt nemrégén adatott fényes bál, így szóla: „De ekkor ám megmutatám a talianoknak, hogy magyar vagyok; a française-okban mindég egy-egy magyar szólót csíptem le. Tetszett is ám! mert körülöttem egész körbe állottak, tapsoltak, s kacagtak, hogy harsogott belé a ház.” Gondolván, hogy fiatalokra tán jogosíthat vagy egy anyai tanáccsal éltetnem, kívánám vele megértetni: tán jobb lenne a magyarságot nem abba helyezni, hogy a française-t sarkantyúval, magyaros bokaegybeveréssel s ujjcsattintásokkal járja, és ha csakugyan a magyar française-t akar járni, lejtse azt a française lépéseivel; de ezekre mind csak ezt visszanozta: „Nem járja ő azon csunda sifitlő idegen táncokat, mert ő szívből-lelélekből magyar; van is a magyarnak tánca, tudja is ám ő azt jól járni, senki sem dúlja ki belőle; és gyűlöli a csunda semmirekellő talianokat.”¹⁵

John Paget útirajzában a csinosodás politikai nyelve elsősorban a magyarországi társasági szokások leírásában érvényesül. A nyugati szalonokhoz és bállokhoz szokott utazót nem kevésbé feszélyezik a helyi, eltérő társasági szokások. A füredi társasági életet leíró részben például elsősorban az, hogy Magyarországon nem szokás a hölgyekkel társalogni, nők és férfiak az estélyeken elkülönült kört képeznek, csak a tánc idejére találkoznak, de nem beszélgetnek. Az útirajz beszélője sokkal kellemesebbnek és műveltebbnek írja le a társaság hölgy tagjait, mint a férfiakat. Különösen a túlzásba vitt katonás viselkedést (a vad vagy arra emlékeztető, férfias szokásokat) tartja nevetségessnek és bárdolatlannak:

Nem állíthatom, hogy a szalonban lévő urak is, vagy legalábbis a többségük, ugyanolyan megnyerők lettek volna, mint a hölgyek.^[1] [...] Sokuk szégyenlősnek és félszegnek tűnt, a sarkokban és az ajtóknál állodogáltak csoportokba verődve, s nem sok hajlandóságot mutattak, hogy a hölgyekkel szóba elegyedjenek.¹⁶

Az urak, amikor éppen nem táncolnak, a szoba közepén állodogálnak, a hölgyek pedig körbeülik a termet a falak mentén. Amikor táncszünet van, a két nem olyan mereven elkülönül egymástól, akár a protestáns templomokban: a hölgyek a szobában magukban sétálgatnak fel-alá, s alighanem nagyon eretneknek találhattak bennünket, amikor a hölgyeknek, akikkel beszélgettünk, karunkat nyújtottuk. A férfiak némelyikének nemcsak az öltözete, de viselkedése is meglehetősen bárdolatlan volt. Láttam egyet, aki, bár kétségkívül *élégantnak* tartotta magát, a szó szoros értelmében ott fészülködött annak a gyönyörű lánynak az öle fölé hajolva, akivel társalgott.¹⁷

Akarva, nem akarva mosolyognunk kellett, ahogy egyik-másik fiatal katonatiszt olyan mereven masírozott be a terembe, mintha még mindig a gyakorlótéren volna. [...] Amikor három-négy figura ilyen öltözékben [ti. egyenruhában] a szalon közepére vonul, vigyázzba vágja magát, összecsapja a bokáját, hogy csak úgy peng a sarkantyúja, biccent, balra fordul, újra biccent, jobbra fordul, s teszi mindezt abban a hitben, hogy ezzel a szobába lépés művészetét a lehető legkifogástalanabb módon és stílusban hajtotta végre, ez olyan látvány, hogy maga Hérakleitosz se állta volna meg mosolygás nélkül.¹⁸

A csinosodás nyelvében a szalonba lépés és a társalgás művészet, olyan kifinomult társasági gyakorlat, amely nem egyszerű formáság (nem valami lényegesnek a felszíne, kiegészítője, nem dísz), hanem maga a lényeg. Az udvarias viselkedés, a másik ember (a másik nem) tisztelete etikai döntés, amely az erő gyakorlása helyett a szelíd együttműködés mellett kötelezi el magát. Nemcsak arról van szó, hogy ezek a füredi urak „nem tudnak viselkedni”, hanem arról is, hogy a pallérozott viselkedés és a művelt társalgási kultúra hiánya egyúttal erődemonstráció és a női nem feletti uralom gyakorlása esetükben. Mindez még világosabban ki derül abból a részből, ahol angol utazóink szóba elegyednek a társaság hölgy tag-

16 John PAGET, *Magyarország és Erdély*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, ford. RAKOVSKY Zsuzsa (Budapest: Helikon Kiadó, [1987]), 105.

17 Uo., 106.

18 Uo., 105.

jaival. A beszélgetés során női perspektívából jelennek meg ugyanezek a társasági szokások. A füredi társaság egy este a vendéglősnél vacsorázik:

Már elég sokan összejöttek a vendéglőben, ám nem kis meglepetésünkre, a társaság két csoportra szakadt: a hölgyek a szoba egyik végében, az urak a másikban. Először azt hittem, ez is valami nemzeti szokás, s a félelem, hogy vétek az illem ellen alighanem minket is távol tartott volna a hölgytársaságtól, ha Madame * finoman nem céloz rá, hogy az urak csak azért váltak külön, mert önnön társaságukat kellemesebbnek találják a hölgyekénél.¹⁹

„Látja – mondta a grófnő –, efféle jeleneteket kell a magyar hölgyeknek eltűrniük, ha Magyarországon járnak társaságba, s maga még csodálkozik, hogy civilizáltabb környezetet keresünk, legyen az bár Ausztria fővárosában!” Én tovább erősködtem [...], hogy „alighanem éppen az ő távollétük az oka e faragatlanság jó részének, hogy mindig is a nők kiváltsága volt a mi érdekesebb nemünk pallérozása, s csak rajtuk múlik, száműzik-e a dohányzást és a hasonló förtelmeket a szalonjaikból”. „Ne higgye – felelte a grófnő – ezek az urak könnyen megvigasztalódnának, ha nélkülözniük kellene a társaságunkat, ha a pipájuk meg a mi szalonjaink közt kellene választaniuk, gondolkodás nélkül a pipájuk mellett döntenének, arról nem is beszélve, hogy ha egy nő ilyesmivel próbálkozik, csak azt érné el vele, hogy mindenki elhanyagolná, és a legkülönbélebb módokon sértegetné.”²⁰

A Paget-életrajz ismerőjében jogos kérdésként merülhet fel, hogy ha a maga bárdolatlan társaséletével ilyen szörnyű hely ez a Magyarország, akkor mégis hogyan lesz John Pagetből Paget János? A klasszikus utazási irodalom az utazásnak alapvetően két típusát különbözteti meg. A *home tour* a szülőföld, a tágabb otthon bejárására és megismerésére irányul, míg a *Grand Tour* célja a klasszikus műveltség elsajátítása. John Paget útirajza, a *Magyarország és Erdély* nehezen illeszthető be a fenti sémába. Hogyan íródik bele (beleíródik-e egyáltalán) az útirajz szövegébe, hogy szerzője az egzotikus és idegen, ismeretlen ország bejárása során végül saját választott hazájára, otthonára lel? Nyomot hagy-e a klasszikus útirajzon, hogy az életrajzból ismert adatok fényében a szöveg tulajdonképpen műfajt vált: a *Grand Tour* keleti részlete helyett *home tour*-rá változik?

A váltás szinte észrevétlenül íródik bele az erdélyi, elsősorban a kolozsvári életet bemutató részekbe. A kolozsvári társaság lehangsúlyosabb vonása, hogy

19 Uo., 108.

20 Uo., 108–109.

abban a nők sokkal emancipáltabb szerepet játszanak, mint az – akár Nyugat-Európában – megszokott. Nemcsak műveltségükkel és csiszolt modorukkal tűnnek ki, de jogi önállóságukkal és szabadabb politikai véleménynyilvánításukkal is. Paget az erdélyi nőnevelést dicsérve kiemeli, hogy: „mivel a politikai életből [a nők] amúgy is ki vannak rekesztve, a kormányzatnak nem érdeke, hogy megakadályozza szellemük szabad fejlődését, amitől, a másik nem [ti. a férfiak] esetében, olyannyira retteg.”²¹ Ugyanitt jegyzi meg: „Az erdélyi asszonyok némelyikét műveltsége és csiszolt modora a világ bármely társaságának díszévé tenné.”²² Majd folytatja:

Különösen az lepett meg, milyen nyílt politikai és vallási viták folynak gyakran a hölgyek jelenlétében is, s hogy azok milyen élénk érdeklődéssel vesznek ezekben részt. Erdélyben sose voltam fültanúja, hogy valaki egy hölgy előtt, sértő módon, azért mentegetőzött volna, hogy jelenlétében olyan tárgyról folyik a szó, ami csak férjét, apját vagy fivérét érdekelheti.²³

Vagyis nemcsak arról van szó, hogy Erdélyben az urak szóba állnak a társaság hölgytagjaival, hanem ennél sokkal többről: kifejezetten „férfias” témákban is fontossá válik a nők véleménye. Az útirajz bemutatása alapján a kolozsvári társaság nem áll meg a gáláns társalgási témák szellemes és érzékeny megvitatásánál, hanem súlyos politikai kérdéseket is hölgyek részvételével tárgyal meg.²⁴ Amikor a Paget-útirajz beszélője az egzotikus és ismeretlen keleti vidék társas szokásait és hagyományait összehasonlítja az angliaival, akkor a nők jogi és politikai állásában valami jobbat, civilizáltabb társadalmi berendezkedést ismer fel: „A magyar és az erdélyi nők helyzete, ami polgári, sőt politikai jogaikat illeti, erősen különbözik az angolokétól.”²⁵

21 Uo., 250.

22 Uo., 251.

23 Uo.

24 A szalon szerepéről, és a nők nyilvános és közéleti beszédbe való bekapcsolódásáról alapvető szakirodalom: Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDREFFY Zoltán (Budapest: Századvég-Gondolat, 1993), 85–110. Ugyanerről 19. századi magyar kontextusban: FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848* (Budapest: Magvető Kiadó, 1987). A francia précieuse szalonról és a női emancipáció összefüggéseiről, valamint a modern szalonkultúra előzményeiről: Claude DULONG, *A szerelem a XVII. században*, ford. DÁNIEL Anna (Budapest: Gondolat Kiadó, 1974), 115–189.

25 PAGET, *Magyarország és Erdély*, 251.

Kiemeli az özvegyeket illető képviseleti jogot, a nők névhasználati szokását („A magyar hölgyek sose válnak meg a leánykori nevüktől.”²⁶), a saját vagyonhoz való jogot („Vagyonuk fölött a férj egyáltalán nem rendelkezhetik.”²⁷), és végül a válás nők számára kedvezőbb, igazságosabb jogi szabályozását, azt például, hogy a gyerekhez való jog az anyánál marad. Összességében azt a szokásjogi környezetet méltatja, amely a nemesi asszonyok számára Erdélyben a műveltséghez (tanuláshoz), a jogi és politikai képviselethez és az anyagi önállósághoz biztosít a nyugat-európainál szélesebb és biztonságosabb jogokat.

Szó sincs szerelemről, egy hang se Polixénáról. Az útirajz továbbra is közösségi műfaji regiszterben marad. Erdély társadalmi, jogi viszonyairól van szó benne. A civilizáltabb és a nemesi asszonyok számára szabadabb világban azonban felsejlik a választott haza képe is. A bejárt tájhoz képest idegen tekintet saját otthonára lel itt: „A magyarok egyik legkedvesebb fűszere az országban termő pirospaprika, s kivéve minket, angolokat, azt hiszem, egész Európában egyedül ők elég civilizáltak hozzá, hogy érdeme szerint becsüljék a konyhaművészet e nélkülözhetetlen kellékét.”²⁸

A társadalmi viszonyokon túl erdélyi magyarok és angolok érzékeikben találkoznak. A fűszerpaprika a civilizáció érzéki fokmérőjeként jelzi a rokonságot. A személyes választás, a magánélet története az útirajzban a közösségi, társadalmi szokások bemutatásába íródik bele: „Érdekes, ritkán esik meg, hogy az elvált nők ne mennének másodszor is férjhez, s többnyire ugyanolyan jól, mint az első alkalommal.”²⁹

Összegzés

Wesselényi Polixéna és John Paget útirajza elsősorban a csinosodás politikai nyelvét beszéli. Mindkét szövegben központi érték az udvarias, csiszolt társalgás és társasági gyakorlatok, amelyekben a művelt és finom nőknek kiemelt szerep jut. A közösségtől elvárt viselkedérepertoár legfőbb értékei a pallérozott, kiművelt társalgás mellett a konfliktusokat elsimító együttműködés és kommunikáció. A közösség pallérozásában a nőknek mindkét szöveg kiemelt szerepet biztosít, a sokszor bárdolatlan, vagy a nevelésben elmaradottabb férfiakat ugyanis a nők

26 Uo.

27 Uo.

28 Uo., 259.

29 Uo., 252.

vezetik a csinosodás útján. A republikánus politikai nyelv központi értékeit, a férfias, hősie erényeket, illetve az ősi szokásokhoz való ragaszkodást az útirajzok gyakran kifigurázzák, nevetségessé teszik, vagy kigúnyolják.

Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzait összeolvasva nemcsak arra kaphatunk választ, hogy mit látott, hogyan értett az 1830-as években egy magyar arisztokrata nő Itáliából, illetve egy angol arisztokrata Magyarországból és Erdélyből. Az útirajzokból azok a társas nézetek és értékek is körvonalazódnak, amelyekre házasságuk épülhetett. A publikált útirajzok két olyan önálló alkotót mutatnak fel, akik későbbi közös vállalkozása lesz az aranyosgyéresi mintagazdaság és a nemzeti vállalkozásként is értett házasság. A csinosodás politikai nyelve ugyanakkor nemcsak a vizsgált szerzők életútjában lehetett kitüntetett szerepű. Tágabb összefüggésben a csinosodás politikai nyelve olyan diszkurzív teret hozott létre, amely lehetővé tette a női beszélők (szerzők és alkotók) számára a nyilvános, közéleti térben való szereplést, az irodalmi művek publikálását, valamint, hogy a nemzetként is értett közösség teljes jogú tagjaivá válhassanak. A csinosodás olyan politikai beszédmód, amely elképzelhetővé tette, hogy a női szerzők (társadalmi szereplők, alkotók) hangja a szalon falain túl is hallhatóvá váljon.

„...Író nő vagyunk?!”

Az írói identitás Slachta Etelka naplóiban

Jelen írással arra a kérdésre keresek választ, hogy lehet-e írónak, esetünkben írónőnek tekinteni valakit, akinek fő műve nem szépirodalmi munka, hanem rendszeres időközönként vezetett napló. Vajon milyen tények, illetve korabeli elgondolások avatnak íróvá valakit? A megjelent művekkel mérhető teljesítmény (mely lehet maradandó érték nélküli lektűr), tehát az írás és a publikálás pusztán ténye, vagy inkább valamilyen, a személyiség mélyéről fakadó írói attitűd, önmagáról alkotott kép? Ez utóbbi nem feltétlenül jár együtt az irodalom aktív művelésével, lehet valaki ki nem bontakozott írói tehetség, aki vagy nem sáfárkodott jól talentumával, esetleg eltékozolta azt, vagy más okból nem üzte az írói mesterséget.

Kétségtelen, hogy Philippe Lejeune-nek a történettudományban közismert és gyakorta hangoztatott tétele, mely szerint a napló szükségszerűen az antifikció talaján álló műfaj, gyengíteni látszik álláspontomat. Hiszen az irodalom, bármennyire épít is a tapasztalt valóság elemeire, mégiscsak fikció. Ugyanakkor a napló irodalmi műként való értelmezésére is hozhatók példák. Történészként pedig számolnom kell a posztmodern kánon azon tételével is, mely szerint minden írott szöveg, valamennyi textus narratíva, szükségképpen egyfajta, jóllehet nem mindig tudatosan fikciónak szánt elbeszélés. E tézis alól márpedig a napló műfaja sem képezhet kivételt. Az alábbiakban Slachta Etelka naplója alapján igyekszem részletesen kifejteni nézetemet.

Hősnőmet az első magyar erotikus női napló írójaként tartják számon.¹ (Felső)zadjecti Slachta Etelka (1821–1876) Slachta Ferenc (1777–1837) és báró

1 Így jellemezte pl. Rózsa György *Magyar elsőők* című filmsorozata is. Az adott rész címe: *Az első magyar erotikus női napló. Magyar elsőők*.

Hauer Teréz (1781–1841) gyermekeként született Temesváron.² A jogot végzett apa családja északról, a Felföldről származott el az ország déli végeire. Ő még a Liptó vármegyében fekvő Zadjelen látta meg a napvilágot, innen a nemesi előnév. Születési helye megerősíteni látszik a név keltette gyanút, hogy a család lengyel eredetű (Slachta e nyelven nemest jelent), és az egymást követő generációk sodródtak Magyarországra, azon belül pedig mindinkább délre: 1689-ben Slachta Ferenc fia, Márton Gyöngyösön, 1746-ban Slachta János fia, Ádám szintén Gyöngyösön élt, 1765-ben Slachta György fia, Sándor pedig Egerben. Nemességi bizonyítványt az ugyancsak gyöngyösi Slachta Ferenc fia, Gábor nyert 1793-ban, aki jenői lakos volt.³

Slachta Ferenc, akárcsak leánya, maga is gyakorolta az írást, hiszen több álm tudományi szakmunkája is megjelent. Témaválasztása nem írható a véletlen számlájára: korán állami szolgálatba állt, és Temesváron, a kamarai törvényszék hivatalnokaként dolgozott. Itt, a Temesközben született meg lánya, Etelka, aki egyedüli gyerekként nőtt fel, mert fiútestvére alig néhány évesen elhunyt. Az apa 1829-ben már Zomborban folytatta munkáját mint kamarai adminisztrátor, majd eredményes tevékenysége elismeréseként 1836–1837 során Budára helyezték kamarai tanácsosnak. A család révbe érni látszott, ám a pályája csúcsán járó Slachta Ferenc a Budán való elhelyezkedést követően ágynak dőlt, majd néhány hónap fájdalmas betegeskedés után, 1837. május 31-én elhunyt. Etelka édesanyja, Hauer Teréz bárónő özvegységre, a leány pedig félárvaságra jutott. A bécsi születésű, előkelő, ám elszegényedett családból származó anya és leánya 1838-ban Budáról Sopronba kényszerült költözni. Az édesanyjának itt rokonai éltek, ráadásul megélhetésük a várva várt egyszeri királyi kegydíjig vidéken könnyebbnek mutatkozott.

A Sopronba költözés idejére Etelka, gondos neveltetésének köszönhetően, már több nyelvet beszélt, és meglehetősen komoly irodalmi és zenei műveltségre tett szert. Sopronban rövid időn belül a megyei nemesség, a városi polgárság és az ott állomásozó III. ulánusezred tisztjeinek sajátos ötvözetéből álló lokális társadalom közkedvelt alakjává vált. Népszerűsége főként abban mutatkozott meg, hogy számos fiatalember sürgölődött körülötte. Ahogy ő fogalmazott: „Udvarlóim száma számíthatatlan!”⁴ Több év várakozás után, 1841-ben a csonka család

2 Életrajzát lásd: KATONA Csaba, „Lány tollal: sorvezető Slachta Etelka naplóihoz”, in *„...kacérkodni fogok vele.” Slachta Etelka soproni úrilány naplója, 1838–1840*, kiad. KATONA Csaba, 13–25 (Győr: Mediawave Alapítvány, 2014).

3 OROSZ Ernő, *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai* (Eger: Egri Nyomda-résztvénytársaság, 1906), 215.

4 *„...kacérkodni fogok vele.” Slachta Etelka soproni úrilány naplója, 1838–1840*, 133.

végre megkapta a 10 000 forint egyszeri kegydíjat az uralkodótól. Anya és lánya ugyanezen év nyarán kettős céllal utazott Balatonfüredre: egyrészt a betegeskedő anya kezelése végett, másrészt, hogy a nyári idény csúcsát élő fürdőhelyen az immár húszéves Etelkának férjet találjanak. Etelka akkor ugyan még nem gondolkozott komolyan férjhezmenetelről, de a füredi társaságban több fiatalember hódolatát is szívesen fogadta. Rövidesen Szekrényessy József ügyvéd, Széchenyi István gróf korábbi joggyakornoka vonta magára figyelmét kitartásával és heves udvarlásával. Az ifjú ügyvéd azonban az édesanya számára nem volt szalonképes férjjelölt.

Az anya és lánya közötti ellentétes érzések és feszültségek különös és tragikus egyvelegben nyertek feloldozást: a nyaralásnak az édesanya 1841. augusztus 20-án bekövetkezett váratlan halála vetett véget. Etelka kapcsolatban maradt Szekrényessyvel, majd 1842-ben férjhez is ment hozzá. Az ifjú pár Pesten kezdte meg közös életét. Itt szalonjuk a műveltebb társaság népszerű találkozóhelye volt. Szekrényessy idővel felhagyott ügyvédi hivatásával és fuvarozással foglalkozott. Az 1850-es években a Margitszigetet és a Császárfürdőt, az 1870-es években a Rudas, majd a bodajki (Fejér vármegye) fürdőt bérelte, ily módon gyarapítva jövedelmét. A házasságot bőséges gyermekáldás kísérte: egymás után kilenc gyermekük született. Egyikük volt Szekrényessy Kálmán (1846–1923), aki elsőként úszta át a Balatont Siófok és Balatonfüred között 1880. augusztus 29-én. Slachta Etelka viszont nem érthette meg fia ünnepelt bravúráját. 1876-ban halt meg, miután a csödközelbe került család helyzetét, ábrándos leányból keménykezű matter familias-szá érlelődve, anyagilag, egészségileg, lelkileg egyaránt összeroppant férje helyett neki sikerült ismét megerősítenie. Férje csupán egy évvel élte őt túl.

A vonzó külsejű, kiváló énekhanggal megáldott Etelka megszakításokkal ugyan, de kilencéves korától vezette naplófüzeteit. Nem kétséges, hogy erős késztetés dolgozott benne, az írás iránti vonzalom pedig, a korra jellemző divaton túl, családi örökség is lehetett számára. Nemcsak apja volt íróember, de anyja maga is vezetett naplót.⁵

Etelka naplófüzetei (más családi iratokkal egyetemben) a második világháború előtt kerültek a leszármazottaktól a Soproni Levéltárba.⁶ Csatkai Endre (1896–1970) ismerte fel értéküket először, és ő adott ki részleteket a naplóból 1943-ban a *Soproni Szemlé*ben.⁷ Kiadását a következő sorokkal indokolta: „[a]

5 Slachta Etelka anyjának naplója ma szintén a Soproni Levéltárban kutatható.

6 Lelőhelyük: Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára Soproni Levéltára, XIV. 27. *Slachta Etelka naplói és levelei*.

7 ZADJELI SLACHTA Etelka, „Soproni naplója, 1838–1842”, s. a. r. és jegyz. CSATKAI Endre, *Soproni Szemle* 7, 4. sz. (1943): 1–155.

magyar reformkorból kevés női napló maradt fenn. Slachta Etelkéé érdekesen mutatja be Széchenyi korának néhány esztendejét egy finom lelkű magyar leányka lelkén keresztül.⁸ Csatkai nem akart indiszkrét lenni, ezen felül a kor prudériája is szerepet játszhatott abban, hogy épp azokat a részleteket hagyta el kiadásából, amelyek ma leginkább felkeltik az érdeklődést a napló iránt: a magánélet titkaira, a lélek intim rezdüléseire, az identitás nyomaira vonatkozó passzusokat. Évtizedekkel később e sorok írója adta közre szintén a *Soproni Szemlé*ben a naplók Balatonfüreden írt részleteit,⁹ majd öt önálló kötetben a 4–15. naplóköteteket,¹⁰ valamint egy bő válogatást az Etelka és leendő férje közötti levelezéséből.¹¹

Slachta Etelka naplója mára beépült a 19. századi társadalom- és művelődéstörténet kutatásába.¹² A napló értékelésére pusztán egyetlen példát hoznék.

8 CSATKAI Endre, „Bevezetés”, in ZADJELI SLACHTA, *Soproni naplója...*, 3.

9 KATONA Csaba, „Egy soproni kisasszony a füredi fürdőben (Schlachta Etelka naplója)”, *Soproni Szemle* 56, 2. sz. (2002): 126–145; KATONA Csaba, „»Menj, menj leány, vegyülj a mulatságok zájába...« Schlachta Etelka balatonfüredi naplója (2. rész)”, *Soproni Szemle* 56, 3. sz. (2002): 267–276; KATONA Csaba, „»Menj, menj leány, vegyülj a mulatságok zájába...« Schlachta Etelka balatonfüredi naplója (3., befejező rész)”, *Soproni Szemle* 56, 4. sz. (2002): 333–346. A füredi naplórészletek együttes megjelentetése: KATONA Csaba, szerk., bev., jegyz., »Füreden az idén először nékem hozatik szerenádnak...« *Slachta Etelka balatonfüredi naplója, 1841*, Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 37 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2008). Etelka személyiségére: KATONA Csaba, „Napló és írója. Egy lány balatoni »szerelmei« 1841-ben”, in *Női sorsok a történelemben*, szerk. MÓZER Ibolya, Partes Populorum Minores Alienigenae 7, 201–230 (Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke, 2002); GYÁNI Gábor, „Női identitás egy reformkori napló tükrében”, in *Évek és stínek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, 33–40 (Budapest: Kortárs, 2005); KATONA Csaba, „»Ó, tovább kellett volna Önnek Pesten maradni!« A reformkori Pest emlékezete Slachta Etelka naplóiban”, in *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv, II.*, főszerk. Á. VARGA László, 387–408 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2007); KÖVÉR György, „Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés”, *Soproni Szemle* 65, 3. sz. (2011): 219–242.

10 „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1838–1840*, kiad. KATONA Csaba (Győr: Mediawave Alapítvány, 2004); Az első kötet második kiadása: „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1838–1840*, kiad. KATONA Csaba (Győr, Mediawave Alapítvány, 2014); „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. március–december*, kiad. KATONA Csaba (Győr: Mediawave Alapítvány, 2005); „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, kiad. KATONA Csaba (Győr: Mediawave Alapítvány, 2006); „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1842–1843*, kiad. KATONA Csaba (Győr: Mediawave Alapítvány, 2007).

11 „Azért én önnek sem igent, sem nemet nem mondtam.” *Válogatás Slachta Etelka és Szekrényessy József leveleiből*, kiad. KATONA Csaba (Győr: Mediawave Alapítvány, 2008).

12 Néhány értelemzés a naplóról: KATONA Csaba, „A kacér és a szende: Slachta Etelka és Kölcsey Antónia naplóinak értelmezései”, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 47, 2. sz. (2012): 52–60; KATONA Csaba, „A kacér és a szende: Slachta Etelka és Kölcsey Antónia naplóinak értelmezései”, in *A személyes történelem forrásai*, szerk. GALAMBOS Sándor és KUJBUSNÉ MECSEI Éva, Magyar Nemze-

Gyáni Gábor a születőben levő modern női identitás fontos forrásaként határozta meg Etelka naplóit 2005-ben: „az a rá oly jellemző törekvés, hogy önnön nagyszerűségét mások által folyton megerősítve lássa, egy narcisztikus, és ez okból kifejezetten modern személyiség jelentkezésére vall.”¹³ Arra is felhívta a figyelmet, hogy „Etelka identitása nem vág maradéktalanul egybe a biedermeier naiv leányka [...] kultuszával.”¹⁴ Gyáni a naplóíró sajátos indíttatását, az „érzelmi magára hagyatottságból fakadó nyilvánvaló motivációt”¹⁵ is figyelemre méltónak tartotta. A naplóról kialakított álláspontját több külföldön (a csehországi Pardubiceben,¹⁶ illetve a finnországi Jyväskyläben¹⁷) megjelent írásában árnyalta tovább. Mondandójának lényege így foglalható össze:

Etelka szókimondó naplója remek forrás a 19. század harmadik-negyedik évtizedében formálódó (akkoriban kialakuló) új női személyesség és személyiség megismeréséhez. Bepillantást enged abba a self-fashioning (Stephen Greenblatt) kifejezéssel illetni szokott individualizációba, amely az identitás- és imázssteremtés technikai eszköztárának immár tudatos és szakavatott mozgásterét kívánja és teszi egyúttal lehetővé.”¹⁸

Gyániéhoz mérhető alapossággal merült bele Etelka naplóinak és levelezésének vizsgálatába Kövér György. Kövér szintén a *Soproni Szemlé*ben megjelent írásában¹⁹ figyelemre méltó módszertani megközelítést ajánlott napló és levelezés párhuzamos vizsgálatára. Etelka naplórészleteit ugyanis összevetette későbbi férjének, Szekrényessy Józsefnek írt leveleivel: „A napló egyfajta laboratórium. Kiváló terep arra, hogy kimunkáljuk másoknak szánt gondolatainkat. Gyakorta

ti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Évkönyve 20, 25–36 (Nyíregyháza: Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, 2014); POGÁNY György, „Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején: Slachta Etelka, Kánya Emília olvasmányai, Jósika Júlia nézetei az olvasásról”, *Könyv és Nevelés* 16, 1. sz. (2014): 42–58.

13 GYÁNI, „Női identitás...”, 37.

14 GYÁNI, „Női identitás...”, 38.

15 GYÁNI, „Női identitás...”, 34.

16 Gábor GYÁNI, „The Birth of the Female Identity: A Diary from the Mid-19th Century”, in *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajištění historiografie (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. - 28. dubna 2006)*, ed. Kateřina ČADKOVÁ, Milena LENDEROVÁ and Jana STRÁNÍKOVÁ, 583–590 (Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2006).

17 Gábor GYÁNI, „Gender, Nationalism and Individualisation”, in *Gender, Nation, Narration: Critical Readings of Cultural Phenomena*, ed. Tuuli LÄHDESMÄKI, Jyväskylä Studies in Humanities 134, 9–23 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2010).

18 GYÁNI, „Női identitás...”, 39.

19 KÖVÉR, „Én-azonosság...”, 219–240.

fordul elő ugyanis, hogy a naplóba jegyzett mondatok szinte szó szerint felbukkannak a levelekben is. De ez szinte természetes. Sokkal izgalmasabb, amikor más kerül a levelezésbe, mint a naplóba, ugyanarról a témáról.”²⁰

A Kövér által jelzett, a napló és a levelezés tartalma között feszülő finom distancia tárgya az volt, hogy Etelka megbántva érezte magát, mert a közvetlenül azt megelőzően kikoszorózott Szekrényessy, neki tett ígérete ellenére, nem azonnal távozott Balatonfüredről, hanem előtte még táncolt egy sort egy összejövetelen. Erre a lány levelében egyáltalán nem utalt, naplójába viszont lejegyezte, hogy tudatosan nem teszi szavá a férfinak sértettségét. Ez a kettősség viszont a fikció Umberto Eco-i erdejébe²¹ vezet minket, hiszen ha eltéréssel kell számolnunk, mindkét narratíva nem lehet valós. Ha pedig felbukkan a fikció lehetősége, akkor tekinthetünk irodalomként is a naplóra. Nem volna ez példátlan. Gábor Júlia, Kölcsey Antónia naplóinak alapos feldolgozója is „a hiányzó magyar biedermeier regény”-nek nevezte az általa gondozott munkát.²² A kérdés tehát ismét adott: lehet-e irodalmi munkaként tekinteni egy nagyon is énközpontú naplószövegre? Eltűnnek, de legalábbis elmosódnak-e a fikciós és történeti szöveg közötti határok? Működhet-e Simon Schama nevezetes tétele (lásd alább) visszafelé? Ha egy irodalmi munka lehet sajátos forrása a történelemnek (ahogy voltaképpen bármi lehet forrása²³), akkor vajon egy történeti szöveg értelmezhető-e irodalomként?

Lássuk először röviden a bevezetőben már vázolt elméleti háttér körül sűrűsödő problematikát. Lejeune, aki elsősorban az önéletírással kapcsolatos munkásságáról ismert, a naplót nem egyszer állította szembe éppen ezzel a műfajjal, mondván, hogy „míg az önéletírást a fikció bája, addig a naplót az igazság vonzza”.²⁴ A napló irodalmiságát nem tagadta ugyan, mégis erős távolságtartással kezelte azt:

20 KÖVÉR, „Én-azonosság...”, 233.

21 Umberto ECO, *Hat séta a fikció erdejében* (Budapest: Európa, 2007).

22 GÁBOR Júlia, „Tóni hagyományai”, in *Kölcsey Antónia naplója*, vál., kiad., utószó, jegyz. GÁBOR Júlia, Magyar Hírmondó, 237–274 (Budapest: Magvető, 1982), 274.

23 „A Marc Bloch–Lucien Febvre féle társadalomtörténet a historizáló pozitivistikus történetírással szemben, mint ismeretes, igen szélesre tárta a bevonható források körét, hiszen mindent annak tekintett, ami valamilyen emberi tevékenység nyomát őrzi.” BÁCSKAI Vera, FARAGÓ Tamás, GERŐ András, GRANASZTÓI György és GYÁNI Gábor, „A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről I”, *Korall* 2, 5–6. sz. (2001): 186–238, 192.

24 Philippe LEJEUNE, „A napló mint »antifikció«”, in *Irott és olvasott identitás*, szerk. MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán, 13–24 (Budapest: L'Harmattan, 2008), 13.

Irodalmi műfaj a napló? Igen, minden bizonnyal, de későn fejlődött ki, és irodalmisága gyanút keltő, mert a napló mindenekelőtt közönséges írás, mindenki művelheti, értéke pedig a pillanattal való egysége, másrészt, hogy nem akar tetszeni. Legfőbb célja, hogy nyomot hagyjunk magunk után [...] Vagyis a napló nem más, mint dátumozott nyomok sorozata.²⁵

Enrique Vila-Matas spanyol író a naplók kapcsán úgy foglalt állást, hogy ha az irodalmi műfajokat hierarchikus rendbe soroljuk, annak csúcán a regény helyezkedik el, legalul pedig a napló bújik meg. Szávai János összegzése szerint „ez az állítás is ironikus, mert a regény, amelyet [Vila-Matas] ír, maga is naplóformájú, igaz, hogy ez a regény-napló részben referenciális, részben pedig fiktív. A konklúzió egyértelmű: a napló nem irodalom, a napló a nem-irodalom részét képezi.”²⁶

Lejeune az antifikciót szintén a napló sajátos specifikumaként határozta meg: „A napló a fikcióval érintkezve meggyengül, szétfoszlik, megfertőződik.”²⁷ Mondhatnánk tehát, hogy Lejeune élesen megfogalmazott tételével el is döntötte a kérdést, ha azonban nem az „ipse dixit” jegyében kezeljük meglátásait, akkor attól elrugaskodva eltérő álláspont is körvonalazódhat. Surányi Beáta *Az elme kórnyilatkozata naplót olvasni fikcióként? A nyomorék naplója* című, Jókai Mór novelláját elemző tanulmányában például bátran rést üt Lejeune tételén.

Surányi több helyen idézi és értelmezi Lejeune-t, ugyanakkor legalább kérdések erejéig, vállaltan szembemegy azzal a szakirodalommal, amely a naplót és a fikciós irodalmat külön kezeli.²⁸ Utal többek között arra, hogy „a folyóiratok (pl. a *Pesti Napló*), amelyek fikcióként közölték a regényeket, tudósítottak a mindennapi eseményekről is. Tények és fikciós szövegek jelentek meg egy szövegterben”.²⁹ Ezt érdemes összevetni Eco *Hat séta a fikció erdejében* című munkája egyik nevezetes alaptételével, melyet Varga István így értelmezett:

25 Philippe LEJEUNE, „Avant-propos au livre de F. Simonet-Tenant”, in *Le journal intime, genre littéraire et écriture ordinaire*, ed. Françoise SIMONET-TENANT (Paris: Téraedre, 2004). Idézi: SZÁVAI János, „A napló színeváltozásai”, *Helikon* 62, 3. sz. (2016): 372–387, 376.

26 Enrique VILA-MATAS, *Bartleby és társai* (Budapest: Geopen, 2008). Idézi: SZÁVAI, „A napló színeváltozásai...”, 376.

27 SURÁNYI Beáta, „Az elme kórnyilatkozata naplót olvasni fikcióként? A nyomorék naplója”, in *A fantázia hippogriffje: A romantikus képzelőerő elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta és UJVÁRI Nóra, 63–72 (Budapest: Reciti, 2017), 70.

28 SURÁNYI, „Az elme kórnyilatkozata...”, 71.

29 SURÁNYI, „Az elme kórnyilatkozata...”, 64.

abszolút fikció nem létezik, azaz a fikció képtelen megszabadulni a valós valóságtól, vagy ahogyan az utóbbit Umberto Eco magyar fordítója nevezi: a tényleges valóságtól. Még a legvadabb sci-fi regények is, amelyek a távoli jövőben játszódnak le egy azonosíthatatlan helyen a világűrben, a mostani valós valóság egyes elemeire épülnek.³⁰

Eco e művében idézi fel azt a tréfát, amikor egyik barátja kettejük megállapodása szerint megírta a tökéletes gyilkosság krónikáját, amelyben az áldozat történetesen Eco volt. Az író aztán döbbeneten tapasztalta, hogy mivel az írás megállapodásuknak megfelelően egy újságban jelent meg, vagyis olyan médiumban, amelynek felületéhez rendszerint a tényyszerűség képzele társul, az olvasók nem fordítottak figyelmet arra, hogy az irodalmi rovatot ütötték fel. Ezért Eco halálát tényként kezelték, és utólag döbbenettel vegyes megkönnyebbüléssel tapasztalták, hogy az író mégis életben van.³¹

Meghatározó tehát, hogy a textus hol és miként jut el az olvasóhoz. Ehhez képest Lejeune elmélete roppant merev, a naplót mint műfajt szélsőségesen kezeli, olyannyira, hogy a fiktív naplót sem tartja irodalomnak, sőt a kitalált napló szerinte egyenesen a képzelőerő hiányára vall: „Aki olyan naplót talál ki, amelyet valamely valós személy írhatott volna, [...] az nyilvánosan mutogatja tehetségtelenségét, képzelőereje fogyatékoságát.”³² Elutasítását tehát még a fikciós naplókra is kiterjeszti.³³

De fordítsuk most visszájára Eco fentebb citált gondolatát, mely szerint bármely fikció szükségszerűen a valóságból táplálkozik. A dolog nézetem szerint fordítva is áll, lehetetlennek tűnik bármit fikciós elemek nélkül papírra vetni, e tény pedig ütközik Lejeune álláspontjával. Mint egy korábbi publikációban Kovács Eleonórával megállapítottuk: „Az, hogy a dokumentáló szándékkal, »a valóságot« rögzíteni óhajtó napló is gyakorta tartalmaz (sokszor fel nem ismerhető) fiktív elemeket, nehezen vitatható, többek között a műfaj szubjektív voltából fakadóan.”³⁴

Állításom igazolásához segítségül hívom a már említett posztmodern megközelítést. Ütközik ugyanis Lejeune nézetével a posztmodern Hayden White-

30 VARGA István, „Az olvasó világa: Umberto Eco: Hat séta a fikció erdejében. Európa Könyvkiadó, Budapest”, *Híd* 68, 10. sz. (2004): 1414–1424, 1416.

31 ECO, *Hat séta...*, 34.

32 LEJEUNE, „A napló mint »antifikció«...”, 20.

33 SURÁNYI, „Az elme környilatkozata...”, 69.

34 KATONA Csaba és KOVÁCS Eleonóra, „A személyes emlékezet dokumentumai”, *Turul* 87, 2. sz. (2014): 41–47, 46.

tól eredeztethető azon meglátás, hogy minden történeti szöveg irodalmi műfaj, egyfajta narratíva. Hiszen

a történészek végső soron szövegeket hoznak létre, melyeket a mesterség művelői a múlt tudományos, legitim és a lehetőségekhez képest minél tökéletesebb rekonstrukciójának szánnak, ám épp textuális jellegükből fakadóan az »eredetileg« a szépirodalmi elbeszélésekkel foglalkozó narratológia szempontjai szerint értelmezendők. [...] A narrativista szemléletmód központi tétele szerint ugyanis, a történelmi szöveg nyelvi szerkezetét tekintve irodalmi alkotásként is elemezhető.³⁵

Nyilvánvalóan támadható, de kétségkívül nem élből elvetendő tehát az állítás, hogy a történészek műltről alkotott víziói is narratívák, ily módon az általuk konstruált textualizáció a szépirodalommal rokonítható. Itt csak említés szintjén hozom fel, mindazonáltal kétségkívül szellemes és provokatív ötletként, Simon Schama feljebb már említett munkáját. Ebben ő egy csata kapcsán történeti forrásokat és fiktív szövegeket kevert össze, azt a látszatot keltve az olvasóban, hogy csupa eredeti forrással dolgozott. Az írás végén aztán felfedte eljárását.³⁶

A fenti elgondolás nem váltotta ki a történész szakma egyhangú helyeslését. Sokan vélték úgy, hogy a merésznek és újszerűnek ható felvetés erodálja a történész szakma, a múlt megismerésének hitelességét. Ahogy Mann Jolán fogalmazott egy konkrét eset kapcsán: „A történelem ezúttal is negatív értelmezést nyer, maga az értelmezés pedig (»a történelem hamisítások sorozatából áll«) azokkal a kortárs elméletekkel van összhangban, melyek a történelmet narratíváknak, konstruált fikcióknak, a múltat pedig hipotézisek sorának tekintik.”³⁷ A nyugati marxista történetírás egyik emblematikus alakja, Eric Hobsbawm pedig így összegezte az előbb vázolt álláspont lényegét:

A mai regényírók előszeretettel választják szét a reális valóságot a kitaláció helyett, így mosva össze a határvonalakat a történeti tény és a fikció között. [...] a „posztmodern” intellektuális divatok előretörése a nyugati egyetemeken, főleg az irodalmi és antropológiai fakultásokon, [...] azt sugallják, hogy minden „tény”, amely az objek-

35 KISANTAL Tamás és SZEBERÉNYI Gábor, „A történetírás »nyelvi fordulata«”, in *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor és Ö. KOVÁCS József, 413–442 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 426.

36 SIMON SCHAMA, *Dead Certainties: Unwarranted Speculations* (New York: Knopf, 1991).

37 MANN Jolán, „Az 1956-os forradalom Miroslav Krleža naplóiban”, *Múltunk* 62, 1. sz. (2017): 90–115, 111.

tív létezés igényével lép elő, csupán intellektuális konstrukció – vagyis nem létezik lényegi különbség a tény és a fikció között.³⁸

Végül, Krausz Tamás szavaival fogalmazva:

A posztmodern nálunk is kifejezte és egyben erősítette a történelem »relativista« felfogását, megtörte a történettudomány oknyomozó jellegét, sőt az okokat és összefüggéseket kereső egyetemes magyarázó elméleteket politikai és hatalmi eszközökkel (is) perifériára szorították, és ezzel együtt természetesen a marxizmus pozícióit is radikálisan meggyengítették.³⁹

A példákat lehetne még sorolni. Látnivaló tehát, hogy korántsincs egység annak megítélésében, hogy hol végződik az irodalom (fikció) és hol kezdődik a történelem. Pozicionálható-e egy napló irodalomként, nevezhető-e egy napló szerzője írónak? Elfogadjuk-e, hogy Lejeune axiómája felülírja a posztmodern kánon egyik alaptételét?

Az bizonyos, hogy az irodalom felől közelítve nyitottságot tapasztalhatunk. Lássuk mindjárt Szabó Magda köszönetnyilvánítását a *Régimódi történet*ből, amelyben az író

hálás köszönetet mond a Bartók, Darvasi, Gacsáry, Jablonczay, Juhász, Leidenfrost, Majthényi, Nagybakay, Rickl, Siró, Szabó, Szukováthy, Tokaji és Törő családok mindazon tagjainak, akik munkáját naplók, levelek, okmányok rendelkezésére bocsátásával vagy adatok közlésével segítették, valamint Békés, Szolnok és Hajdú-Bihar megye református és római katolikus lelkipásztorainak, akik fáradhatatlan anyakönyvi búvárkodása e könyv anyagának összeállítását lehetővé tette.⁴⁰

Vagyis az író adott helyzetben, ahogy Eco is leszögezte, fikciós írásában, nagyon is tudatosan támaszkodik a történeti forrásokra, sőt beépíti azokat regényébe. Csakúgy, mint Lovas Ildikó *Spanyol menyasszonya*, amely Csáth Géza és felesége történetét beszéli el a férje által meggyilkolt nő szemszögéből. Ahogy Borgos Anna kiemelte: „A feleség hangján elbeszél, a házasság utolsó hónapjait árfogó történet egyfajta naplomonológ, amely egyre inkább memoárba csúszik. A fiktív

38 Eric HOBBSBAWM, *A történelemről, a történetírásról* (Budapest: Napvilág, 2006), 17–18.

39 KRAUSZ Tamás, „A kilencvenéves Eric Hobsbawm – ismét magyar nyelven”, *Múltunk* 52, 2. sz. (2007): 299–310, 303.

40 SZABÓ Magda, *Régimódi történet* (Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 5.

önéletrajz valós dokumentumokat (napló, levél, végrendelet) és saját novellabetéteket is beépít.⁴¹ Az író nő tehát ebben az esetben is történeti forrásokat épített regényébe.

Adja magát a kérdés: a Szabó Magdánál és Lovas Ildikónál idézett naplórészletek elveszítik-e történeti forrás jellegüket, ha egy irodalmi adaptáció részévé válnak? Surányi Beáta már idézett munkájában úgy foglalt állást, hogy szerinte Lejeune, amikor a fikció és a napló találkozásának eredményét betegségként bélyegzi meg, az ugyanúgy túlreagálása a fenti jelenségnek, „mint a szervezetünk részéről az enyhe náthára válaszként adott magas láz.”⁴²

Azonban vajon maga Slachta Etelka miként vélekedett írói ambícióiról? Identitásának része volt-e, hogy íróként is tekintett magára? Vagy nyoma sincs annak, hogy foglalkoztatta volna ez a kérdés? Esetleg elutasította ezt magára nézve? Egyáltalán írt-e más típusú szöveget is, mint az őt ismertté tevő naplót?

Ez utóbbi kérdésre igennel kell válaszolnunk, kezdetben ugyanis adaptációkkal próbálkozott. Már nagyon fiatalon, még Zomborban belefogott Victor Hugo *Angelójának* magyarra fordításába, és munkáját sikeresen be is fejezte.⁴³ Arról azonban nincs tudomásunk, hogy ez a zsenge fordítás bárhol megjelent volna. Így első nyilvános irodalmi próbálkozásairól azt tudjuk, hogy azok Ligeti Irma álnéven láttak napvilágot a *Honművészben*, mint ahogy a napló 1840. június 4-i bejegyzéséből is kiderül: „mivel kissé gyöngédtelen, anyám nem akarja, hogy nevem alá írjam, így Ligeti Irma tűn fel a Honművész lapjain. Ha még felveszi-e?”⁴⁴

Etelkának ezt követően sem szegte kedvét semmi a publikálást illetően. Az olvasók ugyanis rövidesen kézbe vehették az első olyan munkát is tőle, amely szintén fordítás volt, és a fordítás szerzőjeként ő maga jegyezte „Z-i S-a Etelka” aláírással. A munka a *Regélő Pesti Divatlapban* látott napvilágot 1839 júliusában három részben *Az arckép* címmel.⁴⁵ A mű eredetijét Gustave Mercier-Lacombe (1815–1874) francia író jegyezte. A romantikusnak szánt történet szerint egy fiatalember egy kiállításon szerelemre lobban egy festményen látott ifjú hölgy iránt, akivel rövidesen személyesen is találkozik. A dolog tudomására jut egy érzékeny hölgynek, aki kideríti, hogy a leány viszonozza az ismeretlen fiatalúr

41 BORGOS Anna, „A Spanyol menyasszony életrajzi és nőtörténeti referenciakeretben”, *Tiszatáj* 66, 1. sz. (2012): 93–101, 93.

42 SURÁNYI, „Az elme kórnyilatkozata...”, 70.

43 CSATKAI, „Bevezetés”, 5.

44 ZADJELI SLACHTA „Soproni naplója...”, 71.

45 „Az arckép: Parisi anekdota: Mercier-Lacombe után francziából Z-i S-a Etelka”, *Regélő* 7, 57. sz. (1839): 449–451; 58. sz. (1839): 457–461; 59. sz. (1839): 468–469.

érzelmeit, így aztán úgy gombolyítja a fonalat, hogy a két szerető szív egymásra találjon. Etelka naplójában az alábbiakat jegyezte fel a megjelenés kapcsán: „A literatúrai pályán léptem fel először ön-nevem alatt fel.”⁴⁶

Rövidebb szünetet követően, 1841 júniusában jelent aztán meg *A' boszú* (*Eredeti novella*) című saját írása három folytatásban, „Sl-ta Etelka” névvel.⁴⁷ Ez-úttal is szerelemi történet áll az elbeszélés középpontjában. Egy elmés ifjú hölgy korábbi leánykori hódolóját, aki időközben sógornőjébe szeret bele, de színt valani nem akar (vagy nem mer), oly módon készíti vallomásra, hogy április 1-jén azt hazudja neki levélben, hogy sógornője elesett és ennek következtében halálán van. Az ifjú sietve keresi fel a „sebesültet”, és szerelmet vall a „haldoklónak” (akit a cselszövő férje, a sógornő bátyja alakít, bekötözött fejfel). Így napvilágra kerül mély érzelve, amelyet a sógornő természetesen viszonz. A mű onnan nyerte címét, hogy a cselszövő hölgy, Ottília, úgy ítéli meg, hogy korábbi udvarlója azért nem mer vallomást tenni sógornőjének, mert őt magát olyan kicsinyesnek véli, aki megsértődne hirtelen támadt új szerelmén. Így tehát egyfelől kicsikarja a vallomást, másfelől megtorolja a rajta esett sérelmet. A mű sajátossága, hogy nagyon is valós helyszínekhez kapcsolódik. A legfőbb események éppen Sopronban, Etelka lakóhelyén játszódnak, de Vas és Moson vármegyével is találkozhat az olvasó a novellában.

Hogy a megjelenés mennyire fontos volt Etelka számára, arról tanúskodnak naplójának lelkes sorai:

Szerda, 23-án. 6-kor keltem, valódi szívdobogással, mely már tegnap is üldözött – mit hozand a mai posta? Nem hihetem – nem nem! S íme! 10-kor jön Regélőm – és novellám. Leírni eme aggodással páruult nagy örömet, valóban nem lehet! Oly erősen dobogott szívem, hogy alig volt lélegzetem. Eredeti mű nevem alatt még sose jelent meg – alig olvasám ki, elszörnyedtem. Oly üresnek találom. Remegek a recenzióktól. A levél kissé változtatva, azonban az elosztás egészen kívánságom szerint – s emellett Mátraynak e szép figyelme: hogy megnyugtasson a mű felett, mindjárt az első számba írta, Sl-ta Etelka.⁴⁸

Hogy volt-e nyilvános folytatása Etelka írói próbálkozásainak, nehezebb kétélyek nélkül megválaszolni. Jelen tudásunk szerint ugyanis nem lehet teljes bizo-

46 ZADJELI SLACHTA „Soproni naplója...”, 48.

47 SL-TA Etelka, „A' boszú: Eredeti novella”, *Regélő* 9, 49. sz. (1841): 385–388; 50. sz. (1841): 393–397; 51. sz. (1841): 401–406.

48 A bejegyzés ideje: 1841. jún. 23. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 124.

nyossággal megállapítani, hogy ő rejlik-e ismét a Ligeti Irma névvel közölt írás mögött a *Honderüben* 1843-ban. Csak feltételezhető, hogy ismét Etelkát rejti az álnév. A *Kérelem Szekrényessy Endre úrhoz* címmel megjelent, Ligeti Irmaként jegyzett írás a pesti sáros, nedves járdák állapotát panaszolta fel a hölgyeknek okozott nehézségek szemszögéből.⁴⁹ Szekrényessy Endre (1805–1874) ekkor nem más volt, mint Pest első kapitánya, azaz rendőrfőnöke, írásunk szempontjából pedig korántsem mellékes, hogy Etelka sógora, vagyis férje, Szekrényessy József testvére. A *Honderü* szerkesztője, Petrichevich Horváth Lázár (1807–1851) később, 1844-ben, amikor köszönetét fejezi ki a lap szerzőinek, Ligeti Irmát is említi soraikban: „A Honderüt szellemkincseikkel gyámolító írói koszorúnak, Anda Róza, Karacs Terez, Lemouton Emilia és Ligeti Irma kisasszonyoknak [...] szíves üdvözlete mellett köszönetét mond Petrichevich Horváth Lázár.”⁵⁰

Egy évvel később is jelent meg a *Honderüben* Ligeti Irma neve alatt folytatásos közlés: ez a kis írás a szliácsi fürdő állapotát elemzi fiktív levelek formájában (a fürdői levél divatos műfaj ez időben).⁵¹ Etelka szerzősége mellett esik latba Balatonfüred említése (ott ismerte meg férjét 1841 nyarán), illetve a barátnő, Lóra megnevezése: Steinbach Laura, Steinbach Ferenc (1780–1866), a királyi jogügyi igazgatóság ügyvédje leánya, Etelka meghitt barátnője gyanítható a név mögött.

Fontos kérdés, hogy Etelka eme próbálkozásai elégségesek voltak-e ahhoz, hogy író nőként tekintsen önmagára? Azaz: beépült-e identitásába írói mivolta? Naplóját lapozgatva találhatunk erre utaló jeleket. A Sopronban állomásozó ulánusok egyik tisztjével, Dorsnerrel beszélgetve 1841-ben a férfi író nőnek nevezte őt, Etelka pedig nem tiltakozott: „Monda, hogy igen dicsérve olvasá nemem a Pesti Hírlapban a Mátyás-émlék dolgában.”⁵² Egyszer mondá is: »Hisz Ön író nő?« A legnagyobb dicséreteket és hízelgéseket valóban lakóniailag adja elő; minden détour [kerülő], minden habozás nélkül, s ezáltal ez elmés ember igen mulattató.”⁵³

Ennél nagyobb elismerés volt számára, hogy írásaira egyik bálványa, Széchenyi István gróf is felfigyelt 1841 májusában:

49 LIGETI Irma, „Kérelem Szekrényessy Endre úrhoz”, *Honderü* 1, 1. félév, 12. sz. (1843): 373–376.

50 *Honderü* 2, 1. félév, 1. sz. (1844): 1.

51 LIGETI Irma, „Levelek Lóra barátnémhoz”, *Honderü* 3, 2. félév, 15. sz. (1845): 294–295; 16. sz. (1845): 312–314.

52 Az adakozók névsorát mind a *Pesti Hírlap*, mind a *Jelenkor* lehozta: Etelka összesen 28 forint 20 krajcárt gyűjtött, ő maga 3 forinttal járult hozzá az adakozáshoz.

53 A bejegyzés ideje: 1841. ápr. 19. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841. augusztus*, 89.

„S Ön már régen nem írt!” „Hisz csak apróság volt az. Midőn idejöttem, gyakorlásul fordítottam franciából magyarra.” „De folytassa! Kár volna azt abbahagyni. S ugye, néha mily jól esik, kicsinyt írni, minden gondolatunkat papírra tenni, ily pár óra valódi kipihenés, megújulás!” Ő oly hízelgőn, oly vonzón tudá ezt mondani. De mégsem akarám mondani, hogy fordítok éppen most – tudja Isten, mire elkészül!⁵⁴

A publikációs szándék egyértelműen tetten érhető a naplóban. Etelka *A' boszút* 1841 júniusában a megjelentetés szándékával postázta Mátray Gábornak, a *Regélő* szerkesztőjének: „Ekkor még össze csináltam novellámat Mátraynak, s odaküldém. Szerencsés utat! De még szerencsésebb elfogadást!!!”⁵⁵ Amikor pedig ezt követően váratlanul azzal szembesült, hogy támogatója, Mátray távozik a *Regélőtől*, megrémült, hogy a közlési lehetőségtől elesik:

Szerda, 16-án. Midőn novellámat Pestre küldtem, mindenre valék kész; hogy Mátray azt vagy felveszi, vagy nem; hogy Jankovich⁵⁶ vagy ajándékot küld, vagy nem – de erre valóban nem! Délután kapom ma *Regélőmet*, örömmel töröm fel, mert hírt reménylék benne venni, de szemeim könnyűtől eláradtak, s ujjaimmal törlem azokat el – Mátray lelép! Ő, ki oly nyugodtan, oly biztos tapintattal vezérlé lapjait, ő visszavonja magát, ő, ki annyi kímélettel jobbitgatta dolgozmányaimat, ő, kinek egyedül köszönhetem stílusom tisztulását, ő, ki oly őszinte barátom, ő lelép! Nem akarja magát többé a cabaleo-knak, a honnak, a hon hölgyeinek feláldozni! Írni fogok neki mindenesetre, őszintén, amint érzek.⁵⁷

A kétségek aztán továbbra sem üledtek le benne: „Ugyan megjelenik-e még novellám? Alig hihetem! Csak még két hét! Különös előszeretetnek jele volna az, ha Mátray még felveszi!”⁵⁸

A csalódás hangja is kicseng a naplóból, amikor beigazolódva látta gyanúját írása meg nem jelenéséről. A *Regélő* friss száma ugyanis novellája nélkül jelent meg:

54 A bejegyzés ideje: 1841. máj. 22. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 109–110.

55 A bejegyzés ideje: 1841. jún. 1. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 115.

56 Jankovich Miklós (1772–1846) műgyűjtő, Etelka atyai barátja.

57 A bejegyzés ideje: 1841. jún. 16. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 122.

58 A bejegyzés ideje: 1841. június 18. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 123.

Vasárnap, 20-án. Egy családást a másik követé. Jön Regélőm – semmi novellámról, noha az élettörténetet kihagyva, annak kezdete könnyen bejöhethetett volna. Most még csak három száma jelenik meg, abba pedig belé nem fér, legalább nem kívánságom szerint – de bizony ez örömet nékem, sem Jankovichnak, e két hő pártolónak, csak megtehetette volna! Pedig bizonyos, többé ki nem jön – mert Mátray szorosan szokta kívánataimat betölteni, s eszerint három számba nem fér. Jaj, mennyi gond! Ha író nő vagyunk?!⁵⁹

Aligha szükséges tovább részletezni, hogy egyfajta írói tudatossággal állunk itt szemben. Amikor pedig társaságban szóba jött Etelka írói mivolta, kellő büszkeséggel – és álszerénységgel – válaszolt az érdeklődőknek: „Dorsner, Chernel állottak mellém. Utóbbi kérde, igaz-e, hogy szép novella van tőlem a Regélőben? »Hogy van, az igaz, ha szép-e, nem tudom.« »S eredeti?« »Persze. Kitől hallotta?«”⁶⁰

A novella, mint a fenti idézetből is látható, végül megjelent. Etelka pedig a megjelenést elégedetten nyugtázta. Írói tevékenysége későbbi férjével kibontakozó kapcsolatában is szerepet játszott, Szekrényessy ugyanis olvasta munkáját: „»Hisz Ön novellát is írt! Bezzeg lelkes magyar kisasszony!« S egy galantria követé a másikat. Mondá, mindig hitte, nagyon vidor vagyok, azóta, hogy novellámat olvasá, meggyőződött felette. Casino-bálról, akkori famosus fürtömről, Mátrayról satöbbi volt még szó.”⁶¹

Ha azonban ennyi írói ambíció, büszkeség és öntudat jellemezte Etelkát, vajon mi gátolta meg írói kibontakozását? Nyilvánvalóan a házasságát követő gyors egymásutánban gyermekáldások idején jelentősen megváltozott élethelyzete. Első terhességét követően már naplóját sem folytatta. A kérdésre a választ így a házasságát megelőző időszakra vonatkozóan vetjük fel, amikor Etelka napi rutinjának időigényes része volt a napló éveken át való rendszeres vezetése. Íráskészsége tehát vitathatatlan, és esetében nem kell számolnunk azzal a jelenséggel sem, amelyet Kölcsey Antónia kapcsán Gábor Júlia vetett fel, ti., hogy környezete sokkal inkább visszavetette ambícióit, semmint tovább buzdította volna írásra: „művelt, olvasott fiatal lány, akit azonban a nőírókkal szemben táplált előítéletek, a korerkölcs íratlan szabályai hallgatásra kényszerítettek, ezért naplójába temette elfojtott írói becsvágyát.”⁶²

59 A bejegyzés ideje: 1841. jún. 20. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 123.

60 A bejegyzés időpontja: 1841. június 24. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 125.

61 A bejegyzés időpontja: 1841. július 20. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december–1841 augusztus*, 134.

62 GÁBOR, „Tóni hagyományai”, 237.

Etelka írói tevékenységét inkább érdeklődés, sőt elismerés övezte minden oldalról (naplója legalábbis nem vall negatív visszhangról). Következésképp az egyetlen, logikusnak tűnő válasz írói ambícióinak ki nem teljesedésével kapcsolatosan az lehet, hogy Etelkát lelki alkata elsősorban a naplóírás felé irányította, írói készsége jórészt ebben merült ki. A naplóra egyfajta belső kényszerként volt szüksége. Erről ő maga így írt: „A saját magunknak írt belső napló az átélt események értelmezésében segíthet”.⁶³

Férjhezmenetele után vélhetően ideje, energiája sem maradt már arra, hogy elsődlegesen irodalmi munkálkodásban élje ki íráskészségét, bármekkora eltökéltség is dolgozott benne. Kövér György Etelka nászéjszakája előtti hosszas elmélkedésével kapcsolatos meglátása tágabb értelemben is igaznak tűnik: „A leány még írt, a nő már hallgatott.”⁶⁴

Slachta Etelka munkássága, házasságkötését követő elhallgatása ellenére is, része lett a 19. századi irodalomnak. Vörös Károly szerint „Ő az első magyar nőírók egyike.”⁶⁵ Naplója révén bőségesen áthidalta a távolságot, amely az író nőt az írónőtől elválasztja – s ez akkor is igaz, ha a Slachta Etelka-féle napló elsődlegesen hely-, társadalom-, művelődés- és mentalitástörténeti forrás.

63 KATONA és KOVÁCS, „A személyes emlékezet...”, 43.

64 KÖVÉR, „Én-azonosság...”, 245.

65 VÖRÖS KÁROLY, „Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében”, in *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 3, szerk. ÉRI István, 113–123 (Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1965), 114.

Egy magyar hölgy iratai

Pulszky Teréz Bécsben, Szécsényben és Londonban

A nőírók és tollforgató nők egyre növekvő 18–19. századi irodalmi szerepvállalása napjainkban már az angol-amerikai irodalomtörténeti szakirodalom közhelyei közé számít. Elaine Showalter 1982-es *A Literature of Their Own* című monográfiája óta irodalomtörténészek generációi foglalkoztak először a regényírónők és költőnők, az utóbbi időben pedig a drámaírónők tevékenységének kutatásával, irodalomszociológiai helyzetük és életművük feltérképezésével. A magyar nők irodalomtörténeti szerepvállalásának e részletesebb, rendszerszerű vizsgálata egészen 1996-ig, Fábri Anna összefoglaló munkájáig, *„A szép tiltott táj felé”* című monográfia megjelenéséig váratott magára, amely, Showalteréhez hasonlóan, a hosszú 19. század magyarországi és magyar nyelvű női irodalmának mintegy térképszerű megjelenítését nyújtja, és amelyet azóta számos, egyéni életművek kutatására összpontosító tanulmány követett.¹ A 2000-es évek eleje óta a

1 FÁBRI Anna, *„A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996). Lásd még: TÖRÖK Zsuzsa, „Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete”, *Irodalomtörténet* 95, 4. sz. (2014): 466–484; TÖRÖK Zsuzsa, „»Legtermékegyéb összes női íróink között«: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvivar”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–398; TÖRÖK Zsuzsa, „A Wohl-nővérek emancipációja: Társadalomtörténeti megközelítés hosszmeteszben”, *Aetas* 30, 1. sz. (2015): 87–115; TÖRÖK Zsuzsa, „A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné: Írónői életpályája a 19. századi nemzetépítés kontextusában”, *Irodalomtörténet* 97, 4. sz. (2016): 431–454; GYIMESI Emese, „Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116, 1. sz. (2012): 83–91; GYIMESI Emese, „»Ugy jártok mint a pillangó, mely a tűzbe száll«: Szendrey Júlia irodalmi pályájának problémakörei”, *2000* 22, 2. sz. (2013): 48–60; GYIMESI Emese, „»Iparlovagok« Szendrey Júlia életműve körül: Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációinak kontextusai”, in *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, 103–121 (Budapest: PIM, 2014); GYIMESI

nők irodalmi, illetve az írásbeliségen belül játszott szerepének vizsgálata szintén kiterjedt a kulturális közvetítésben játszott, transzgresszív szerepükre, amely Judith Schollt idézve, kitágította a 19. századi nőszerzők rendelkezésére álló diszkurzusokat.² A kulturális közvetítésben játszott szerepeket vizsgáló elméletek még korai szakaszukban járnak, az azonban világosnak tűnik, hogy az alaptézisek szerint az egyéni alkotó életében a fordítás és kulturális közvetítés általában a tanulóévek, a korai korszak sajátja, amely majd magától értődően elvezet az igazi műfaj, azaz a széppróza (főként a regény) írásához. A nők irodalmi jelenléte szempontjából pedig a kultúráközvetítés (pl. fordítás) olyan tevékenység, amely alacsony presztízse miatt különösen illik hozzájuk (hiszen reproduktívnek vélt szellemi alkatuk nyomán amúgy is főként erre alkalmasak), tömeges irodalmi jelenlétüket tehát megelőzi a transzferben való szerep. Mindezen megfigyelések, noha igaznak tűnnek vagy tűnhetnek az angol–amerikai 18–19. századi irodalom kontextusában, mindenképp megvizsgálandók egy lényegesen befogadóbb, a fordítást elvitathatatlan értéknek tartó szöveggaléria, illetve egy nemzetközi közforgalomban nem lévő nyelvi kultúra esetében.

Ha a 19. századi Magyarországon egyáltalán lehet tömeges áttörésről beszélni a nők irodalmi szerepvállalását illetően, akkor annak kezdetét mindenképpen az 1850-es évek elejére kell tennünk, amikor a nők korábbi epizód szerepét – Takáts Éva, Lemouton Emília és mások tevékenységét – viszonylagos nagyszámú jelenlétük váltotta fel. A női kultúráközvetítők megjelenését szintén az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása és az azt követő emigráció tette lehetővé, nem kevésbé annak köszönhetően, hogy a szabadságharc emigráns politikusai közül legalább ketten éltek házasságban olyan felső középosztálybeli vagy arisztokrata, művelt és poliglott nőkkel, akiket neveltetésük, nyelvtudásuk, illetve az emigráció ténye egyaránt kulturális mediátori szerepkörre diszponált. A megtorlás során *in effigie* kivégzett Jósika Miklós felesége, Jósika Júlia (1813–1893), a brüsszeli levelek és tudósítások szerzője, német–magyar kétnyelvű grófnőként mindkét irányban szolgálta a közvetítést: a szabadságharc ügyének magyar szempontú ábrázolását azzal, hogy férje szabadságharcról szóló művét fordította németre (*Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes*, Lipcse, 1851), illetve

Emese, „»A kilencvenkilencedik múzsa«: Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája alapján”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4, 41–64 (Budapest: Reciti, 2016); BOZSOKI Petra, „Kánya Emília diszkurzív közege: A Családi kör női szereprepertoárja és politikai nyelve”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 580–602.

2 Lesa SCHOLL, *Translation, Authorship and the Victorian Professional Woman: Charlotte Brontë, Harriet Martineau and George Eliot* (Burlington: Ashgate, 2011), 3.

brüsszeli leveleivel a magyar női olvasóközönséget avatta be a belgiumi minden napokba. Pulszky Teréz (1819–1866) Kossuth londoni megbízottjának, Pulszky Ferencnek feleségeként az angol nyelvűek tájékoztatását végezte magyar irodalom, történelem és folklór témájú írásaival.³ A szabadságharc utáni emigráció általánosságban szólva is megteremtette azt a kelet-közép-európai kultúraközléti modelltípust, mely szerint az egy-egy nagy történelmi kataklizmát követően kiáramló, képzett értelmiségi emigráció hivatásának tekinti az eredeti nyelvközösség kultúrájának fordítását, illetve az arról való tájékoztatást. A magyar nők aktívan részt vállaltak ebben a folyamatban, Jósika Júlia és Pulszky Teréz pedig meg is teremtette a magyar női literátoroknak egy alaptípusát, a kultúraközléti nőét. Irodalomtörténeti jelentőségük ezért felbecsülhetetlen.

A Pulszky-házaspár a londoni emigrációban

Pulszky Teréz (Therese Walter, 1819–1866) jómódú, emancipált, kultúrakedvelő, de nem különösebben magyarbarát bécsi bankár lánya volt, aki Pulszky Ferenc feleségeként házasságának rövid magyarországi, a frissen vásárolt szécsényi birtokon töltött szakasza alatt először is megtanult magyarul, majd 1849 júniusában Londonba követte akkor már ott élő férjét.⁴ A házaspár megismerke-

- 3 Pulszky Teréz életrajzának megírása még várat magára. A Pulszky Ferenc-életrajzok természetesen utalnak rá, de az eddigi egyetlen, mindmáig átfogónak tekinthető cikk Pukánszky Bélától származik: PUKÁNSZKY Béla, „Pulszky Ferencné, Walter Teréz útja a németsegtől a magyarsághoz”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 57, 7–8. füz. (1933, aug.–okt.): 197–203.
- 4 Pulszky londoni missziójának háttere a szakirodalom igen vitatott kérdése. Egyes szerzők szerint Kossuth megbízottjaként érkezett Londonba azzal a feladattal, hogy az angol diplomáciát magyarbaráttá vagy legalábbis szimpatizánssá hangolja; mások szerint viszont egész egyszerűen megszökött. Pulszky *Életem és korom* (Budapest: Ráth, 1880–1882) című emlékirata a Kossuth-féle motívum forrása, amely szerint Kossuth, Bezerédj sugallatára maga küldi őt külföldre, vélvén, hogy így többet használhat az országnak. Pulszky első életrajzírója követi az önéletrajzi narratívát. FERENCZY József, *Pulszky Ferenc életrajza* (Budapest-Pozsony: Stampfel Károly, [1889]), 46–48. Concha Győző szerint 1849 januárjában indul Galicián keresztül Lord Palmerstonhoz, Kossuth utasítására. CONCHA Győző, *Pulszky Ferenc* (Budapest: Franklin-Társulat, 1910), 66–67. A másik gondolatmenet képviselői arra utalnak, hogy a megbízásnak nincsenek írásos nyomai, és a beszélgetés állítólagos résztvevői, azaz Kossuth és Beöthy Ödön sem erősítik meg a hírt később. Horváth Zoltán, Waldapfel Eszter és Thomas Kabdebo azzal érvelnek, hogy Pulszky Kossuth vagy más kormánytag felhatalmazása nélkül érkezett Londonba. De 1849. május 15-én már kézhez kapta Batthyány Kázmér meghatalmazását, amely szerint valóban a magyar kormány küldötte. Teréz odaérkezésének idején tehát már mindenképp élvezte Kossuth támogatását. A történetész-vita legjobb összefoglalása: Thomas KABDEBO, *Diplomat in Exile: Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849–1860*, East European Monographs 56 (Boulder, Colo: East European Quarterly; New York: UP, 1979), 12–15.

désének romantikus történetét, és az osztrák szalonéletnek az egzotikus, ‘nemes vadembernek’ tartott magyarokkal való viszonyát Pulszky Teréz emlékiratából ismerjük.⁵ Mint ahogy az emlékirat elmondja, és Pulszky Ferenc *Életem és korom* című emlékirata is megerősíti, Teréz igen hamar magyarnak kezdte magát tekinteni. E törekvés forrása nemcsak abban rejlett, hogy Teréz, férje révén, magyar állampolgár lett, hanem abban a folyamatban is, amely során Teréz, a magyarországi németiséghez hasonlóan, szándékosan asszimilálódni akart.⁶ Pukánszky Béla összegzése szerint asszimilációra való indíttatást és vonzerőt a magyar társadalmi élet, a magyar történelem és irodalom, valamint a magyar politikai élet egyaránt nyújtott.⁷

Az 1850-es években Londonban élő Pulszky-házaspár egy számottevő, a londoni kormány 1853-as adatai szerint legalább 4380 politikai emigránsból álló csoport tagja volt, amelynek 182 fős magyar csoportja a magyar emigráció Párizs melletti másik súlypontját képezte.⁸ Ottlétüket és működésüket a brit kormány azzal a barátságos közönnnyel szemlélte, amelynek alapelve volt, hogy jelenlétük eladdig megkérdőjelezetlen marad, amíg nem veszélyeztetik a brit társadalom stabilitását. Pulszky Ferencet Concha Győző az emigráció Kossuth utáni második legbefolyásosabb figurájaként jellemzi.⁹ Pulszky a Magyar Emigránsokat Segélyező Társulat pénztárosaként igen tekintélyes pozícióba került, és Kossuth 1851-es londoni megjelenése után az ő hűséges segítője lett. A Pulszky-házaspár London legbefolyásosabb politikai köreibben mozgott. Megújult baráti körükbe tartozott D. J. Vipan, aki Byron lányának, a matematikus Lady Ada Lovelace-nak szalonjába vezette be őket, Richard Cobden, a szabadkereskedelem bajnoka, Francis Newman, az újkatolikus Newman bíboros öccse, aki az olasz forradalom és Mazzini nagy pártolójaként a magyar ügyre is kiterjesztette támogatását, valamint a Kossuth-támogató Lord Dudley Stuart, londoni parlamenti képviselő

- 5 PULSZKY Terézia, *Egy magyar hölgy emlékiratai*, s. a. r., utószó, jegyz. EGYED Ilona, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető, 1986).
- 6 Az állampolgárságról: VARGA Norbert, *A magyar állampolgársági jog a 19. században: Az első állampolgársági törvény [1879:L. tc.] előzményei, dogmatikai alapja és gyakorlata 1880–1890*, PhD-értekezés (Miskolc: Miskolci Egyetem 2009), 31–32; KISTELEKI Károly, *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának történeti fejlődése – koncepciók és alapmodellek Európában és Magyarországon*, PhD-értekezés (Budapest: ELTE, 2009), 212–214.
- 7 PUKÁNSZKY, „Pulszky Ferencné...”, 199.
- 8 Tibor FRANK, „Lajos Kossuth and the Hungarian Exiles in London”, in *Exiles from European Revolutions: Refugees in Mid-Victorian England*, ed. Sabine FREITAG, 121–134 (New York–Oxford: Berghahn Books, 2003), 121.
- 9 FRANK, „Lajos Kossuth...”, 121; 128.

és egyben a külügyminiszteri posztot betöltő Lord Palmerston unokatestvére.¹⁰ Mindezen társas ismeretségek azonban nem jelentették a brit politika hivatalos változását: noha Lord Palmerston hajlandó volt fogadni Pulszkyt, azt is világossá tette, hogy kapcsolatuk magánjellegű, és hogy Nagy-Britannia sem közvetíteni nem hajlandó, sem pedig az orosz birodalmi intervenciót nem ítéli el.

A társadalmi sikerek és Teréz apjának támogatása mellett a Pulszky-házaspárnak nagy szüksége volt a tollforgatásból származó professzionális jövedelemre. Jó kapcsolatot ápoltak John Fosterrel, a *The Examiner* szerkesztőjével, Eyre Ewans Crows-szal a *The Spectator*-tól és James Granttal, a *Morning Advertiser* szerkesztőjével. Pulszky Ferenc szisztematikus kampányt folytatott a brit sajtó soraiban, és maga is gyakran írt vagy szállított anyagot befolyásos újságok számára, de a házaspár közösen is dolgozott.¹¹ Három olyan fontos kiadvány fűződik nevükhöz, amellyel a nagy reformkori terv – a magyarországi és a külföldi, első-sorban nyugat-európai modern, világi írásbeliség közötti átjárás megteremtésének – második lépését hajtják végre: azután ugyanis, hogy a reformkori utazók a fejlett Angliát, Franciaországot, Németországot hozták házhoz a magyar olvasók számára, az 1850-es emigránsok Magyarországot mutatták be a jórészt tökéletesen tájékozatlan nyugat-európai olvasónak. A Pulszky-házaspár három könyve párhuzamosan látott napvilágot angolul Londonban és németül Lipcsében, miközben a magyar nyelvű közönséget egyáltalán nem célozták meg.¹² A *Memoirs of a Hungarian Lady* 1850 elején, a *Tales and Traditions of Hungary* (Magyarország regéi és hagyományai, illetve *Sagen und Marchen von Ungarn*) 1851-ben, a *Red, White, Black* (Piros, fehér, fekete, illetve *Rot, weiss, schwarz*) pedig 1853-ban, a Pulszky-házaspár első amerikai útja után íródott. Az amerikai könyv több műfaj különleges ötvözete: részint a Kossuth társaságában tett észak-amerikai körút leírása, részint Teréz személyes memoárja, részint pedig a rabszolgatartás politikai elemzése.¹³ Különlegessége a perspektívában rejlik: eltért az akkoriban

10 CONCHA, *Pulszky Ferencz*, 69.

11 FERENCZY, *Pulszky Ferencz...*, 48. A *The Daily News*, a *Morning Advertiser*, a *The Spectator*, a *The Examiner*, a *The Globe* (Palmerstont támogató újság) rendszeresen publikált olyan cikkeket Pulszkyéktól, amelyek Magyarországgal foglalkoztak. EGYED Ilona, „Pulszky Terézia emlékiratai Angliában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95, 4. sz. (1991): 427–444, 431.

12 Magyarul csupán egyetlen művük olvasható e tanulmány írásának idején: Pulszky Teréznek a szabadságharcról szóló 1849–50-es memoárja, amelynek csaknem teljes magyar fordítása 1986-ban jelent meg: PULSZKY, *Egy magyar hölgy...*

13 Concha szerint az 1851-es észak-amerikai útról szóló háromkötetes angol munkát a házaspár együtt írta, a következő munkamegosztásban: Teréz írta a városok, vidékek, társas élet leírását, Ferenc pedig a gyarmatosítás, indiánok, feketék ügyét, politikai viszonyokat, és az angol és amerikai jellem különbségeiről szóló részeket. CONCHA, *Pulszky Ferencz*, 78–79.

már létező, magyar tollból származó, Bölöni Farkas Sándor által megteremtett útirajz hagyományától, mivel célja nem a magyar olvasóközönségnek az amerikai demokrácia viszonyaival való megismertetése volt. Ugyanakkor a brit útirajzokat sem követte szabályszerűen: a Pulszky-házaspár kulturális kívülállói helyzete egy 'kevésbé részrehajló' álláspontot eredményezett, mint amilyen rendszerint a brit attitűd az Egyesült Államokkal szemben.¹⁴

Egy magyar hölgy emlékiratai (Tagebuch/Memoirs)

Az 1848–49-es forradalom brit fogadtatására a már említett együttérző közöny volt jellemző, amely ugyan kizárta a gyakorlati támogatás valószínűségét, de lehetővé tette, hogy Pulszkyék a domináns, *Wiener Zeitung* által meghatározott, Magyarországgal alapvetően ellenséges megközelítés ellenében írják meg a forradalom történetét. A szabadságharcot tárgyaló emlékiratok közül Pulszky Terézé jelent meg először.¹⁵ Az *Emlékirat*ot Pulszky Teréz Lady Lansdowne-nak dedikálta, aki a pénzügyminiszter felesége és egyben a királynő udvarhölgye is volt.¹⁶ A könyv retorikai struktúrája világossá teszi, hogy a mű a brit közönség meggyőzésére törekszik, és a brit alkotmányos monarchia alapmeggyőződésének és értekeinek megfelelően érvel. Pulszky Ferenc 135 oldalnyi történelmi bevezetőjében (amely nem található meg a magyar nyelvű kiadásban) azt hangsúlyozza, hogy minden korábbi magyar lázadás és ribillió reaktív volt: nem a magyar renitensségnek vagy impulzivitásnak káros következménye, hanem az eredeti magyar alkotmányos jogoknak az egymást követő Habsburg uralkodók által való csorbítására adott válasz. Mivel a magyar államiság alapelve mindig

14 Francis and Theresa PULSZKY, *Red, White, Black: Sketches of American Society in the United States during the Visit of Their Guests*, 2 Vol. (London: Trübner, 1853), 1:VI.

15 A brit olvasó már a reformkor alatt szerezhetett valamifajta ismeretet Magyarországról és a magyar modernizációs reformmozgalomról. John PAGET 1839-es *Hungary and Transylvania; with Remarks on Their Condition, Social, Political and Economical*, 2 Vol. (London: John Murray, 1839) című útirajza és Miss [Julie] PARDOE *The City of the Magyar, or Hungary and Her Institutions in 1839–40*, 3 Vol. (London: George Virtue, Ivy Lane, 1840) című társadalomrajza már elvégezte a politikai/társadalmi viszonyok ismertetését, az 1850-es években pedig az első magyar nyelvkönyvek és nyelvtanok is megjelentek. Sigismund WÉKEY, *A Grammar of the Hungarian Language: With Appropriate Exercises, a Copious Vocabulary, and Specimens of Hungarian Poetry* (London: Trelawny Saunders, 1852); J.[ános] CSINK, *A Complete Hungarian Grammar of the Hungarian Language* (London: Williams and Norgate, 1853).

16 Theresa PULSZKY, *Memoirs of a Hungarian Lady. A historical introduction, by Francis Pulszky*, 2 Vol. (London: Henry Colburn, 1850).

is az alkotmányosság volt, valamint a hagyományos magyar liberális beállítottság jellegzetessége a vallási tolerancia, ezért nem csoda, hogy az erdélyi fejedelmek jelenítették meg e két eszme ‘természetes bajnokait,’ amelynek ellenpólusát a Habsburg uralkodók, elsőként Rudolf képezte.¹⁷ Mindezek következtében a szabadságjogok és az alkotmány szükséges védelme természetesen elvezet a Rákóczi-szabadságharchoz.¹⁸ Az 1847-tel befejeződő történeti narratíva a forradalmat közvetlenül megelőző időszakot is mint az alkotmány megreformálásért folytatott harcot ábrázolja. Az első kötet végén Pulszky Ferenc visszaveszi a szót egy traktátus erejéig, ahol Batthyány Lajos hazafias és alkotmánytisztelő jelleméről szól, és ahol megvédi Batthyányt a felségárulás, valamint a Latour meggyilkolásában való bűnrészesség osztrák vádjaitól.¹⁹ A második kötet végére illesztett tíz tételes függeléksorozat még egyszer visszatér a szabadságharc jogszerűségének bizonyításához: a dokumentumok az áprilisi törvények királyi szentesítésétől kezdődően, az 1849. április 14-i magyar függetlenség deklarálásán keresztül a Batthyányt sújtó 1849. október 6-i ítéletig terjednek. E függelék záródokumentuma pedig Klapka 1850. február 6-án Haynaunak írt levele, amelyben a komáromi várvédőknek tett ígérek be nem tartását kéri számon. Mind ezen jogi dokumentumok egy olyan, alapvetően politikai keretbe helyezik Teréz narratíváját, amelynek célja a szabadságharc iránti brit közszimpátia fenntartása.

A könyv legnagyobb részét Teréz emlékirata teszi ki, amelynek első három fejezete a megismerkedés és az udvarlás meglehetősen szűkre szabott története. E narratívát követi egy magyar liberális földbirtokos felesége mindennapjainak bemutatása. A szlovák és rutén falvokról szóló felső-magyarországi leírást a zsidókról és a romákról szóló, néprajzi jellegű leírások tarkázzák. Szinte minden említett földrajzi helyszínen arra kínál lehetőséget, hogy történelmi ismereteket terjesszen, a történelmi anekdoták azonban mindig a Pulszky Ferenc történeti bevezetőjében említett magyar alkotmányos hősökkel állnak kapcsolatban: Zách Felicián és Zách Klára története az uralkodói önkényt szemlélteti,²⁰ Má-

17 PULSZKY, *Memoirs...*, 1:CI.

18 PULSZKY, *Memoirs...*, 1:CXXI.

19 Az alkotmányosságra való állandó hivatkozásnak aktualitása is volt 1849–50-ben. Mint azt Kabdebo Tamás *Diplomat in Exile* című műve összefoglalja, Batthyány kivégzését a bécsi kormány azzal védte, hogy Batthyány és Pulszky játszottak a fő felbujtói szerepet a bécsi felkelés és Latour meggyilkolása mögött. Ezek a vádak először is a *Wiener Zeitung*-ban jelentek meg, majd a *Quarterly Review* is hitelt adott nekik. Pulszky Ferenc megvédte Batthyányt és saját magát, beperelte a *Quarterly Review* szerkesztőjét, és megnyerte a pert. Lord Palmerston, a miniszterelnök 1849. október 19-én írt levelében erős szavakkal illette Lord Ponsonbyt, aki a bécsi brit követ volt, és aki maga is hitt a vádaknak. KABDEBO, *Diplomat in Exile*, 43–44.

20 PULSZKY, *Egy magyar...*, 28–29.

tyás király pedig az igazi alkotmányos uralkodó képében jelenik meg e leírásokban.²¹ A kezdeti, női memoárt ígérő fejezetek után azonban csakhamar egy nem szorosán hadtörténeti, de mégis leginkább politikatörténeti, alapvetően a szerző életének publikus dimenziójára összpontosító művet kap az olvasó. A szabadságharc szinte elkerülhetetlen voltát nemcsak a bécsi udvarnak a magyar alkotmány iránti tiszteletlensége okozza, hanem a bécsi udvar által gondosan kihasznált, Oroszország-vezette pánszláv agitáció, amely a birodalom stabilitását is veszélyezteti.

Metternich herceg már jó ideje kísérletezett a horvátokkal a magyarok politikai hatásának ellensúlyozására. Ez az orosz mesterkedésekkel és a lengyel kényszerképzetekkel együtt (ez utóbbiak születve bár különböző nézetekből, mégis egy irányba mutattak) futótűzként terjesztette a pánszlávizmus gondolatát (azaz valamennyi szláv nép politikai egységét). Ennek következménye az volt, hogy mikor a régi oszt-rák rendszer márciusban szétesett, valamennyi szlovák, horvát és cseh nemzetiség abban bízott, hogy Ausztriát szláv hatalomként állítják helyre.²²

Az Orosz Birodalomnak a Habsburg Birodalom aláadására irányuló szándékait megjelenítő leírás egy nagyon gondosan megkonstruált, a brit érzékenységre apelláló gondolatmenet része volt, hiszen a terjeszkedő orosz birodalom egyre fenyegetőbbben volt jelen a brit közönség tudatában. Pulszky Teréz hitt abban, hogy Nagy-Britannia támogatása megnyerhető a magyar ügy számára. A szabadságharc története emlékiratában 1848 nyarától az összeomlásig terjed, ahol a politikai helyzet és a hadtörténet dokumentálása helyét csak az álruhás, veszélyekkel terhes menekülés leírása során veszi át a személyes vagy családi dimenzió. A narratíva záró sorai, amelyek az összeomlás utáni helyzetre utalnak, nem zárják ki a folytatás valamiféle lehetőségét: „Magyarországon most halotti csend uralkodik. Vajon ez a temetők nyugodt csendje, vagy a vihar előttivészterhes csend?”²³

A szabadságharc jogi-politikai védelme mellett érdemes visszatérnünk mindazon stratégiákra, amelyek révén Teréz a női memoár feminizáltabb módszereivel kívánja megszerezni a brit közönség rokonszenvét. Zách Klára története például egészen más hangsúlyt kap Pulszky Ferenc történelmi bevezetőjéhez képest. Az előszó csupán Károly Róbert uralkodási módszereinek illusztrálására

²¹ Uo., 37.

²² Uo., 122.

²³ Uo., 452.

említi: a király aki ‘csupán egyszer hívta össze rendjeit, mégpedig azért, hogy szentesítsék a Záchokat célzó barbár büntetést – Felicián, a család feje, bosszút állt a királynőn annak keze levágásával, lányának, Klárának megbecstelenítéséért. A kéjlegő a királynő testvére, Kázmér volt.’ (“only once convoked the States of the realm to get the ratification of the barbarous penalties, by which he intended to exterminate the Zachs, because Felician, the chief of that family, had taken his revenge for the violation of his daughter Clara, on the Queen, whose hand he maimed, – Casimir, the debaucher, being her brother.”²⁴ Teréz tollán a történet kétoldalas novellává kerekedik:

Mikor Felicián megtudta a szörnyű igazságot, a királyi kastélyba sietett, hogy vérrel álljon bosszút lánya becsületéért, de a csábító már elmenekült.

[...]

Összehívták az országgyűlést, és a büntetés szentesítését kérték; e rémtettek elítélése ellenére a szépséges Klára úgy él tovább az emberek emlékezetében, mint Károly Róbert bosszúálló természetének ártatlan áldozata.²⁵

E leírás nemcsak a királyi erkölcstelenség és önkény elleni lázadás legitimitásának gondolatát erősíti, hanem egyszerre szimpátiát is kelt a szentimentális regényeken felnőtt olvasóban a sértett ártatlanság iránt. Hasonlóképp drámai az 1740-es *Vitam et sanguinem* jelenet, amely Pulszky Ferenc rövid mondatát (‘A magyok lelkesedése és odaadása megmentette Mária Terézia trónját.’) szentimentális életképpé kerekíti.²⁶

Pulszky Teréz másik határozott szándéka a magyarokkal kapcsolatos ‘nemes vadember’ jölsimert toposzának aláásása: a bécsi palotában először vizitelő Pulszky Ferencben ezt a ‘vadembert’ várja, Pulszkyról azonban kiderül, igazából jóvágású frakkos fiatalember. Az amúgy általánosságban barbárnak és elmaradottnak látott magyar vidékből a nemeslelkűség és a kedvesen patriarchális úrszolgá viszony színhelye lesz. Az elmaradottság – amely a nemzetiségi vidékek sajátja a leírás szerint – viszont mindig valamilyen korhadttársadalmi struktúra következménye. A szlovákoknál például az elemi népoktatás hiánya, illetve a katonai határőrvidéken az adminisztratív struktúrák primitív volta hátráltatja a fejlődést. A memoár a felvilágosult haladás mellett tesz hitet, amelynek még a

24 PULSZKY, *Memoirs...*, 1:LXI. (Saját fordításom. – V. Zs.)

25 PULSZKY, *Egy magyar...*, 28–29.

26 PULSZKY, *Memoirs...*, 1:CXXVII. (Saját fordításom. – V. Zs.)

hun Attila is bajnoka, aki „az európai hírváltás megteremtésének atyja”,²⁷ a lo-vagi tisztesség és a nyugati civilizáció szellemének képviselőjeként jelenik meg.

Teréz a memoár szerint valószínűleg 1849. június végén vagy júliusában me-nekült el Magyarországról, és néhány héttel később érkezhetett meg Londonba. Tényként tudjuk, hogy 1849. augusztus 16-án már részt vett egy Westminster-beli magyarbarát összejövetelen.²⁸ A kézirat 1849 végére készült el, és Pulszky Ferenc életrajzának tanúsága szerint Francis Newman professzor, Newman bíboros fivére és a Londoni Egyetem professzora végezte el a Pulszky-házaspár műveinek stilizálását.²⁹ Henry Colburn, a szemfüles kiadó, akinek nevéhez a húszas és harmincas évek népszerű regényei, valamint jelentős életrajz- és utazási irodalom publikálása is fűződik, tudta, hogy a Kossuth népe iránti szimpátia jelentékeny üzleti haszonnal is kecsegtet.³⁰ Colburn 100 guineáért vásárolta meg a kiadás jogát, amely megfelelt egy elsőkönyves regényíró korántsem lebecsülen-dő honoráriumának.³¹ Ezzel, a mindkettőjük által jegyzett kötetrel a Pulszky-házaspár névvel is azonosítható szerzőpárrá lépett elő.³²

Nem alaptalanul nevezte Egyed Ilona a memoárt az „emigráció egyik legna-gyobb hatású munkájának.”³³ A kötetről már 1850. március 9-én recenzió jelent meg a *The Spectator*-ban; a *The Times*, amely Nagy-Britannia külpolitikájának leghívebb tükrére volt, nem támadta ugyan a könyvet, de csalódását fejezte ki ami-att, hogy a megígért magánnapló helyett az olvasó sokkal inkább a szabadság-harc propagandisztikus történetét kapja – azaz sem egy férfiszerzőtől elvárható történelmi munkát nem olvashat, sem pedig egy női típusú visszaemlékezést.³⁴ Figyemre méltó még az *Eclectic Review* híradása, amely Pulszky Terézt a politi-kai ellenfél igazságos lefestéséért dicséri.³⁵ Az *Edinburgh Review* egyetlenként figyel fel arra a tényre, hogy a ‘magyar hölgy’ osztráknak született.³⁶ Noha a bí-rálatok nem alaptalanul kérdőjelezzik meg a műfaj instabilitását, közös vonásuk a memoár általános dicsérete, és annak az ismeretterjesztő tevékenységnek a méltatása, amelyet Magyarországgal kapcsolatban az első nem brit szerző végzett.

27 PULSZKY, *Egy magyar...*, 17.

28 Erről adott hírt: „Independence of Hungary: A Westminster meeting”, *Daily News*, August 17, 1849, s. p.

29 PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, 2 köt. Franklin-Könyvtár (Budapest: Franklin-Társulat, 1884), 2:32.

30 John SUTHERLAND, „Henry Colburn Publisher”, *Publishing History* 19, (1986): 59–84.

31 PULSZKY, *Életem és korom*, 2:19.

32 A brit folyóiratok egészen a 19. század végéig sokszor szerzői névazonosítás nélkül közölték cikkeiket, a *The Times* pedig csak az 1960-as években változtatta meg gyakorlatát.

33 EGYED, „Pulszky Terézia...”, 428.

34 *The Times*, January 4, 1850, 16–17.

35 *Eclectic Review*, December, 1850, 642–643.

36 *Edinburgh Review*, April 5, 1850, 496–508, 505.

Tales and Traditions

A Pulszky Teréz nevével fémjelzett másik fontos mű a korabeli brit könyvkiadásban akkor szinte kizárólagos, háromkötetes formátumban megjelent *Tales and Traditions of Hungary* című könyv, amely szintén párhuzamosan jelent meg Londonban és Lipcsében 1851-ben, és amelynek a legjobb fordítása valószínűleg a *Magyarországi mondák és hagyományok* cím lehetne.³⁷ A könyv második és harmadik kötete valójában Pulszky Ferenc jakobinus-tárgyú regénye, amely, noha nem a Pulszky Ferenc által annyira kedvelt politikai röpirat műfaját alkalmazza, de szintúgy a Magyarországról való tudáshoz járul hozzá.³⁸ A *Tales and Traditions* megjelentetését a korábbi memoár nyomán támadt érdeklődés vezérelte, ám a regénypiacon valamivel korábban megjelent művek, Catherine Gore 1829-es *Hungarian Tales* (Magyar mondák, esetleg: Magyar mesék) című műve, valamint Julia Pardoe 1842-es *The Hungarian Castle* című történelmi anekdota-gyűjteménye is segítette.

Pulszky Teréz mondagyűjteményének előszava a romantikus nacionalizmus fogalomkeretébe helyezi a húsz történetet. Állítása szerint egy nép költői szellemét hagyományai fejezik ki.³⁹ Ezek a hagyományok a legendákban és mondákban érhetők tetten; e narratívák viszont nemcsak a nép képzeletének, hanem erkölcsi érzékének is lenyomatai. A képzelet és erkölcsi érzék szinte szinoním felfogása abból ered, hogy a képzelet a mitologikus, azaz a természet és a társadalom, illetve a tudomány és a művészet különválása előtti korszakban teremtette ezeket a mondákat. A képzelet tehát a természeti jelenségeket mind valamilyen erkölcsi tartalommal felruházva jeleníti meg.

A gyűjtemény egyik érdekessége éppenséggel az, amit az *Edinburgh Review* bírálója hibájaként ró fel: a cím ígéretével ellentétben az anekdoták hősei nemcsak magyarok, hanem, az ország nemzetiségi sokszínűségének és a hungarus tudat fogalmának megfelelően, Felső-Magyarország sokféle etnikumú népessége.⁴⁰ A történetek között szerepel lengyel, szlovák, zsidó és német népmese illetve

37 Francis and Theresa PULSZKY, *Tales and Traditions of Hungary*, 3 Vol. (London: Henry Colburn, 1851).

38 Magyarul: PULSZKY Ferencz, *A magyar jacobinusok: Történeti regény*, ford. BENICZKY Emil, 2 köt. (Pest: Engel és Mandello, 1862), és (Budapest: Franklin-Társulat, 1909). Az utóbbi kiadás a Magyar Remekírók sorozatában jelent meg, Mikszáth Kálmán bevezetőjével.

39 A népmonda szerepe (a néplélek legtisztább jelentkezése) oly mértékben fontos Pulszkyék-nak, hogy még a *Red, White Black* című művükben is szerepel a népi epika, a skandináv sagák, illetve Amerika felfedezése összefüggésében. Lásd: Francis and Theresa PULSZKY, *Red, White, Black*, 1:288.

40 *Edinburgh Review*, July, 1851, 127–139, 128–129.

anekdota: Pan Twardowski a lengyel (*Pan Twardowski*), Yanoshik a szlovák (*Yanoshik, the robber*), Ashmodai a jiddis folklorból (*Ashmodai, the lame demon*) származik, *A rauschenbachi apáca* (*The nun of Rauschenbach*) pedig a német elemet mutatja. A magyar elemet az *Árvalányhaj* (*The hair of the orphan girl*) és a *Leányvár* (*The maiden's castle*) képviseli. A történetek általában valamilyen rejtélyes, Kárpátok-beli földrajzi vagy földtani jelenséggel vannak kapcsolatban. Az európai folklórban és kortárs szellemi áramlatokban példásan járatos Pulszky Teréz számára a történetek európai kapcsolódási pontjai nemcsak jelenvalók, hanem említésre méltók is: Yanoshik alakját Robin Hoodhoz hasonlítja, a magyar betyár pedig egy spanyollal áll rokonságban.

Az első három és az utolsó történetben megjelenő magyar nemzeti kultúra és történelem a kötetnek mintegy keretét képezi, és ugyanennek a keretnek része az a lábjegyzet-sorozat, amely történelmi ismeretterjesztéssel szolgál olyan tényekről, mint például a magyar feudalizmus természete,⁴¹ vagy a királyi dinasztia öröklési rendje.⁴² Az első, *A báró lánya* (*The baron's daughter*) című, alapvetően szerelmi történet valódi témája az allodiális (azaz hűbéri kötelékkel nem terhelt) és a hűbéri kötelékkel terhelt birtoktípusok közötti konfliktus. A történet rejtett hőse azonban a 12. századi Magyarország, amikor Magyarországot Szent István koronájáért vetélkedő trónkövetelők ingatják meg.⁴³ A második történet, *A szépassági vár* (*The Castle of Zipsen*) pedig Károly Róbert uralkodása alatt játszódik, ahol a lovag és a polgárok drámája egyértelműen a takarékos polgárerény jutalmára dől el a jómódú szabómester lánya és a szorgos orvos házassága révén. A harmadik történet, *Jánosik* (*Yanoshik*) hőse társadalmi igazságosságért harcoló betyár, akit az árulás győz le, nem pedig a kegyetlen nagyurak hatalma. Az utolsó történet magyar betyárok alakján keresztül valójában az 1820-s évek elnémetesítési törekvéseit magyarázza, majd egyszerűen továbbsiklik egy becsületes és hősi betyár viselkedésének bemutatására, aki ugyan nem adja meg magát egy tisztnek, de nem áll ellen egy gyönyörű nőnek sem.

Yanosh, the hero, azaz a *János vitéz* fordításának közlése különös figyelmet érdemel, hiszen ez a vers első angol nyelvű fordítása, és jócskán megelőzi John Bowring 1866-os nagysikerű Petőfi-fordításkötetét.⁴⁴ Közlése nemcsak Petőfi személyén keresztül köti össze a könyvet a szabadságharc-történettel, hanem más aktuális szerepet is vállal. A brit piacon a *János vitéz* valamivel korábban

41 Francis and Theresa PULSZKY, *Tales and Traditions...*, 1:16.

42 Uo., 1:17

43 Uo., 1:11.

44 Vö. CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830–1914*, Irodalomtörténeti füzetek 89 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976) 153–155.

már megjelent Kertbeny Károly német fordításában egy Londonban is forgalmazott kiadványban.⁴⁵ Kertbeny fordítását igen rossz fogadtatásban részesítette a mértékadó irodalmi lap, az *Athenaeum*. Az 1851. január 4-i számban közölt recenzióban a kritikus, John Rutter Chorley, „abszurd kalandok láncolatának” minősítette a verset, amely csak nagyon „unalmas és ostoba elmék” számára tűnhet kellemesnek.⁴⁶ Igazi kifogása azonban az volt, hogy a fantasztikum nem a műköltő tollára való, és minden ilyen próbálkozás legfőljebb csak karikírozhatja az igazi népköltészetet. Petőfit pedig nemcsak „egy teljesen kulturálatlan nép természetes bárdjának” tartotta, hanem úgy is találta, hogy „alatta áll annak a szívnonalnak” amelyhez képest egy modern költőnek tartania kell.⁴⁷ Pulszkyék kötete védelmébe veszi Petőfit: a hosszas előszó azzal vág vissza az *Athenaeum*-nak, hogy Petőfi (műköltészeti) verse éppenséggel a fantasztikum jelenléte miatt hasonlít a népköltészetre, ezért tehát méltó darabja egy alapvetően néphagyományon alapuló gyűjteménynek. Ez a stratégia – a János vitéz kis híján népköltészetinek nevezett státusa – lehetőséget nyújt arra, hogy Pulszky hosszasan elemezze a magyar paraszt, illetve nép képzeletvilágát, amelyben a természeti és a természetfeletti közötti határ gyakorlatilag feloldódik, és ahol a pszichés állapotok a természeti képek segítségével fejeződnek ki. Lehetséges ugyan, sugallja, hogy a „szív mélységeinek ismerete” itt sekélyesebb, mint Georges Sand tollán, de a pontos tájleírás és a természet szépségei iránti intenzív érzés mindenképpen pótlást ígér.⁴⁸ Ez, a népköltészettel azonos státust feltételező értelmezés nyújt módot arra, hogy a bevezető az összehasonlító folklórtudomány módszertanát követve a *János vitéz*t a germán mitológia és a klasszikus és keleti irodalom kontinuumán helyezze el. Pulszky Teréz előszava arra enged következtetni, hogy a fordítás az ő műve, és bár kétségtelen, hogy az alexandrinus helyett az angol változat a mindennapi blank verse-t használja, és azt sem tudjuk, hogy a magyar eredeti és a kéznél lévő német változat milyen szerepet játszott a fordítás folyamatában, a végeredmény mindenképp sokkal szöveghűbb lett, mint John Bowring 1830-as *Poetry of the Magyars* című kötetének magyar fordításai.

Pulszky Teréz tevékenysége sokrétű és összetett, noha el kell ismernünk, hogy a férjével való irodalmi együttműködés határait igen nehéz meghúzni, és a feladatot semmivel nem teszi egyszerűbbé az a tény, hogy szövegeik nyelvi ja-

45 Az eredeti német kiadás: Alexander PETŐFI, *Der Held János. Ein Bauernmärchen*, Aus dem Ungarischen übersetzt durch KERTBENY (Stuttgart: Eduard Hallberger, 1850).

46 Kertbeny fordításainak fogadtatásáról az *Athenaeumban*: TÖRÖK Zsuzsa, „Arany és a britek: A *Toldi* és a *Murány ostroma* a londoni *Atheaneumban*”, *Tisztaíj* 71, 3. sz. (2017): 72–82, 80.

47 CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 150–151.

48 Francis and Theresa PULSZKY, *Tales and Traditions...*, 1:245.

vításon estek át publikálás előtt. A poliglott és példás műveltségű szerző sikeresen alkalmazta azokat a sajátosan nőinek ítélt műfajokat, mint a női *domestic memoir*, valamint a történelmi mondák gyűjteményét, amely ebben az időszakban a női szerzők történelemfeldolgozásának egyik tipikus műfaja volt. Teréz politikai sikerességét mi sem bizonyítja jobban, hogy legalább 12 folyóirat írt az *Emlékiratairól*; e tény meg is alapozta a szabadságharcról szóló emlékiratok fogadtatását, sőt Lord Dudley Stuart még a parlamentben is hivatkozott rá. De ha eltekintünk a kötet azonnali politikai hatásától, Pulszky Teréz tevékenységéről elmondhatjuk, hogy szinte önmagában megteremtette az emigráns magyar író-nő szociális identitását, amelynek fő eleme a transzmisszió volt. Az ő esetében a közvetítői szerepet nem kísérte vagy koronázta meg regényírói tevékenység, sőt, az ő generációja számára a közvetítés korántsem tűnt másodrendű feladatnak.

DRÁMAÍRÓK ÉS SZÍNÉSZNŐK

Drámaíró nők a hivatásos színjátszás hajnalán¹

Mikor a magyar hivatásos színjátszás kezdetén megjelenő drámaíró, -fordító, magyarító nőket tekintem át, nem tudok eltekinteni attól sem, hogy a férfias előítéletek hogyan korlátozzák a kutatói tisztánlátást még akkor is, ha a (női) kutatónak kifejezetten az a célja, hogy a női vonalat erősítse. Három női szerzőhöz köthető drámaírói gyakorlatot mutatok be, és mindhárom megítélésben élesen kirajzolódik az az irodalomtörténeti szemlélet, amely egyrészt sokkal magasabb esztétikai színvonalat feltételez a korszak férfiszerezőitől, mint a nőiróktól, másrészt teszi ezt például azért is, mert ítélete kialakítása során nem a színházi, tehát a hangzó szöveg és a teátrumi gyakorlat felől közelít a művészi teljesítményhez, hanem kizárólag a már meglévő írásbeliséget, illetve literátori gyakorlatot tekinti mércének, követendő példának, és tisztán irodalmi produktumként tekint vizsgálata tárgyára, azaz a drámai szövegre. Ugyanakkor azt látom bizonyíthatónak a továbbiakban, hogy a fennmaradt szövegek tágabb kontextusba és műfaji/műnemi relációba helyezése nem igazolja azt az általánosan sulykolt felfogást, hogy a korszakban elvétve megjelenő női szerzők egyben kevésbé színvonalas műveket is feltételeznek. A női drámaszerzők, fordítók két fontos társadalmi bázisról indulnak, és mindkét réteg kapcsolatba kerül, illetve kapcsolatot tart a színházi gyakorlattal is. Jelen dolgozatomban azonban nem foglalkozom az egyik fontos réteggel, a drámafordítással többnyire alkalmilag foglalkozó színésznőkkel, csupán az arisztokrata-nemesi, általában műkedvelőnek tekintett nőirókkal. Ez

1 A tanulmány az NKFI 119865. sz. *Régi Magyar Drámai Emlékek* 6/2-3 és az NKFI 119580. sz. *Katona József korai (Bánk bán előtti) drámáinak kritikai kiadása II.* című pályázat támogatásával készült.

utóbbiak szociokulturális környezetében több hasonló mozzanatot lehet megfigyelni: családi vagy baráti környezetükben hagyományosan jelen van a színházi élet, illetve a színházi mecénatúra, így közelítenek maguk is a drámai szövegekhez; ugyanakkor szövegeiket nem fogadja be az irodalmár-literátori közeg; olyannyira, hogy más (férfi)szerző is lefordítja (utólag) ugyanazt a drámát. Korabeli megítélésük azonban a későbbi recepció során sem változik, és (akár máig) a férfiak fordításával szemben a női fordítások kevésbé értékesnek tűnnek.

Három olyan női szerzővel foglalkozom, akire erőteljesen rávetítette legalább egy neves férfiliterátor árnyékát a recepció, e tény pedig megkérdőjelezi az objektív értékelést. A következőkben az tehát a célom, hogy ezt a „férfiárnyékot” eloszlassam, és ezáltal más fókuszba helyezzem a női írók műveit. Wesselényi Zsuzsanna példája azt mutatja, hogy a műkedvelő irodalmár kliséiből nem tud kilépni az a drámafordító arisztokrata nő sem, akinek az irodalmi inspirációkat saját környezete nyújtja. Művét azonban éppen ez a környezet nem tartja a kor-szak magas irodalmi produktumai közé tartozónak, és szerzőjét olyannyira nem tekinti művésznek, hogy el is felejtí az adott művet. Nem jár jobban a szokatlanul fiatalon műfordítói gyakorlatba kezdő, korán elhunyt Rudnyánszky Karolina sem, akiben a mai szakirodalmi vélekedés nem a szokatlan érzékenységgű és tehetséggű ígéretes fordítót látja, hanem a sajátjával egykorú férfifordítás mellett csak műkedvelőnek tekinti. Harmadik példám, Újfalvy Krisztina, akinek egyéb munkái folyamatosan hódítják meg az irodalomtörténeti közvéleményt, és mára költészete sajátos elismerésben részesül. Amikor azonban két hasonló drámaszöveg kapcsán egy férfival együtt merül fel a neve, kézenfekvően kérdőjeleződik meg az ő szerzősége (és nem a férfité) a mai (női!) kutató számára is.

1.

Első két szerzőnket összekapcsolja műveik létrejöttének irodalmi közege is. Mindketten olyan főúri környezetben működnek, ahol az aktív irodalmi alkotásnak nemcsak hagyománya van, hanem a jelentős arisztokrata körökben szinte elvárás is. Gondoljunk az Esterházy család zenei és irodalmi tevékenységére,² vagy az ambiciózus protestáns nemesség képviselői közül a kánonban mozdítha-

2 Legutóbb lásd az Esterházy Pál jubileuma kapcsán megjelent kötetekből: KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, szerk., *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés: Képek és szövegek a XVII–XIX. századból* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013); ÁCS Pál, szerk., *Esterházy Pál, egy műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén* (Budapest: Reciti, 2015).

atlan helyet talált Kazinczy szinte gyermekként írt földrajzi munkájára.³ Ezen túl azonban mind Wesselényi Zsuzsanna, mind Rudnyásky Karolina családja élénken kapcsolódott be aínházsszervezésbe is.⁴ Ennek ellenére mindkét drámafordítás nemcsak visszhang nélkül maradt, hanem olyannyira nem tartotta a magyar értelmiségi (férfi)környezet említésre méltónak, hogy a párhuzamosan elkészült férfifordító által keletkezett változat terjedt el irodalmi körökben. Mindez annak ellenére, hogy mindkét esetben a női szerző által fordított változat nyomtatásban is megjelent. Wesselényi Zsuzsanna személyét mind saját, mind férje családja révén a legmagasabb erdélyi arisztokrata körök veszik körül.⁵ Férje báró Bánffy György Kraszna megyei főispán, testvére az idősebb báró Wesselényi Miklós, akinek kufsteini fogsága beárnyékolja a család életét, olyannyira, hogy Zsuzsanna maga is minden követ megmozgat testvére kiszabadításáért. E ténykedésének egyik bizonyítéka bécsi utazása és az azt megörökítő napló, a másik, mint látni fogjuk, éppen drámafordítása.

Az általa készített drámaátdolgozás előszava szerint 1777-ben fordította le Charles-Georges Fenouillot de Falbaire *L'honnête criminel* című darabját, mely fordítás 1785-ben jelent meg nyomtatásban. A francia eredetit 1767-ben nyomtatták, német fordítása 1769-ben Bécsben jelent meg a Deutsche Schaubühne sorozat 8. kötetében. E sorozatban adták ki Voltaire *Zaire* és *Alzire* című drámaínak német nyelvű adaptációját is *Der Amerikaner* címmel. Wesselényi Zsuzsanna fordításának hazai kontextusát kitűnő problémaérzékenységgel elemzi és kapcsolja össze Wesselényi Miklós sorsának két fontos mozzanatával is Nagy Zsófia Borbála. Egyrészt: „a fordítás 1785-ös *megjelentetése* valóban összefügghet Wesselényi Miklós fogságával, a politikai okokból gályarabságot szenvedő

- 3 *Magyarország geographica, az az, földi állapotjának le-rajzolása, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szedetetett, és azoknak a' kik Hazájokhoz illendő szíveességgel viseltetnek, szemeik eleibe terjesztett*, KAZINTZY Ferentz (Kassa: Landerer Mihály, 1775).
- 4 A Wesselényi család, elsősorban id. Wesselényi Miklós tevékenységéről: KERÉNYI Ferenc, „Az erdélyi magyar hivatásos színészet kezdetei (1792–1797)”, in *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, 84–99 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); KERÉNYI Ferenc, „A kétközpontú színházi fejlődés eredményeinek egyesülése, a vándorszínészet kialakulása (1796–1809)”, in *uo.*, 100–123. A Rudnyásky család színházi kapcsolatairól: STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak*, 3 köt., Színháztörténeti könyvtár 11, 14–15 (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1963–1964), 3:129–130; STAUD Géza, *Adelstheater in Ungarn: 18. und 19. Jahrhundert*, Theater Geschichte Österreichs Band 10: Donaumonarchie, 7 Hefte (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1977), 2:84–85.
- 5 Irodalmi működéséről és a fordítás körülményeiről lásd: NAGY Zsófia Borbála, „Szinműfordító nők a 18–19. század fordulóján”, in *Színházvilág – világszínház: Tanulmányok a magyar és az európai dráma XIII–XIX. századi történetéből*, szerk. CZIBULA Katalin, 255–269 (Budapest: Ráció Kiadó, 2008).

férfi története a kortárs olvasóban talán felidézhetette Wesselényi Miklós esetét.”⁶ Másrészt, mint hitelesen indokolja, a dráma poétikus átköltése annak a vallási procedúrának, amely a házaspárt érte vegyes házasságuk miatt. (A protestáns Wesselényi házasságkötésükkor reverzalist adott, később azonban katolikus felesége áttért férje hitére, gyermekeiket reformátusnak keresztelték.)

Annak ellenére, hogy a nőtestvér nyilvánvaló politikai áthallással adja ki fordítását, még az íróársadalom erdélyi tagjai sem tartják számon. Aranka György aztán 1791-ben kiadja saját fordítását a darabról, azzal indokolva a dolgot, hogy nem tudott a korábbi átültetésről. Olyannyira nem volt tudomása a munkáról, hogy még a fordító személyét is összekeverte, és az ugyancsak fordító Teleki Ádám feleségének, Wesselényi Máriának tulajdonította a szöveget.⁷ Ezek után Ráday nem is kíváncsi az első fordításra, nem akarja olvasni-ismerni a grófnő változatát, csak Aranka fordítása érdekli.⁸ Ha az országhatáron nem is jutott túl a fordítás híre, Enyedi Sándor szerint a kolozsvári szintársulat 1793. február 4-én Wesselényi Zsuzsanna fordításában tűzte műsorra a darabot.⁹ Ha valóban nem Aranka szövegét játszották, annak köze lehetett ahhoz, hogy magától értetődő módon a patrónus Wesselényi családjának irodalmi működését preferálták.

2.

Rudnyánszky Karolina Metastasio-fordításának esete is azt bizonyítja, hogy a professzionális irodalmárok nem nagyon respektálják, műkedvelőként kezelik a női szövegeket. A 16 éves bárókisasszony, saját fordítását készítve, az olasz eredeti mellett a német nyelvű változatot is ismerte, szem előtt tartotta. Műve a magyar hivatásos színjátszással sikeres kapcsolatot is tartott, hiszen a Magyar Játékszín sorozatban történt 1793-as megjelenését követően¹⁰ többször játszotta

6 Uo., 256–257.

7 A levelet közli: LADÁNYI Sándor, „Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 13, (1973): 159–171, 164.

8 „Az Uj modi Gonosztevőnek fordittása [ti. Arankáé] énnékem annyira tetszett, hogy nem is tartotam szükségesnek az nevezett Grófnéjával össze vetnem, noha annakis méltó betsületét meg adom.” Id. Ráday Gedeon Aranka Györgynek, 1789. júl. 22., in ENYEDI Sándor, „Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhöz”, *Irodalomtörténet* 63, 3. sz. (1981): 698–718, 704.

9 ENYEDI Sándor, *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei, 1792–1821* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1972), 121.

10 „A’ pusztá sziget”, írta METASTASIO Péter 1752-dikben és ugyan azon esztendőben játszattott a’ Bétsi Nemzeti Játék-színben. Most olaszból magyarra fordította B. RUDNYÁNSZKY Karolina. A’ második kötetnek III. darabja, *A’ Magyar Játék-szín* 1, 4 köt. (1793): 2:268–296.

a pesti társulat.¹¹ Csakúgy, mint Wesselényi Zsuzsanna, Rudnyánszky Karolina is mintegy családi hagyományként fordul a színház felé, ezt éppen a Magyar Játékszínben megjelent másik dráma bizonyítja: Soós Márton Dugonics *Etelkájának átdolgozását* ugyanebben a kötetben hozza, a fordítás előtt Rudnyánszky Karolinának ajánlja a művet, a dráma végén pedig Rudnyánszky Ignác és felesége, Kemény Terézia dicsőítése olvasható.¹² Mindennek ellenére Döme Károly, a literátor körökben jól mozgó, doctus fordító fontosnak tartotta 1802-ben újr fordítani a darabot *A laktalan sziget* címmel,¹³ annak ellenére, hogy a század fordulóján Metastasio népszerűsége erőteljesen csökkenni kezdett. A két fordítás színszerűségében rejlő különbségekre egyetlen példa is rávilágít:

A II. jelenet vége Metastasiónál:

COSTANZA

Ah troppo, o Silvia mia, giusto è ch'io pianga!

Se non piange un'infelice

Da' viventi separata,

Dallo sposo abbandonata,

Dimmi, oh Dio, chi piangerà?

Chi può dir ch'io pianga a torto,

Se è men sperar mi lice

Questo misero conforto

D'ottenere l'altrui pietà?

Rudnyánszky Karolinánál:

KONSTANTZIA

Oh Szilvia, igen-is nagy okom vagyok a' siránkozásra!

Oh Egek! Ki sírhat, ha egy boldogtalan

Nem sír, kit a' bús gond gyötör mint untalan.

A' kit család férje illy kínos inségben

Hagyott, ez előktől el-szakadd helységben.

11 BAYER József, *A Nemzeti Játékszín története*, 2 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai könyvkereskedése, 1887), 2:381, 407.

12 Lásd *A' Magyar Játék-szín...* 2. kötete első darabjának bevezetőjét és 99–104. oldalakat.

13 [Pietro Antonio METASTASIO] *Metastasiusknak egynehány játék darabjai*, Fordította olaszból DÖME KÁROL (Komárom: Weinmüller Bálintné, 1802).

Nem szabad még azt-is reménylenem éppen
 Hogy ember tekéntsén r'ám meg-szánásképpen.
 Nyomorúlt reménység! Ha ezt sem várhatom
 Bús sorsomat nemde hát méltán firtatom.

Döme Károlynál:

KONSTANTZIA

Ah! Szilvia, kedves! (meg-öleli) vajmi nagy feneke van az én keservemnek!

Ha egy' ilyen
 Szerentsétlen,
 Az élők' számából ki-rekesztve,
 Hitetlen férjétől el-felejtve,
 Ha bús könnyekkel
 Ez nem ázik-el,
 Egek! ugyan ki könyvez?

Hogy én sírok,
 Nagy rá az ok. –
 'S tsak azt a' sovány írt sem nyerhetem
 Sebemre, hogy mások bús esetem'
 Szemlélvén, szánnák,
 'S szánva mondanák?
 „Szegény! Méltán zokog ez.”

Bár Döme szövege, Rudnyánszky fordításához hasonlóan, alapvetően próza, és csak az áriák versesek, Metastasiohoz hasonló verselést alkalmazva, női elődjéhez képest bonyolultabb, olykor keresettebb irodalmisága határozottan homályossá, rosszul mondhatóvá teszi a szöveget. Nem kétséges, hogy a színpadi gyakorlat felől Rudnyánszky fordítása sokkal használhatóbb. Ennek ellenére a mai kutató is a Döme-fordítást értékeli: „A bárókisasszony egyetlen ismert irodalmi kísérlete nem versenyezhetett a gyakorlott tollforgatóéval.”¹⁴ Ezt a megállapítást a fenti idézet is kétségessé teszi, de a szöveg további helyei is mutatják, hogy a fiatal fordítónő egyrészt éneklésre, szavalásra alkalmas, poétikailag jól működő szöveget hoz létre, másrészt különös érzékenységgel érez rá a metastasio-i hang-

14 NAGY, „Színműfordító nők...”, 266.

nemre. Egy-egy verses betétben olyan lírai költeményt hoz létre, amely a korszak átlagos színvonalát messze felülmúlja, és nemcsak korrekt fordítása az olasz eredetinek, hanem önálló magyar nyelvű lírai alkotásként is megállja a helyét:

Ah melly haszon nélkül fut az idő tőlem!
 Melly sebes lépéssel tűnik el előllem!
 Idővel akár melly fák-is el-szenyvednek,
 A' kő-sziklák ennek, 's mindenek engednek.
 De az én gyötrelmem utolsó vénséget
 Tsak nem ér. Oh minek mondygam ez inséget,
 Halál ez nem élet: 's ha még fog tartani,
 E' lassú haldaklást hogy kell ki-állani!¹⁵

3.

Utolsó példám egy szöveg kétes hitelű attribulásának tanulságait foglalja össze. Szinnyei József óta tartanak számon egy drámafordítást Újfalvy Krisztina hagyatékában.¹⁶ A költőnő életművében valóban példa nélkül való a drámafordítás, bár könyvtára, illetve annak könyvjegyzéke szerint erősen érdeklődött a színpadi műfajok iránt. Mivel ennek a szövegnek létezik egy másik fordítása is Kolozsváron,¹⁷ a mai kutató is minden további nélkül a kolozsvári férfitfordítónak tulajdonítja a darabot, és Újfalvyban csak a másolót látva fordított megoldást fel sem tételez. Holott a kéziratok vizsgálata legalábbis a lehetőségét felvetheti annak, hogy Gyarmati Gábor „udvari Tanító”¹⁸ másolta le Újfalvy fordítását, esetleg, függetlenül az Újfalvy-fordítástól, újrarendezte a darabot. Ennek ellenére Nagy Zsófia Borbála is kész tényként kezeli, hogy Gyarmati Gábor fordította eredeti nyelvből a darabot, és Újfalvy Krisztina lemásolta Gyarmati fordítását. Elemzésében nem is tér ki a két szöveg különbségeire.¹⁹

15 METASTASIO, „A' pusztasziget”, 290–291.

16 [ÚJFALVY Krisztina], *A Máriavári Hajadon*, OSzK Kt., Quart. Hung. 1502.

17 GYARMATI Gábor, *Máriavári hajadon*, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményi Osztály, Kolozsvár, Ms 1427.

18 A szerzőről nem tudunk többet, csak hogy francia, német és olasz nyelvet tanított Kolozsváron. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 4:19.

19 NAGY, „Színműfordító nők...”, 266–267.

A filológiai kiindulópont a két létező magyar fordítás kézírata, a színmű egy harmadik kézirat fordítása, valamint az eredeti dráma, Franz Kratter *Das Mädchen von Marienburg* című műve.

Az Újfalvy Krisztinához köthető kézirat címlapján ez olvasható:

'A
Máriavári Hajadon
Vagy is
Egy Fejedelmi Kis Familliának
Elé adása,
Erzékeny Játék
Öt fel vonásokba,
Kráter Ferentz után Németből
Magyarasittatott.
1799^{be} 1^{ső} Mártz irta, UK M.Tsáváson.

A kolozsvári változat címe:

Máriavári hajadon
Egy
Fejedelmi Familiának le raj-
zolása öt Fel-voná-
sokban.
KRATTER FERENTZ
Utánn
Fordította Németből
GYARMATI GÁBOR
UdvariTanító

És harmadikként nézzük az eredetit:

Das Mädchen von Marienburg
ein
fürstliches Familiengemälde
in fünf Aufzügen
von
Franz Kratter.
Frankfurt

Im Verlage bey Friedrich Eßlinger
1795

Mindkét magyar fordítás tehát szó szerint adja vissza a címet, de a műfajmeghatározásban (Familiengemälde) különböznek. Az Újfalvy-féle változat inkább a színpadi műfaj felé orientálja az olvasót (elé adása, érzékenyjáték), míg a kolozsvári szöveg (lerajzolása) nem a drámaiságra teszi a hangsúlyt. E tény akkor érzékelhető különösen, ha figyelembe vesszük, hogy például az időszaki sajtóban az Aufzug/felvonás elnevezést kifejezetten elbeszélő/tudósító műfajban is alkalmazták.

Az eredeti mű íróját mindketten meghatározzák, a budapesti változat emellett rövidítésben adja meg a lejegyző nevét (UK), és dátumot, helyet jelöl: Mezőcsáváson, 1799. március 1-jén készült a fordítás. A kolozsvári példány a fordítás idejére és helyére vonatkozó felvilágosításokat nem tartalmaz, de Gyarmati Gábor személyében megnevezi a fordítót. Az egyetlen információ, amely Gyarmati személyét inkább fordítói pozícióba helyezi, a magyar alkotókhoz kapcsolt igei állítmány: Újfalvy Krisztina „írta”, Gyarmati „fordította” a darabot. Ezt fogadhatnánk akár tényként, ha az adott korszak általunk ismert gyakorlata nem tenné bizonytalaná az információt. Előfordul ugyanis, hogy egy fordítást csak utólag kapcsolnak adott szerző nevéhez. Így történt ez a szintén az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött dunántúli *Themistokles*-kézirat esetében is, amely annak ellenére nem Kazinczy-fordítás, hogy a címlap fordítóként őt tünteti fel.²⁰ A kérdés eldöntésében fontos fogódzót jelenthetne a kézirat lejegyzőjének személye, de ebben a második esetben bizonytalan a másoló kiléte. Míg a budapesti kézirat provenienciája egyértelműen Újfalvy Krisztinához köthető, és a kéziratot is hagyományosan az ő kézírásaként kezeli a szakirodalom, a Gyarmati-féle kézirat sokkal rejtélyesebb. Maga a dráma szövege jól olvasható, kalligrafikus tiszttázat, de nem a kötet elején kezdődik: az előtte lévő két oldalon, majd a dráma utáni lapokon a kötet végéig egy másik kézírással néhány latin idézet van bejegyezve. Ugyanez a kéz a már említett címlapra utólag, a címleírás után, bejegyezte az eredeti dráma német címét is, majd a dráma szövege után ezt a megjegyzést tette:

Nem olvastam az eredetit – nem olvastam a fordítást – azért ítéletet senki ne várjon tőlem – Én csak a horror vacui tekintetéből, akarom az előttem álló üres lapokat beírni – halehet olyasmivel, mi azolvasó[t] közönséges[en] mulassa és oktassa. Erre

20 Vö. CZIBULA Katalin, „Metastasio *Themistocle* című drámája Kazinczy Ferenc állítólagos fordításában”, *Lymbus* 3, (2005): 169–206.

nézve jobbat nem tehetek, mintha megírom, hogy miként dőlt el a Szeptemberi választás a Nagy Falangban [?] ²¹.

Majd egy parodisztikus szöveg következik, utána néhány magyar-latin-román vegyes nyelvű versezet, végül a kötet legutolsó lapján ezt olvashatjuk:

E szindarabnak fordítója Gyarmati Gábor – úgy hallottam hogy élének utolsó éveiben egy asztalosnál lakott, és koporsóban hált – újabbnál újabbakban, amint elkészültek – míg elnem adattak. – Vagy Gyarmathi vagy Ribiczky Károly, a kettő közül egyik – bizonyosan nem tudom – nihil adrem [sic!] – jó halás nem igen eshetett benne – idő előtti!

Tehát igazából a kézirat birtokosa maga is bizonytalan a fordító személyét illetően, és ezt a tényt akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha láthatólag a drámaszöveg tisztázata utániak a bejegyzések. Annál is inkább, mert az egész kötet nem tartalmaz semmilyen bejegyzést, információt, amely az időben történő elhelyezéshez valamilyen kiindulópontot adna.

A fordítóként feltüntetett Gyarmati Gáborról azt tudjuk, amit Szinnyei lejegyzett róla: „francia, olasz és német nyelvtanító Kolozsvárt. Munkái: 1. *Messterséges Gyűjtemény*. Kolozsvár, 1806. 2. *Első nagy Péter muszka czár élete*. Fordított olaszból. U. ott, 1813.” ²² Mindkét munkája néhány évvel későbbi, mint az Újfalvy Krisztinának tulajdonított fordítás.

A kéziratok összevetéséből az derül ki, hogy a kolozsvári kézirat az eredeti német nyelvű szöveget tartja szem előtt, fordításában a hűségre, pontosságra törekszik: több helyen egy-egy problémás kifejezésre több alternatív verziót is megad zárójelben. Újfalvy Krisztina a szöveg lejegyzésekor követte a kolozsvári kéziratot (vagy ennek valamilyen másolatát), mert a két szöveg erőteljesen kapcsolódik egymáshoz; nem ad meg fordítási variációkat, de nem is szolgáian másolja a magyar nyelvű szöveget. Nem dönthető el, vajon a német nyelvű eredetit ismerte-e, előtte volt-e a magyar változat készítésekor, de a saját munkájában láthatóan olyan szöveg létrehozására törekedett, amely színszerű, mondható legyen. Így tehát változtat a magyar nyelvű előzményen: többnyire rövidít, átalakítja a szöven-

21 A Nagy Falang kifejezés arra enged következtetni, hogy a kötet gróf Gyulay Lajos tulajdonában volt, a bejegyzéseket ő írta a kötetbe. Gyulay ugyanis sokszor említi naplóköteteiben a Nagy Falangot, egy vélhetően képzeletbeli hölgycsoportot, mely csoportot Gyulay egyedi névadástechnikája és egy saját maga által felállított rendszer jellemez. Vö. a hálózati kritikai kiadás megjelent köteteivel: www.gyulainaplok.hu

22 Vö. a 18. jegyzettel.

det, olykor összevon megszólalásokat. A másoláson túl érzékelhetően az a célja, hogy olyan drámaszöveget rögzítsen, amely színpadon előadható, jól hangzik, és amelyben a jelenetek, illetve a színészek színpadi fel- és lelépése gördülékenyen megoldható.

A befejező részben látható például, hogy a kolozsvári szerző mennyire fontosnak tartja a „leírást”, azaz a rendezői utasítást, míg Újfalvy jobban bízik a hangzó szövegben, és csak jelzésszerű, inkább a színészekhez szóló instrukciókat tesz:

A kolozsvári szerzőnél:

Czár.

Nem úgy Katinka. Az én eltökélt szándékom meghatározott szándék. A' te lelked felemeltetett minden próbáknak és kísérteteknek felette. Boldog Fejedelem az aki oljan Aszszonyi szivet talál, a' mely nem a' Fejedelmet szereti az Emberben, hanem csak az Embert a' Fejedelemben! Erre a szivre réa találtam – Még egyszer – Az én eltökélt szándékom meg határozott szándék! Katinka! Elvészlek téged magamnak Feleségül! meg osztom veled Koronámat, Muszka Ország széles Tartományin való Uradalmamat.

Chatinka.

/:égj darabig mint égj magán kívül, hogy miljen szépen meg fogatott ő, minden elébbeni gondolatiból hogj esett vissza, ábrázattyának figuráiban miljen nagy álmélkodás tettzett ki ezeken nem tudja senki pennája le írni, utóljára le rogyik a' Lábaihoz:/

Glukk

/:a' maga Fiának ölibe:/ Oh! Fiam! tarts, fogj meg, mig a' Földre le rogyánám.

Eduárd.

Istenem! Az én Hugom – Muszka Czárné.

Czár.

Nem a' Lábaimhoz, hanem a' Szivemhez, te az én Lelkemnek leg drágább Kintse */:fel emelvén és magához szoritván:/* Oh én feleségem. – én Katinkám!

Natalia.

/:telles nagj tisztelettel hozzája közelitvén:/ Leg kegyelmessebb Aszszonyom!

Chatinka.

/: A' Czárnak karjai közzül Nataliának karjai közzé:/ Barátném Anyám! */:A' Firhang leesik:/*²³

Újfalvynál:

Czár:

Nem úgy – Katinka – eltökéltem magamba – a’ te lelked minden némű probát kiállott – boldog az a’ Fejedelem, a’ki olyan Asszonyi szívre talált, a’ ki nem fejedelmet az emberbe, hanem az embert a’ Fejedelembé szereti, meg találtam én ezen szívet, még egyszer mondom hogy magam eltökéltem – Katinka! elveszlek Feleségül, meg osztom véled Koronámat, és Muszka országom való Uralkodásomat.

Kat.

/:pauza után magán kívül a’ Czár lábaihoz rogyik:/

Glück:

/:Eduárd karjai között ereszkedik:/ Oh kedves Fiam! tarts meg éngemet, minek előtte a’ Földre le rognám...

Edv.

Oh Istenem! az én Hugom a Múszka Országnak Czárnéja. –

Czár.

Nem az én lábaimhoz, hanem szívemhez lelkemnek drágasága */: felemelvén magához szorítja:/* Kedves Feleségem! Kedves Katinkám!

Nátália */: tisztelettel közelítvén:/* Én nagy Tzárném – én Aszszonyom! –

Katinka */a Tzár karjai közül a Nátália ölébe:/* Én Barátném! én Anyám! mindenem – */:A fírhang le esik:/*²⁴

Valószínűleg Újfalvy Krisztina nem önállóan fordította Kratter darabját, ezt erősíti az a tény is, hogy ha az összehasonlításba bevonjuk a darabnak egy harmadik kéziratos fordítását, amely a Nemzeti Színház indulása körüli időkben készült, láthatóan semmilyen köze nincs a tárgyal két kéziratához.²⁵ Ezt a szöveget a címlap szerint Déry István készítette, tehát mindenképpen már a 19. század elején keletkezett. De lefordította a darabot Ernyi Mihály is, és 1803. dec. 6-ától többször színpadra is állította ezt a szöveget a kolozsvári társulat.²⁶ Tehát amikor az író jóérzéssel darabot választott, egy később igen népszerű színművet fordított le. A lejegyzés során gyümölcsöztetni akarta saját színpadi, illetve színmű-olvasói tapasztalatait, így a szöveget a színpadi előadás felé mozdítva alakította át. Azaz lehet, hogy nem új színműíró tiszteletünk benne, de a korszak első női dramaturgját megtaláltuk személyében.

24 ÚJFALVY, *A Máriavári Hajadon*, 27 r–v.

25 DÉRY István, *Péter czár utazása vagy a livoniai asztalos (Katinka)*, OSzK SzT, N.Sz.K. 11.

26 ENYEDI, *Az erdélyi magyar színjátszás...*, 133.

Újraképzelt színház

A színész író és író színésznő énei*

Abból a hipotézisből indulok ki, hogy eljátszott szerepeik, színházi játékaik, valamint egyéb publikus tetteik révén a 19. századi neves színésznők olyan áruba bocsátható arculatot hoztak létre magukról, amelyek alapján úgyszólván ismertekké váltak. Az író színésznőktől színházi publikumuk és olvasóközönségük pedig olyan típusú előadást, illetve olvasnivalót várt, amely ehhez a megalkotott imázshoz állt közel. Pályájuk során természetesen szerepkörük is változott, viszont a megfelelő szerepkör megtalálását, és az abban való működést a színészek írásaik révén is támogatni, erősíteni kívánták. Bulyovszkyné Szilágyi Lilla (1833–1909) karrierje példáján tehát a színésznői imázs létrejöttének néhány alkotóelemére figyelek, azt vizsgálom, hogy mit mutat a színházról, a színházi énről színházhoz kötődő írói életműve.

Bulyovszkyné Szilágyi Lilla családjának története részben összefonódik a magyar hivatásos színjátszás történetével. Apja, Szilágyi Pál úttörő színész (Déryné, Kántorné pályatársa), Kelemen Lászlónak, az első magyar színigazgatónak unokaöccse. Szilágyi Lilla 1833. május 25-én született Kolozsváron. Pár éves, amikor a család Pestre költözik, apja az akkor még Magyar Színháznak nevezett Nemzeti Színház tagja lesz. Az angol szüzek pesti zárdájában tanul, igen korán gyerekdarabot ír, szaval. Szilágyi Lillát először hétévesen, 1840-ben alkalmazza a Nemzeti Színház gyermek szerepekre. Három évvel fiatalabb öccsével, Bélával (akiből szintén színész lesz) együtt nyolc pengő forint havi fizetést kaptak.¹ Az

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Az adatok a *Magyar Színművészeti Lexikon*ból származnak: „Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla”, in *Magyar Színművészeti Lexikon*, szerk. (I–IV:) SCHÖPFLIN Aladár, 4 köt. (Budapest: Országos Színházegyesület és Nyugdíjintézet, 1929–1931), 1:249.

Életképek 1847-es februári száma már szép művészeti jövőt jósol az alig tizenhárom éves színésznőnek.² Jelentékenyebb szerepeket gr. Ráday Gedeon és Erdélyi János igazgatása alatt 1847-től kezd játszani.³ A forradalmi események azonban nemcsak a magyar nyelvű színházi rendszert forgatták fel, hanem magánéletében is változást hozott, hogy 1848. november 8-án a tizenöt éves Lilla hozzáment az ügyvéd, hírlapíró Bulyovszky Gyulához.⁴

Drámai és vígjátéki tehetsége voltaképpen az ötvenes években kezd kibontakozni és érvényre jutni; 1852-ben több olyan vezető szerephez jut, mint Ophélia (*Hamlet*), Jessica (*Velencei kalmár*) és Lujza (*Ármány és szerelem*).⁵ Fizetésének növekedése az 1852/53-as, majd az azt követő évadokban, illetve 1856-os szerződése is tehetségének és színházban betöltött szerepének növekvő jelentőségét mutatja.⁶

Noha nincs egyértelműen célra vezető színésznői siker-recept a 19. században, ennek legfontosabb összetevőjéhez tartozik a jó kapcsolatok teremtése intézményen belül és kívül, jó publicitás szervezése, a színésznői név állandó nyilvánosság előtt való futtatása – ennek egyik eszköze a fordítói/átdolgozói és irodalmi tevékenység –, megfelelő színpadi szerephez való jutás, s a megfelelő szerepkör sikere után az azon belül való működés.

S bár a színház nem volt egyáltalán irigylésre méltó helyzetben a Bach-korszakban,⁷ Bulyovszkyné szorgalmasan tölti hétköznapijait. Fellépései mellett ír, több lap közli tárcáit, és 1853-tól novelláit is. 1855-ben, majd 1857-ben két kétkötetes novellagyűjteménye jelenik meg, az előbbi Kemény Zsigmondnak, az utóbbi két kötetet Csekonics Liphay Leona bárónőnek ajánlja. A Nemzeti Színház számá-

2 Alakításáról Bailly és Bayard *Falura kell menni* című háromfelvonásos vígjátékában (1847. február 9-én) a következőképpen írnak „Tiszta kedves organuma, ügyes mozgása, átgondolt, okos játéka, e’ fiatal leánykára nézve, legszebb reményekre jogosítanak.” Ü [NAGY Ignác], „Nemzeti Színház”, *Életképek* 5, 7. sz. (1847. febr. 13.): 220.

3 Fennmaradt fizetési nyugtái szerint a 1845. és az 1847-es évben félhavonta 12 forint 30 krajcárt keresett ezüstben. OSzK SzT, Fond 4/129.

4 Az esküvő dátumát és körülményeit lásd: PÉCHY Blanka, *Hűséges hűtlenek* (Budapest: Magvető Kiadó, 1969), 36.

5 Lásd OSzK SzT, színlapok.

6 Szerződésai azt mutatják, hogy az 1850/1851-es, illetve 1851/52-es színházi évadban 60 pengő forintnyi havi díjban részesült. (OSzK SzT, Fond 4/119, 120.) Az 1852/53-as színi évadban a drámai színésznői szerepkörre szerződötett Bulyovszkyné 72 pengő forintot kapott. (OSzK SzT, Fond 4/121.) Az 1854/1855-ös évad jelentős fizetésemelést hozott számára: éves fizetése 1440 forint lesz, azaz havi 120 forintot kap. (OSzK SzT, Fond 4/122.) Az 1855/56-os évadban 1600 forintot keres. (OSzK SzT, Fond 4/123.)

7 Lásd erről: KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában (Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2005), 57–64.

ra több francia darabot fordít/átdolgoz és magyarít (gyakran német fordítás nyomán), amelyből húszat az intézmény és számos vidéki színház hasznosít is.⁸

Bulyovszkyék a főváros társadalmi életében élénken jelen vannak.⁹ Vadnay Károly az írói és művészi körök társas összejöveteleinek központjait számba véve, Hollósy Kornélia nemzetközi hírnévre szert tevő operaénekesnő szalonja, a szintén a Nemzeti Színház operatársulatához tartozó Kaiser Ernst Jozefa operaénekesnő estélyei, Jókaiék, Szigligetiék svábhelyi szüretei mellett Bulyovszkyné ebédeit is a neoabszolutizmus művészeti élete fontos gócpontjainak nevezi, ahol nem egyszer külföldi jeles színészek is megfordulnak.¹⁰ A színésznőt övező esztétikai, artisztikus hatások szempontjából sem mellékes, hogy a Nemzeti Színházban ekkoriban olyan neves színészek lépnek fel, mint Rachel Félix (1851-ben),¹¹ Adelaide Ristori (1856-ban),¹² Ira Aldridge (1853-ban és 1858-ban), a pesti Német Színházban Emil Devrient¹³ és Marie

8 A Nemzeti Színház bemutatói között húsz általa fordított címet találni.

9 Vadnay szerint „a közös szenvedés a magán-életnek valami különös barátságos melegét idézte elő. [...] Az írói és művészi körök a társas vidámság kellemes összhangjában éltek.” VADNAY Károly, „Emlékezés Sárosy Gyulára”, in VADNAY Károly, *Irodalmi emlékek*, 5–31 (Budapest: Franklin-Társulat, 1905), 25.

10 „Bulyovszky Lilla, ki szép szerepeket játszott és érdekes beszélgetést írt, gyakran adott ebédet. A Jókai-pár és Szigligeti svábhelyi villáiba víg szüretekre jártunk. Kaiser-Ernstné, a drámai opera szép asszonya” estélyén „ismerkedtünk meg közelebből a szerencsen művész Ira Aldridge-sel, [...] a kinek angol felesége azzal volt legjobban tele, hogy a meiningeni herczeg házi érmet adott férjének. [...] Tóth Kálmán neje: Majthényi Flóra thea-estélyeken ismertette meg a fővárosunkba jött idegen művészeket a magyar írókkal.” VADNAY, „Emlékezés...”, 26.

11 Rachel, aki 1851. szeptember 5. és 11. között öt tragédiával és négy vígjátékkal lépett a Nemzeti Színház színpadára, meghatározó élménye volt Bulyovszkynénak. 1857 nyarán, amikor hosszabb tanulmányutat tesz Németországban és Párizsban, és céljai szempontjából számos jelentős és befolyásos német és francia kulturális szereplővel találkozik, Rachellel való találkozását párizsi útja egyik legfőbb céljának nevezi. Halálos ágyánál való búcsújukról útinaplójában részletesen ír: BULYOVSZKY Lilla, *Úti naplója*, 2 kötet. (Pest: Boldoni Robert könyvnyomdája, 1858), 2:5–13.

12 Az itáliai Adelaide Ristori, a korabeli művészideál egyik megtestesítője fellépéseiről Bulyovszky Lilla tanulmányt is írt (*Egypár jegyzet Ristori előadásairól*), amely a *Pesti Napló* 1856. december 4-i számában jelent meg. Megállapítja, hogy az emberi benső változatainak visszatükrözésében Ristori az élet kifogyhatatlan tárházából merítve úgy alkot jellemet, hogy minden ábrázolt alakjának az emberi természet képezi alapját, ezért azok sohasem egyoldalúak és merevek. A tanulmány újraközlését lásd: BULYOVSZKY Lilla, „Ristori a Nemzeti színpadon”, in BULYOVSZKY Lilla, *Novellái: Újabb novellák*, 4 kötet. (Pest: Müller Emil könyvnyomdája, 1857), 4:135–165. 1857-ben Párizsban is találkoznak Jules Janine-nél. BULYOVSZKY, *Úti naplója*, 2:6.

13 Devrient Emil (1803–1872) a híres színészcsalád leghíresebb tagja volt. Vonzó külsejű, plasztikusan mozgó színész, az egész német nyelvterület bálványa. Magyarországon is többször vendég szerepelt. Emil Devrient 1856 októberében látja *Gauthier Margit*-ban Bulyovszkynét, akivel azonnal felveszi a kapcsolatot, és támogatójául szegődik a német színpadokon. Kapcsolatukról levélváltásuk nyomán: PÉCHY, *Hűséges hűtlenség*, 101–108; 122–123; 128, 141; Levelezésük az OSzK Kézirattárában található.

Seebach.¹⁴ Velük rövidebb-hosszabb ideig Bulyovszkyné mind kapcsolatba kerül. Ira Aldridge-dzsál játszik, akit teljesen elbájol Lady Ann és Desdemona szerepeiben. Aldridge Rachelhez hasonlítja, és külföldi karrier-kezdsre biztatja;¹⁵ később Emil Devrien-el játszik is együtt német színpadokon.

Írónői szerep

Nem kétséges, hogy a színésznők irodalmi alkotásaikban (irodalomba való belépésüktől kezdve) aktivizálják színésznői imázsukat. Úgy is tekinthetünk tehát írásaikra, mint egy újabb szerep eljátszására, amely színpadon stabilizált szerepkörükhöz jól illeszkedik. Bulyovszkyné is az általa preferált ártatlan szende és drámai hősnő színházi szerepkörökre épít, és ilyen típusú karaktereket teremt irodalmi alkotásaiban.

Igen árulkodó, s nyilván az is akar lenni, az a mód, ahogyan egy színésznői karrier bizonyos szakaszát narrativizálja, s egyben írónői szerepet is játszik. A karrier-indulás nehézségét több novellában is tematizálja. *Egy színésznő szerelme* című novellája az erényes (legeszményibb, legnemeslelkűbb és legönfeláldozóbb), de szerelmi üldözőkkel körülvett (akik fogadást kötnek elcsábítására) Blarose Camilla végül jó kimenetelű igaz szerelmének diadaltörténetét narrativizálja a Theatre Française vonzáskörének színhelyein. A melodramai cselekményesítésben némi *Kaméliás hölgy* áthallás is érzékelhető. Camilla Montvermeille Artúr gróf szélesebb családjának érdekeit belátva, már-már az üldöző Lusanne herceg kedvese akar lenni, lemondva Montvermeille szerelméről, amikor váratlanul egy párbajvívás következtében az akadály – mármint a herceg – elhárul, s a gróf ezredes elveheti feleségül a színésznőt. Érdekes a novellának az induló színésznő nehézségeit szemléltető részét hosszabban idézni:

14 Bulyovszkyné Seebach-hal való barátságáról levélváltásuk alapján: PÉCHY, *Hűséges hűtlenek*, 103, 118, 121, 141. Levelezésük az OSzK Kézirattárában található. Bulyovszkyné külföldi tanulmányútja idején Hannoverben Seebach-nál szállt meg. BULYOVSZKY, *Uti naplója*, 2:149–151.

15 Aldridge Bulyovszkynéhez írt angol nyelvű levelében kifejti, hogy Bulyovszkyné lehetne Rachel örököse a francia színpadokon. Kéri, hogy férjével együtt komolyan vegye fontolóra javaslatát, hisz a kontinens színpadain hasonló tehetségű színésznővel még nem találkozott. Lady Ann és különösen Desdemona alakításához hasonlót alig, de jobbat nem is látott karrierje során, írja Aldridge. Ira Aldridge Bulyovszky Lillának, Stuhlweisenburg [Székesfehérvár], 1853. szept. 6., OSZK Kt., Levelestár.

Mig a színpalak mögött ekkép tárgyalaték Blarose Camilla multja és jövője, addig a színpadon a fiatal leányka azon diadalok egyikét élvezte, melyek minden nagyobb szerepbeli fölépést jelölék.

Mennyit kell egy fiatal színésznőnek küzdeni, hogy szerepet és jó szerepet kapjon, csak azok tudhatják, kik avatottak a színházak belrendezése titkaiban.

Camillának mint minden kezdő nagy tehetségnek számos irígye, és még számosabb roszakarója volt. A kéz, mely szerződtetését kieszközlé, nem nyulhatott a színházi belviszonyok tömkelegébe s nem vágthatá ketté a fiatal leányka ellen szőtt cselszövények gordiusi csomóját.

Camilla csak ritkán léphetett föl, és többnyire oly szerepekben, mik a legművészibb játék által sem számíthatnak hatásra. Ellene volt az igazgató és rendezőség, mert nem kevesebb mint a császárné szava kellett neki, hogy szerződhessék. Ellene valának pályatársnői, mert szépsége elhomályosítá őket. Ellene valának főképp azok, kik nem bocsáthatják meg, hogy egy szerep, melyet ők 25 év óta játszanak, más kezekbe menjen át.

Ellene valának az intézet férfi tagjai, mert Camilla nyájas és barátságos volt ugyan mindenikkel – de határozottan és hidegen visszautasítá azon hódolatokat, mik lábaihoz tétettek. Ellene valának a bírálók is, mert eszébe sem jutta akár hizelgés akár egyéb által kegyöket megnyerni.

Végre ellene vala a közönség azon csekély de irányadó része is, mely nem tudá megbocsátani, hogy Thália papnője Vesztát választá védistennővé. De mellette volt Europa egyik leglelkesebb és legműveltebb közönsége, és ez valahányszor a fiatal művésznő [...] nagyobb szerephez jutott, a legőszintébb tetszés zajos jeleivel fogadván kedvencét kártalanítani kívánta azon mellőzések- és üldözésekért, miknek tárgyul szolgált.¹⁶

Itt a felsorolt ellentábor Bulyovszkyné konkrét hús-vér élményeiből ered, s csak sajnálhatjuk, hogy a színházi ellenségek leírása főként az általánosságok szintjén marad, s nem szentel ezeknek részletezőbb leírást. 1854-től levelezéséből látható,¹⁷ de a sajtó is reflektál rá, hogy nem játszatják eleget,¹⁸ színésznői intrikák ke-

16 BULYOVSZKY Lilla, „Egy színésznő szerelme” in BULYOVSZKY Lilla, *Novellái*, 4 köt. (Pest: Müller Emil könyvnyomdája, 1855–1857), 1:33–34. (Kiemelés tőlem. – B. K. Á.)

17 Székelyné Ungár Annához írt leveléből tudhatjuk, hogy míg Kolozsváron 1854-ben sikerrel vendégszolgált – mely játékot arisztokraták kitüntetett figyelemre, és több értékes ékszer-ajándék is kísért –, a Nemzeti Színház nőtagjai ellene szövetkeztek. (Bulyovszky Lilla Székelyné Ungár Annának, h. n., 1854. ápr. 9., OSzK Kt., Levelestár.) Kolozsváron tíz este lépett fel, többek között eljátszhatta a *Romeo és Júlia* női főszerepét, Scribe és Legouvée *Lecouvreur Adrienne* darabjának címszerepét, Szigligeti Ede *A cigány* című darabjának Rózsáját és Dumanoir *Szép molnárnéját* saját fordításban. Ehhez lásd még: BARTHA Katalin Ágnes, „Egy színésznő és kolozsvári közönsége”, *Helikon* 27, 14. sz. (2016. júl. 25.): 700.

18 Lásd Salamon Ferenc kritikáját Vahot Imre *Mária királynő* című darabjának előadásáról (Budapesti Hírlap, 1856. júl. 8.): SALAMON Ferenc, „Mária királynő: Eredeti történeti dráma 4. felvonásban.

reszteszik érvényesülését. Nem sikerül rést ütnie a tizenhat évvel idősebb Jókainé Laborfalvi Róza egyeduralmán sem, akinek író férje a nagyhatalmú sajtóélet egyik befolyásos és népszerű alakja, és akinek regényírói munkásságát növekvő megbecsülés övezi.

A másik ún. intrikáló és Bulyovszkynéval versengő színésznő a csak nyolc évvel idősebb Komlóssy Ida (1825–1893), szintén színészygyerek, s egykori gyerekszínész, naivák és fiatal hősnők alakítója.¹⁹ Öntudatos művésznő, aki 1856-ban ugyancsak külföldi utat tesz Közép-Európán át Párizsba, a nagy művésznők alakításainak tanulmányozása végett. Ő maga édesanyjával utazik, míg Bulyovszkyné a korban páratlanul merészen egyedül vág neki az útnak. Komlóssy Ida ugyancsak fordít színműveket, de ebben a munkában alighanem alulmarad Bulyovszkynéval szemben. Bulyovszky Lillának húsz, míg neki csak hat színdarabfordítását játssza a Nemzeti Színház.

Az *Estély* című novella hősnője, a Theatre Française színpadán Victor Hugo *Angelojának* Bragadini Katalinjában debütáló Clement Laurence (mellette Thisbét Rachel adja) újabb erényes színésznő, kinek elcsábítására fogadást kötnek. A színésznő megjelenítésének fontos motívuma az elegancia, szépség, fiatal-ság, a mocsoktalan név és a mindenkori ellenségek:

A mi a fiatal művésznő magánéletéből a mindig kíváncsi közönséghez átszivárgott, inkább rokonszenvet volt képes ébresztetni, mint idegenkedést. [...] magaviselete Laurencenek, ki nyilvános helyeken mindig a legegyszerűbb, a legkeresetlenebb és ép azért feltűnő eleganciával jelent meg, oly szerény és igénytelen vala, hogy sem a nagyobbak, sem a kisebbek irigységét magára nem vonta.

Hogy mind a mellett valának, kik előre is pálczát törtek fölötte, azt mindenki fogja érteni, kinek színi dolgokról némi fogalma van.

Laurence fiatal és szép volt.

Mocsoktalan nevét, mely semmi botrányra nem emlékeztetett, több tekintélyes lap előre is némi tisztelettel említette, és azok, kik a fiatal művésznőt közelebről ismerék, mint elsőrendű csillagot üdvözlék a művészet egén.

Írta Vahot Imre. Bulyovszkyné javára először a Nemzeti Színházban, 1856 június 30-án, in SALAMON Ferenc, *Dramaturgiai dolgozatok*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1907), 1:305–313; különösen: 312.

19 Versengésükre egyetlen példát hozok. Van annak nyoma, hogy Aldridge 1853-as vendégszereplésén egyértelműen Bulyovszkynét tüntette ki figyelmével, és vele kívánt játszani. E különleges Aldridge-i preferencia elégedetlenséget szült a rivális Komlóssy Ida részéről, aki korábban Desdemonát alakította, de akitől Aldridge kedvéért elvették a szerepet. *Ismeretlen levele Tisztelt rendező uraknak!* 1853. aug. 18., Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, 52.1384. (gépiratos másolat)

Ez több vala az elégnél, hogy társnői nagyobb része s ezek *irodalmi barátai* ellenséges állást foglaljanak irányában.²⁰

Bulyovszkyné textuális előadásában a színházi üzem struktúrájának és működésének vonatkozásai, valamint a siker-recept megjelenítése ugyanebben a novellában olvasható. Ribauld úr ítésként a Theatre Française nézőterén két színésznővel beszélget. Az ítésként a hírnévszerzéshez a közönség megnyerésén kívül még néhány fontos elem tartozik:

önök megfélekeztek azokról, kiktől egyedül függ a művész sorsa: az ítésekről; lásák önök, mesdames! fél rendszabályok nem vezetnek célhoz, egy művésznő, ha boldogulni akar, vagy bizonyos legyen, hogy mindenkit megnyer, vagy egyet igyekezzék megnyerni; az elsőhez sok ész, és még több feláldozás kívántatik, a másikhoz három dolog: kellem, szellem és jellem. Az elsővel sokan birnak önök közül, a másikkal kevesebben, a harmadikkal legkevesebben. Ezek valódi fehér hollók.

– Ah Ribauld úr! mily boldog lehet, kit ön bölcs tanácsával vezet!²¹

Mindezt Bulyovszky Lilla is jól tudta. Nemcsak férje, az újságíró Bulyovszky Gyula személyében talált támogatóra, hanem igyekezett külföldön is befolyásos kritikusokat megnyerni (Jules Janint, id. Alexandre Dumas-t, Heinrich Theodor Röttschert), és erről tájékoztatta is a magyar közönséget.²²

Egy bennfentes perspektíva révén Bulyovszkyné önreprezentációs gyakorlata, azaz színházi munkássága is megjelenik a textusban:

Állásomnál fogva, melynek előnyeivel élni akarok, a színpadok mögé vezetem most az olvasót, oly helyre, hova Thalia papnői még a férj vagy a kedvesnek is alig engedik a belépést.

[...]

Az öltöző-szobát értem. E szentek szentélyét, hol áthatlan titokban készülnek a könyvek, a mosoly, a kétségbeesés, vagy öröm és fájdalom s minden, minden, mi nem igaz és elragad benneteket.²³

20 BULYOVSZKY Lilla, „Estély”, in BULYOVSZKY, *Novellái*, 3:24–26. (Kiemelés az eredetiben. – B. K. Á.)

21 Uo., 29–30.

22 BULYOVSZKY Lilla, „Válaszom Gyulai Pál »Egy kis curiosum« című tárcacikkére”, *Pesti Napló*, 1858. febr. 17., 2–3.

23 BULYOVSZKY, „Estély”, 31–32.

Nemcsak ilyen típusú kiszólások, hanem bizonyos írói kinyilatkozások is árulkodnak az előre jól meghatározott önreprezentáció céljáról és hatáiról. *Novellái Előszavában* Bulyovszkyné hangsúlyozza írói gyakorlatának egyik módszerét: az idegen álarc közel látható hibákat kíván megmutatni. Értsd esetünkben: a Theatre Française színpalái között történtek megtörténhetnek a Nemzeti Színház színpalái között is:

Novelláim közt idegen tárgyat is talál, idegen életet és szokásokat. Ha minden író túl költöznék phantaziájával a haza szép, fejledező látkörén, hiba lenne, vétkezés magunk ellen. De ha csak némelykor történik, könnyen menthető. A képzelem országa: az egész nagyvilág; tárgya: az egész emberiség; eszménye: az istenség.

Tárgyaimnál sokszor szélesebb láthatárra, más társadalomra volt szükségem. Jellemvonásokra, melyeket nem akartam, mint némelyek teszik, magunkra erőltetni, csak azért, hogy novelláimban mind magyar *nevű*²⁴ emberek játszanak. Majd meg úgy tettem mint Molière mondja: *idegen álarczot adtam közel található hibákra és gyarlóságokra, hogy a tanúság kevésbé legyen keserű.*²⁵

Hogy Bulyovszkyné hogyan jeleníti meg nőiségét/íróságát, megélt életét, saját magát mint tárgyat/alanyt, abban nagy szerepe van a korabeli tiszteletreméltó nőiség történeti-diszkurzív konstrukcióinak. Ezért van e színésznői-írói munkásság vizsgálata esetén kiemelt jelentősége a jó színházi szerepeknek (s ezek alakításainak), amelyek a művésznő szubjektivitása konstitutív elemeinek tekinthetők.

Színházi szerepkör és nyilvános imázs

A nyilvánosságban propagálni kívánt imázs és a megfelelő színházi szerepkörhöz való ragaszkodás tétje akkor válik problematikussá, amikor a színházi vezetőség ettől eltérő szereppel kínálja meg a mindaddig főként szende szerepeket vivő színésznőt. Bulyovszkynének a színházi világban nem mindennapi gesztusa (mely gesztust a színházi törvénykönyvek szankcionálni szoktak), Regan szerepének visszaadása 1854-ben, színészi temperamentumáról, s az erényes szende szerepekhez való egyértelmű ragaszkodásáról árulkodik. A vonatkozó levél így hangzik:

24 Kiemelés az eredetiben. – B. K. Á.

25 BULYOVSKY Lilla, *B. Kemény Zsigmondhoz*, in BULYOVSKY, *Novellái*, 1: o. n. (Kiemelés tőlem. – B. K. Á.)

Színpadunkon is igen műértő rendezők oszták ki már számtalanszor Lear királyt, de soha egyiknek sem jutott eszébe Regan-t sem a naivdrámai sem a szubrett szakmába osztani. Szerepköröm egész összegéből, mely ugyan elég tarka, de még sem mutathatja ki senki is, hogy Reganhoz hasonló szerepek létezzenek közte. Regan rangdáma, intriquant, pikant, Cordéliánál jóval idősb, kinézése majesztikus, hőszenvedélyű. Találja fel ez alakot valaki *apró kertészleánykáim, síró és nevető kedélyes szerepeim, drámailag lyrai alakjaim közt*, miket eddig sikerrel adhaték s mikre az igazgatás fordított... Én a Regan fajtákat soha nem gyakoroltam, ez osztályra soha tanulmányt nem fordítottam, szerződésemtől erre nem köteleztettem, mert nem köteleztethettem, miután képességi körömon... kívül esik.²⁶

A nem megfelelő, mert a színésznő saját magáról alkotott, illetve a nyilvánosság felé is megmutatni kívánt képével nem összeegyeztethető színházi szerep volt a Barrière és Thiboust jegyezte *Márványhölgyek* Aspasia szerepe is. Bulyovszkyné e szerepet nem adta vissza, de a jelek szerint kelletlenül játszta. A nem megfelelő alakítás miatt ezért 1855 júliusában pénzbírságra ítélték. Férje interpretálásában „egy szörnyű nőt kelle alakitson; az Aspasia szerepét játszó színésznő, miután a rendező ítélete szerint nem volt elég jó – azaz mit tesz a szinpadi morál nyelvéen e kifejezés: jó? – mivel nem volt elég kaczer, szemtelen, és parisi grisetten – a színházi törvény 150 ft bírságra ítélte.”²⁷ Ez a fajta ellenállás, illetve az erényes nőképpel való azonosulni vágyás olvasható novelláinak makulátlan színésznő szereplőiben, vagy a megtévedt, de végül az erényes utat választó színésznő-alakokban (pl. Coralie táncosnő az *Estélyben*) is.

A bizonyos szerepkörhöz való ragaszkodásnak konkrét színház-hierarchiai vonatkozása is volt. A korabeli színházi kultúra hierarchikus szerepköri tagozódásban működő rendszerében a tragikus, illetve a tragika, a drámai jellemzés a legrangosabb és legértékesebb színésznek számított, és bérezése is ennek megfelelően a legmagasabb volt. Társadalmi presztízis szempontjából szintén a ranglétra legmagasabb fokán állt, a komikus/komika vagy intrikus mindenkor alatta helyezkedett el. Ilyen szempontból is érthető, hogy az ambiciózus, alkati-

26 Az igazgatóságnak írt levelet férje fogalmazza Bulyovszkyné nevében, mintegy segítségére lévén e kialakult konfliktusban. A levél Bulyovszky kézírásában őrződött meg. Idézi: PÉCHY, *Hűséges hűtlenné*, 76. (Kiemelés tőlem. – B. K. Á.)

27 A cikk a nem szimpatikus szerepkör kelletlen eljátszásához Rachel egyik hasonló gesztusát említi magyarázatul: „Rachel mivel nem akarta Augre [!] *Medéját* játszani, nem akarta mint e bösz görög nő nyilvános helyen gyermekeit legyilkolni, 30.000 frank bírságra ítéltetett. Mert nem akart gyermekgyilkos lenni!” BULYOVSKY Gyula, „Budapesti Szemle”, *Déliabáb* 2, 10. sz. (1855. aug. 19.): 118.

lag is ennek megfelelő tehetséges ifjú színészek a drámai jellemtragikus és hősi szerepkörökhöz vonzódtak, még ha pályájuk során számos más típusú szerepben is kipróbálták magukat.

Fordítások eljátszandó szerepeikért

A megfelelő típus-szerepre való rátalálás és keresés folyamatának egyik terepe az idegen nyelvű színpadi darabok fordítása volt. Egyik ilyen darab az egyfelvonásos *Tiszaháti libácska* című vígjáték, melyet Bulyovszkyné Bayard után alkalmazott magyar színre 1852-ben.²⁸ A kiszemelt karakter, Ágnes, szende címszerep komikai vonásokkal. Ez a fergeteges vígjáték látszat és való ellentétére épít. A Nemzeti Színházban való bemutató után (1853. június 17-én) arisztokrata műkedvelők is színpadra viszik a Csekonics-Lipthay és báró Orczy-testvér úrhölgyek termében 1856 márciusában,²⁹ és vidéki színpadok kedvelt műsordarabjává is válik. A cselekmény szerint Berki Oszkár udvariatlannak és minden viselkedési normát felrúgónak mutatkozik, hogy elhárítsa az Ágnessel, báró Alpári unokájával való eljegyzést, akit neki korábban visszataszító színben, tiszaháti libácskaként írt le álnokul Zabfalvy. A komédiázást választja Ágnes is, hogy kiábrándítsa, s ne igazi arcát ismertesse meg második kérőjével, a piperkőc, túlzottan modoros Zabfalvyval. Ennek érdekében ostoba, ügyefogyott és szemtelen lányt játszik, s bepanaszolja nagyszüleinek Zabfalvyt, akit provokál ez a viselkedés. Ágnes

28 A fordítás nem jelent meg nyomtatásban. Az elemzéshez a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában található sűgőpéldányt olvastam: *Tiszaháti libácska*, vígjáték egy felvonásban, Bayard u. magyar színre alkalmazta Bulyovszky Lilla, 1852, Sz. 3332.

29 Az arisztokraták műkedvelő előadásáról (1856. március 15.) így ír Bulyovszkyné: „E vígjátékocská előadását kétszeres érdekléssel néztem. Saját átdolgozásom lévén: a szerepek legkisebb fordulatait is igen jól ismerem. Továbbá, miután színpadunkon címszerepet magam adom, kíváncsi voltam, hogy más egyéniség által mily új árnyalatokat és sajátosságokat nyer? Mert bár szerencsés voltam némi részben utasításadásra felszólíttatni, attól tartózkodtam, hogy a különböző egyéniség szabad, kedves, eredeti nyilatkozata helyett, valakire merő utánzást erőszakoljak. És így történt, hogy a Tiszaháti libácska új személyesítője Orczy Sarolta bárónő játékaának eredeti vonásaival engem s mindenkit meglepett. Az egyszerű erkölcsök közt nevelt, finom lelkű Ágnes teljes élethűséggel lépett ki szerepe rámájából, s mily drasztikus, de mégis a szépek határai közt mozgó alakot öltött, midőn a nemes hatyryú a tiszaháti libácskát játszotta! A taps mitől a fényes termek viszhangoztak, valóban nem succes d'estime volt: hanem művészeti hatás. [...] Űrményi Ágata nagymamája a művészi hiuságot előbbre tette a női hiúságnál. (Példát vehettek volna némely hiú színésznők, kik mindig úgy öltik magukra az öregség álarczát, hogy valódi koruknál is legalább öt évvel fiatalabbnak akarnak látszani.” BULYOVSZKY Lilla, „Művészet [Második színiestély]”, in BULYOVSZKY, *Novellái: Ujabb novellák*, 4:125–126.

szerepét Bulyovszkyné után a későbbiekben Felekyné Munkácsy Flóra és Prielle Kornélia is játszotta.

Megfelelő eljátszandó szerepkereső igyekezetet láthatunk a Dumanoir és Clairville *Élet színpalai* című ötfelvonásos vígjáték lefordításában is.³⁰ A párizsi Palais Royal 1852. május 24-i premierje után a darabot igen hamar Pesten is bemutatják 1852. november 1-jén, Bulyovszkyné fordításában. A viselt maszkokra, képmutatásra és csalfa látszatra épülő drámai cselekményben minden karakter szerepet játszik a színpadon és a szalonokban egyaránt. A szereplők igazi énje csupán boudoirjaikban mutatkozik meg. A Bulyovszkyné számára kiszemelt szerep az ifjú Margité, aki fél a nyilvános szerepléstől, de titokban költeményeket ír, szépen szaval, Beethovent zongorázik, nemes lelkű, jótékonykodik, pihenést nem ismerve az árváknak ruhát készít. Így nyeri meg kérőjét, a nagyvilági Bois Joliet, aki valódi énjét a lány szobájában elrejtőzve láthatja csak meg. A bemutatón a szerepet végül nem Bulyovszkynéra osztják, hanem Komlóssy Ida alakítja, a másik izgalmas szerepet, a Cesarine-t pedig Latzkóczyné játszotta.

A Gauthier Margit-szerep Bulyovszkyné számára viszont telitalálat. *A kaméliás hölgy* színpadi adaptációjának a fordításával végre egy nagy hatást keltő darabot ad, s a címszerepet is eljátszhatja jutalomjáték keretében az 1855. november 26-i premiéren, három évvel a párizsi bemutató után.³¹ Az első kurtizán színpadi megnevesülésének történetében a libertinus francia színházi kultúrával³² szemben a kortárs magyar sajtó főként a darab erkölcsi üzenetét vélte képtelennek, de elismerte, hogy kiváló alkalmat nyújt arra, hogy a színésznő a vívódó hősnő lelkivilágát színpadi eszközökkel megmutassa.³³ A magyar színpadokon aztán a század végéig Bulyovszkyné fordításában játsszák *A kaméliás hölgyet*.

30 Fordítása nem jelent meg nyomtatásban. Az elemzéshez a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában található sűgőpéldányt olvastam: *Az élet színpalai*, vígjáték 5 felvonásban, Dumanoir és Clairville után franciából Bulyovszkyné, Sz. 874.

31 Párizsi bemutatója a Vaudeville Színházban volt 1852. február 2-án. A főszerepre ifj. Alexandre Dumas Eugénie Doche színművésznőt szemelte ki, aki 1867-ig több mint ötszázszor játszotta el ezt a szerepet. Bulyovszky Lilla Eugénie Doche-sal is találkozott 1857-es párizsi útján, azonban sajnálatára nem láthatta játszani. (BULYOVSZKY, *Uti naplója*, 1:131–134.) Bulyovszkyné fordítása nem jelent meg nyomtatásban. A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában található sűgőpéldány címodala szerint: *Gauthier Margit*, dráma 5 felvonásban, id. Dumas Sándor regénye után franciából Bulyovszky Lilla, Sz. 1116.

32 A korszak francia színházairól és női színházi szereplőinek művelődéstörténetéről: Lenard R. BERLANSTEIN, *Daughters of Eve: A Cultural History of French Theater Women from the Old Regime to the Fin de Siècle* (Cambridge–Massachusetts–London–England: Harvard University Press, 2001).

33 SALAMON Ferenc, „Gauthier Margit (La Dame aux camélias): Dráma öt felvonásban, írta ifj. Dumas Sándor, ford. Bulyovszky Lilla. Első előadása a Nemzeti Színházban, 1855. november 26-án”, in SALAMON, *Dramaturgiai dolgozatok*, 1:116–125.

A magyar színházvilágban voltaképpen a Bulyovszkyné-féle drámai szókinszvilág határozta meg, és határolta be, hogy milyen nyelven és milyen gesztustárral, játéktílussal lehetett sikerre vinni ezt a szerepet. Gauthier Margit szerepe primadonnák becsvágyának tere, és a későbbiekben is Felekyné, Bulyovszkyné és Prielle versengésének tárgya. Maga Bulyovszky Lilla is karrierje végéig játssza ezt a szerepet.

Bulyovszkyné írói kvalitásait tekintve Gyulai Pálnak elég lesújtó véleménye volt, s főleg a művészi önállótlanág hibáját róta fel neki. A színésznő számára írói működésében nyilvánvalóan segítségére volt számos betanult szerepe, ahogy erre megrovóan már Gyulai is utalt, anélkül azonban, hogy néven nevezte volna őt.³⁴ Bulyovszkyné viszont drámafordítói munkássága folytán is olyan gyakorlatra tett szert, amely nemcsak jó és pörgő párbeszédekben, hanem melodramatikus, színpadszerű jelenetépítésben és cselekményesítésben hasznosult fikciós írásaiban. Ehhez járult még eljátszandó szerepet kutató munkája érdekében elolvasott számos dráma szövege is.

Színpadi és színpadon kívüli konvenciók

Bulyovszkyné magánéletébe alig kívánja beavatni a közönséget, memoárt nem ad ki (állítólagos felnőttkori naplója is eltűnt),³⁵ legszemélyesebb s egyben életrajzi jellegű írásnak is olvasható műve az 1857. évi nyári külföldi utazása nyomán megszületett *Uti naplója* (1858). A művet színésznői karrierjének szolgálatába állította, amint az a Bohus Szögyényi Antónia önnagyságához címzett ajánlásban olvasható: „Ha utam eredménye csak e könyv volna, igen csekélynek tartanám; de pótolják: gyarapodásom művészeti ismeretekben, és leginkább azon tudat, hogy a magyar név láthatárát én is segítettem terjeszteni.”³⁶ Mindeközben azonban nevét számos pletyka övezte, Ira Aldridge-dzsál való ügyétől kezdve az id. Dumas-val való kapcsolataig, s a magyar színpad elhagyásának tervéig. E terv

34 „Egyik írónőnk, ki jeles színésznő, nagy hasznát veszi szerepeinek, innen is onnan is kivág egy-egy jelenetet vagy phrasist s alkalmasint mélyen sajnálkozik, hogy nem a hálás külföldi, hanem a hálátlan magyar közönségnek ír[.]” GYULAI Pál, „Írónőink”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 299.

35 Fiatalkori naplója Péchy Blanka hagyatékában őrződött meg az MTA KIK Kézirattárában, lásd Gyimesi Emese tanulmányát jelen kötetben: „Versíró nők a 19. század közepén: Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla pályája”. Érett kori naplója, amelyet a leszármazottak feltételezései szerint fia, Bulyovszky Aladár semmisített meg, egyelőre nem került elő. (PÉCHY, *Hűséges hűtlenség*, 432–435.)

36 BULYOVSZKY, *Uti naplója*.

Gyulai Pállal vívott sajtóvitát indukált, amelyet a korban botránnyal felérő hírverés övezett.³⁷

Bulyovszkyné pályaalakításában, illetve a magyar színházat elhagyó döntésében (német nyelven 1859. március 22-én debütál Stuart Mária szerepében Gothában) a színház nyelvhez kötődő, illetve pótlólagos funkciói mellett egy másik ugyanannyira érvényes, ám kevésbé dominánsnak tűnő funkciója reprezentálódik. E szerepet az az érzületeiben hazafias és kozmopolita műveltségű korabeli főúri színházi vezetés érvényesíti a Nemzeti Színházban, amely az intézményt a nemzetközi műveltség közvetítőjévé kívánja tenni. Bulyovszkyné döntésében, a színház létmódjából adódó örökös belső versengés és viszály mellett, nagy szerepet játszik a Nemzetiben és a pesti német színházban fellépő külföldi társulatok és színészek (Rachel, Ristori, Emil Devrient, Ira Aldridge) vendéjátéka, velük való kapcsolata, külföldön is fellépő operaénekes kolléganőinek (Lonovicsné Hollósy Kornélia, Kaiserné Ernst Josefa) példája, a külföldi színházi rendszer gördülékenyebb működésének megismerése (a Nemzeti Színház által ígérthez képest nagyobb fizetéssel és hosszabb fizetett szabadságidővel), valamint ottani támogató biztatások, meghívások. A Gyulai Pállal folytatott sajtóvitában ugyanakkor megjelenik egy másfajta érdek is: az ekkoriban megütközést keltő, az egyéni színészi rátermettséget külföldön is bizonyítani kívánó vágy, tehát a nemzeti fölé helyezett önös érdek.³⁸ Normaszegő eljárása voltaképpen cselekvése szabad terepét jelzi, ámbár maga utólagosan mindig kényszerhelyzetével magyarázta döntését.

37 GYULAI Pál, „Egy kis curiosum”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 29–30., 2–3; BULYOVSZKY, „Válaszom...” A vita értelmezéséről: FÁBRI Anna, „»Tompá karddal akarunk mi küzdeni...«: Az Írónőink előzményei Gyulai kritikusi munkásságában” in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4, 7–17 (Budapest: Reciti, 2016), 13–14. BARTHA Katalin Ágnes, „Bulyovszkyné Szilágyi Lilla és a magyar színházi diskurzus”, *Erdélyi Múzeum* 80, 3. sz. (2018): 69–81.

38 Ezt Gyulai a következőképpen fogalmazta meg: „a magyar olvasó közönség úgy is jól ismeri ez ügyet, s tudja azt, hogy Bulyovszkiné asszonyt a nyugtalan dicsvágy készíté e tetterre, s – meglehet – erejének tulbecsülése.

Mert mi készthette volna más? Avagy föl kell-e említenem, hogy őt a pesti nemzeti színház növelte föl és táplálta, mint kedvencét; emlékeztessen-em önöket, hogy vidéki s különösen kolozsvári kétszeri vendégszereplésének mindenike egy-egy diadalút volt, midőn a legmagasabb köröktől le a polgári osztályig mindenki szeretettel fogadta, enyhítve a bírálat azon apró tüske-karcolásait, melyeket Bulyovszkiné asszony türelmetlensége ki nem állhatott. [...]

Ezeket mindenki tudja. Tudja azt is, hogy őt nem a kritika égeté, hanem egészen más.

Bulyovszkiné asszonynak nem volt elég a magyar Parnasszus, melynek egy Jókainéja van; nem volt elég az otthoni *borostyán*, ő a külföld *babéryai* után vágyott; s ezért mondott le édesen zengő nyelvükről, melyet az anyai tejjel szivott be; ezért hagyta el szülőföldét, melyen bölcsője rengett. (GYULAI Pál, „Berlini levelek, XII: Bulyovszkyné asszony céljához közeledik”, *Hölgyfutár* 9, 1858. dec. 21., 1163. Kiemelések az eredetiben.)

Narratív önértelmezéseiben e kényszerhelyzet magyarázata voltaképpen valami más helyett áll; részben a női ambíció elrejtését szolgálja.³⁹ Olyan indítékre volt ugyanis szüksége, amely a hagyományos női szereppel könnyebben volt összeegyeztethető, amely kevésbé nyugtalanította a társadalmat. Ezért is jelenik meg önéírásaiban a hazaszeretetre való hivatkozás. A korszak hangsúlyos nemzeti színházi diskurzusában az *egyéni női aspiráció*, a „nyugtalan dicsvágy” negatívumként tételeződik, nem nőhöz, nem nemzeti színésznőhöz illő külföldi babérokra áhítani a Magyar Parnasszus helyett.

A vállalkozó szellemű, a nyilvánosság porondjára lépő, a maga sorsát, karrierjét kézbe vevő, ambiciózus nő képe fenyegetően hat a korabeli társadalomban. Bulyovszkyné külföldi pályakezdésének lehetősége nehezen fért bele az addigi jól körülhatárolható nemzeti drámai színésznői elvárásokba. Színpadon és társaságban eljátszott szerepei (az izgalmas, szexuálisan kihívó nők: Gauthier Margit, Demi Monde D'Ange bárónéja⁴⁰) egymásra hatásának és a személyét övező, Gyulay Lajos naplójában⁴¹ is említett pletykáknak alighanem

39 Norvégiai útinaplójában általánosságban ír döntése okáról: „Bár a körülmények arra szorítottak, hogy művészetemet idegen nyelven folytassam, de tollam s érzelmem e körülményektől független és érintetlen maradt”. BULYOVSZKY Lilla, „Ajánlat az olvasóhoz”, in BULYOVSZKY Lilla, *Norvégiából: Uti emlékek*, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1866) 1: o. n. 1860-as *Nyilatkozatában* is azt írja, hogy nem kívánja részletezni az okokat: „Hosszas lenne elősorolni az okokat, melyek *ideiglenesen* a nemzeti színházat elhagyni kényszerítének, és még kevésbé bocsátkozhatom annak fejtegetésébe, hogy szeretett hazámnak most is csak oly hű leánya vagyok, mint azon időben, mikor szerencsés valék egyik kedvence lenni a főváros, a vidék és a testvérhaza közönségének, mely számos alkalommal értékes ajándékokkal, virágözönnel, költeményekkel és – fátylós diszmenettel tisztelt meg és jutalmazá törekvésimet.” (BULYOVSZKY Lilla, „Nyilatkozat”, *Hölgyfutár* 11, 1860. júl. 17., 680.) 1884-es, Gyulai Pálnak írt levelében viszont konkrétumokkal állt elő: „*Jokayné et consorten Intrigue i. elűztek a nemz. Színházról, és Ön nem tartóztatott vissza a német színpadtól.* Tréfán kívül nagy hálával tartozom Önnek, mert külföldön nem követelven a művésznőtől azon külsőségeket az örült drága toilettetket, a melyek következtében a pesti művésznők még 8-10.000 fnyi fizetésük mellett is kénytelenek adósságot csinálni, ezen körülmény engemet azon helyzetbe hozott, hogy a mai nap emlékére (ezelőtt 25 évvel lettem – a Guthai udvari színháznál fellépő – rossz honleánnyá) egy néhány habár szegény alapítványt tehettem. – Persze, hogy erre meg azt fogják a nagy hazafiak mondani hogy vagy milliomos, vagy bolond vagy préda vagyok! Egyik sem. [...] – Persze ez Önt nem érdekli, de ha már mint egyetlen értelmes és igazságos műtész nem ajánlott a nemz. Színház igazgatóságánál szerződtes végett, mint elnöke a Kisfaludy Társaságnak védeni fog azok ellen, a kik e csekély adományomért talán kigúnyolnának, vagy elítélnének, mert bizon az alapítvány német pénzből ered.” (Bulyovszky Lilla Gyulai Pálnak, Budapest, 1884. márc. 21., OSzK Kt., Levelestár.

40 Vö. Gyulai kritikájával: „Az előadás egyébiránt Bulyovszkynének valóságos diadala volt. Alig játszott valaha oly művészi egyöntetűséggel, mint ma. Minden jelenete sikerült.” (Idézi: PÉCHY, *Hűség és hűtlenség*, 82.)

41 Aldridge 1853-as vendégjátéka epilógusaként is árulkodó gr. Gyulay Lajos naplójának a következő bejegyzése, melyet Péchy Blanka idéz: „1853. nov. 25. [M]it sem érnek a vígjátékok Bulyovszkyné

lehetett fenyegető és a századközép polgári értékrendjében nehezen értelmezhető vonatkozása.

A hölgyerény narrativizálása, szerepeinek ezen irányon belüli figyelmes megtartása, a jó modor és jól neveltség színpadi és színpadon kívüli konvencióinak a közönség előtti kényes fenntartása fikciós írásaiban és útinaplójában publikus imázsának pozitív alakítását szolgálták. Ehhez járultak még textuálisan sokat hangoztatott honleányi érzései és magyar nyelvű irodalmi alkotásai. Ugyanakkor a nőiség performatív dimenzióinak szűkösségét és korlátozó hatalmát is érzékelhetjük Bulyovszkyné esetében, amennyiben a jól neveltség és megfelelő modor elvárása és fenntartása megakadályozza a színésznőt a szenvedélyesség színpadi megmutatásában. 1863-as vendéjátékaikor Lecouvreux Adrienne szerepében ezt kifogásolja Gyulai Pál.⁴² Hasonló hiányérzetet fogalmaznak meg kritikusai a német színpad elhagyása és az 1875–1876-os Nemzeti Színházbeli búcsúfellépésének tekinthető vendégelőadás-sorozata után. Egyik kritikusa repertoárját gondolja szűkösnak (Gauthier Margit, Stuart Maria – Schiller *Stuart Mária* című drámájának címszerepe, Deborah – Mosenthal négyfelvonásos drámájának címszerepe, Müller Adél – Albini *Veszedelemes nagynéne* című négyfelvonásos vígjátékának színésznő szerepe, Messalina – Wilbrandt *Arria és Messalina* színművének szerepe, Lecouvreux Adrienne – Scribe–Legouvé ötfelvonásos drámájának francia színésznő címszerepe), és választott szerepei közül egyedül Stuart Máriaját véli a művészi becsvágy méltó tárgyának.⁴³

Hogy reményei ellenére Magyarországra visszajöttekor nem szerződtette a Nemzeti Színház annak egyik oka szintén az lehetett, hogy a külső manírokhoz túlzottan ragaszkodó művésznőből, úgy látták, hiányzott a „valódi bensőség.”⁴⁴

nélkül, ki nem rég egy alkalmatlan fiúval lebetegedett, és most fel nem léphet egy darabig. A' rossz világ azt beszéli, hogy egy szerencsen fiúval betegedett volna le, ki meg is halt azonnal és Ira Aldridge a' híres szerencsen művész lett volna annak apja, ihr Schkeppentrager und Posaunenblaser.” Megjegyzendő: Bulyovszkyné október 5-én még Júliát játszotta, s már decemberben olvasható volt a hír: „»Bulyovszkyné hosszabb betegeskedés után még e hét folyamán fellépend.« A koraszülött gyermek fehérbőrű volt.” (PÉCHY, *Hűséges hűtlenek*, 75.) A pletykaanyag jóval gazdagabb németországi pályájának idején, ahol több fejedelem is pártolójává, hódolójává szegődik. Vö. erre vonatkozóan Péchy könyvét.

42 „nehezen bírja meg a korlátjokat áttört szenvedélyek rohamait.” Gyulai Pál, „Lecouvreux Adrienne”, *Koszorú* 1.1, 26. sz. (1863, jún. 28.): 617–618, 617.

43 *Vasárnapi Ujság* 23, 11. sz. (1876. márc. 12.): 172.

44 Vö. a *Vasárnapi Ujság* előbb idézett cikkének következő részével: „Bár sokkal magasabban áll a művészi rutin, ügyesség, s bizonyos fogások tekintetében, mint a valódi bensőség, érzés és szenvedély dolgában; de tagadhatatlanul annyi a tanulmánya, oly gondolkozó, kiszámító, s a külső alakításban oly hatásos művésznő, hogy helyeselnünk kellene, ha őt az igazgatóság ismét állandóan a magyar színpadhoz tudná kötni.”

Ugyanezt a szerepköri, illetve performanciális szűkösséget látta a kortárs vetélytárs, Prielle Kornélia is: „Nem hiszem ugyan, hogy szerződtessek – mert nagyon langyos a siker, de meg semmi esetben sem állunk ellenlábon, szereposztálya is, az egy Margitot kivéve – meg se közelíti az enyémet.”⁴⁵ Prielle a továbbiakban Bulyovszkyné színésznői imázsának néhány motívumát is azonosítja: honleánykodás és saját magáról szárnyra kelő hírek tudatos manipulálása, szándékait illetően pedig örökös bizonytalanság, talányosság fenntartása:

őszintén, én minden melák nézet nélkül mondhatom neked, hogy én nem tudom mi tetszik a külföldieknek, de hogy Felekyné határozottan jobb mint ő az igaz. Bulyovszkyné némileg olyan talány: a 3 házasság asszony, mindenki előtt a szégyent adja. Nekem azt mondta nincs az a színház hová lekötne magát. jó barátai pedig azzal a bizalmas nyilatkozatokkal járulnak az igazgatósághoz, hogy kérve kérik ne hagyják megbukni, mert csak *szereplésétől* függ jövőendő egzisztenciája; legbizalmasabb barátnője (Apáthyne) pedig azt mondta nekem, hogy „Lillának esze ágában sem volt a ti szerepeitekben fellépni, de az igazgatóság kívánta, s az ő ambíciója jövőre csak a classicus matronák lesz” igaz ez vagy nem, nem tudom, de annyi áll, hogy a közönség előtt csak is azokban foglalhatna el állandó helyet, mert egyikünket sem tesznek félre az ő kedvéért.⁴⁶

Bulyovszkyné irodalmi működésében igen óvatosan adagolta színpadi és magánéleti viszonyait. Sajtóközleményeiben a taktikázást látjuk, a magyar színpad elhagyásának okait csak magánlevelezésében konkretizálja. Magyar színpadi pályafutásának újrakezdéséről külföldről való visszatértekor is ködösen informál, miközben ugyanekkor visszavonulását is közli a sajtóban. Memoárjának kiadásáról nem gondoskodik, novelláiban viszont bizonyos önéletrajzi hangok

45 Prielle Kornélia Prielle Lillának, Budapest, 1876. jan. 15., OSzK Kt., Levelestár.

46 Prielle Lillának írja, hogy alig néhány napja írta alá szerződését; már a visszavonuláson gondolkozott, meg is marad eszméjénél ha: „Bulyovszkynénak éppen most nem jut eszébe a magyar honleánykodás, de hát a vidéki némely korlátozott fogalmak előtt nem úgy tűnt volna e fel az én dolgom, mintha B-né miatt nem lennének többé a n. színház szerződött tagja? No már pedig ennek a feltevésnek nem hátrálhatok, annyi kötelességem van magam iránt. [...] Az én cobinatioim pedig ebből áll: Németországban már lejárt a magát, hamburgos eljárása miatt, a múlt évben itt agyon tánczolta magát vagy 29 bálban, hogy üdének, elegánsnak, gazdagnak látsassék; csendesen betanulta szerepeit, felzigatott minden várakozást és kíváncsiságot; hogy végre itt mindnyájunknak a feje felé kerekedjék; ehhez meg kegyesen elfogadott volna egy fél éves seasonszerű szerződést a la Benza Ida, a másik fél évben pedig derűre borura járta volna még pár évig az országot és még egy rakás pénzt gyűjtött volna.” Prielle Kornélia Prielle Lillához, uo.

adaptálását láthatjuk.⁴⁷ Textuális énjeinek megragadásakor főként az elhallgatások tényével szembesülünk, és egy erős narratív intencionalitást láthatunk, amely színházi szerepköreinek erényes és magasztos női karaktereivel (szendék és drámai hősnők) azonosul leginkább. Bulyovszkyné elhallgatásain keresztül az élet olyan művészi produktummá való alakításában érdekelt, amely, életvitelét tekintve, nem konvencionális nőt konvencionális eszközökkel visz színre a korszakban.

47 Vö. BARTHA, „Egy színésznő...”

KAPCSOLATOK ÉS HÁLÓZATOK

Versíró nők a 19. század közepén

Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza,
Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla pályája¹

A kutatás problematikája

A 19. századi magyar „női irodalom” kutatásának egyik legfőbb paradoxona, hogy miközben egyre divatosabb beszédtemává és egyre kedveltebb kutatási témává válik, a nők által írt szépirodalmi szövegek és egyéb források jelentős része mindmáig kiadatlan vagy csak korabeli folyóiratokban elérhető. Különösen jellemző ez a 19. század közepére. Míg a későbbi évtizedek női alkotóinak pályája, különösen a Nyugat korszakában működő női szerzők karrierje² mind textológiai szempontból, mind a társadalomtörténeti elemzéseket, mind az esztétikai kiindulópontú interpretációkat tekintve sokkal inkább feldolgozott, addig az 1850-es, 1860-as években alkotó költőnők munkásságának jelentős része feltáratlan. A női szerzőket összegyűjtő antológiák szövegkiadási gyakorlatára jellemző, hogy gyakran ugyanazon néhány szöveget közlik újra az egyes költőnőkről tudható életrajzi adatok mellett. Ráadásul a „női irodalom” kifejezés olyan homogén kategóriát feltételez, amely azt sugallja, hogy a különböző női szerzők ugyanolyan megítélés alá eshetnek, ugyanolyan irodalmi státuszt tölthetnek be. Holott igen különböző pozíciója volt egy versesket publikáló nőnek, egy regényírónőnek és egy szerkesztőnőnek a korszakban, ahogyan a más, kulturális foglalkozást űző nők, például a színésznők szintén más típusú státuszt töltöttek be a városi társadalomban. Kutatásom két alappillére tehát

- 1 A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.
- 2 BORGOS Anna és SZILÁGYI Judit, *Nőírók és írónők: Irodalmi és női szerepek a Nyugatban* (Budapest: Noran Könyvesház, 2011).

a kiadatlan versek, levelek, ego-dokumentumok felkutatása, valamint a közös vizsgálati szempont kialakítása volt. A női életrajzok hagyományos egymás mellett való közlése helyett az 1840–1870-es évek között alkotó versíró nők kulturális pozíciójának különféle szempontokból való vizsgálatára fókuszáltam. A különböző kéziratárakban végzett kutatásaim alapján öt kiválasztott női alkotó áll az elemzés előterében: Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla,³ akiktől publikálatlan verseket és egyéb forrásokat tártam fel.

A korábbi szövegkiadások és a 19. századi magyar női irodalom történetével foglalkozó szakmunkák között jelentősek Fábri Anna⁴ és Sárdi Margit munkái,⁵ valamint Török Zsuzsa friss szemléletű, a társadalom-, média- és irodalomtörténet metszéspontjában elhelyezkedő publikációi, amelyek fontos támpontokat adnak a további kutatásokhoz.⁶ A 19. század közepén egyre fontosabb közéleti témává váló női írás problematikáját leggyakrabban a Gyulai Pál *Írónőink* című cikksorozata nyomán kibontakozó vita diskurzusai felől olvasva vizsgálják a korszak kutatói.⁷ Ebben a tanulmányban nem a sajtóban megjelent szövegeknek a női szerepekre vonatkozó diskurzusából kiindulva közelítem meg a problémát, hanem három olyan fő kérdésfeltevés alapján, amely közvetlenül a korabeli női pályafutásokra vonatkozik: 1. Milyen szerepet tölt be a versírás gyakorlata a vizsgált női szerzők életművében? 2. Hogyan jellemezhető a női szerzők szakmai identitása? 3. Milyen kommunikációs és mobilitási stratégiákat⁸ alkalmaznak a női szerzők? Milyen szerepet tölt be Pest-Buda a női karrierekben?

- 3 Pontos neve Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, de mivel ő maga Bulyovszky Lilla néven publikált, ezt a formát alkalmazom a tanulmányban.
- 4 FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996).
- 5 F. ALMÁSI Éva, szerk., S. SÁRDI Margit és TÓTH László, összeáll., *Magyar költőnők antológiája* (Budapest: Enciklopédia Kiadó, 1997); S. SÁRDI Margit, szerk. és utószó, *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig: Válogatás*, A Magyar Költészet Kincsestára, 77 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1999).
- 6 Csak néhány példát kiemelve: TÖRÖK Zsuzsa, „Kánya Emília írói és szerkesztői pályája”, *Irodalomtörténet* 92, 4. sz. (2011): 475–489; TÖRÖK Zsuzsa, „A Wohl-nővérek emancipációja: Társadalomtörténeti megközelítés hosszmetsetben”, *Aetas* 30, 1. sz. (2015): 87–115; TÖRÖK Zsuzsa, „A férfiruhás író: Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete”, *Irodalomtörténet* 95, 4. sz. (2014): 466–484; TÖRÖK Zsuzsa, „»Legtermékenyebb összes női íróink között«: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvpiar a 19. század második felében”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–398; TÖRÖK Zsuzsa, „A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné: Írónői életpályája a 19. századi nemzetépítés kontextusában”, *Irodalomtörténet* 97, 4. sz. (2016): 431–454.
- 7 TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).
- 8 A mobilitási stratégia fogalmát elsősorban a tér szempontjából közelítem meg, azt vizsgálva, hogy város és vidék közötti választás, a lakóhely és a Pest-Budához fűződő viszony milyen hatást gyakorolt a női szerzők karrierjére.

Elméleti háttér

„A női szerzőket nem elsősorban biológiai nemük vagy írásmódjuk kapcsolja össze, hanem kulturális pozíciójuk, sajátos viszonyuk az irodalmi és történeti tradíciókhoz”⁹ – fogalmazza meg Borgos Anna és Szilágyi Judit *Nőírók és író nők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban* című könyvének bevezetője azt az alapvető módszertani tézist, amely nagyon gyümölcsözően hathat az irodalomtörténet és társadalomtörténet metszéspontjában álló és a női írás történetét vizsgáló kutatásokra. Joan Wallach Scott szerint a társadalmi nem definíciója két részből áll: a társadalmi nem egyrészt „a nemek közötti látható különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok alkotóeleme”, másrészt „a hatalmi kapcsolatok elsődleges jelölési módja.”¹⁰ Definíciója első része négy elemből áll. Az elsőt azok a kulturálisan hozzáférhető szimbólumok jelentik, amelyek „összetett (és gyakran ellentmondó) képeket idéznek fel,” mint például Éva és Mária alakja mint a „nő” jelképe.¹¹ A másodikat azok a normatív fogalmak, amelyek általában kategorikusan hangsúlyozzák „a férfi és nő, a hímnemű és a nőnemű jelentését.”¹² A harmadikat a politikai, társadalmi intézményekről és szervezetekről szóló utalások, amelyek nemcsak a rokonsági rendszert, hanem a munkaerőpiacot, az oktatást és az államigazgatást is magukba foglalják.¹³ Végül a negyedik összetevő a szubjektum identitása, amelyhez hozzátartozik annak felismerése is, hogy az igazi férfiak és nők nem mindig felelnek meg társadalmuk előírásainak vagy a kutatók elemzési kategóriáinak.¹⁴ Joan Wallach Scott szerint a történettudomány azt vizsgálja, hogy milyen a kapcsolat a négy elem között: „A történészeknek inkább azokat a módokat kell megvizsgálniuk, ahogy a társadalmi nemmel felruházott identitások létrejönnek, majd az így nyert eredményeket kell hozzákapcsolniuk egy sor tevékenységhez, társadalmi szerveződéshez és történetileg meghatározott kulturális ábrázoláshoz.”¹⁵ Mivel az eddigi magyarországi kutatások jelentős része a Joan Wallach Scott által említett második pontra, azaz a 19. századi sajtóban megjelent normatív fogalmakat használó szövegekre fókuszált, amelyek élesen elkülönítették a férfias és a nőies jelentését az irodalomban, tanulmányom főként az

9 BORGOS ÉS SZILÁGYI, *Nőírók és író nők*, 7.

10 JOAN WALLACH SCOTT, „Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája”, in *Van-e a nőknek történelmük?*, szerk. JOAN WALLACH SCOTT (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 144.

11 Uo., 144.

12 Uo.

13 Uo., 145.

14 Uo., 146.

15 Uo.

identitásképzést és az egyéni stratégiák alakulását hangsúlyozó negyedik ponttal foglalkozik.

Versírói gyakorlat

Annak ellenére, hogy önálló verseskötete életében nem jelent meg nyomtatásban, Szendrey Júlia imázsához szervesen hozzátartozott verseinek publikálása. Az 1850-es évek második felében önálló irodalmi pályájának indulása verspublikációkhoz kötődött. Költeményeinek jelentős részét azonban nem jelentette meg nyomtatásban. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára egy 90 számozott lapból álló versgyűjteményt őriz Szendrey Júliától, amelyben 49 költemény, valamint 6 verstördék található.¹⁶ A füzetben minden egyes verszöveg alatt jelölve van a keletkezés dátuma, helye, a publikált versek esetében a megjelenés helye, sőt adott esetben a költeménnyel elnyert díj,¹⁷ vagy a keletkezés körülménye is.¹⁸ Ez a gyakorlat arra enged következtetni, hogy a versgyűjtemény létrejötté olyan tudatos összeállítás eredménye, amely mögött irodalmi ambíciók húzódnak: a kötet összeállítója úgy reflektál saját privát írásgyakorlatának alakulására, hogy közben számon tartja ennek a nyilvános szférában elért vetületeit is. Szendrey Júlia versírói praxisa azonban nem merül ki eme versgyűjtemény összeállításában. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára is számos verskéziratot őriz tőle. Ezeknek egy részét olyan költemények szövegváltozatai alkotják, amelyek versgyűjteményében is szerepeltek, más részét viszont olyan versszövegek, fogalmazványok, amelyeket egyáltalán nem tüntetett fel benne, és nyomtatásban sem jelentetett meg.¹⁹ Meglátásom szerint az a tény, hogy az említett versgyűjtemény semmilyen formában nem utal ezekre a ceruzával, különböző méretű és formájú papírokra, cetlikre írt, rendszertelen és publikálatlan szövegekre, arra utal, hogy e szövegeket nem tekintette oly módon lírai életműve részének, mint azokat a költeményeket, amelyeket beleillesztett a gyűjteménybe. E feltételezést

16 *Szendrey Júlia versgyűjteménye*, MTA KIK Kt., K 524/1. Bővebb filológiai leírása: GYIMESI Emese, „Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116, 1. sz. (2012): 83–91. A tanulmány megírása óta Szendrey Júlia összes versének kritikai igényű kiadása is megjelent: SZENDREY Júlia, *Összes verse*, s. a. r. GYIMESI Emese (Budapest: Kortárs Kiadó, 2018.).

17 *A „virrasztók”* hoz című versnél jelölve van, hogy „6 arany díjt nyert a Nővilágban”.

18 *A Kis Árpádóm születésnapján* című vers keletkezése során történt időbeli szakadást is jelzi: „Még 1856-ban elkezdtem, de csak most jutott kezembe, s most végeztem el.”

19 Lásd: SZENDREY, *Összes verse*, 89–174.

erősíti, hogy nem tüntette őket fel írói öntudata, saját irodalmi pályája alakulására vonatkozó reflexiójának legfontosabb dokumentumában, saját maga által írt munkajegyzékében sem.²⁰ E versek, töredékek, másolatok ugyanis sokkal inkább a hétköznapi írásgyakorlatok kontextusában helyezhetők el: nem számolnak irodalmi nyilvánossággal, de a mindennapi tevékenységformákhoz erősen kötődnek: igen gyakran számlák, bevásárló cédulák és levelek hátuljára vannak írva. Az iratanyagban ugyanakkor keverednek Szendrey Júlia eredeti szövegalkotásai, és azok a másolatok, amelyeket saját kézírásával mások műveiről készített.

Majthényi Flórát az irodalmi nyilvánosság ismerte költőnőként, hiszen több verseskötete is megjelent, de jelentős mennyiségben maradtak kiadatlan művei is. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára például az V. 4891. jelzet alatt őriz tőle egy bőrkötéses, aranyozott kapcsos könyvet. A versíró füzet legfőbb jellemzője, hogy egyetlen tematikus gócpont köré szerveződik. Alcíme, „Pali emlékére”, Madách Imre testvérére, Madách Pálra utal.²¹ Alatta mottóként az alábbi négy sort olvashatjuk: „átmehettek más érzések / olykor szivemen talán, / De csak őt, csak őt szerettem / Változatlan, igazán.”²² A kötet szervezőelve a halott fiatalember iránt érzett szerelem, az örökké elérhetetlen utáni sóvárgás és sajnálkozás. Ez a kompozíciós elv igen sajátossá teszi Majthényi Flóra versírói praxisát, amennyiben azt privát írásgyakorlatként értelmezzük. Eszerint az írás létrehozója számára nem más, mint önisméltés, öngyógyítás, ugyanannak az érzelemnek más-más formában való elmondása. Az első vers datálása: „Pest. Dec. 17. 849.”, címe: *Tükör előtt (Miután az ő halálát megtudtam)*. A szöveg első négy sora az egész kötet problematikáját exponálja: a szerelem eredményeként jelentkező halálvágyat. A beszélő saját önarcképét vizsgálva az elmúlásban reménykedik: „Örömel nézem sápadt arzomat / Örömel nézem hullott rózsáit / Azért nézem örömel mert látom / Hogy éltem a halálhoz közelít.” A halálvágy általi önkifejezés a 19. századi költőnők körében divatos szerep volt, Gyulai Pál nem véletlenül karikírozza ezt *Nők a tükör előtt* című művében, ahol Árpádina, az ünnepelt írónő férje nem érti annak okát, hogy „az ő szeretett felesége költeményeiben mindig szerencsétlennek és boldogtalan-nak mondja magát, mintha bizony ő rossz férj volna.”²³ Majthényi Flóránál viszont

20 Szendrey Júlia munkáinak jegyzékét lásd: GYIMESI Emese, „»...sem árt, sem használ?» A Gyulai-féle nővita kontextusai”, *Első Század* 12, 2. sz. (2013): 268–271.

21 A Madách családról és Madách Pálról részletesebben lásd: KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre (1823–1864)* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006), 7–52.

22 *Majthényi Flóra versíró füzete*, PIM Kt., V. 4891. Ez a négy sor az 1877-ben publikált *Pali emléke* című költemény harmadik ciklusában is megjelent: MAJTHÉNYI Flóra, *Majthényi Flóra újabb költeményei* (Budapest: Herz Nyomda, 1877), 39.

23 GYULAI Pál, „A nők a tükör előtt”, *Koszorú* 1, 5. sz. (1863): 102–107, 103.

egy halott felé irányuló szerelemből következik a létezés megszűnése, a halál utáni vágyakozás. „E földre nem való vagyok!” – írja *Hattyúdál* című versében. Ugyanitt a felejtés problémája is felmerül, a beszélő „mindenkitől elfeledve” vizionálja halott önmagát. A felejtés és az emlékezés motívuma végighúzódik a versesköteten. A *Hasonlat* című költemény amellet érvel, hogy „Nem az a hasonlat / Mely a szemet, arcot / Hiven visszaadja”, hanem az önkéntelen asszociációkra épülő emlékezőtechnika. Ily módon a szubjektum minden érzékszerve által (látás, hallás, tapintás) a szeretett személyt érzékeli:

De az a hasonlat
Mit a lélek öntött
Az egész alakra,
Egy egy mozdulatban,
Egy egy tekintetben,
Ismerünk multakra!

Egy egy tekintetben,
Egy egy mozdulatban,
Egy elejtett szóban,
Az a kit szerettünk
A kit elvesztettünk,
Mindenütt csak ő van!

S ilyenkor a lélek
Mint a szellő-hangszer
Úgy elkezd remegni,
S csodás ígézettől
Szól a régi dal, mely
Nem tud elnémulni.²⁴

Szendrey Júlia és Majthényi Flóra versíró füzetét összehasonlítva feltűnik, hogy a két versgyűjtemény összeállításának során megfigyelhető írásszokások nem csupán a két költőnő privát íráshasználatának jellemzőit tárják fel, hanem publikálási gyakorlatuk sajátosságait is. A következőesen egy téma köré szerveződő kötetkompozíció ugyanis megfigyelhető a Majthényi Flóra által publikált verses-

24 *Majthényi Flóra versíró füzete*. Majthényi Flóra nyomtatásban is megjelentette ezt a költeményt: MAJTHÉNYI, *Majthényi Flóra újabb...*, 29–30.

kötetekben is, például *Elegiák kis fiamhoz* című könyvében,²⁵ amelynek minden egyes költeménye arról a traumáról szól, amelyet a Béla fiától való elszakadás jelentett számára. Ezzel szemben Szendrey Júlia a nyilvánosság előtt sem törekedett az ilyen típusú önreprezentációra, költeményeit nem rendezte kötetbe, hanem egyesével jelentette meg őket a legkülönbözőbb típusú lapokban.

Malom Lujza, akit az irodalomtörténet-írás leginkább levélírási gyakorlata miatt tart számon,²⁶ már Döbrentei Gáborral való intenzív levelezése előtt több művet publikált. A levelezés elsődleges célja az volt, hogy őszinte bírálatot kérjen műveiről, és a fejlődés lehetőségét biztosítsa önmaga számára. Döbrenteinek írt első levelében beszámolt addigi publikációiról,²⁷ egyéb megjegyzései pedig arra is rámutatnak, hogy nagyon változatos műfajokban alkotott. Fordított, prózai szövegeket és verseket írt, valamint naplót is vezetett. Mivel Malom Lujza hat nyelven beszélt és olvasott,²⁸ ezeknek az írásgyakorlatoknak a nyelvválasztása is figyelmet érdemelt. Döbrenteihez írt levelében így vallott a különböző nyelvek életgyakorlataiban betöltött szerepéről: „annak daczára, hogy Anyámmal, gyermekkori szokásból, németül beszélek, naplómat, hogy mindenki fel ne kutathassa tartalmát angolul írom, magyar leány vagyok, mióta csak nyelvemet érteni tanulám, 's azóta valóban ösztönszerűleg csak e nyelven gondolkozom.”²⁹ Malom Lujza tehát a privát használatra és a nyilvánosság elé szánt írásokat külön elv szerint kezelte. Míg az angolul vezetett napló esetében praktikus cél, a titoktartás vágya döntötte el a nyelvválasztást, addig a nyilvánosság elé vitt írásait tudatosan és hitvallásszerűen magyarul írta. Döbrenteinek küldött első levelében hangsúlyozta is ennek jelentőségét. Feltűnő, ahogyan a gyermekből felnőtté érés részeként mutatja be a nemzetiségi identitás- és nyelváltást, miközben a levél címezéséhez intézett megszólításban fontos szerepet kap a gyermekkori ismerettségre való visszautalás: „a kis sváb leánykának is gyakran el szenvedte csintalan-ságát, 's a' föl nőtt magyar leány' bizodalmas fölszólítását és eltűrő jósággal fogja ki hallgatni.”³⁰

25 MAJTHÉNYI Flóra, *Elegiák kis fiamhoz* (Pest: Fanda Nyomda, 1868).

26 FÁBRI, „*A szép tiltott táj felé*” ..., 61–62.

27 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1840. máj. 6., in REXA Dezső, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Első közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 17, 1. sz. (1907): 93–108, 103.

28 FÁBRI, „*A szép tiltott táj felé*” ..., 79.

29 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Ds, 1843. okt. 4., in REXA Dezső, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Harmadik közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 17, 3. sz. (1907): 361–377, 370.

30 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1840. máj. 6., in REXA, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Első közlemény)”, 102.

Hol helyezhető el Malom Lujza e sokrétű írásgyakorlatán belül a versírás szerepe? Különálló verseskötetet soha nem adott ki, de több verset is publikált, valamint küldött el Döbrentének az őszinte kritika reményében. Leginkább levelezésének ezen pontjain reflektál saját versírói gyakorlatára is. „Vers mértékem tudom, legrosszabb, még nem tudám magamat metrumhoz szoktatni.”³¹ – írta 1840. október 11-én. Ugyanezen levélből tudható, hogy más női szerzők műveire is kíváncsi volt. Máté Jánosné Újfalvy Krisztina és Takách Judit verseit szeretne volna elolvasni, az előbbi Molnár Borbálával folytatott levelezése pedig meg is volt a tulajdonában.

Ugyanakkor nem korábbi minták másolása, a női elődök feltétlen követése határozta meg saját versírói gyakorlatát; célkitűzése volt, hogy saját műveit már „kissé újabb, kellemesb modorban”³² fogalmazza meg. Arról is volt tudomása, hogy az említett két író műveinek egy része publikálatlan.³³

Malom Lujza saját verseinek megjelentetése és Döbrentének a versek korrek-túrázására vonatkozó elvei kapcsán a magyarországi és az erdélyi nyelvhasználat különbségeire is reflektált. Döbrentei az *ő* betűket helytelenítette a szövegekben, ezért a költőnő tréfásan élcelődött az *e* betűk preferálásán, ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy: „ha mi erdélyiekül legalább magyarhoni hirlapi nyelven nem szólunk, Kegyedék oda künn havasi medvéknek, s’ Isten tudja miknek nem csúfolnak minket; azt hangoztatják, hogy haladni nem akarunk, hogy hegyeink között nem tudunk a világról, ’s.a.’t.”³⁴

A korábbi irodalmi hagyományok mellett a kortárs irodalom ismerete is hatást gyakorolt Malom Lujza költészetére. Erről tanúskodik *Isten irodája* című versének keletkezési körülménye is, amelyről 1846. november 9-én számolt be Döbrentének. Petőfi egy ekkor még kéziratban lévő versének, az *Isten csodájának* címét olvasta véletlenül így, és ezen megihletődve írta a költeményt.³⁵ Az eset arra is rámutat, hogy Malom Lujza nemcsak az irodalom nyomtatott, ha-

31 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Dés, 1840. okt. 11., in *uo.*, 107.

32 *Uo.*

33 *Uo.*

34 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1841. okt. 21., in REXA Dezső, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Második közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 17, 2. sz. (1907): 215–235, 226.

35 Petőfi Sándor Urházy György, a kolozsvári *Erdélyi Híradó* munkatársa által szerkesztett *Unio* című zsebkönyvbe szánta a verset. 1846. szeptember 27-e után Papp Endrén, szatmári vendéglátóján keresztül juttatta el Kolozsvárra két másik versével együtt. Mivel az *Unio* megjelenése késlekedett, a költemény először az 1847-ben Emich által kiadott, *Petőfi összes költeményei* címet viselő kötetben jelent meg. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei* (1845. augusztus–1846.), s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 416.

nem kéziratos nyilvánosságából is tájékozódott, olyan kapcsolati hálóval rendelkezett, amely ezt lehetővé tette. Saját versei is terjedtek a kéziratos nyilvánosságban, erre jó példa egyik, emlékkönyvbe lejegyzett költeménye. Amikor ugyanis egy helyi, fiatal költő, Veress József egy ismerőse emlékkönyvében meglátta a verset, azt kimásolva elküldte egy pesti lapnak publikálásra, és csak ezután tudatta a szerzővel tettét. Malom Lujza ekkor határozottan hangot adott haragjának és abbéli véleményének, mely szerint hiba volt a megkérdésezése nélkül való közlés.³⁶ Az eset arra is felhívja a figyelmet, hogy nemcsak a nyomtatott, hanem a korabeli kéziratos nyilvánosság részeként is értelmezhető Malom Lujza munkássága.

Wass Ottilia Malom Lujzához hasonlóan Kolozsváron élt. Az Országos Széchényi Könyvtárban található azon verseinek kézirata, amelyek a Zilahy Károly által szerkesztett 1866-os *Hölgyek Lantja* című antológiában jelentek meg.³⁷ A versszövegek végén olvasható a költőnő megjegyzése: „Kérem figyelemmel rá lenni hogy sajtóhibák ne essenek bele.”³⁸ E figyelmeztetés nemcsak a műgond jeleként, hanem a nyilvános imázsára komoly figyelmet fordító alkotó megjegyzéseként is értelmezhető. Wass Ottiliát ekkor már majdnem egy évtizede költőnőként ismerte a sajtó, mind Sárosy Gyula 1857-es *Az én albumom* című kötetében, mind a *Hölgyfutárban* publikált verseket. Később lefordította Liszt Ferenc franciául írt, *Chopin* című művét. Azt, hogy számon tartották, mint költőnőt, nemcsak a különböző folyóiratokban, antológiákban és albumokban megjelent publikációi bizonyítják, hanem az őt megemlítő újságcikkek is. 1877-ben jelent meg a *Vasárnapi Ujságban* Réthy Lajos *Négy írónő egy családban* című cikke, amely a Gyulay családban generációról generációra fellépő női írókat tekintette át.³⁹ Gyulay Józsefné Jósika Mária, Wesselényi Istvánné Dániel Polixénia és Pekry Lőrincné Petrőczy Kata Szidónia után Wass Ottiliáról úgy nyilatkozik a cikk, mint a korabeli irodalom meghatározó és elismert szerzőjéről:

Ime így nyilatkozik ezen család tagjaiban, mindig a második izben, anyagi [!] ágon az irodalom-kedvelés!

B. Jósika Mária azonban nem fejezte be a Petrőczy Szidónia által megnyitott diszes sorozatot, mert az ő másodunkája [!], hasonlóképen anyai ágon, gróf Wass Ottilia, most élő jobb költőnőink egyike; s az ő másodunkája gróf Kún Géza is, a kinek tudományosságát itt nem szükség hirdetni, de a kinek olthatatlan tudo-

36 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1842. júl. 1., in REXA, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Második közlemény)”, 234.

37 Gr. Wass Ottilia költeményei, OSzK Kt., Analekta 10248.

38 Uo., 263.

39 RÉTHI Lajos, „Négy írónő egy családban”, *Vasárnapi Ujság* 24, 45. sz. (1877): 710–711.

mányszereteténél lehetetlen rá nem gondolnunk ősanái nemes hajlamára, a mely koronként ily meglepő következetességgel tért vissza.⁴⁰

Az anyai ágon, Gyulay Franciska révén a családhoz tartozó Wass Ottilia irodalmi munkássága tehát hosszú hagyományra tekinthet vissza, mégis egyénileg is kiemelten fontos volt számára a líra. Több versének retorikájában is fontos szerepet játszik a költészet egyes szám második személyű megszólítása. Annak ellenére, hogy ennyire közismert volt költőnként, számos verse publikálatlan maradt. Ezek ma a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának gyűjteményében találhatók, ahová az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárából kerültek át. Kántor Lajos, aki Wass Ottiliáról mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótevőjéről írt tanulmányt, azt állította, hogy a költőnő tiltakozott verseinek halála után való kiadása ellen, mert nem tartotta őket elég jónak.⁴¹

A fennmaradt iratanyag egy része az 1860-as évekből származik, más része 1894-ben keletkezett. Az utóbbit egy díszes versgyűjtemény tartalmazza, amelynek borítóján a *Poesie* felirat olvasható. Az előbbi szintén egy különálló versfüzet része, datálása: „Bécs, 1869.” Az egyes versek alatt olvasható szignó különböző névhasználati módokat jelenít meg. A költőnő néha csak keresztnévvel, néha becenévvel írta alá költeményeit, és családnevének írásmódja is több változatot mutat: „Ottilia”, „Gr. Wass Otti”, „O. (Wass Otti)”, „Gr. Vass Ottília”.⁴² Egy 1860-ból származó vers, amely a költészetet szólítja meg („az arcot, melynek szeráf mosolygása / A napfényt melynek bűvös ragyogása / Adott érzelmeimnek hangokat”) az alkotásnak a grófnő életében betöltött központi szerepéről tanúskodik.

A kiválasztott személyek közül Bulyovszky Lilla a legkülönlegesebb abban a tekintetben, hogy mind a kortársak, mind az utókor színésznőként és íróként tartotta számon. Esetében a versírás nem folyamatos, hanem néhány hónaphoz kötődő tevékenység, amely egy heves érzelmi reakció következtében valósult meg. Színészcsaládból származott, eredeti neve Szilágyi Lilla volt. Kolozsváron született. Íróként főként novellái, valamint párizsi és norvégiai útírajzai tették ismertté, de drámákat is fordított a Nemzeti Színház részére (például *A kaméliás hölgy* drámaaváltozatát.) Színésznőként fordultatos karriert futott be, huszonöt évesen otthagyta a Nemzeti Színházat, 1859-től különféle német szín-

40 Uo., 711.

41 KÁNTOR Lajos, „Czegei Gróf Wass Ottilia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótevője”, *Erdélyi Múzeum* 43, 2. sz. (1938): 85–106, 100.

42 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Wass Ottilia személyi levéltára, Fond 537/33, 34.

padokon játszott, és külföldön, nemzetközi hírnevet szerezve lett igazán sikeres művésznő. 1860 őszétől a drezdai királyi udvari színház szerződött színésznője, 1867-től pedig a müncheni udvari színház tagja volt. 1875-ben tért vissza Magyarországra, de fogadtatása nem volt túlságosan lelkes, mivel a korszak légkörében a németországi karrier nem a magyarországi színészetre is dicsőséget hozó érdemnek, hanem a magánérdeket a nemzeti érdek elé helyező, hazafiatlan tetteknek számított. Bartha Katalin Ágnes Prielle Kornélia és Bulyovszky Lilla esetét összehasonlítva érzékeltette igazán ennek jelentőségét.⁴³ A kizárólag magyar nyelvű színpadokon való működés, a nemzet szolgálatába állított életpálya képze a sikeres magyarországi karrier feltétele volt.⁴⁴

1848-ban Szilágyi Lilla az egyik márciusi ifjúval, az újságíró Bulyovszky Gyulával kötött házasságot. Ebben az évben a színésznő mindössze tizenöt éves volt. Naplófeljegyzéseiből részletesen rekonstruálható megismerkedésük és szerelmük alakulásának története. A mindeddig jelentős részben publikálatlan naplószövegre 2017 tavaszán találtam rá a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában.⁴⁵ 1848. június 30-i bejegyzésében olvasható:

Bulyovszky Gyulát 1848 pillantám meg először a kör bálban, ez volt első fellépésem a nagy világban (mert a nyilvános bálokat mi nők így nevezzük) itt találtam fel világot, egy francia hatodik figuráját táncoltam Bu- Gyulával, egy hét mulva ismét elmentem a fr jogász bálba, később az orvosokéban mint egy a természettől ösztönözve itt ismét táncoltam Bvel. E hoszu tél lefolyta alatt szeglet páholyombul földszinti zártszéken lévő ifjura estek akaratlanul pillantásaim ott B ült ő szem üvegevel fel nézett én látszómmal szemlélttem kedves, de kissé gunyos arcát.⁴⁶

Az ismeretség Pest-Budán folytatódott, a március 15-ei forradalmat követő népgyűléseken is találkoztak. Májusban és júniusban egyre komolyabbá fordult a kapcsolat:

43 BARTHA Katalin Ágnes, „Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában: Prielle Kornélia esete”, *Irodalomismeret* 27, 2. sz. (2016): 58–81, 75–76. Lásd még Bartha Katalin Ágnes tanulmányát jelen kötetben is: „Újraképzelt színház: a színész író és író színésznő énei”.

44 Uo., 76.

45 *Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla naplója*, MTA KIK Kt., Ms 2442/8. Jelenleg dolgozom a napló sajtó alá rendezésén. A napló egyes részletei megjelentek Péchy Blanka Bulyovszkyné Szilágyi Lilláról szóló regényében: PÉCHY Blanka, *Hűség és hűtlenek* (Budapest: Magvető Kiadó, 1969).

46 *Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla naplója*.

Egy hét mulva páholyomban kezde járni, haza kísért... de később szo szo után látogatás látogatás után – egyszer csak úgy érzem hogy nem csupán vonzalom de szerelem mardossa szívemet, forr a legyőzhetlen szerelem; különösen junius 28dik 29dikén nem jött el ekkor így gondolkozáim magamban és a szerelmet kezdém fejtegetni. Felkiáltottam. En lángolon szerettem, végzetlenül miképp e szív csak egyszer szerethet.⁴⁷

Ennek a szerelemélménynek köszönhető, hogy a fiatal színésznő 1848 nyarán verseket kezdett írni. A versírás naplóírói gyakorlatába ágyazott, privát írásgyakorlat maradt a számára, nem tartozott hozzá nyilvános imázsához. Egy konkrét, érzelmileg felfokozott élethelyzethez kötődött, ugyanakkor különböző időpontokban írott versszövegeket hozott létre. A szövegek a naplóban számozottan szerepelnek, mintha strófák lennének, de különböző gondolatokat szálaltatnak meg, és különböző időpontokban születtek, ezért különálló verseknek tekinthetők. A költemények a privát íráshasználat keretei között értelmezhetők; ezt sejtetik a szövegben található helyesírási hibák, valamint a költemények intim témája: mindegyiknek „Gyula” a főhőse: „Gyulám jer hadd öncsem kebeledben / sorsát éltemnek, / asztán te is sugd fülemben, / titkát szivednek.”⁴⁸

Szakmai identitás

A 19. század közepén a szellemi munkát folytató nők tevékenysége még jóval kevésbé volt elterjedt és elfogadott, mint akár pár évtizeddel később. Az intellektuális foglalkozással rendelkező nők jelenléte leginkább városi jelenségnek számított. Nem véletlenül ironizált Gyulai Pál is azon a fiktív költőnőn *Nők a tükkör előtt* című elbeszélésében, aki, amint a divatlapok hírvetésének köszönhetően ismertté vált, azonnal Pest-Budára akart költözni. Az 1840-es évektől az 1870-es évekig terjedő időszak átmeneti kor volt a női értelmiségi munka professzionalizációja szempontjából. Míg a női foglalkozások és munkavállalás differenciálódása a későbbi évtizedekre tehető, a század közepének társadalmi vitákkal teli légkörében is megfigyelhető az a tendencia, hogy egészen más megítélés alá esnek a különböző foglalkozásokat űző, sőt – az irodalmi élet berkein belül – a különböző műfajokban alkotó nők is. Fábr Anna már hangsúlyozta a hasznosságelvű irodalom koncepciójának lényegét és jelen-

47 Uo.

48 Uo.

tőségét a nőírók esetében.⁴⁹ Ez azt jelenti, hogy a hasznosnak tartott műfajokban való alkotást, azaz a fordítást, a szerkesztést, a meseírást, az ifjúsági irodalom művelését elfogadhatónak tartották a nők számára is, míg a szubjektív önkifejezésre módot adó műfajokat, például a versírást, inkább veszélyes önmutogatásra lehetőséget teremtő hiúságnak tekintették. Ebben a közegben a specifikusan női érzelmeket (többnyire az anyaságot) megszólaltató beszédmódok hozhattak sikert a női szerzőknek.

Kérdés azonban, hogy az írással foglalkozó nők hogyan tekintettek önmagukra ebben a közegben. A nyilvános szférában igyekeztek homogén, stabil és problémamentes női identitást megkonstruálni. A *Nefelejts* című lapban *Lehet-e jó nő a magyar írónő?* címmel, „Néhány nőíró” aláírással (jelenleg nem tudható, kik voltak a szerzők) megjelent egy kiáltvány, amely számos identitáserősítő elemet tartalmazott.⁵⁰ A cikk azért is figyelmet érdemel, mert ritka példaként nem egyénileg, hanem együttesen, csoportos érdekérvényesítési szándékkal lépnek fel benne az írónők, akik legfőbb érvként itt is a Gyulai által vélt szerepkonfliktus hiányát említik:

Egy valódi írónő, ki pár órát az irodalomnak szentel, okosan osztja föl idejét. Gyermekeinek jó anyja, férjének felesége, konyhájának, kamrájának, cselédének gazdasszonya; a barátságot, szerelmet, könyört, szóval minden szent érzelmet *százszorosan* érezvén át, ugyanannyiszor *erélyesebben* is tud tenni. A mely nő kötelességeit feledve ír, az nem írónő.⁵¹

A nyilvánosság előtt nem publikált, privát írásgyakorlatok azonban távolról sem ilyen problémamentesnek mutatják a kérdést. Szendrey Júlia naplójegyzeteiből tudható, hogy intenzíven foglalkoztatta az a szerepkonfliktus, amelyet az írónőség, valamint a háziasszony, feleség, anya státusból következő feladatok jelentettek számára. Szakmai identitását ezáltal ő maga kérdőjelezte meg 1854-ben írt *Tűnődések* című írásában: „Írói tehetségem igen kétséges, bizonytalan, mint író tán nem használnék soha semmit sem, s így pedig mint nő, mint anya, hiva-

49 FÁBRI Anna, „Köziró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában”, in *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit, 61–73 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997), 71.

50 Néhány nőíró, „Lehet-e jó nő a magyar írónő?”, *Nefelejts* 4, 49. sz. (1863. márc. 8.): 617–618.

51 Uo., 618.

tásomat teljesítve, tisztaságot, rendet, jólétet teremthetek házamnépe körül.”⁵² A probléma csak privát íráshasználatában jelent meg, publikációi között nem. Mégis figyelmet érdemel az az irodalomfelfogás, amely ezekből a feljegyzések-ből kiderül. Szendrey Júlia határozottan kifejezte, hogy nem tartja jónak az írás pénzkereseti forrás jellegét. A szerző felelőssége, gondolatainak másokra gyakorolt hatása foglalkoztatta:

Nem szabad az írást könnyelműen szórakoztató időtöltésnek, vagy mi még rosszabb, azt jövedelmező mesterségként üzni. Lelkiismeretes dolog az, melynél mindig másokra kell gondolnunk, soha magunkra, mert minden rossz gondolatért felelősek vagyunk, mik sorainkból fakadhatnak, és fáradságunk gyümölcséeként soha a reánk háramló hasznot, vagy dicsőséget kell tekintenünk, hanem egyedül a jót, mely belőle csírázhatik.⁵³

Az elgondolás, amely az írást kizárólag művészeti produktumként fogta fel, és kizárta potenciális pénzkereseti forrásként való értelmezését, nem volt gyakori a 19. századi női szerzők körében. Majthényi Flóra, akinek 1858-ban megjelent első verseskötete⁵⁴ Szendrey Júlia Andersen-fordításával együtt adta Gyulai *Író-nőink*-cikkének apropóját, az 1850-es években a szerkesztő Tóth Kálmán feleségeként a *Hölgyfutár* ünnepelt költőnője volt. Ekkoriban az írásra még nem jövedelemforrásként tekintett, hiszen nagynevű családból származott, és fényes társasági életet élt férjével.⁵⁵ 1868-ban azonban elváltak. *Elégiák kis fiamhoz* című kötete előszava miatt, amelyben hangsúlyozta, hogy valós életének traumáját, a Béla fiától való elszakadást írta bele a versekbe, a nyilvánosság is ismerte a házastársak között a válóper keretében zajló csatározás részleteit.⁵⁶ A továbbra is Flóra néven publikáló költőnő népszerűsége csökkent, ráadásul a korabeli sajtóviszonyok között egyre több nő próbálkozott publikációs tevékenységgel. Így a későbbi évtizedekben Majthényi Flóra komoly figyelmet fordított az írásban rejlő pénzkereseti lehetőségekre. 1882 és 1884 között vezetett naplója⁵⁷ kifeje-

52 Szendrey Júlia naplói, OSzK Kt., Fond VII/190. Legújabb kiadása: AJKAY Alinka és SZENTES Éva, kiad., „Naponként árvább”: Szendrey Júlia naplója (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2015), 160.

53 Uo., 167–168.

54 MAJTHÉNYI Flóra, *Flóra 50 költeménye* (Pest: Emich, 1858).

55 FÁBRI, „A szép tiltott táj felé” ..., 110.

56 A szerzőnő [MAJTHÉNYI Flóra], „Néhány szó az olvasóhoz”, in MAJTHÉNYI, *Elegiák kis fiamhoz*, o. n.

57 Majthényi Flóra naplója 1875–1880, 1882–1884, Gépiratos másolat, OSzK Kt., Fond III/2512.

zetten az íráság társadalmi státuszára, az ebből szerezhető jövedelemre vonatkozóan tartalmaz izgalmas megjegyzéseket és adatokat. A napló írója igen gyakran számvetést készített remélt jövedelemforrásairól, és azok tartalékolási módjairól. A különböző folyóiratoktól várt jövedelmét pontosan megjelölte. A bejegyzések állandóan visszatérő témája volt az írásból való megélhetési lehetőségek folyamatos számon tartása: „Ha a beszélyek jövedelméből meg nem élek, akkor vagy oly helyre kell mennem, ahol olcsóbb, vagy oly helyre, honnan vissza nem utasítható érdekű tárczákat küldhetnek a lapoknak /politikai napi lapoknak is/ de a fő-dolog, hogy ott ne legyen sok tudósító. Ily helyet kikutatni már előre!” – írja 1/11. 82. dátum alatt. A jó vidéki lapoknak való írás, a fordítás lehetőségei is foglalkoztatták. Feljegyzéseiből tehát többnyire nem az elmélkedő, a különböző írásmódokra reflektáló, hanem az irodalmi nyilvánosságban eligazodni kívánó, annak különböző szegmenseiből megfelelő életszínvonalat kialakítani vágyó, a pénzkereseti forrásokat állandóan kutató író képe rajzolódik ki.

A kolozsvári Malom Lujza nem elvi okokból nem fogadott el honoráriumot, hanem mert ritkán adódott rá lehetősége. 1846. június 5-én Döbrentei Gábornak írt levelében olvashatók a következő sorok: „Mi Frankenburg ajánlatát illeti a’ novellára nézve, az elég szép, elfogadható; én, ki soha egy fillért sem kaptam semminemű irodalmi művemért, meg elégszem azzal is – nem is tudnám jól tulajdonképen mit kérjek érte.”⁵⁸ A levél azt sugallja, hogy szerzője nem érezte járatosnak magát az irodalmi élet anyagi viszonyai között. Szakmai identitását tekintve sem magabiztosságról árulkodik a levelezése. „A’ Pesti Divatlap nem fogadta el oda küldött mutatóványomat – szegény megvetett firkász, már ha mind így, csak úgy teszek, mint Kövály, Bodor Lajos, et comp. s’ a’ jövő századnak kezdek írni”⁵⁹ – írta 1846. december 8-án. Pár hónappal korábban, október 24-én pedig így nyilatkozott Döbrenteinek írt levelében: „Szerény Izórámat mind várom, hogy Frankenburg pártfogásából világ elé vezetessék, de szegény falusi libácskát látom, még vonakodik a’ közönség szemlélének kitenni.”⁶⁰ A levélrészletekben feltűnik két önmagára alkalmazott jelzős szerkezet (megvetett firkász, falusi libácska), amely több szempontból is bizonytalanságra utal, amellet, hogy némi iróniával veszi tudomásul a korabeli irodalom hierarchiájában elfoglalt helyét. Alighanem az iróniának tudható be az is, hogy falusinak nevezi magát, mely megnevezés, a kolozsvári címzés és lakhely tudatában, erős

58 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1846. jún. 5., in REXA Dezső, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz. (Negyedik és befejező közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 17, 4. sz. (1907): 473–492, 477.

59 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár 1846. dec. 4/8., in *uo.*, 491.

60 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1846. okt. 24., in *uo.*, 484.

túlzásnak tekinthető. A szóhasználat tehát inkább utal a kulturális életen belül magáénak érzett pozícióra, mint valós földrajzi helyzetére.

Ugyanakkor nemcsak a publikálás elmaradása vagy késleltetése, hanem a fordított helyzet is gyakori volt esetében. A pesti lapok ugyanis néha tudta nélkül publikálták egy-egy levelét vagy versét. Írásainak előzetes beleegyezés nélkül való megjelentetését Döbrenteitől elfogadta, de olyan eset is előfordult, hogy azt felháborodottan akadályozta meg (lásd Veress József korábban említett példáját). Mégis, több alkalommal is megtörtént, hogy privát használatra szánt szövegeit nyomtatásban látta viszont, mivel megkérdezése nélkül publikálták azokat. „Horváth Lazi privat-levelnek intézett soraimat szinte szórul-szóra közre bocsátá – egy kicsit pirongassa meg Kegyed őt nevemben ezért.”⁶¹ – írta 1843 októberében Döbrenteinek. Amikor 1847-ben Döbrentei tette ugyanezt, akkor csak tréfásan feddte meg, egyben azt is kifejezve, hogy ő maga is örül, hogy nyomtatásban látja művét: „Azonban mondhatom, örvendem hogy e’ móddal ment nyilvánosság elébe levelem egy része; az igazat meg vallva, szinte ohajtottam is, noha soraimat elég méltóknak nem hittem, s’ ezért nem is kértem kinyomtatásukat.”⁶²

Noha ön maga tehetségével kapcsolatban nem volt egészen magabiztos, a nők íráshoz és művelődéshez való jogában szilárdan hitt:

Az is bizonyos, hogy nállunk, hól a’ második nem’ művelését még annyin ellenzik, szörnyű nagy merénylet némberek, íráshoz fogni. Egy anonym levél már inte is, hogy nekem jobb lenne szitálni, tűzhelyemen káposztát rotyogtatni, (igen aesthetica kitétel!) mint afféle művészi agyrémek után járni – de én azt hiszem, hogy a’ gazdaasszonyág mellett valami szellemibbre is marad idő, ’s hogy egy némberek nem vét semmit a gyöngédség ellen, ha ír is.⁶³

A vizsgált személyek közül Malom Lujzánál figyelhető meg leginkább a csoportidentitás jelenléte, feltehetően azért is, mert az 1840-es években még jóval kevesebb publikáló nő volt jelen a sajtóban, mint a későbbi évtizedekben. Így a sorstársak iránti vágy is erőteljesebben jelentkezhetett esetében. Malom Lujza élénk figyelemmel kísérte a női szerzők fokozatos megjelenését, annál is inkább,

61 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Dés, 1843. okt. 4., in REXA, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Harmadik közlemény)”, 370.

62 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1847. jan. 3., in REXA, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Negyedik és befejező közlemény)”, 491.

63 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1840. máj. 6., in REXA, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Első közlemény)”, 102.

hogy ez is megerősítette abban, hogy nem egyedül küzd a női írást ellenzőkkel szemben:

már néhány hölgyek kezdenek apróbb dolgozatokkal a' N. Társalkodóban föl lépni, 's ezen való örömmel meg is vallom, egy kis önzés is vegyült, látván hogy már nem csak én vagyok az írónő – e' címet némi gúnyjal [így] adák meg, – hogy már nem csak ellenem leend okok [így] ki kelni a' sötétséget bálványozó lényeknek.⁶⁴

Wass Ottilia nemcsak elvont formában tulajdonított fontos szerepet a költészetnek, hanem intenzíven vett részt az irodalmi életben is. Bulyovszky Lillához írt leveléből tudható, hogy előfizetők gyűjtésével is foglalkozott:

Küldöm Kegyednek az eddig gyűjtött előfizetők névsorát; az ívet ez úttal még nem küldhetem, részint azért, mivel még nem fizettek mind be, részint pedig mivel még reménylek néhány előfizetőt szerezni. – Bocsánat, hogy ennyire késtem! legjobb akaratom mellett sem voltam képes gyorsabban és sikeresebben működni.⁶⁵

Levelezése alapján széles irodalmi kapcsolati hálóval rendelkezett. A levelekben megfigyelhető önreprezentációja magabiztos, a publikáláshoz is másként viszonyult, mint Malom Lujza. Nem pusztán „elszenvedője”, hanem aktív alakítója mind szakmai kapcsolatainak, mind költeményei közlésének.⁶⁶ Leveleit is magabiztos beszédmód jellemzi, például Lisznyai Kálmánnak címzett küldeményében is határozottan kifejti, hogy verset akar „közölni” a költővel:

Tegnap egész nap vártam, mért nem jött el? tán nem mondták meg izenetemet? épen ebédnél voltam mikor levelét vettem, azért nem válaszolhattam, csak szóval. Ma nem leszek itthon, de holnap egész napom szabad, tehát *mindenesetben* elvárom; kérem jöjjön el! – igen szeretnék már Önnel találkozni, egy költeményem is van, melyet Önnel közölni akarok. Ha délelőtt jön legzavartalanabban beszélgethetünk. Anyám és testvérim, kik szinte igen óhajtanák Önt látni, szívesen köszöntik. Isten Önnel!⁶⁷

64 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Ds, 1840. júl. 26., in uo., 104–105.

65 Wass Ottilia Bulyovszky Lillához, h. n., d. n., OSzK Kt., Levelestár.

66 Vö. például a *Hölgyek Lantja* számára küldött, korábban idézett megjegyzésével.

67 Wass Ottilia Lisznyai Kálmánnak, h. n., d. n., OSzK Kt., Levelestár.

Wass Ottilia biztos anyagi háttérrel rendelkező, jómódú, grófi családból származott, jótékonykodásáról is ismert volt. Hagyatékát az Erdélyi Múzeum Egyesületre hagyta, amelynek egy időben ez volt az egyetlen jövedelemforrása, működését is ez tette lehetővé.⁶⁸ Apja Wass György gróf volt, édesanyja Gyulay Franciska, a naplóíró gróf Gyulay Lajos testvére.

A Gyulay család háza a kolozsvári főtéren állt, és gróf Wass Györgyné Gyulay Franciska a reformkorban jelentős szalont működtetett itt.⁶⁹ Így Wass Ottilia számára mind anyagi szempontból, mind a társadalmi kapcsolati hálót tekintve biztos háttér állt rendelkezésre. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy leveleiben nem árult el szakmai identitásával kapcsolatos bizonytalanságot. *Azt mondják mind hogy térjek vissza hozzád* című verse ráadásul azt sejteti, hogy tehetségére vonatkozóan a környezetétől akkor is kapott megerősítést, amikor nem gyakorolta aktívan a versírást.

A szakmai identitás vizsgálatát árnyalja, ha egy személy több típusú foglalkozást végez párhuzamosan. Bulyovszky Lillát, akit színésznőként és íróként is ismertek a kortársak, nagyon karakán fellépés jellemezte leveleiben. Az udvarias nyelvezet, az önálló véleménykifejtés és az érdekérvényesítés egyszerre volt jelen szövegeiben. Vahot Imréhez írt levelében például egy olyan bírálat ellen tiltakozott, amelyben Vahot róla is írt: „Sajnálom hogy joakarata egyéniségem irányában annyira tévutra vezetett, mint cikkének csekélységemmel foglalkozó pontjaiból kivenni alkalmam volt. Egyébiránt csak öntudatom okozhatna fájdalmat, a gyanúsításokhoz egy színésznőnek elég iskolája van hozzászokni.”⁷⁰ A konfliktus háttere, hogy Vahot azt feltételezte, Bulyovszky Lilla egy pályatársa miatta „szoritatott volna öreg szerepre.”⁷¹ A fiatal színésznő levelében határozottan visszautasította a feltételezést:

azt hiszem ezentul is, ha a magas művészet méltánylása mellett a szerény iparkodás és szorgalom is némi figyelemben fog részesülni, úgy nem tarthatok tőle, hogy pályámon buzdítókra ne találjak. Csak azt sajnálom felette, hogy most ön cikke következtében úgy állok a színházi számos „jó barátaim” előtt, mintha én miattam másoknak rövidséget kellene szenvedni. Holott pedig ez valmi fordítva áll. Két év ota három nagyobb szerepnél nem tudtam többre vinni, e körülmény azt hiszem

68 Kántor Lajos leírása szerint az Erdélyi Múzeum Egyesület Wass Ottilia hagyatékának jövedelméből vásárolta meg a Regala u. 1. szám alatt álló ingatlant, és az ebből származó jövedelem biztosította működésüket: KÁNTOR, „Czegei Gróf Wass Ottilia...”, 85–86.

69 Uo., 88.

70 Bulyovszky Lilla Vahot Imréhez, h. n., d. n., OSzK Kt., Levelestár.

71 Bulyovszky Lilla Vahot Imréhez, h. n., d. n., OSzK Kt., Levelestár.

nem nagyon irigylendő pártfogásra mutat, s azokat sem feltolakodás, kicsikarás, hanem önkényes szereposztás útján kaptam.⁷²

Ahogy a fentebbi idézetek is mutatják, Bulyovszky Lilla levelezése elsősorban erős színésznői identitást mutat meg, mely azonban több ponton kapcsolódik össze az írónői szereppel. Egy szerkesztőségnek 1855 májusában kiadandó novellái ügyében eljuttatott levelében közleményt fogalmazott meg: „Kolozsvári vendéjátékaim következtében Pestről távol levén T. cz. gyűjtőim közül többeknek csak most küldhetek előfizetési íveket, ez okból kénytelen vagyok az ívek beküldésének határidejét f. é. juniushó 20-kig meghosszabbítani. Ezalatt novel-láim nyomtatása teljesen elkészülend.”⁷³ A korszakban több nő próbálkozott a színészi és írói pálya egyidejű összehangolásával (például Batthány Artúr felesége, Apraxin Júlia, a korszak „nődandyje”;⁷⁴ Szöllőssy Nina, aki már gyermekkorában édesapja színtársulatával járta az országot, és később verseket, prózai szövegeket is publikált),⁷⁵ de közülük Bulyovszky Lilla futotta be mindkét területen a legkomolyabb szakmai karriert.

Kommunikációs és mobilitási stratégiák

A magyar irodalmi élet a 19. század elejétől kezdve egyre inkább Budapest-centrikussá vált. Ez komoly hatást gyakorolt a női karrier alakulására is. A különböző foglalkozások esetében azonban másként nyilvánultak meg, és más arányban játszottak szerepet a városi és a vidéki terek. A szerkesztők, írók, az irodalmi életben érvényesülni és megélni kívánó nők jelentős része Pest-Budán tömörült. Kánya Emília pályája kiváló példa ennek érzékeltetésére. A pesti születésű, a mai Deák tér területén található „Insula Lutherana” szigetén felnőtt evangélikus lány férjhez menetele után Temesvárra költözött. Férjével együtt már ott próbálkozott szerkesztéssel, de németül, mivel a temesvári lakosok nagy része ezt a nyelvet beszélte. Az *Euphrosine* című lap rövid életű volt, mivel nem

72 Bulyovszky Lilla Vahot Imréhez, h. n., d. n., OSzK Kt., Levelestár.

73 Bulyovszky Lilla egy szerkesztőségnek, h. n., 1855. máj. 29., OSzK Kt., Levelestár.

74 MÁTAY Mónika, „Egy nődandy karrierje: Képek Batthány Apraxin Júlia életéből”, in *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor, HORVÁTH Sándor és VALUCH Tibor, 194–202 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010).

75 KATONA Csaba, „Szöllőssy Nina emlékezete Balatonfüreden”, in *Fejezetek Balatonfüred történetéből*, közrem. KAISER Tamás, 17–22 (Balatonfüred: Aranyhíd Kulturális Szolgáltató Intézet, 1997).

vonzott igazán nagy olvasóközönséget.⁷⁶ Azonban Kánya Emília számára jelentős tapasztalattal járt, ugyanis hat hónapon keresztül ő maga intézte a folyóirat ügyeit, elsősorban a német nyelvű levelezést bécsi és németországi szerzőkkel, valamint Pákh Alberttel. Később a *Temesvári Lapok* munkatársa lett. Válása után, többgyerekes asszonyként indította el 1860-ban a *Családi Kör* című folyóiratot, mely kapcsán nemcsak Magyarország, hanem a Habsburg Birodalom első női szerkesztőjeként tartják számon azóta is. A *Családi Kör* megindítása idején ismét a pesti Insula Lutherana lakója volt, mivel visszaköltözött szüleihez, és szerkesztői irodáját is hozzájuk közel alakította ki.⁷⁷ A következő húsz évben Budapesten szerkesztette a folyóiratot. Mind érzelmileg, mind professzionálisan erősen kötődött a városhoz, ahol már gyermekkorában, az édesapja házában folyó élénk evangélikus társasági életnek köszönhetően, kialakult az a kapcsolatrendszer, amelyre később is támaszkodhatott.

A korszak más jelentősebb szerkesztőnői, például Vachott Sándorné Csapó Mária és Rózsaági Antalné Bálintffy Etelka szakmai aktivitásuk idején szintén Pest-Budához kötötték pályájukat. Noha a színésznők karrierjében is a hírnévhez vezető út egyik legfontosabb mérföldköve volt a pesti Nemzeti Színházba való meghívás, a vidéki színjátszás is rejtett magában olyan lehetőségeket, amely adott esetben vonzóbb lehetett, mint a városi karrier. Prielle Kornélia hosszú időn keresztül vidéki színésznő volt, ez imázsának is szerves része lett, és csak 1859-ben, hosszú vidéki pályafutás után vált a Nemzeti Színház tagjává.

Ebben a kontextusban érdemes tehát értelmezni az egyéni pályafutások térhasználatának jellemzőit. A lakóhely azt is erőteljesen befolyásolhatta, hogy az illető milyen módszerrel tudott részt venni a korabeli kulturális életben. A vizsgált költőnők közül Szendrey Júlia kötötte legtudatosabban Pest-Budához mind személyes életét, mind irodalmi pályafutását. A tizenkét és tizenhat éves kora (1840–1844) között megtapasztalt városélmény, a Tánzer Lilla leánynevelő intézetében töltött időszak után, az Erdődön való tartózkodás (1844–1847) során folyamatosan visszavágyott Pest-Budára. A szatmári korszakban, Szendrey Júlia leánykorában, három fő szempontból volt fontos számára Pest: egyrészt, mint piac, ahol a számára szükséges könyvek, kották, ruhák és egyébek beszerezhetők; másrészt mint kulturális tér, ahol azok az irodalmi, színházi, zenei események zajlanak, melyekben szeretne részt venni; harmadrészt mint a média központja,

76 KÁNYA Emília, *Réges-régi időről: Egy 19. századi trónő emlékiratai*, szöveggond. FÁBRI Anna és KISS Bori (Budapest: Kortárs Kiadó, 1998), 134.

77 Uo., 182.

ahol a korabeli lapok nagy része megjelent.⁷⁸ Az utóbbi igen erőteljesen meghatározta Petőfiné pest-budai tartózkodásának első hónapjait, mivel a városi média nemcsak Petőfi feleségeként, hanem kiadott naplópublikációi révén íróként is ünnepelte. Az első két szempont viszont ekkor már többé-kevésbé háttérbe szorult, hiszen annak ellenére, hogy Jókaival közösen berendezett lakást tartott fenn a házaspár, anyagi lehetőségeik meglehetősen korlátozottak voltak. Ennek tudható be az is, hogy a Dohány utcai lakásban Szendrey Júliának nem volt zongorája. Az első hónapok, amelyeket a korábban vidéki úrilányként nevelődött leány városi nőként, polgári közegben töltött, a szerelmi boldogság ellenére sem voltak problémamentesek. Hiszen az elhagyott vidéki környezet nemesi közeg volt, annak minden jólétével együtt, még akkor is, ha a rendi hierarchia szerint az arisztokrata rétegtől nagyon távol állt. A kezdeti nehézségek és hiányérzetek ellenére azonban Szendrey Júlia a városi, polgári és értelmiségi életstílushoz ragaszkodott egész későbbi életében. Második házassága alatt sem élt jelentős társasági életet, ennek ellenére változatos publikációs listájából gyanítható, hogy igen széles kapcsolati hálójával rendelkezett.

Majthényi Flóra ezzel szemben épp a társasági életben való aktív részvétellel építette irodalmi pályájának kezdetét. A gazdag, felvidéki családba született, előkelő arisztokrata rokonokkal és művészbáráttal rendelkező leány már serdülőkorában bejárta az európai nevezetességeket és divatos fürdőket.⁷⁹ Verspublikációin túl irodalmi estélyek háziasszonyaként szerzett hírnevet magának.⁸⁰ Vadnay Károly visszaemlékezése szerint „tea-estélyeket” vezetett, illetve édesanyja, Kállay Johanna is rendezett különböző művészeseményeket a Városligetben, ahol a Páva-szigetet bérelték. Török Sophie, aki hosszú ideig kutatta Majthényi Flóra életét, így ír erről: „Anyja bérbevette a Páva szigetet, s ide gyűjtötte tehetséges leánykája köré a neves írókat, s e poetikus szigeten szegény művészeknek hajlékot is adott.”⁸¹ A családi háttér (nemcsak a gazdagság és a rendi hierarchiában is előkelő státuszt elfoglaló származás, hanem az irodalmi, társasági élet szervezésére való hajlandóság is) jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy megalapozzon egy vonzó, sikeres irodalmi karriert.

78 Erről bővebben: GYIMESI Emese, „A Szatmár megyei értelmiség kapcsolati hálója és mobilitási stratégiái a 19. század közepén – Szendrey Júlia és Térey Mária levelezése alapján”, in *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*, szerk. PAP József és TÓTH Árpád, Rendi társadalom–polgári társadalom 28, 425–442 (Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016).

79 TÖRÖK Sophie, „Majthényi Flóra százéves”, *Nyugat* 30, 9. sz. (1937. szept.): 189–194, 189.

80 FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”..., 88.

81 TÖRÖK Sophie, „Emlékezés egy régi írónőre”, *Nyugat* 24, 7. sz. (1931. ápr. 1.): 466–469, 466.

Tóth Kálmán, a leendő férj 1853-ban levelet írt Kállay Johannának, hogy a *Hölgyfutár* számára elnyerje leánya arcképét. Azzal érvelt, hogy ha az édesanyát előítéletek tartanák vissza leánya képeinek kiadásától, akkor gondoljon arra, hogy olyan főrangú hölgyek arcképe is megjelent már ott, akik művészeti téren még közel sem értek el annyi sikert, mint leánya.⁸² Majthényi Flóra számos költeményét is közölte a folyóirat. Pályafutásának kezdetén tehát mind az édesanya, mind a férj tevékenysége támogatta a fiatal költőnőt. Ezért is jelenthetett Tóth Kálmántól a nyilvánosság előtt zajló válása hatalmas törést pályáján, annál is inkább, mivel *Elégiák kis flamhoz* című verseskötetében is megjelenítette a traumát, és költeményeiben nem pusztán a szerető anya, hanem a volt férj ellen mindenáron küzdő nő szerepében lépett fel. E szerepkör pedig nem volt vonzó sem a közönség, sem a kritikusok számára, akik a szelíd anyai érzések megszólaltatását várták a költőnőktől.

Miután a kisiút az apának ítelték, Majthényi Flóra hosszú időn keresztül külföldön élt, Spanyolországban kötetei is megjelentek, valamint Magyarországra is küldött írásokat.⁸³ A változatos élethelyzetek szakmai életében is változatos stratégiákat és szövegtípusokat igényeltek. A pesti pezsgő társaséletben való aktív részvételre épített irodalmi karrier ugyanis olyan egymásra utaltságot eredményezett, amelynek következtében az előbbiben érzékelhető megbicsaklás az utóbbi hanyatlását is magával hozta. Ezért a folytatás olyan stratégiaváltást igényelt, amely a kedvtelésből művelt irodalom és a népszerűség szférájából a jövedelemforrást biztosító sajtópiac felé irányította figyelmét.

A város–vidék közti korabeli kommunikációs stratégiákat tekintve megállapítható, hogy a levelezés szerepe kiemelkedően jelentős volt a vidéki női szerzők esetében. Malom Lujza Döbrentéinek írt levélszövegeiben rendszeresen visszatérő fordulat a Pestre való vágyakozás. 1843. október 4-én Désről írta a következő sorokat:

Azt kérdi Kegyed, mit vétett Pest, hogy oda nem vágyom? Vágyini – vágyini! Ki ne vágnék? Ha a' vágy szárnyakat is adna az embernek, úgy rég óta odarepültem

82 A költőnők arcképének kiadása valóban bevett gyakorlatnak számított a *Hölgyfutár*-ban: az 1855. évfolyam 1. számában Tóth Kálmán testvérének, Kempelen Rizának arcképe is megjelent. Gyulai Pál az *Írónőink*-ben megemlíti, hogy a mese- és beszélyírást véleménye szerint azért sem választja sok nő, „mert ezért senkit sem magasztalnak a divatlapok, senkinek sem adják ki arczképét s több efféle.” GYULAI PÁL, „Írónőink”, in GYULAI PÁL, *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 286.

83 FLORA DE MAJTHÉNYI, *Adoraciones* (Sevilla: Establecimiento, 1890); MAJTHÉNYI FLÓRA, *Spanyolországi képek* (Budapest: Lampel, 1900).

volna már; addig pedig, míg valami döcögös kocsi kerekai oda hömpölyögtetnének könnyebben szárnyaló szellemem látogatja meg Budapestet.”⁸⁴

Döbrenteit „Budapesti Bácsikám”-nak is nevezte, a vele való levelezés némiképp helyettesítette a várossal való kapcsolatot, amelyet – bár tervezte – soha nem volt lehetősége meglátogatni. A kolozsvári élet eseményeiről is rendszeresen beszámolt Döbrenteinek, és az odalátogató művészekkel általában személyes kapcsolatot alakított ki. 1846. október 24-én arról tudósította bácsikáját, hogy a „zongorahős” Liszt Ferenc nemsokára a városba érkezik.⁸⁵ A következő hónapokban többször írt róla, érzékeltetve, hogy a városlakókat mennyire foglalkoztatja mind a rá való várakozás, mind későbbi kolozsvári jelenléte. Külön kiemelte, hogy a város nemzetiségei különböző módon fogadták a művészt: „Ámde, ha mi magyarok egészen tűzben vagyunk Lisztért, merő pezderkedett csípősséggel vannak ellene – a’ szászok.” Ehhez kapcsolódóan egy nagyszzebeni koncertből fakadó incidenst is leírt, ahol a szász közönség felháborodott, mivel Liszt a magyarok kérésére nem az Erliköniget, hanem a Rákóczi-indulót játszotta el.⁸⁶

Nemcsak távolról csodálta azonban a magyar közönség által körülrajongott Lisztet, kiterjedt kapcsolati hálójának köszönhetően személyesen is találkozott vele. Mivel Malom Lujzáék házában élénk társasági élet folyt, a későbbi Gyulai-vitában is részt vevő Brassai Sámuel volt az, aki Liszt Ferencet is meghívta oda: „Mintegy órát volt itt, ’s nagy élvezetem volt szellemdús társalgásában.”⁸⁷ A mindössze huszonhat évesen, 1847-ben elhunyt Malom Lujza nekrológiírója hangsúlyozta (és talán el is túlozta) ennek a látogatásnak a jelentőségét. Az *Életképek*ben megjelent nekrológ által beállított kép szerint a kitűnően zongorázó fiatal lány játékától a nagy művész el volt ragadtatva. Malom Lujza nyilvánosság előtti imázsa ily módon egy olyan elemmel gazdagodott, amely – az írással szemben – kifejezetten nőies tehetségnek számított. Kétségtelen, hogy Liszt látogatása sokat jelentett a kulturális kapcsolatait fontosnak tartó Malom Lujza számára. Szintén egyik, Döbrenteinek írt levelében az 1846-os évet értékelve össze is gyűjtötte, hogy milyen „nevezetes nagyhirű egyéneket” látott otthon vendégül. Az eltelt évet éppen ezek miatt értékelte pozitívan.⁸⁸

84 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Dés, 1843. okt. 4., in REXA, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Harmadik közlemény)”, 369–370.

85 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár, 1846. okt. 24., in REXA, „Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz (Negyedik és befejező közlemény)”, 486.

86 Malom Lujza Döbrentei Gábornak, Kolozsvár 1846. dec. 4/8., in uo., 490.

87 Uo.

88 Uo.

Wass Ottíliaék házában Kolozsvár egyik legjelentősebbnek tartott irodalmi szalonja működött, amelyet az édesanya, a korán megözvegyült Wass Györgyné Gyulay Franciska vezetett. A kolozsvári főtéren álló Wass-ház fontos találkozási pont volt a városban élő vagy odalátogató értelmiségiek számára. 1843-ban az akkor harmincéves Kemény Zsigmond is gyakran járt a Wass-házba. A leányok tanulószobája a szalon mellett volt, így a minden szellemi újdonságra kíváncsi, tizennégy esztendőss Ottília érdeklődéssel figyelte az ott folyó diskurzust.⁸⁹ Kemény és Wass Ottília között körülbelül fél évig tartó romantikus viszony fejlődött. Kapcsolatuknak véget vetett, hogy Kemény levélben feleségül kérte édesanyjától a lányt, de Gyulay Franciska felháborodottan utasította vissza.⁹⁰ A 20. század elején Wass Ottiliát többen felkeresték annak érdekében, hogy nyilatkozzon erről a kapcsolatról. Imázsát igen nagymértékben határozta tehát meg a „Kemény Zsigmond első és egyetlen igazi szerelme” típusú narratíva. Papp Ferenc, Kemény életrajzírója is felvette vele a kapcsolatot. Ezt megelőzően írta Wass Ottília Toldalagi Máriának:

A Kemény Zsigmond ügyre vonatkozólag Hegedűs István tanárnak – nekem régi jó barátomnak – megírtam mindent, megírtam hogy Kemény gyakran fordult meg házuknál s hogy nekem mint egész fiatal leánynak rajongásom tárgya volt mit ő csakhamar észrevett és komolyan – nagyon komolyan kezdett irántam érdeklődni, de a mely időszerűtlen rajongásnak anyám jobbnak látta véget vetni és ezzel vége lett a dolognak. Kemény leginkább a Wesselényi, Rhédei-, Horváth Mihályék házáinál vett járatot, nagyesszű embernek tartották már akkor, modora inkább félszeg, gyerekes, szórakozott. Nagyobb társaságokba nem járt. Ezeket mondhatom róla és Hegedűs Istvánnak is ugyan ezt írtam kérdéseire. Papp Ferencnek – ha esetleg Kolozsvárra jön – örülni fogok megismerkedhetni – de a kilátásba helyezett „interview” se fog többet eredményezni ennél. Levelemet ha akarod közölheted vele. Isten veled! sajnálom hogy nem láttalak és szeretettel ölel a Kemény Zsigmond első – de azt hiszem nem utolsó ideálja Ottiliád.⁹¹

Az OSzK Levelestárában megtalálható az 1913. március 23-án Hegedűs Istvánnak írt levél.⁹² Wass Ottília később valóban beszélhetett az életrajzíró Papp Ferencsel is, mivel levelei között 1914. január 5-ei dátummal olvasható egy korábbi

89 KÁNTOR, „Czegei Gróf Wass Ottília...”, 7.

90 Uo., 8.

91 Wass Ottília Toldalagi Máriához, h. n., d. n., OSzK Kt., Levelestár.

92 Wass Ottília Hegedűs Istvánhoz, Kolozsvár, 1913. márc. 23., OSzK Kt., Levelestár.

személyes találkozásra visszautaló küldemény is.⁹³ Noha ez a kamaszkori élmény fontos szerepet játszott Wass Ottília imázsának 20. század eleji alakításában, önálló kommunikációs és mobilitási stratégiái is figyelmet érdemelnek. A Malom Lujzánál oly erős Budapestre való vágyakozás nála nem figyelhető meg. Ez azzal is magyarázható, hogy neki sok lehetősége volt utazni. Levelezéséből, képeslevelezőlap-gyűjteményéből és emléktárgyaiból ítélve Nyugat-Európa országaiban, Görögországban és Törökországban is járt.⁹⁴ Wass Ottília példája éppen azt mutatja meg, hogy kolozsvári lakóhelye, gyakori külföldi utazásai, tehát a pesti személyes jelenlét hiánya ellenére a folyóiratokban és az antológiákban rendszeresen szerepelt költőnként, és a korabeli irodalmi életben stabil pozíciót szerzett meg.

Bulyovszky Lilla, aki nem „civilben”, hanem művésznőként utazott sokat Európában, éppen külföldi karrierje miatt találta magát nehézségek között Magyarországon. Tökéletesen tudatában volt az ellene gyakran felhozott vádaknak, hogy a németországi sikerek kedvéért elhagyta a magyar színpadot. 1884. március 21-én Gyulai Pálnak írt levele is erről tanúskodik. A levél kezdete arra emlékeztette Gyulait, hogy annak idején, amikor Jókainé és társasága elűzték őt a Nemzeti Színháztól, ő maga, tehát Gyulai sem tartóztatta vissza. Ezért „tréfán kívül” köszönetet mondott a kritikusnak, többek között azért is, mert külföldön a művésznőktől nem követelték meg azokat a fölösleges külsőségeket, „örült drága toiletteket,” amelyek miatt a pesti színésznők magas keresetük ellenére is folyton adósságba verték magukat.⁹⁵ Bulyovszky Lilla Németországban jelentős vagyona tett szert, és hazatérte után alapítványt kívánt létrehozni. Mivel tisztában volt azzal, hogy tervével újabb támadásoknak teszi ki magát, Gyulainak írt levelében ironikusan reflektált az ellene gyakran felhozott vádakra:

ezen körülmény engemet azon helyzetbe hozott hogy a mai nap emlékére (ezelőtt 25 évvel lettem, a Gothai udvari színháznál fellépván rossz hon leánnyá!) egy nehány habár szerény alapítványt tehettem. – Persze hogy erre meg azt fogják a nagy hazafiak mondani hogy nagy milliomos, nagy bolond, nagy préda vagyok. Egyik sem. – Harmadik emeleten lakom szerény 3 szobáskámban, a színházba nem járok, kocsit nem tartok, ha gyalog nem mehetek az omnibust használok fel, és legdrágább utcai tolettjeim alig kerülnek 50 ftba. – Persze ez Önt mind nem érdekli, de ha már mint egyetlen értelmes és igazságos műitesz a nemz. színház igazgatóságánál szerződötetés végett mint elnöke a Kisfaludy társaságnak, védeni fog azok ellen a kik

93 Wass Ottília Papp Ferenchez, Kolozsvár, 1914. jan. 5., OSzK Kt., Levelestár.

94 KÁNTOR, „Czegei Gróf Wass Ottília...”, 16–17.

95 Bulyovszky Lilla Gyulai Pálhoz, 1884. márc. 21., OSzK Kt., Levelestár.

e csekély adományomért kigunyolnának, vagy elitélnének, mert bizon az alapítvány német pénzből ered.⁹⁶

A levélszöveg nemcsak azért izgalmas, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a nacionalizmus milyen erősen meghatározta a korabeli színházi világot, hanem azért is, mert a színésznő az ellene felhozott vádakkal szemben saját életkörülményeinek részletezésével kívánja bizonyítani, hogy nem lett „nagy milliomos.” Ezáltal azt is elárulja, hogy saját szemszögéből milyen kritériumokat tart a kiemelten gazdag emberek privilégiumának, és hol látja a „szerény” életvitel határvonalait, amelyet önmagára vonatkozóan is érvényesnek tart (harmadik emeleti háromszobás lakás, omnibusz használata saját kocsii helyett, nem túlságosan drága ruhák, stb.).

Bulyovszky Lilla mobilitási stratégiáit tekintve tehát nagyon fordulatos utat járt be. Kolozsvárról indult, ahol gyerekkorában, Szilágyi Pál leányaként már játszott a színpadokon, és balettkarban táncolt. Az 1848-as forradalmat már Pesten élte át, itt alakult szerelmi kapcsolata a korábban Debrecenben megismert Bulyovszky Gyulával is. Tizenöt éves korára már több, nagyobb vidéki város légkörét megtapasztalta, a Nemzeti Színház tagjai közé is nagyon korán bekerült. Az évek múltával azonban elégedetlen volt ottani szerepeivel, előrehaladásával és megbecsülésével, és külföldi karrier mellett döntött, vagy ahogyan az évtizedekkel később Gyulainak írt levélben fogalmazott: „elűztek a nemz. színháztól.”⁹⁷ Huszonöt évesen távozott Németországba, ahol legnagyobb sikereit Drezdában és Münchenben aratta, és II. Lajos pártfogását is élvezte.⁹⁸ 1875-ben, negyvenkét évesen tért vissza Magyarországra.

Ebből a rövid áttekintésből is látható, hogy mind a vidék-város, mind a Magyarország-külföld viszonylatában fontos döntéseket kellett hoznia. E döntések során azt is felvállalta, hogy a korabeli társadalmi, nemzeti elvárásoknak ellenkezően cselekedjen. Bátor, egyedi és önálló mobilitási stratégiája révén sikeres nemzetközi karriert alakított ki magának, de olyan hazai előítéleteket is ébresztett cselekedeteivel, amelyek megnehezítették a magyarországi visszailleszkedést számára.

96 Bulyovszky Lilla Gyulai Pálhoz, 1884. márc. 21., OSzK Kt., Levelestár.

97 Bulyovszky Lilla Gyulai Pálhoz, 1884. márc. 21., OSzK Kt., Levelestár.

98 FÁBRI, „*A szép tiltott táj felé*”..., 137.

Összegzés

A kutatás egyik legfontosabb tanulsága, hogy láthatóvá teszi, milyen változatos stratégiákat alkalmaztak, mennyire különböző szerepeket töltöttek be a 19. századi női szerzők, és épp emiatt milyen kevéssé lehet a „nőírók” homogénnek tűnő, a korabeli sajtó által megkonstruált, de elemzési kategóriaként a későbbi szakirodalom által is továbbvitt, egységes csoportjának képzetét fenntartani. A Gyulai-féle diskurzus nem különböztette meg egyértelműen a költőnő és az írónő fogalmát, az előbbit gyakran az utóbbi kategóriájába sorolta. Pedig épp ezekben az években jelent meg az első két olyan antológia, amely a magyar költőnőket külön csoportban mutatta fel. A versírói gyakorlatok vizsgálatából kitűnik, hogy a privát írásgyakorlatok és a nyilvános publikációk között egészen széles és színes skála helyezkedett el. A jelenlegi kutatás elsősorban a publikálatlanul maradt szövegekre koncentrált, és e vizsgálat módszertani következménye, hogy az önálló kötetekkel rendelkező költőnők helyett a versírásnak az egyes életműveken belül betöltött változatos funkciói kerültek előtérbe. Nemcsak azokat a személyeket vizsgáltam, akik a nyilvánosság előtt is költőnőként léptek fel, hanem Bulyovszky Lilla személyében olyan színésznőt is, akinek a versírás egy konkrét érzelmi szituációhoz fűződő, a naplóírás gyakorlatába ágyazott privát íráshasználatot jelentett. A kéziratos nyilvánosság szerepe Malom Lujza esetében figyelhető meg leginkább, akinek kéziratos formában (például ismerősök emlékkönyvében) is terjedtek a versei Kolozsváron. A korszak legelismertebb költőnői közé tartozó Szendrey Júlia, Majthényi Flóra és Wass Otilia esetében a publikálást illetően jelentős szelektálás figyelhető meg. Bár viszonylag sok versük megjelent nyomtatásban, a privát szféra keretei között maradó írásgyakorlatuk is számottevő, főként Szendrey Júlia esetében. A publikáció elmaradásának több oka is lehetett: nemcsak a versek intim témája, vagy a közismert irodalmi normáknak (mely normák a belső nyugtalanságát is őszintén megvalló én helyett az anyaszerepben megjelenő elbeszélőt részesítették előnyben) való megfelelés vágya eredményezhette, hogy adott költemény kéziratban maradt. Szendrey Júlia esetében igen jelentős a hangsúlyosan nemzeti érzelmű, magyar identitást kifejező, politikai tartalmú versek mennyisége is a kiadatlanul hagyott költemények között. Noha Bulyovszky Lillán kívül a többi női szerzőnek nyomtatásban is számos verse megjelent, a privát szféra, a kéziratos kultúra minden esetben más és más közeget biztosított a saját használatra készült versek számára.

A magyarországi női szellemi foglalkozások professzionalizációjának története a 19. század közepén kezdődött, ezért a szakmai identitás vizsgálata több ok miatt is fontos lehet. Egyrészt azért, mivel a női szerzők önreflexióiban meg-

jelenő magabiztosság kulturális pozíciójukat, a nyilvános szférában való mozgásukat is befolyásolhatta, valamint azért is, mert a szakmai öntudat kifejezése több esetben is összekapcsolódott a társadalmi elvárásokra adott reflexiókkal. E tény Bulyovszky Lilla esetében a legfeltűnőbb, aki ironikusan vette tudomásul „rossz honleánnyá” válását, miközben szilárd szakmai öntudat jellemezte. Malom Lujza szintén humorforrássá tette a hozzá érkező anonim leveleket, amelyek írói tevékenységét negatívan minősítve a tradicionálisan női szerepnek tartott gazdasszonykodás keretei közé akarták őt visszaparancsolni. Bár saját tehetségéről nem volt meggyőződve, és az irodalmi élet viszonyaiban is járatlannak érezte magát, a nők íráshoz való joga mellett magabiztosan kiállt. Noha a költőnőknél egységes csoportidentitás nem figyelhető meg, a szakmai közösséghez való tartozás vágya Malom Lujzánál lehangsúlyosabb. Szendrey Júliánál úgyszintén egyszerre figyelhető meg az önálló írói tehetségében való bizonytalanság és a társadalmi elvárásokra adott reflexió. „A nő szerény virág legyen...” kezdetű költeményében egyidőben mutatja be és kérdőjelezi meg a korabeli sajtó által sugallt nőkép létjogosultságát. Eltérő mértékben és más formában, de minden bemutatott nőszerező esetében megfigyelhető a szakmai öntudat, a kulturális tevékenység művelésére adott finom önreflexió.

A szakmai magabiztosságot, valamint a kommunikációs stratégiákat a lakóhely szintén befolyásolhatta. Malom Lujza és Wass Ottília kolozsvári költőnőként jórészt levelezés útján alakított ki igen széles irodalmi kapcsolatrendszert. Emellett a saját házukban folyó szalonélet is olyan kulturális közeget biztosított számukra, amely mind intellektuális eszmecserére, mind kapcsolatépítésre lehetőséget adott. Malom Lujza leveleiben visszatérő elem volt a Pestre való vágyakozás. Az irodalmi életben való részvételének azonban korlátokat szabott, hogy többnyire csak Kolozsvár és Dés között mozoghatott, kommunikációs stratégiái által (intenzív levelezés, személyes kapcsolatok ápolása) mégis elérte, hogy részt vehessen a korabeli kulturális életben. Korai halála után alakuló imázsához azonnal hozzákötötték Liszttel való barátságát, ugyanúgy, ahogyan a Wass Ottília iránti érdeklődés is részint a Kemény-kutatók kíváncsiságából fakadt. Érdeemes tehát a női szerzők privát önreflexióit a sajtóban róluk kialakuló imázs jellemzőivel összehasonlítani, mely nyilvános kép, a hiteles értékelés helyett, gyakran egy híres férfi figurájához kötötte őket.

A mobilitási stratégia komoly hatással bírt a kommunikációs stratégiákra. Meghatározhatta, hogy az egyes női szerzők milyen mértékben támaszkodtak a levelezésre, a szalonéletre, hogyan tudták használni és alakítani kapcsolatrendszerüket. A társasági életben való kiemelkedően aktív részvételre alapozott irodalmi karrier azonban nem feltétlenül volt előnyös, ugyanis a kettő közötti

kölcsönhatás hirtelen bukást is hozhatott. Majthényi Flóra esete jól példázza ezt. Amint botrányos válópere következtében a pesti művészársaságokban való népszerűségét elveszíti, irodalmi pályája is hanyatlásnak indul. Innentől kezdve a kortársak szemében rosszul megválasztott kommunikációs stratégiái (a nyilvánosság bevonása a válóper fordulataiba) határozzák meg mobilitási stratégiáit (külföldre menekülés) is. Bulyovszky Lilla esetében pedig épp fordítva történt: a saját színészi karrier számára előnyösen megválasztott mobilitási stratégia befolyásolta a nacionalista hazai közegben a közönséggel való kommunikációs stratégiák (jótékonykodás, alapítványok létrehozása) nehézkes elfogadtatását.

Az egyéni életpályák kutatása során tehát nem rajzolódnak ki olyan egységes modellek és tipikus viselkedési formák, amelyek a normatív fogalmakra építő sajtószövegek diskurzusait gyakorta jellemzik. Sokkal inkább a változatosságon és az egyediségen van a hangsúly. Éppen ezért lehet gyümölcsöző a kutatás során egy olyan (hasonló kérdésfeltevéseken alapuló) szempontrendszer kialakítása, amely képes érzékeltetni a korabeli lehetőségek sokféleségét, és nem egy homogénnek tekintett csoport tagjaiként állítja egymás mellé a női szerzőket, hiszen az ebbe a kategóriába sorolható egyének – saját választásaiknak, élethelyzetüknek, lakóhelyüknek, identitásuk formálódásának köszönhetően – igen eltérő utakat jártak be. Ez az eljárás azt is lehetővé teszi, hogy az egyéni esetekre épülő mikroelemzések együttesen mutassák meg a kulturális élet változatos jellemzőit. Így a klasszikus dichotómiák (pl. privát és nyilvános szféra) helyett a korszak társadalmi és irodalmi életének szélesebb skálája tárulhat fel.

Egy tudósítónő Brüsszelből

Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége

Bevezetés

Jósika Júlia (szül. Podmaniczky) írónő a 19. századi „nemzeti irodalom leghivatottabb és legszellemdeusabb írónője”,¹ akit „a goethei lelkek osztályába tartozónak”² vélt egy 19. századi kortárs kritikus. A magyar irodalomtörténet-írás leginkább az ifjúsági irodalom és a nőnevelés témakörében alkotott műveiért tartja számon őt.

Jósika Júlia életéről, írói tevékenységéről tudományos igénnyel megírt, összefoglaló munka ismereteink szerint eddig nem készült. Általa írt forrásértékű napló jelen cikk írásáig több évi kutatás során sem került elő. Az egyéb források felkutatása a konfliktusokkal terhelt és több országon átívelő életút, továbbá a Podmaniczky-levéltár jelentős részének elpusztulása miatt nehéz és kitartó kutatómunkát igényel.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után Jósika Júlia férje politikai üldözöttsége okán külföldi emigrációba kényszerült. A tanulmány azt kívánja bizonyítani, hogy az írónő hírtudósításaival az emigrációban a nyugat-európai polgárosodás, mentalitás és kultúraközvetítő publicista szerepét töltötte be, és ebben a műfajban a tudósítónők közt az első közé tartozott. E tanulmányban arra fókuszálok, hogy milyen indítékai voltak az emigrációban az írónővé válásnak. Megélhetési stratégia, hírnév, netán írói küldetéstudat motiválta az

1 FEÖLDI DOBY Antal, *Podmaniczky család* (Budapest: Buschmann F. Könyvnyomdája, 1892), 43.

2 SALAMON Ferenc, „Családélet. Regény két kötetben. Irta Józika [!] Julia”, *Szépirodalmi Figyelő* 2.2., 26. sz. (1862): 402–406, 404.

írást? Jósika Júlia nemcsak szépirodalmi műfajokban alkotott, hanem divat- és hírtudósításokat is írt, a nyugat-európai polgárosodás és modernizáció közvetítője volt. E tevékenysége révén megteremtette önálló írónői karakterét, népszerűségét és hírnevét, ezért a magyar írók közül ő az első professzionális magyar tudósítónő.

Családi háttér, német és magyar protestáns gyökerek

A kortársak által példaképül állított erényes jellem gyökerei Jósika Júlia evangélikus családi neveltetéséből fakadtak. Az evangélikus főnemesi Podmaniczky család a felvilágosodás óta előmozdítója volt a magyar nemzeti műveltség és kultúra kibontakozásának. Podmaniczky Júlia 1813-ban született Pesten.³ Júlia apja a fiatalabb Podmaniczky-ághoz tartozó báró Podmaniczky Károly,⁴ sokoldalúan tájékozott, a korai német romantika meghatározó költőivel és íróival kapcsolatot tartó, a német természettudományok és ismeretek fejlődése iránt nyitott, azt elsajátító, majd a magyarországi viszonyokba átültetni igyekvő, alkotó, cselekvő személyiség volt.⁵ Anyja Jänkendorf-Nostitz Elisa bárónő szász evangélikusként tovább hagyományozta a Nostitz családból örökölt német műveltséget.⁶ A ma-

- 3 Születési adatára vonatkozóan több helyen téves az 1822-es időpont: „Jósika Miklósné, báró Podmaniczky Júlia”, in *Magyar életrajzi lexikon*, főszerk. KENYERES Ágnes, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 1:820; „Jósika Júlia” in *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 2:991. Téves a külföldön hivatkozott 1815-ös és 1822-es születési dátum is lásd: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich: enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben*, Hrsg. von Constant von WURZBACH, 60 Bände (Wien: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski), 1856–1891, 10:270–271; *Das geistige Ungarn: Biographisches Lexikon: Erster Band*, Hrsg. von Oscar von KRÜCKEN und Imre PARLAGI, (Wien–Leipzig: Braumüller, 1918), 233. A helyes születési év és hely: Pest, 1813. ápr. 2. Pesti Evangélikus Egyház Déak téri Egyházközség. Regiszteres Könyv N R-I. 1787–1873, 176. *Német Keresztelési Anyakönyvek, 1789–1819*, 102–103.
- 4 Podmaniczky Károly (1772–1833) bányatanácsos, mineralógus, 1825-től 1833-ig a pesti evangélikus gyülekezet, 1826-tól a dunántúli egyházkerület világi felügyelője.
- 5 Erről bővebben: GURKA Dezső, „Egy magyar bányatanácsos vándorévei: Báró Podmaniczky Károly jénai és freibergi tanulmányútjának kora romantikus konnotációi”, *Magyar Tudomány* 169, 3. sz. (2008): 334–342.
- 6 Jänkendorf-Nostitz Elisa apja Adolf Gottlob von Nostitz számos szegényházat, árvaintézetet, evangélikus iskolát, sajtóorgánumot alapított Szászországban. E cselekvő magatartás áthagyományozódásának ékes bizonyítéka, hogy a Pesti Magyar Színház (később Nemzeti Színház) alapítását a már akkorra megözvegyült Podmaniczky Károlyné sz. Jänkendorf-Nostitz Elisa természetbeli és anyagi erőforrásokkal is támogatta. Továbbá a karácsonyfa állítás szokásának meghonosítását éppúgy neki is tulajdonítja a történettudomány, mint Brunszvik Teréznek.

gyar és német műveltség egyszerre hatott a Podmaniczky-gyermekek szellemi fejlődésére.⁷ Júlia a magyar irodalmi nyelvben és műveltségben való jártasságot kiváló tanítóinak, nevelőinek köszönhette.⁸ A német irodalom és német műveltség elsajátításában anyja, Jänkendorf-Nostitz Elisa családja jelentette a közvetítő közeget.⁹ Júlia anyai nagyapja Gottlob Adolf Ernst von Nostitz szász államminiszter, aki nemcsak a szász kormányban töltött be magas rangú politikai szerepet, de a korai német (szász) romantikus irodalom egyik művelője is volt. Számos német költeményt és regényt írt álneven.¹⁰ Anyai nagynénje szintén szász, német költőnő volt.¹¹

Jósika Júlia egyik leveléből megállapítható, hogy a szépirodalom és a költészet iránti érdeklődése és írói affinitása még Jósika Miklóssal történt megismerkedése előtt predesztinálólág hathatott a később kibontakozó írói, alkotói tevékenységére: „Ich habe immer viel gekritzelt, übersetzt, kleine Novellen u. Gedichte geschrieben, pour m’amuser, sehr unbedeutendes Zeug; allein erst im Jahr 47 angefangen für den Druck zu schreiben.” („Mindig sokat írkáltam-firkáltam, fordítottam, kisebb novellákat és költeményeket írtam, pour m’amuser, [tiszta szórakozásból], igen jelentéktelen dolgokat. Csupán 1847-ben kezdtem el a nyomdák részére az írást.”)¹² A magyar–német kétnyelvűség, a német műveltség hatása pedig későbbi életében, az emigrációban is kamatozó értékkel bírt.

- 7 Podmaniczky Júlia írónő lett, öccse, Podmaniczky Frigyes is írt novellákat, regényeket, de főként közéleti tevékenysége révén vált ismertté. A dualizmus idején az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa.
- 8 Kezdetben Angyalffy Mátyás, később Zsivora György tanította magyar nyelvre. PODMANICZKY Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei: Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887* (Budapest: Helikon Kiadó, 1984), 20.
- 9 Jänkendorf-Nostitz Elisa Drezdában született 1788-ban. Evangelisch-Lutherische Landeskirche Sachsens Regionalkirchenamt Dresden, 1788, lfd. Nr. 40. Kirchenbüchern der Sophienkirche Dresden, 342. 1812-ben kötött házasságot báró özvegy Podmaniczky Károllyal. Uwe FIEDLER, *Gottlob Adolf Ernst von Nostitz und Jänkendorf* (Bischofswerda: Uwe Fiedler, 2016), 16.
- 10 Gottlob Adolf Ernst von Nostitz und Jänkendorf (1765–1836) szász államminiszter Drezdában. Írói álneve: Arthur von Nordstern.
- 11 Klothilde Septimie (1801–1852) szász költőnő Jósika Júlia édesanyjának húga volt. Gottlob Adolf Ernst von Nostitz und Jänkendorf lánya. Forrás: <http://weber-gesamtausgabe.de/de/A002379.html#bs-tab-wegaText> (Látogatás ideje: 2018. jan. 26.)
- 12 HEINLEIN István közl., „B. Jósika Miklósnénak 25 levele”, *Akadémiai Értesítő* 24, 11. füz. (1913): 648–675, XIII. levél, 661. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.)

Az íróői tevékenység kibontakozásának kezdetei

Kilencévi várakozás után¹³ Podmaniczky Júlia és Jósika Miklós 1847-ben kötött házasságot az Aszódi Evangélikus Templomban.¹⁴ A házasságkötést követően Szurdokra, Jósika Miklós erdélyi birtokára költöztek. 1848-ban személyes élettörténetük szorosan kapcsolódott össze a forradalom és szabadságharc történetével.¹⁵ Jósika Miklós előkészítője volt Erdély és Magyarország Uniójának. A szabadságharc kibontakozásakor tagja lett Kossuth Honvédelmi Bizottmányának, majd 1849-ben, a debreceni trónfosztást követően, a kegyelmi törvényszéknek. A világosi fegyverletétel után Haynau katonai bírósága és ítélete elől menekülniük kellett Magyarországról. Álnévre kiállított útlevelekkel jutottak el Lipcsébe, Drezdába, majd Brüsszelbe. Az útlevelek kiállításában nagy segítségükre volt Júlia szászországi rokonsága, anyai nagybátyjai és nagynénjei.¹⁶ A Jósika házaspár hosszú évekre Brüsszelben telepedett le. Politikai üldözötként ekkor kezdődött Jósika Júlia emigrációba kényszerült, megpróbáltatásokkal teli, konfliktusokkal terhelt élete. Íróői tevékenysége is, néhány forradalom előtti cikket leszámítva, az 1848–49-es szabadságharc leverését követően a brüsszeli emigrációban bontakozott ki.¹⁷ Férjhezmenetele

13 Báró Jósika Miklós köztudottan rossz, elhidegült házasságban élt első feleségével, Kállay Erzsébettel. 1839-ban indult válóperük hosszú évekre elhúzódott. A per felgyorsítása végett Jósika Miklós és első felesége, Kállay Erzsébet, áttértek a református vallásra, s így végül 1847-ben törvényesen el tudtak válni. DÉZSI Lajos, *Báró Jósika Miklós (1794–1865)* (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. kiadása, 1916), 193–220.

14 A házasságkötés pontos ideje: 1847. augusztus 25. *Az Aszódi Evangélikus Egyházközség házassági anyakönyve. Vegyes Anyakönyv 1813–1861*, Aszódi Evangélikus Egyházközség Hivatala, Aszód, 89.

15 Erről: JÓSIKA Miklós, *Egy magyar család a forradalom alatt*, 3. kiad., 4 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1897).

16 „Egyideig nejének egy thüringiai rokonánál, Bülow bárónénál vonták meg magukat, azután elhatározták, hogy Brüsszelben telepednek le. Vicomte de Latour közbenjárására gróf Montalembert szerzett számukra »Nicolas Winkler« álnévre kiállított útlevelet. [...] Az útlevelet a közbenjáró úgy kérte kiállíttatni, hogy vele tetszésük szerint akár Párisba, akár Brüsszelbe utazhassanak, de a lipcsei belga consul láttamozása csak Belgiumról szólt, tehát már ekkor (május 7.) elhatározták, hogy Brüsszelbe utaznak s ott telepednek le. Az egy évre szóló útlevél a drezdai francia követség különös jóállására hivatkozik, a mi azt sejteti, hogy nejének rokonsága is közbenjárt az útlevélért, ez a rokonság pedig Drezdában nagy befolyással bírt, mivel Jósikáné nagybátyja Nostitz Eduárd szász miniszter volt.” DÉZSI, *Báró Jósika...*, 286–287.

17 „allein erst im Jahr 47 angefangen für den Druck zu schreiben. Erst uebersetzungen der Novellen und Romane meines Mannes, dann ein deutsch und ungarische geschriebenes Buch – endlich seit 55 fast immer ungarisch. Artikel für Zeitschriften, eine ziemliche Zahl kleinerer und grösserer Novellen, einen Roman Eva, und bin jetzt im Begriif einen zweiten zu beenden, den ich jedoch noch nicht getauft habe.” („Csupán 1847-ben kezdtem el a nyomdák részére az írást. Először a férjem novelláit

után a nyilvánosság előtt publikált írásaiban leánykori neve helyett már férjezett nevét, a Jósikát használta.

Báró Jósika Miklós ellen 1851-ben felségárusági pert indítottak Magyarországon, és távollétében vagyonának, birtokainak teljes elkobzására, majd „in effigie” halálra ítélték.¹⁸

Heckenast Gusztáv és Szilágyi Sándor kérték fel Jósika Miklóst, hogy írjon a *Magyar Hírlap*ba hírtudósításokat, értekezéseket. Az 1851. szeptember 23-án megjelent haditörvényszéki ítéletben foglaltak miatt azonban Magyarországon nem, vagy csak álnéven, esetleg névtelenül jelenhettek meg írásai, művei. Az író ellehetetlenült helyzete miatt apátiába esett. Az emigrációban azonban, jogdíjak és vagyon nélkül, a Jósika házaspár elsődleges megélhetési forrása az írás maradt. Baráti és rokoni kapcsolati hálók segítettek külföldi kiadókhoz eljuttatni a Jósika-regényeket.¹⁹ Jósika Júlia Düringsfeld Idához írt leveleiben gyakran kérte a

és regényeit fordítottam, utána egy magyar és egy német nyelvű könyvet, majd – végezetül 1855 óta szinte csak magyarul írtam; ezek cikkek folyóiratok számára, kisebb nagyobb novellák jelentéktelen számban, egy *Éva* című regény, – és jelenleg az a szándékom, hogy befejezem a másodikikat is, aminek még nem adtam címet.” HEINLEIN, „B. Jósika Miklósnénak...”, XIII. levél, 661. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.)

- 18 Részlet Jósika Miklósról vonatkozó haditörvényszéki ítéletből: „Báró Jósika Miklós erdélyi születésű mintegy 50 éves földbirtokos – ki 1850. január 1-jén felségértési vád folytán nyilvánosan megidézett, de nem jelent meg, – az 1848. október 3-ki legfőbb nyilatkozvány után, mint a forradalmi honvédelmi bizotmány tagja működött, s mint felsőházi tag az országgyűlés törvénytelen tanácskozásában Pesten s Debreczenben parlamenti munkásságot fejtett ki; különösen pedig az 1849. április 14-ki felségértő határozat után, az április 28-ki május 23. 29. s 31-ki üléseken, – egy a lázadó seregek soraiban állott felsőházi tagnak szabadsággal elbocsátása – a Budavára bevételeért adandó jutalom – a sürgetőleg tárgyalatni kívánt adójavaslat – az országgyűlésnek Debreczenből Pestre áttétele, s a forradalmi kormányzó irányában az országgyűlés vezetéseért tanúsítandó méltánylás tárgyában – munkás részt vett. [...] Midőn a vádlottak, kikre az előadott tényállásokban minden egyesnél elősorolt cselekvények törvényesen rájuk bizonyultak, daczára múlt évi márt. 31-én lefolyt idézési határidőnek meg nem jelentek: azért a fölöttük tartott haditörvényszéken egyhangú szavazattal ítéltetett, mikép összesen a felségértési bűn részesei, s ennél fogva az 5. hadicikk az 1849-ki július 1-ji proclamatio szerint vagyonuknak elvétele mellett a lázadás által okozott károk megtérítésére [...] kötel általi halállal büntetendő s nevük a bitófán kiszegzendő.” *Magyar Hírlap*, 1851. szept. 23., 2608–2609.

- 19 Szerdahelyi Ede és Liszt Ferenc 1851-ben felajánlották segítségüket a Jósika-művek franciára fordításában és Párizsban való kiadatásukban: „Igen tisztelt barátunk is az én magasztos tanítóm Liszt F. m. h. 22^{kén} itten megérkezett és azonnal Kegyed levele megérkezése után mulasztatlanul Parisban írni fog. Hogy ezt tehesse szükséges neki tudni (a’ mint is ezt megírtam) valjon a’ Báró véleménye hozzájárul az övéhez, a’ mely szerint Kegyed munkája kiadása legjutányosabban valamely előkelő lapban történhetné meg, szükséges egyszersmind tudnia, ezen munka tárgyát, annak felosztását, kidolgozása modorát, nagyságát, általánosan a hozzá szükségeseket, hogy azonnal sikerrel lépéseket tehesen. Liszt kedves barátunk köztünk – nekem említette, azon esetre ha ezen munka terjedelmére nem vagy, annak fordítását Francziára eő maga megtenné (külömben Kegyed általa rövidben

német írói segítségét is egy-egy művük kiadásához.²⁰ A teljes kapcsolati háló feltérképezése még a jövőbeni kutatás tárgyát képezi.

Lipcsében több Jósika-regényt sikerült kiadatniuk, melyeket Jósika Júlia fordított magyarból németre.²¹ A férjet meglepte, hogy neje milyen könnyedséggel fordította le műveit.²² Talán ez a felismerés erősítette meg abban, hogy nejében ne csak műkedvelő feleséget, de szellemi partnert és munkatársat is lásson. Ily módon rövid időn belül a publicisztikai tevékenység fortélyaiába is bevezette. Jósika Júlia tehát kezdetben műfordítással és kisebb cikkek írásával kezdte el írói tevékenységét.

A sajtó és írói szabadság keretei a neoabszolutizmus időszakában

1849 áprilisában a bécsi kabinet elhatározta, hogy a birodalom határain belül és kívül újjászervezik az államrendőrségi információs hálózatot. A magyar szabadságharc leverése után a külföldön folytatott államrendőrségi tevékenység fő feladata a magyar, olasz és lengyel demokrata emigráció szemmel tartása volt.

meg fog lepetni.)” Szerdahelyi Ede Jósika Miklósnak, idézi: DÉZSI, *Báró Jósika...*, 398–399; Liszt Ferenc Jósika Miklósnak, uo., 399–400.

- 20 „Dass ich jetzt diese Arbeit gern complettiren und so gut es geht, verwerthen möchte, können Sie sich denken; doch sind alle meine Verbindungen mit deutschen Buchhandlungen seit so langer Zeit unterbrochen, dass ich nicht recht weiss, wie ich es anfangen soll um das Buch an den Mann zu bringen ; und das ist es, worin ich mir Ihren gütigen Rath erbitten möchte, wenn Sie es nemlich nicht zu langweilig finden ihn mir zukommen zu lassen.” („Gondolhatja, most mennyire szeretném ezt a munkát kiegészíteni, és amennyire lehetséges, felhasználni, ám minden kapcsolatomban a német könyvkereskedőkkel már hosszú ideje megszakadt. Nem is tudom, mit kezdjek, hogy a könyvet a legmegfelelőbb kezekbe juttassam. Ez az, amiben az ön jósaágos tanácsát kérem, ha nem találja nagyon unalmasnak, hogy nekem elmondja.”) HEINLEIN, „B. Jósika Miklósnénak...”, XIII. levél, 661–662. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.)
- 21 Nicolaus JÓSCHKA, *Stephan Jóschika: Historischer Roman*, Deutsch übertragen von Julie JÓSIKA, 5 Bände (Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1851); [Nicolaus JÓSCHKA], *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes: Authentische Berichte*, 2 Bände (Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1851). A mű címe magyarul: *Egy magyar család a forradalom alatt*. 1862-ig tiltva volt Ausztriában és hazánkban.
- 22 „Mivel Julie-m mindenről részletesen beszámolt neked, úgy hiszem, nem gyönyörködthetlek másval, minthogy Julie-ről írok. Hála Istennek, most jól van, csináltattam neki egy íróállványt, mely igen jól tesz neki, hisz nem kell szinte fölégörnyednie, s ülhet egy magasabb széken is, ami nagy könnyebbséget jelent neki. Mostanában kevesebbet dolgozik – de jobban, mint valaha – bámulatos gyorsasággal a legeslegjobb műfordítótá fejlődött, akit csak ismerek.” Jósika Miklós Podmaniczky Károlyné Elisa Nostitz-Jänkendorfnek, Brüsszel, 1851. márc. 8., in JÓSIKA Miklós, „*Idegen, de szabad hazában*”, összeáll., bev. KOKAS Károly és SZAJBÉLY Mihály (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 589.

A szemmel tartás a valóságban azt jelentette, hogy különböző szervezeti egységek, „főügynökségek”, azaz páholyok, és az alájuk rendelt konfidensek, „független levelezők” kiterjedt spionhálózata naprakész információkat gyűjtött a megfigyeltokról. Brüsszelnek is volt „független levelezője”,²³ Jósika Júlia egyik magánleveléből²⁴ kitűnik, hogy Brüsszelben a Jósika házaspár is a megfigyelték közé tartozott. Jósika Júliát Drezdában még akkor is figyelték, amikor a férje már halott volt.²⁵

A Bach-rendszer a szabad véleménynyilvánítást a sajtórendőrség működtetésével szabályozta. „Az 1852 májusában életbe léptetett sajtórendelet [...] bevezette a képes és írott nyomtatványok utólagos cenzúráját”,²⁶ óvatosságra intette a pénzüket kockáztató kiadókat, és lassította, de nem akadályozta a hírlap és folyóirat-irodalom fellendülését.²⁷

23 DEÁK Ágnes, „Zsandáros és policájós idők”: *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867* (Budapest: Osiris Kiadó, 2015), 124.

24 „Vor kaum 14 Tagen trieb sich ein ähnliches Subject hier heraus das überdies wahrscheinlich nichts mehr und nichts weniger als ein österreichischer Spion war.” („Alig 2 héttel ezelőtt egy hasonló alak kószált erre felé, aki osztrák kém volt, – se több, se kevesebb.”) HEINLEIN, „B. Jósika Miklósnénak...”, I. levél, Brüsszel, 1855. aug. 2., 649. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.)

25 Lásd még ehhez a szász királyi belügyminisztérium részére tett titkosrendőri jelentést: „In gehorsamer Nachgehung der Hohen Verordnung vom 2/5. dieses Monats (1025 II. A.) beeilt sich die ehrerbietigst untergezeichnete Polizei-Direktion dem Königlichen Ministerium des Innern auf den Grund angestellten Erörterungen pflichtschuldigt anzuzeigen, daß sich im hiesigen Stadtpolizeilichen Gebiete außer der Witwe des am 27. Februar 1865 hier verstorbenen ungarischen Flüchtlings Baron Nikolaus von Josika, Baronin Julie von Josika aus Ungarn, früher in Brüssel und seit Mai 1864 in Dresden aufhältlich, Amalienstrasse No 8. 2. Etage wohnhaft und in guten Vermögensverhältnisse lebend, sonstige ungarische Emigranten nicht aufhalten. Dresden, den 28. Juni 1867, Die Polizei-Direktion [aláírás] Schwauss.” („A drezdai Rendőr-Igazgatóság beszámolója a magyar emigránsokról, akik esetleg még Szászországban tartózkodhatnak. A fenti jelű, e hó 2/5-én kelt magas elrendelésnek sürgősen eleget téve, az alázatosan alulírott Rendőr-Igazgatóság a kir. Belügyminisztérium kérésének megfelelően kötelességének tekinti annak jelentését, hogy az itteni városi rendőrséghez tartozó területen más nem tartózkodik, mint a helyben 1865. febr. 27-én elhunyt magyar menekült báró Jósika Miklós özvegye, Jósika Júlia bárónő, aki korábban Brüsszelben, 1864 májusa óta Drezdában tartózkodik. Az Amália utcában, 8. szám alatt, a II. emeleten lakik, és jó anyagi körülmények között él. Más magyar emigráns nem tartózkodik itt. Drezda, 1867. június 28. A Rendőrigazgatóság. Aláírás: Schwauss.”) *Politische Polizei Angelegenheiten – Ausland*, (1856. Dresden.) [A szász belügyminisztérium titkosrendőrség jegyzőkönyve, Drezda, 1856], Drezda, Sächs. Landeshauptarchiv Dresden, Jelzete: 10973. (Rákóczi Katalin fordítása.)

26 RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2015), 74.

27 Az utólagos cenzúra elkobzó tevékenységét bizonyítja a Júlia egyik magánlevelében olvasható részlet. „Im Jahre 51–52 schrieb, oder beendete vielmehr mein Mann einen Roman, den er schon vor der Revolution begonnen hatte, »Franz Rákóczi der zweite«, welcher in Pesth bei Gustav Heckenast erschien jedoch noch ehe er ausgegeben werden konnte, von der Regierung confiscirt wurde. Jetzt

Mindezek említésére azért van szükség, hogy megértsük, hogy a szabadságharc leverése után az utólagos sajtócenzúra megnehezítette a magyar szellemi élet kibontakozását. A Habsburg államhatalom a maga sajátos eszközeivel továbbra is egy ellenőrzött társadalmat működtetett. Jósikáéknak politikai megfigyeltként olyan közéleti, írói magatartást kellett tehát folytatniuk, amely révén a legkisebb látszata sem merült fel a politizálásnak, netán az államrend nyugalalmát megzavaró izgató szellemi befolyásnak. Ezek voltak azok a keretek, valójában korlátok, amelyek közé szorulva a Jósika házaspárnak az emigrációban is alkalmazkodnia kellett a megváltozott hazai szellemi környezethez. A kapcsolatszerzőn keresztül kínálkozó lehetőségeket kellett megragadniuk, hiszen ez egzisztenciális érdekük is volt. Egy elhallgattatott író feleségeként szellemi és egzisztenciális megmaradásukhoz is nélkülözhetetlen lett a profilváltás, a szépíróság mellé a publicisztikai tevékenységet is felvállalták. Ebből a látószögből érthető, hogy Jósika Júlia jól felfogott érdekből politikailag semleges tématerületet, a divat világát választotta.

A divat és a hírtudósító Jósika Júlia

Az 1850-es évek közepétől az irodalmi élet Magyarországon újjászerveződött. A könyvkiadás és lapkiadás igyekezett a megváltozott olvasói igényekhez alkalmazkodni. Az olvasóközönség a könnyűt, a szórakoztatót, a gyorsan elolvashatót kereste. Kedvelté váltak a hetilapokban megjelent folytatásos novellák, beszélyek és cikkek, a hír- és divattudósítások. Az irodalmi élet fogyasztói piacra változott, és ebben a folyamatban az egyik legnagyobb kihívást a megváltozott olvasói igényekhez történő alkalmazkodás – az olvasó, mint lapvásárló tehát fogyasztó megtartása – jelentette.

Ebbe a megváltozott olvasási szokásokkal jellemezhető irodalmi és sajtóéletbe kapcsolódott be Jósika Júlia 1857-től, amikor Vajda János elindította a *Nővilág*

endlich erhielt Heckenast die Erlaubnis ihn auszugeben, was vor Kurzem geschah und er schreibt uns, dass der Roman – obgleich er 6 starke Bände enthält, und folglich 6 Gulden kostet, gut geht, und mit der regsten Theilnahme aufgenommen wird.“ („1851–52-ben a férjem írt, vagy helyesebben befejezett egy regényt, amit már a forradalom előtt elkezdett: II. Rákóczi Ferencről szólt. Pesten Heckenast Gusztáv kinyomtatta, de mielőtt megjelenhetett volna, a kormány elkobozta. Most végre megkapta Heckenast Gusztáv az engedélyt a kiadásra, ami a közelmúltban be is következett. Azt írta nekünk, hogy a regényt, bár 6 vaskos kötetből áll, és 6 forint az ára, jól viszik, és a legélénkebb részvételt fogadják.”) HEINLEIN, „B. Jósika Miklósnénak...”, XIII. levél, 661. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.) Jósika Júlia sorszámozott XIII. levele sérült. A levél keletkezésének idejére a XII. és XIV. levél keltezési idejéből következtethetünk. Feltehetőleg 1862-ben írta, abban az évben, amikor Jósika Miklós *II. Rákóczi Ferencz* című regényét végre kiadhatták és terjeszthették Magyarországon.

című szépirodalmi és divatlapot, és felkérte őt tudósítónak, majd társszerkesztőnek. Jósika Júlia írta a *Brüsszeli levelek* című rovatot, majd *Eredeti divattudósítások* címmel hétről-hétre divat- és hírtudósításokat közölt 1860-ig.²⁸ A divattudósítások mellett modern, a nyugatias polgári életvitellel és mentalitással kapcsolatos értekezéseket is írt,²⁹ 1860 után pedig többnyire novellákat közölt.

Jósika Júlia nevét a *Brüsszeli levelek* című önálló rovat, majd az *Eredeti divattudósítás* szerkesztése tette Magyarországon ismertté, népszerűvé. Rendszerességgel írt háztartási praktikákról, a mértékletes és szerény polgári otthon berendezéséről, a tengerparti strandokon szokásos fürdőruha-viseletről, az egészséges táplálkozás fontosságáról. Ugyanakkor gyakran adott életvezetéssel kapcsolatos útmutatásokat is. Mindezekről egy olyan korszakban tudósított, amikor Magyarországon a turizmus még nem épült ki, a balatoni fürdőzés, mint szórakozási lehetőség még ismeretlen volt.

Cikkeiben finom iróniával suggallja a polgárosodás új értékrendjét, szokásait. A brüsszeli bálokon megjelenő gyorsbűfék étkezési szokásait komparatív módon mutatja be és állítja szembe a magyarországi főúri bálokon szokásban lévő többórás vacsorák reprezentatív szerepét hangsúlyozandó eseményekkel.

28 „Kedves barátném! Felszólításodra, hogy a külföldi, s főleg a párisi legujabb divatról, s minden e közbe vágó találmányok-, szokások- és ujitásokról minél gyakrabban tudósítsalak, e sorokkal felelek. Vajjon sikerülend-e a divatnak, – e leghatalmasabb királynénak, kinek parancsai előtt mindenki meghajol, – hú tolmácsa lenni, minden szeszélyét fejtegetni, minden titkait fölfedezni, csak tapasztalás tanusítandja.

Addig is légy engedékeny szegény barátnéd iránt, ki semmit el nem mulasztand, hogy várakozásodnak megfelelhessen.

És most dologhoz; mert nincs veszteni való időnk. A tél beállt, meleg felsőöltönyről, téli kalapról, játékszinbevaló választékos köpenykéről, s nem sokára báli köntösökről is gondoskodnod kell; tehát kezdjük meg szemlénket a téli felsőöltönyökkel, bundákkal és kalapokkal, mivel ezek a leg-sükségesebbek és legsürgetőbbek.” JÓSIKA Júlia, „Eredeti divattudósítás”, Brüsszel, 1857. jan. 4., *Nővilág* 1, 1. sz. (1857. jan. 8.): 7–8, 7.

29 Tudósítása a gyermekkertekről, vagyis az első köztéri gyermekjátékszóterekről: „Jó hírű családok a város különböző részeiben, kissé szabadabb helyen, tágas kertetek bérlettek ki; ezeket egészen úgy alakították át, a mint az a legcélszerűbb a gyermeksereg szabad mozgására és játékaire, s aztán csekély hónapi díj mellett, használatát átengedik azoknak, kik gyermekeiket dajkáikkal együtt, oda akarják küldeni.

E kertekben egészen otthon találják magokat a gyermekek; futhatnak, játszhatnak, kapálnak, gereblyélnek; a fűvön heverhetnek, szóval oly szabadon és fesztelenül mozoghatnak, mintha falun, szülőik saját kertjében volnának.

[...]

Nagyobb gyermekek számára testgyakorlati eszközök is vannak e kertekben.]

[...]

Vajjon nem lehetne nálunk is – hol a nagyobb városok is még nagyobb szükségében vannak a sétányoknak – és nyilvános kerteknek, – ily *gyermekkerteket* alakítani?” JÓSIKA Júlia, „Gyermekekertek”, *Nővilág* 2, 52. sz. (1858. dec. 26.): 825–826.

Tudósításai a nyugati polgárosodás megnyilvánulási formái voltak, amelyeken keresztül a magyarországi – polgárosodásra nyitott, ugyanakkor a feudális világ értékrendjében szocializálódott – társadalom képviselőinek igyekezett egy új, a modernsége nyitott szemléletet adni. Holisztikus világlátását bizonyító írásai közé tartoztak az ipari forradalom következtében átalakuló Európa, vagy a nagyvárosi urbanizációról szóló tudósításai.³⁰ Szemléletesen mutatta be Párizs vagy Brüsszel közvilágításának kiépülését, a tengeren cikázó Millwall-tengeróriást, a roppant méretű gőzhajót,³¹ vagy az első modern brüsszeli tűzoltóberendezést. Hírtudósításainak célja a hiteles tájékoztatás volt. A *Nővilág* olvasóközönsége, a magyar honleányok így jutottak hétről-hétre a nagyvilág eseményeiről és változásairól szóló információhoz. A második ipari forradalom és urbanizáció következtében átalakult Európa új arculatáról tehát Jósika Júlia tudósította a magyar olvasóközönséget.

Vajda János nem győzött eléggé hálálkodni a nívós és szórakoztató cikkekért, amelyek publicisztikai értéke feltehetően jelentősen növelte a lap olvasóinak számát, és felkeltette az olvasó hölgyeknek a divat és a változások iránti érdeklődését. 1857-ben a lap első négy számát újra kellett nyomtatni, elképzelhető, hogy a lap népszerűségének fellendítéséhez Jósika Júlia divat és egyéb témájú cikkei is hozzájárultak.³²

30 „Mult vasárnap nagy hangverseny volt, az állatkertben (Jardin zoologique) kivilágítással összekötve, s a kissé borongós idő dacára több hatezer embernél gyűlt ott össze. A zene gyönyörű volt, főleg az egyveleg az új operából, a »ploermeli búcsu«-ból kardallal összekötve.

A sokaság dacára síri csend létezett, mihelyt e gyönyörű zenedarab első hangjai hallatszottak; és e sajátos de mesteri zene, a roppant és néma hallgatóság, s a szép, chinai lámpák és gázmécsesek által eszközölt kivilágítás, valóban meglepő és meghatározó egészet képeztek.

De kár, hogy a szép Pest az efféle élvezetekben még oly szegény! Pedig minő könnyen lehetne mindezt kieszközölni, egy kis erős akarattal és kitartással.” JÓSIKA Júlia, „Eredeti divattudósítás”, Brüsszel, 1859. aug. 17., *Nővilág* 3, 35. sz. (1859. aug. 28.): 553–554, 553.

31 „Sokat beszélnek a francia s angol lapok egy roppant gőzhajóról, a mely most nem messze Londontól, a Milwall-i hajógyárban készül.

Oly roppant nagy e hajó, hogy eddig oly tengeri óriásról fogalma sem volt az embernek.

Hosszasága [!] 209 méteres, azaz körülbelül 270 bécsi rőf; és szélessége 25 méteres, mi 32 bécsi rőföt tesz.

[...]

Minden a mi más hajókon emberi kéz által végeztetik, mint például a horgony leeresztése s fölvonása, a hajóhidazat emelése stb., itt gőzerő által történik, mire egy 30 lóerejű gőzgéppel s tíz 10 lóerejű gőzgéppel bír, s azon kívül még két 20 lóerejű gőzgéppel, melyek az archimedi csavar igazítására szükségesek.” JÓSIKA Júlia, „Eredeti divattudósítás”, Brüsszel, 1857. jún. 10., *Nővilág* 1, 23. sz. (1857. jún. 14.): 358–359, 359.

32 „Ötvenes években létesült irodalmi jellegű lapjaink közül – előfizetői számát tekintve – a *Nővilág* dicsekedhet legnagyobb sikerrel. »Egy ideig rendkívüli pártolásnak örvendett – emlékezik Áldor

A sajtótörténet szerint a tudósítás olyan tényközlő műfaj, amelyben a tudósító megfigyelő pozícióban van, kívül áll az eseményen, feladata, hogy rekonstruálja az eseményt és valósághűen továbbítsa a közönség felé. A hírközléshez képest a tudósítás sokkal inkább személyesebb, a tudósító személye hitelesíti az eseményt (közlendőt). A tudósítás az újságok közti verseny kapcsán vált elit sajtóműfajjá, és a 19. századtól vált egyre gyakoribbá. A lényegi különbség a hírközlés és a tudósítás között, hogy a tudósítók az eseményt a hírrel szemben élményszerűen igyekeznek megragadni. A jó tudósító megtalálja a helyes arányokat a tényszerűség és az atmoszféra élményszerűségének közvetítése között.

Jósika Júlia heti rendszerességgel küldött tudósítást a szezonális, párizsi, lyoni női divatról, de ezek mellett nemcsak öltözködéssel kapcsolatos divattudósításokat közölt, hanem előszeretettel tudósított a belga udvari bálokról, az ottani báli viseletről, utcai öltözetéről. Írásai címeit is váltogatta; azok hol *Divattudósítás*, hol pedig *Eredeti divattudósítás* címmel jelentek meg. Ha öltözetéről tudósított, általában havonta küldött képmellékleteket, és ezekhez mellékelte divatkép magyarázatokat. Egész értekezéseket írt egy-egy divattudósításhoz; olykor még Vajda sem értett egy-egy divatműszót, így még szócikk-magyarázatokat is közölt ezekhez. A divatértekezésekben műfajteremtő volt. Hétről-hétre küldte haza az aktuális brüsszeli és párizsi divatviseletről szóló írásait, értekező, képmagyarázó stílusban. Mindig csak egy dologról, szigorú tematikus elosztásban írt: ruhákról, szoknyákról, krinolinról, fürdőruháról, kalapokról, ékszerekről, fejkötőről, hajtűkről. Gyakran küldött szezonális jellegű írásokat: pl. a brüsszeli téli farsangi viseletről vagy a nyári ostendsee-i fürdőruha trendekről. Később nemcsak divatcikkeket írt, hanem a francia és belga főváros urbanizációjáról, a polgári lakáskultúra alakulásáról is tudósított. Lakberendezésről, tapétákról, virágokról, szobadísznövényekről, étkezési és higiéniai szokásokról, esztétikai ízlésről értekezett. Ha éppen nem volt szezonális a ruhadivatnak, akkor olyan új témákról küldött cikkeket, amelyekkel újdonságokat közölhetett. Az újdonságok pedig érdeklődést ébresztettek, növelve a *Nővilág* iránti olvasói keresletet.

Jósika Júlia ugyanakkor sajátos írói, közlői stílust alakított ki. Olvasóit egyes szám második személyben szólította meg, tegező, közvetlen stílusban. „Kedves Barátném!” volt divattudósításainak megszólítása; „Isten veled kedvesem” a búcsúzás, mely elköszönő forma a hazai sajtóban a kor viselkedésnormáit ismerve, meglehetősen szabadelvű és modern szellemiségű volt. A tegező meg-

Imre – annyira, hogy a falusi kisasszonyok minden divatlapról azt hiszik, hogy a 'Nővilág'. «” SZABOLCSI Miklós, főszerk., KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla szerk., *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 437.

szólítás szokatlan, merész írói eljárás volt a sajtóban, akár a polgárosult nyugat vívmányaként is értelmezhetjük. Magánéleti leveleiben, például Düringsfeld Ida német írónővel folytatott bensőséges levelezésében, mindig formális, magázó hangnemben írt. Az újságban a tegező megszólítás közvetlenebbé tette a kommunikációt szerző és olvasó között. Az olvasóban a személyesség érzését keltette, azt a benyomást, hogy ő maga személyesen van megszólítva, neki, és csakis neki közölnek információt.

Tudósításainak másik nívója, a kortárs írók stílusától való megkülönböztető jegye és egyben brüsszeli tudósításainak alapértéke a képekben mesélés, a képszerű tudósítás módszerében rejlett. A közölni szándékozott információ újdonságértékének ő többnyire szemtanúja volt. Úgy írt és tudósított például egy Rotschild kisasszony lakodalmáról, vagy a kivilágított brüsszeli állatkertben tartott esti koncertről, hogy azt „az olvasó átélte” az „olvasó szinte látta azt”, tehát egyszerre hatott az érzelmekre és a képzelőerőre. Az élményszerű tudósítás módszerét alkalmazta, s ezen eljárás bizonyítja írói, publicisztikai kvalitásait, azaz professzionalizmusát. Összehasonlítva a versenytárs lappal, a *Hölgyfutárral* vagy a *Vasárnapi Újság* cikkeivel, e sajtóorgánumok tudósításai általában tényyszerű hírközlések, leíró, elbeszélő stílusban íródott cikkek voltak a nagyvilág eseményeiről, vagy egy-egy külföldi utazásról. Ezzel szemben Jósika Júlia panorámatudósítóként számolt be az éppen aktuális újdonságokról Brüsszelből, és a nagyvilág eseményeiről. Naprakész információkkal szolgált, mert Brüsszelben egyrészt olvasója volt a külföldi hírlapoknak, másrészt pedig többnyire szemtanúja azoknak az eseményeknek, amelyekről írt. Informált és jól értesült volt, és ez az informáltság tette őt a kortárs írók között kivételes helyzetűvé és nagyon vonzóvá, népszerűvé egy olyan korszakban, amikor Magyarország a szabad információáramlástól bizonyos értelemben el volt zárva.

Egy írónői küldetéstudat az olasz egységmozgalom árnyékában

Magyarországon a Bach-korszak, politikailag jogfosztott, és a szabad véleménynyilvánítást tekintve fojtott légkörében, „a szerzőt és az olvasót egyaránt megtanította arra, miként írjon és olvasson »a sorok között«, hogyan fejtse fel könynyedén a szavak és képek másodlagos jelentését.”³³

33 RÉVÉSZ, *Kép, sajtó...*, 74–75. „az abszolutista kormányzat csak a magyar sajtó kordában tartását, de nem a megfojtását tűzte ki célul, »egyes irányzatok elfojtása mellett a magyar sajtóélet egészének fejlődését nem gátolta a Bach-rendszer.«” Uo., 74.

Révész Emese a szavak másodlagos jelentésének lehetőségéről kifejtett gondolatai irányították rá a figyelmet Jósika Júlia 1858 októberétől a *Nővilág*ban megjelenő írásaira. E kéthetente közölt cikkek címének és tartalmi mondanivalójának értelmezésem szerint másodlagos jelentéssel bíró politikai üzenetei voltak, amelyeknek a szerző szándéka szerint elsődleges céljai is lehettek.³⁴

Értelmezésükhöz szükség van a történelmi kontextus megvilágítására. 1859-ben küszöbön állt a szárd–francia–osztrák háború. 1858 októberétől a *Nővilág*ban kéthetente elmaradtak a divattudósítások, és helyettük Jósika Júlia az emberi jellemről, emberi erényekről cikkezett. Ha azonban írásait történelmi kontextusba helyezzük, és feltárjuk a brüsszeli és párizsi emigráció közös célkitűzéseit és tevékenységét, akkor kitapinthatóvá válnak a cikkek másodlagos jelentéstartalmai is. De mi volt a brüsszeli emigráció célja és feladata? Mi és miért volt ebben Jósika Juliának szerepe még a szárd–francia–osztrák háború kirobbanását megelőző évben?

A brüsszeli és párizsi magyar emigráció összehangolt lépéseket, diplomáciai tárgyalásokat folytatott, és szellemi mozgalmat indított egy újabb függetlenségi harc előkészítésére. Elsődleges céljuk az volt, hogy a francia társadalmat informálják és megismertessék a magyarországi 1848–49-es forradalom és szabadságharc célkitűzésével, annak eredményével.³⁵ A francia és a nyugat-európai közvélemény együttérzését kívánták felkelteni a magyarok függetlenségi törekvései iránt. Azt remélték, hogy a franciák III. Napóleont a magyar ügy fegyveres megsegítésére is rábírhatják.³⁶

34 Ezek a „másodlagos jelentéssel bíró” cikkek valójában az emigráció üzenetei voltak a magyar társadalom számára. 1858-ban ugyanis a Kossuth-emigráció tárgyalásokat folytatott Cavour szárd miniszterelnökkel és III. Napóleon francia császárral, hogy a szárd–francia–osztrák háború után Magyarországon is előkészítsenek egy újabb osztrákellenes felkelést francia „támogató egyetértéssel”. Ehhez azonban az „elaltatott” magyar társadalommal is el kellett hitetni, hogy újra képes egy nemzeti felkelésre. Jósika Júlia cikkei ezt az elveszett önbizalmat voltak hivatottak újra erősíteni.

35 „életkérdés... jövőnkre nézve, hogy a francia közvéleményt részünkre megnyerjük az idegen nemzetiségek ellenében.” Ezt Irányi Dániel írta Kossuthnak 1855-ben. Idézi: IRÁNYI Dániel és Charles-Louis CHASSIN, *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*, 2 köt., ford. SZOBOSZLAI Margit, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989), 1:16. Az eredeti kiadás: Daniel IRÁNYI et Charles-Louis CHASSIN, *Histoire politique de la révolution Hongrie 1847–1849*, 2 Vol. (Paris: Pagnerre, Libraire-Éditeur, 1859–1860). A Párizsban élő Irányi Dániel egy francia ellenzéki törtéénsszel, Louise Chassinnel azon dolgozott, hogy még a szárd–osztrák háború kitörése előtt sikerüljön kiadni az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc történetét. Ez a könyvkiadás anyagi gondjai és egyéb okok miatt lassan haladt, és a célokhoz képest megkésve került kiadásra.

36 Kossuthék terve és a franciákkal folytatott tárgyalásaik alapja az volt, hogy a francia haderő egy része 1859-ben jöjjön el az Adriáig, és segítse a magyar nemzeti függetlenedési mozgalom kibontakozását.

Ebbe a szellemi mozgalomba íróként Jósika Júlia is bekapcsolódott. Egyrészt a magyar irodalom reformkori és az 1848–49-es szabadságharc íróinak, szellemi produktumainak évtizednyi összefoglaló történetét írta meg a párizsi *Revue Contemporaine* számára. Nőként e törekvése nagyon bátor emancipált írói küldetésudatról tanúskodik. A magyar írók közül ugyanis nem ismerünk senkit, aki a magyar írói társadalomról és művekről tájékoztatta volna a külföldet.³⁷ Másrészt, a *Nővilág* hasábjain 1858–1859-ben közölt cikkeiben a magyar társadalom szellemi inspirálására, befolyásolására tett kísérletet.

Jósika Júlia 1858 októberétől íródott jellemábrázolással kapcsolatos cikkei valójában a magyar nemzet lelkiállapotának és a magyar társadalom jellemének ábrázolását igazolják. 1858 októberében *Unalom* című cikkével indította a nemzet lelkiállapotának, helyzetének felmérését.³⁸ Valójában az 1848–49-es szabadságharc leverése óta eltelt egy évtized közéletének siralmas állapotát, mintegy annak tükrét állította az olvasók elé. A következő, *Egyenes ut* című cikk³⁹ szerint a legszebb erényes viselkedés az őszinteség, a nemzet kollektív lelkében létező erény. Írása azt is sugallta, hogy hamarosan kínálkozik új lehetőség a neoabszolutista uralom megváltoztatására. Az ezt követő cikkek, az 1858 novemberében közölt *Vidámság*,⁴⁰ majd *Kitartás*⁴¹ címűek mintegy azt kívánták sugallni, hogy lassan bekövetkezik a politikai rendszerváltás előszele, és a Bach-korszak önkényuralmának hamarosan vége lesz. Erre a jövőbe mutató látásmódra azért tehetett szert, mert férjével és az emigráció tagjaival egy szabad államból, egy megváltozott nemzetközi erőterből látta alakulni az egységmozgalmakat, továbbá a nagyhatalmi erőter mozgását.⁴² 1858 decemberében *Társalgás* című cikkében⁴³ kifejtette, hogy a francia *causer* jelentése: beszélgetni, társalogni, véleményt cserélni, vitázni, csevegni. A cikkben tehát burkoltan a társadalom önszerveződésére szólította fel a magyarokat, arra, hogy a társadalmi életben, bálo-

37 A *Revue Contemporaine*-ben közölt írás elemzésétől most eltekintek; ezzel egy későbbi önálló tanulmányban kívánok foglalkozni.

38 JÓSIKA Júlia, „Unalom”, *Nővilág* 2, 42. sz. (1858. okt. 17.): 665–666.

39 JÓSIKA Júlia, „Egyenes ut”, *Nővilág* 2, 44. sz. (1858. okt. 31.): 697–698.

40 JÓSIKA Júlia, „Vidámság”, *Nővilág* 2, 46. sz. (1858. nov. 14.): 730.

41 JÓSIKA Júlia, „Kitartás”, *Nővilág* 2, 48. sz. (1858. nov. 28.): 761–762.

42 Jósika Miklós Genovába Horváth Mihálynak címzett levelében írta: „zöld reményekkel tekintek az osztrák–szárd háború elé... Eljárt a szánk. Tervünk kitudódott. De egy oláh közmondás alkalmazásával: – tacse si face – azaz hallgass és tégy!” A levélben továbbra is kivihetőnek tartotta és óhajtotta tervüket, valamint élesen bírálta azokat a magyar mágnásokat, akik az osztrákok részére magyar ezredeket akartak felszerelni. Jósika Miklós Horváth Mihálynak, Brüsszel, 1859. máj. 12. MTA KIK Kt., Ms. 364/60.

43 JÓSIKA Júlia, „Társalgás”, *Nővilág* 2, 50. sz. (1858. dec. 12.): 792–793.

kon, összejöveleken aktivizálják magukat, hallgassák meg egymás véleményét és formáljanak újakat, egyszóval készüljenek mentálisan nemzeti önállóságuk megeremtésére.

A *Társalgás* másodlagos jelentését alátámaszthatja az a tény is, hogy 1859-től az osztrák hatóságok újra engedélyezték Magyarországon a társasélet egyik legfontosabb fórumát, a bálók megrendezését. Lehetőség nyílt továbbá a Kazinczy-ünnepségsorozat megrendezésére, ahol tömegek jöttek össze, az emberek találkoztak és társalogtak egymással. Ezek együttesen elindítói, mozgatórugói lettek a szellemi és politikai élet pezsdülésének, a közélet aktivizálódásának.

1859 januárjában a *Kedélyesség*,⁴⁴ *Az első lépés*,⁴⁵ majd márciusban a *Lélekerő*⁴⁶ című cikkek voltak hivatottak a nemzet elveszett önbizalmának megerősítésére. A *Lélekerő*nek Júlia eredetileg a *Bátorság* címet adta, de a sajtórendőrség ezt résznek találta, és csak megváltoztatott címmel engedélyezte a megjelenést. Miatta még Vajda Jánosra is büntetést róttak.⁴⁷ 1859 májusában az *Engedelmesség* című vezércikk⁴⁸ vélhetően azt is sugallta, hogy nemcsak egy gyermek tartozik engedelmességgel szülőjének, hanem ugyanígy a nemzet is egy külhonban megalakuló „ellenkormány”, a Magyar Nemzeti Igazgatóság politikai útmutatásainak, irányvonalának.

1859. június 26-án, a solferinói csata az osztrákok vereségével végződött. A *Nővilág* címlapján megjelent *Elcsüggedés* című cikk⁴⁹ már a külhoni emigráció lelki érületéről, csalódottságáról üzent. 1859. július 10-én, a szárd–francia–osztrák háborút lezáró villafrankai fegyverszünetet követően világossá vált, hogy III. Napóleon francia császárnak nem volt érdeke a Habsburg Birodalom további gyengítése, és nem volt szándékában fegyveres erőt küldeni a magyar államhatárokhoz.

Kosáry Domokos egyik tanulmányában kifejtette:

44 JÓSIKA Júlia, „Kedélyesség”, *Nővilág* 3, 2. sz. (1858. jan. 9.): 17–18.

45 JÓSIKA Júlia, „Az első lépés”, *Nővilág* 3, 4. sz. (1858. jan. 23.): 49–50.

46 JÓSIKA Júlia, „Lélekerő”, *Nővilág* 3, 10. sz. (1858. márc. 6.): 145–146.

47 „Sajnálom, hogy igen becses levelére azonnal nem válaszolhattam, fájlalván, hogy csak egy percig is azon hitben voltak Méltóságok, mintha a kérdéses cikkben egyéb okból változtattam volna, s nem azon kényszerűségből, melynek a sajtórendőrség irányába alávetve vagyok. [...]”

»A bátorság« című cikket, mint a Mélt. bárónő minden levelét, csak a revisionál olvastam először. Világos, hogy politikailag ártatlan volt, de mi tudjuk itthon, hogy a sajtórendőrség, kivált egy elterjedt ujságban, és a jelen mozgalmak közt, a rémeket ott is látni képzei, ahol valósággal nincsenek, s mindjárt a sorok közt olvas.” Vajda János Jósika Miklósnak, Pest, 1859. márc. 19. Idézi: DÉZSI, *Báró Jósika...*, 405.

48 JÓSIKA Júlia, „Engedelmesség”, *Nővilág* 3, 18. sz. (1858. máj. 1.): 273–274.

49 JÓSIKA Júlia, „Elcsüggedés”, *Nővilág* 3, 26. sz. (1858. jún. 26.): 401–402.

Sokkal érdekesebb, hogy a győztes, vagyis III. Napóleon miért látta jobbnak megállni. Ha így megint az egészet nézzük, akkor világosabban látszik, hogy a cári intervenció sokat mérlegelt eshetőségének szemszögéből a viszonylag legkedvezőbb időpont egy magyar fait accompli elfogadtatására alighanem 1859 tavaszán volt, az olasz háború megindulásakor, midőn azonban még a hazai mozgalom feléléde előtt vagyunk.⁵⁰

A magyar társadalom 1859 tavaszán egy újabb nemzeti felkelés, mozgalom, esetleg fegyveres harc kirobbantására még felkészületlen állapotban volt. Ez a felkészületlenség nem a nemzet pipogyaságából fakadt, hanem a Bach-kormányzat elnyomó, önkényuralmi kormányzati stratégiájából. Az olasz egységmozgalom kapcsán ezt a felkészületlenséget ismerte fel az emigrációban a Jósika házaspár, és nemzeti elhivatottságból a nemzet felrázására törekedett. Megfigyeltként, cenzúrázottként Jósikáéknak leginkább névtelenül vagy másodlagos üzenettartalmak formájában volt csak lehetősége befolyásolni a magyar közgondolkodást.⁵¹ Jósika Júlia ezekben a hónapokban Brüsszelből kifejtett írói tevékenységével önbizalmat, lelkiert és bátorságot plántált a nemzet szellemi munkálkodásának felélesztésére. Publicisztikái a szavak másodlagos jelentései révén indirekt politizálásnak számítottak egy olyan lapban, amely a tárgyalt időszakban a magyarországi ellenzék egyik fő orgánuma volt. Mindez írói küldetéstudatként, írói tollából származó igazi nóvumként értelmezhető.

A nemzetet felrázó cikksorozatot Jósika Júlia *Remény* című vezércikkével zárta, melyben azt sugallta, hogy a 48-as emigráció továbbra sem adta fel a nemzeti függetlenség megvalósítására irányuló törekvését.⁵²

A szárd–osztrák háború kimenetele, továbbá a francia közvélemény megkésett tájékoztatása a magyar emigráció részéről nem hozta meg a várt politikai eredményt. A solferinói csata után Alexander Bachot menesztették; elbocsátása

50 KOSÁRY Domokos, „Szabadságharc és kiegyezés között: Reflexiók egy témához”, *Történelmi Szemle* 12, 1–2. sz. (1969): 337–344, 340.

51 A Jósika házaspár megfigyelését igazoló abszolutizmus kori titkos jelentések iratai eltűntek, csak az iratokat regisztráló névmutatókönyv regisztrációs számai igazolják az egykor létező iratok létezését. Jósika Júliára vonatkozóan sok esetben fekete tussal voltak áthúzva, eltüntetve az iratszámot. Eszerint több száz irat létezett, de maguk az iratok a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából (MNL OL) szanálás vagy egyéb okok miatt eltűntek. SASHEGYI Oszkár, *Az abszolutizmus kori levéltár: Titkos iratok névmutatókönyve, 1852–1860*, 21 csomó, 18 kötet. Polizei Section D-44-36; D-44-37; D-44-41; D-44-47.

52 „Reméljünk mindig – utolsó lehelletünkig – s legalább egy része e reményeknek bizonyosan teljesül; mert az Isten jó, s nem hagyja el azokat, kik remélni tudnak, s – akarnak.” JÓSIKA Júlia, „Remény”, *Nővilág* 3, 28. sz. (1859. júl. 10.): 439–440, 440.

politikai enyhülést jelentett Magyarországon is. 1860-ban, az októberi diploma kiadása után, az írói tevékenységet sem ellenőrizték már olyan szigorúan, mint korábban; így a Jósika házaspár szabadon írhatott és küldhetett regényeket, publicisztikákat Magyarországra.⁵³

Miközben Jósika Júlia írói tevékenységére – regények, novellák, saját szerkesztésű önálló kiadvány megjelentetése – nézve a kiegyezést megelőző provizórium ideje volt a legtermékenyebb időszak, tudósítói pozíciójából váratlanul kiszorította a *Nővilág* laptulajdonosának újdonsült felesége, Heckenast-Bajza Lenke. Jósika Júlia szembesült a hazai irodalmi életben bekövetkező változásokkal, az átalakult politikai és szakmai kapcsolatrendszerekkel, a hazai írói társadalom megosztottságával, a laptulajdonosok, lapszerkesztők és írók kiélezett versenyével, harcával. Tudósítói munkája megszűntekor egy névtelen cikk jelent meg a *Nővilág*-ban a divat hatalmáról,⁵⁴ amely tökéletesen kifejezte a szabad versenyen alapuló kapitalizmus kibontakozásának zord szellemét, az írók és kiadók függőségi viszonyának kialakulását, melyben a kereslet és kíná-

53 „Meinen Roman habe ich indessen auch beendet, getauft und an Heckenast in Pesth verkauft. Der Titel lautet Családélet (Familienleben). Von Miklos ist indessen auch wieder ein Roman in Hartlebens Verlag erschienen. Er heisst Egy magyar család a forradalom alatt (Eine ungarische Familie während der Revolution), ward bereits 1851 geschrieben und 1852 in Braunschweig gedruckt, gleich darauf aber in Österreich u. Russland bei harter Strafe verboten, so dass er nicht ausgegeben werden konnte. Hartleben hat nun, unter günstiger Auflage von Kheil in Braunschweig erstanden und das Buch ward vom Publicum so günstig aufgenommen, dass Hartleben Miklos so gleich um die Fortsetzung desselben bat – die 4 erschienenen Bände bilden nur die erste Abtheilung – und ihm freistellte zu senden, was er will, er sei bereit das Manuscript um jeden Preis zu erstehen. Miklos hat nun einen Contract auf 1000 francs per Band zu 200 Seiten geschlossen.” („A regényemet is befejeztem közben, címet is találtam neki, és a pesti Heckenastnak eladtam. Címe: *Családélet (Familienleben)*. Miklóstól is megjelent közben Hartleben kiadónál egy regény, amelynek címe: *Egy magyar család a forradalom alatt (Eine ungarische Familie während der Revolution)*, amelyet már 1851-ben megírt, és 1852-ben Braunschweigben nyomdába is adott. Ám utána közvetlenül Ausztriában és Oroszországban is szigorú büntetés kilátásával betiltották, így mégsem jelenhetett meg. Hartleben kedvező példányszámot rendelt meg a braunschweigi Kheiltől, az olvasóközönség pedig oly kedvező fogadtatásban részesítette, hogy Hartleben rögtön megrendelte Miklóstól a folytatását is, mivel az első 4 megjelent kötet csupán az első részt képezi. Szabad kezet kapott, azt küldhet, amit jónak lát, mert kész minden pénzt megadni a kéziratért. Miklós szerződést kötött 200 oldalas kötetekre, darabonként 1000 frankért.”) HEINLEIN, „B. Jósika Miklósnénak...”, XIV. levél, Brüsszel, 1861. jún. 29. 662–663. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.)

54 „A divat ama korlátlan hatalom, mely alkotmányát minden félévben módosítja, vagy a körülményekhez képest egészen át is változtatja, a nélkül, hogy ebbeli módosításait a nép szavazatától tételeznék fel.

Nincs azonban joga, vagy legalább oka ezen önkény miatt panaszkodnia; mert minden önhatásmaskodás mellett is mindenkinek jogai szem előtt tartatnak.” ***, „Eredeti divatjelentés”, Pest, 1860. ápr. 2., *Nővilág* 4, 15. sz. (1860. ápr. 8.): 234.

lat szempontjai határozták meg az irodalmi vállalkozások sikerét, valamint azt a tényt is, hogy a kiadó teljes függőségbe kényszeríthette a lap munkatársait, sőt, még a főszerkesztő számára is ő szabhatta meg a feltételeket. Az újságokban és a női lapokban 1860-tól ismét előtérbe kerültek a nemzeti témák és a magyaros viselet divatja. A megváltozott hazai korszaklemben Jósika Júlia egyrészt túlságosan világpolgári tudósítónőnek számított, másrészt pedig úgy tűnik, hogy a tudósítói pozíció, amelyet betöltött, a hírnévre vágyó fiatal írónők megszerezni kívánt pozíciójává vált. Jósika Júlia már közel járt 50. életéhez, amikor a 21 éves Heckenast-Bajza Lenke pimaszul odavágta neki a *Nővilág* hasábján a következő sorokat:

azonban, ha a gyöngébbek minden pályán tétlen maradnának, csupán azért, mert az elsőekkel nem versenyezhetnek, igen igen sok tér maradna üres, és e tétlenség éppen nem szerénység, sőt hibás büszkeség, káros dacznak volna nevezhető.

Megkísérlem tehát e rovat ideiglenes betöltését, azon kilátással, hogy a szerkesztőség mihamarább nálam avatottabb tollat nyerend e célra, s másfelől azzal bátorítva magamat, hogy feladatom könnyebb elődömenél, mert hiszen magyar nőnek magyar divatról könnyebb s kétségkívül öröndetesebb dolog is írni, mint a bár európaiilag közös, de mégis idegennek mondható ugynevezett párisi divatról.⁵⁵

Befejezés

A kortárs író, Heckenast-Bajza Lenke idézett állítása igazolja leghitelesebben a tanulmány elején állított tézisünket, hogy Magyarországon az első „külföldi” tudósítónő Jósika Júlia volt. Nem akarjuk Bajza Lenke írói kvalitásait, szerepét és tevékenységét az írónők történetiségében alábecsülni, éppen az a mérvadó szempont, hogy a versenyhelyzet az írónők között ekkoriban már kialakulóban volt. Az írói, szerkesztői, kiadói kapcsolatrendszerbe való beágyazottság szoros korrelációban volt a tehetség és szakmai képesség kibontakozásával. „Az irodalom intézményes hátterének kialakulása, a szerzőség különböző formáinak hierarchizálása és az írói szakma presztízsének növekedése” mind az irodalmi „professzionalizáció bizonyítékaként hozhatók fel a 19. század második felében.”⁵⁶

55 „Eredeti divatjelentés”, Pest, 1860. márc. 27., *Nővilág* 4, 14. sz. (1860. ápr. 1.): 218–219, 218.

56 TÖRÖK Zsuzsa, „»Legtermékenyebb összes női íróink között«: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyv-
ipar a 19. század második felében”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–398, 389.

Miután a fentebb említett okok miatt Jósika Júlia divattudósítói tevékenysége abbamaradt, egzisztenciális értelemben a *Nővilág* kiadója, Heckenast Gusztáv és a szerkesztő, Vajda János sem hagyta magára. A *Nővilág* hasábjain jelent meg 1860-tól novelláinak többsége, és önálló szerkesztői kiadványának, az 1861-es *Hölgynaptár*nak is Heckenast volt a kiadója. Heckenast gyakran kért erkölcsi témájú cikkeket Jósika Juliától, melyeket olykor már maga Júlia is unalmasnak vélt,⁵⁷ de a kiadó kérése a kötelezettség erejével bírt.⁵⁸ Ha Jósika Júlia nem lett volna képes a kiadói vagy szerkesztői igényeknek megfelelő minőségben írni, megrendelői és a támogatói mecénások minden bizonnyal távol maradtak volna. Az 1860-as évektől Jósika Júlia új kiadókkal (Hartleben, Lauffer testvérek) és új szerkesztőkkel (Arany János, Vachott Sándorné, Szegfiné Kánya Emília) alakított ki kapcsolatot. Írónői hírnevét és tekintélyét kemény munkával – az emigrációs létből fakadó korlátok közt, de egy szabad országban – önmaga teremtette meg. Ahogy egy magánlevelében említi, emancipált⁵⁹ nőként tekintett önmagára, az emancipációért pedig az emigrációban nagy árat fizetett.

Mi volt ez az ár? A politikai emigráns Jósika feleségeként vállalta az emigrációs lét számkivetettségét. A külhoni életben való újrakezdés ugyanis nem ment áldozatok nélkül. Főnemesi származása ellenére polgári foglalkozást folytatott: írt, szerkesztett és brüsszeli csipkével kereskedett. Az arisztokrata lét biztonságát mellőzve a Jósika házaspárnak az idegen környezetben új otthont kellett teremtenie; tíz év alatt saját tulajdonú házat építettek Brüsszelben. Ehhez Jósika Júlia jelleme, önbizalma, haza- és hitvestársi szeretete kellett. 1864-ben Jósika Miklós megromlott egészségi állapota miatt brüsszeli otthonukat és egzisztenciájukat végérvényesen fel kellett adniuk, és Drezdában telepedtek le. 1865-ben, amikor

57 „Von mir befinden sich drei Bände Novellen im Drucke, und ein moralpredigendes Handbuch für die weibliche Jugend in zwei Bänden, beides bei Heckenast in Pesth, und letzteres auf Verlangen des Verlegers geschrieben, da die liebe Moral mich, wie Sie wissen, bedeutend langweilt.” („Tőlem három novelláskötet van nyomdában és egy erkölcsprédikációs kézikönyv a női ifjúság részére két kötetben, mindkettő Heckenastnál, Pesten. Ez utóbbit a kiadó kérésére írtam, mert a »kedves erkölcs« – ahogy Ön is tudja, – nagyon untat.”) HEINLEIN, „B. Jósika Miklósnénak...”, XVIII. levél, Brüsszel, 1862. okt. 5., 667. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.)

58 „A kiadóval való sikeres együttműködés záloga épp az volt, hogy mesterembernek kellett lenni, olyan mesterembernek, aki bármely körülmény között teljesíteni tudja a tőle a szerződésben elvárt feltételeket.” TÖRÖK, „»Legtermékenyebb...«”, 393.

59 „ich bin herzlich froh diesem Gängelbände entwachsen zu sein, wenn die Emancipation auch viel gekostet hat.” („Szívből örülök, hogy kinőttem ezt a pórázt, ha az emancipáció sokba is került nekem.”) HEINLEIN, „B. Jósika Miklósnénak...”, X. levél, Brüsszel, 1860. márc. 26., 58. (Saját fordításom. – Sz. Z. M.)

Jósika Miklós elhunyt, Jósika Júlia 52. évében járt. Az írónők új generációja lépett színre, ő fokozatosan mérsékelte írói tevékenységét, és visszavonult a közéleti és írói szerepvállalástól.

A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után

Wohl Stefánia esete a *The Scotsman*el*

Az írói és írónői életpályák 19. századi alakulásában a század folyamán differenciálódó sajtóközeg meghatározó szereppel bírt. A sokféle, változatos, különféle olvasói rétegeket megcélzó sajtóorgánium, valamint az írástudók számának megnövekedése a korábbi évszázadokhoz képest jóval több íráshasználó megjelenését tette lehetővé, és az írói szakma professzionalizációjához is jelentős mértékben járult hozzá. A 19. századi írónők, akárcsak a férfírók, számos korabeli sajtóorgániumnak voltak munkatársai, műveik kötetben való megjelentetését szinte minden esetben több sajtópublikáció előzte meg. Az írónői életpálya 19. századi vitatott megítélése miatt viszont a női szerzők nem mindig vállalták nyilvánosan az írói szereplést, és könnyen alkalmazkodtak a sajtópublikációk korabeli konvenciójához, az anonim publikáláshoz. Következésképpen, számos írásuk névtelenül, álnéven, vagy csupán keresztnévük feltüntetésével jelent meg a korabeli lapokban. Megannyi, a 19. századi sajtóban közölt szöveg tehát feltáratlan mind a mai napig, a feltáratlanságot pedig a névtelenség és a szerzői attribúció kérdése még bonyolultabbá teszi.

Míg azonban Nyugat-Európában és Amerikában a női írás kutatásának már több évtizedes komoly hagyománya van, Magyarországon, noha az utóbbi években igencsak megélénkült az érdeklődés a nők által létrehozott változatos szövegkorpusz értelmezése iránt, aligha beszélhetünk erről. Tőlünk nyugatabbra a női írás kutatásának már az 1960–1970-es évektől kezdődően változatos elméleti és módszertani irányvonalai alakultak ki, s azóta már a feminista irodalom-

* A tanulmány megírását a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj tette lehetővé.

tudomány ideológiaközpontú vonulatának kritikája és továbbgondolása is megtörtént, és a legújabb irányzatok a társadalmi-kulturális kontextus feltárásával együtt kívánják megérteni a női írást.¹ Nálunk viszont e komoly elméleti-módszertani alapozás elmaradt. Abból tehát, ami nyugaton több évtizedes kutatás-módszertan eredményeként született meg, hozzánk a kilencvenes évek elején ért el rendszertelenül és voltaképpen komoly elméleti-módszertani reflexió nélkül egyfajta, a női írást övező érdeklődés.² Természetesen kivételek e tekintetben is említhetők: Fábri Anna társadalom- és mentalitástörténeti szempontokat érvényesítő írásainak és összefoglaló monográfiájának³ kétségtelen hatása mai napig meghatározó módon érezhető a 19. századi női írással kapcsolatos kérdésfelvetéseinkben.

Mindezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy láthatóvá váljon, az a módszertani probléma, amellyel a női írás magyarországi kutatásának is kényszerűen szembe kell néznie manapság, nyugaton korábbi évtizedek jól kidolgozott kutatómódszertanára épült rá, voltaképpen azokból fejlődött ki szervesen. Nálunk viszont a digitális fordulattal beköszöntött új kihívások sem korábbi elméleti-módszertani alapokra, sem pedig meglévő intézményi háttérre nem tudnak épülni. Hogy a tanulmány fókuszához közeli példát említsek, míg Amerikában és Nyugat-Európában a 19. századi női írás kutatása már az 1960-as évek végétől kezdve szorosan kapcsolódott össze az időszaki kiadványok vizsgálatával, az 1990-es évektől pedig e kutatási irányvonal (*periodical studies*) egyik jelentős irányzatává nőtte ki magát, hogy a 2010-es évektől a digitális fordulat hozta új kihívásokkal nézhessen szembe, Magyarországon mindez nem így történt. Miközben tehát a hazai nőtörténeti kutatásoknak nincs a nyugatiakhoz hasonló strukturált és differenciált gyakorlata, és egyfajta hagyományáról is csak az 1990-es évektől beszélhetünk, aközben a digitális fordulat nálunk is beköszöntött, és újfajta kihívások elé állított. Nekünk menet közben kell tudatosítanunk a digitalizációt megelőző elméleti-módszertani irányzatok sokféleségét, miközben a digitális fordulat hozta új kihívásokkal és lehetőségekkel is szükségszerűen szembe kell néznünk.

- 1 E továbbgondolás jegyében született meg az egyetemi oktatási segédanyagként is készülő *Cambridge Companion* sorozatnak a viktoriánus női írásra fókuszáló kötete: Linda H. PETERSON, ed., *The Cambridge Companion to Victorian Women's Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
- 2 A feminista irodalomtudomány helyzetéről Magyarországon: KÁDÁR Judit, „Miért nincs, ha van”, *Beszélő* 8, 11. sz. (2003): 100–107; HORVÁTH Györgyi, „Miért elég, és miért nem? Feminista irodalomtudomány Magyarországon”, *BUKSZ* 16, 4. sz. (2004): 345–358.
- 3 FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996.)

Jelen írás e bonyolult helyzetet egyetlen, Wohl Stefánia esetére fókuszáló esettanulmányon keresztül kívánja illusztrálni. A Wohl-nővéreket a 19. századi irodalmi és művészeti értelmiség tagjai jól ismerték. Irodalmi szalont tartottak fenn, ahol a korabeli társasági élet vezető alakjai (írók, költők, zenészek, festőművészek, politikusok) rendszeresen megfordultak.⁴ Wohl Janka és Stefánia mindemellett három évtizeden keresztül szerkesztette a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* című lapot. Azon kevés 19. századi író- és szerkesztőnők közé tartoztak, akik nagyon tudatosan tekintettek pályájukra önálló egzisztenciájuk megteremtésének egyetlen lehetséges útjaként.⁵ Ennek megfelelően korán felismerték a főként a 19. század második felétől különös expanziónak induló és a különféle olvasói rétegek igényeinek megfelelően differenciálódó sajtóközegben rejlő lehetőségeket. Költeményeik, elbeszéléseik, divatcikkeik és különféle sajtóműfajokban írt szövegeik folyamatosan jelen voltak a korabeli sajtóorgánumok hasábjain, a lapszerkesztés pedig megélhetésük legfőbb biztosítója volt. A Wohl-nővérek ráadásul azon kevés 19. századi magyar írónő közé tartoztak, akik idegen nyelveken (németül, angolul, franciául) is jól beszéltek és írtak, tehát külföldi kiadóknál és külhoni lapokban is publikáltak. Stefánia például több éven keresztül volt a skóciai *The Scotsman* című újság külföldi tudósítója, mely tevékenységéről mindeddig nem rendelkezünk bővebb információval. Tanulmányom első felében arra a kérdésre kívánok válaszolni, hogy Wohl Stefánia hogyan és milyen mértékben, mely írásaival volt jelen az angol nyelvű sajtóban. Stefániának a *The Scotsman*-ben megjelent írásai és ezek felkutatásának története ugyanakkor olyan módszertani kérdéseket is felvet, amelyek a női írás kutatásának a digitális fordulat utáni, 21. századi történetében immár Magyarországon is megkerülhetetlenek.⁶ A tanulmány második felében e módszertani problémákra fókuszálok.

4 Szalonjukról: BORBÍRÓ Fanni, »«Csevegés, zene és egy csésze tea»: A Wohl-nővérek a pesti társaséletben», *Budapesti Negyed* 12, 4. sz. (2004): 350–376; MÉSZÁROS Zsolt, *Wohl-nővérek munkássága: irodalom, sajtó, szalon*, PhD-értekezés, kézirat (Budapest, 2016), 161–187.

5 Pályafutásukról lásd tanulmányomat: TÖRÖK Zsuzsa, »A Wohl-nővérek emancipációja. Társadalomtörténeti megközelítés hosszsmetszetben», *Aetas* 30, 1. sz. (2015): 87–115.

6 E tekintetben számomra inspiratív írás: Alexis EASLEY, »Chance Encounters, Rediscovery, and Loss: Researching Victorian Women Journalists in the Digital Age», *Victorian Periodicals Review* 49, No. 4 (2016 Winter): 694–717.

Life at Pesth. *Wohl Stefánia* cikkei a *The Scotsman*ben

Annak a ténynek a népszerűsítését, hogy Wohl Stefánia külföldi lapoknak, köztük az edinburgh-i *The Scotsman*nek is dolgozott, a világért sem mulasztották volna el a Wohl-nővérek. Saját lapjukban, a *Magyar Bazár mint a Nők Munkakörében* és a korszak más sajtóorgánumaiban is gyakran közöltek rövid híradásokat külföldi publikációikról, vagy munkáik külföldi fogadtatásáról. Következésképp, nemzetközi kapcsolataikról és különböző idegen folyóiratokban és újságokban megjelent írásaikról voltaképpen ezek a híradások szolgáltatták mindezülig az egyetlen információt. A *Fővárosi Lapok* 1881-es évfolyama például így tudósított a Wohl-nővéreknek a magyar nőipari kiállítás bemutatásáról szóló, külföldi lapokban megjelent írásairól:

Külföldi hírek. A „Scotsman” című tekintélyes skótsországi lap két hosszú cikket közölt a magyar nőiparkkiállításról, Wohl Stefánia, ismert írónőnknek, ama lap rendezőleveléjének tollából; a „Queen” című udvari lap képeket is közöl a tárlatról, a berlini „Bazár”-ban pedig Wohl Janka kisasszony ismerteti a kiállítást.⁷

Wohl Stefániának a *The Scotsman*nel való kapcsolatát 1889-ben bekövetkezett halálakor a róla készült nekrológok is kiemelték. A *Vasárnapi Újság*ban megjelent búcsúztató erre vonatkozó sorai:

Wohl Stefánia, nővérével, a szintén irodalmi nevű Jankával együtt, a kiváló műveltségű magyar nők közé tartozott. Több európai nyelvet nemcsak beszélt, hanem választékosan írta is. Több külföldi lapnak és folyóiratnak volt a munkatársa, így az Edinburghban megjelenő „Scotchman”-nek, a francia „Revue Internationale”-nak s több német szépirodalmi és kritikai lapnak.⁸

Valóban, a Wohl-nővérek, Janka és Stephanie, nemcsak jól birtokolták a német, a francia és az angol nyelvet, hanem olvasmányaik, fordításaik, utazásaik és dívatlapszerkesztői tevékenységük révén folyamatos kapcsolatban voltak idegen kultúrákkal. Azon kevés 19. századi írónő közé tartoztak tehát, akik a magyar-brit kapcsolatok mediálásában is jelentős szerepet töltöttek be.

Annak ellenére azonban, hogy a korabeli laphíradások, Wohl Stefánia nekrológja, majd az ezek nyomán készült életrajzi ismertetőik mind említést tettek

7 *Fővárosi Lapok*, 1881. okt. 4., 1334.

8 „Wohl Stefánia († 1889. okt. 14.)”, *Vasárnapi Újság* 36, 44. sz. (1889. nov. 3.): 718.

külföldi összeköttetéseikről és Wohl Stefániának a *The Scotsman*nal való együttműködéséről, a skót újsággal való kapcsolatáról további konkrét információval mindeddig nem rendelkezünk. Nem lehetett tudni, hogy Stefánia hogyan került érintkezésbe a lappal, életének mely szakaszában volt annak munkatársa, hány cikket közölt az újságban, és írásai miről szóltak.

Mivel a *The Scotsman* évfolyamai Magyarországon nem érhetőek el, a Skóciába való kiutazás lehetőségét a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj tette lehetővé. A kutatásra tehát részben a Glasgow-i Egyetemi Könyvtárban (University of Glasgow Library), részben pedig az edinburgh-i Skót Nemzeti Könyvtárban (National Library of Scotland) került sor.

Az 1817-ben hetilapként induló, majd 1855-től napilapként funkcionáló *The Scotsman* 19. századi évfolyamai digitális másolatban kutathatók, melyekhez a ProQuest multidiszciplináris adatbázisán keresztül lehetséges a hozzáférés.⁹ A ProQuest adatbázisokat gyűjt egybe egy széleskörű, változatos adatbázis-gyűjtemény létrehozása céljából. Több millió publikációhoz biztosít hozzáférést a bölcsészet-, társadalom-, közgazdaság- és természettudomány, az egészségügy és orvostudomány, a pedagógia, az előadó- és képzőművészet, a vallás és üzleti ismeretek területeiről. A gyűjtemény több ezer tudományos folyóiratot, újságot, magazint, disszertációt, műhelytanulmányt, iparági, céges és piaci jelentést tartalmaz. Az ösztöndíj elkezdésének időpontjában magyarországi intézmények még nem rendelkeztek az adatbázis-gyűjteményre való előfizetéssel. 2017–2018-ban több könyvtár is hirdetett meg próbahozzáférést a ProQuest egyes adatbázisaihoz; pillanatnyilag az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtári Szolgálatja és a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpontja rendelkezik széles körű, a ProQuest több adatbázisát is elérhetővé tevő előfizetéssel, illetve egyre több könyvtár hirdet továbbra is próbahozzáférést konzorciumi és egyéb tartalmak kipróbálására.

A ProQuest biztosít tehát hozzáférést a *British Periodicals* (*Brit periodikák*) című adatbázishoz is,¹⁰ melyben a *The Scotsman* digitális változata is kutatható. A *British Periodicals* 17. és 21. század közötti időszak kiadványokat tesz elérhetővé online. A periodikák nem évfolyamaik és lapszámaik szerint strukturálódnak az adatbázisban, hanem több száz sajtóorgánium közel ötmillió facsimile oldala hívható le kereséssel az állományból. A találatok a cikkek típusa, a periodika címe, a megjelenés időintervalluma, illetve kulcsszavas kereséssel szűrhetők, és PDF vagy JPG formátumban tölthetők le.

9 https://www.proquest.com/products-services/ProQuest_Central.html

10 <https://www.proquest.com/products-services/british-periodicals.html>

Mivel tehát az adatbázisba felvitt hatalmas anyagmennyiség nem a periodikák évfolyamai és számai szerint strukturálódik, a kutatás módja a nyomtatott újság vagy a mikrofilmmásolat megkívánta eljárás szerint kivitelezhetetlen. Az adatbázis egyszerűen nem nyújt lehetőséget arra, hogy adott periodika évfolyamainak egyes számai lineárisan átnézhetők legyenek. Az egyetlen lehetséges eljárás a kulcsszavas keresés, amely szerencsés esetben olyan oldaltalálatokhoz vezet, amelyek a lap adott évfolyamának megfelelő számából lehozzák a keresett cikket, esetünkben Wohl Stefánia a *The Scotsman*nek küldött írásait. A 'Wohl Stefania', a 'Stephanie Wohl', illetve a 'Wohl Stephanie' keresőszavak azonban nem hoztak a *The Scotsman*re vonatkozó találatot. Az adatbázis csak azt a három virágregét listázta ki, amelyet Stefánia még 1873-ban publikált a *Good Words* című lapban.¹¹

Tudvalevő azonban, hogy az anonim publikálás elterjedt gyakorlat volt a 19. századi periodikákban, ha tehát Wohl Stefánia névtelenül jelentette meg írásait a skót lapban, olyan keresőszavakra volt szükség, amelyek lehetővé tették az általa beküldött cikkek listázását. Kiindulópontnak a korábban idézett és a *Fővárosi Lapok*ban megjelent híradás adta magát, mely szerint Stefánia az 1881-es nőipari kiállításról küldött tudósítást a *The Scotsman*nek. Az 'exhibition', 'domestic industry', 'needlework', 'Buda-Pest' kereső kifejezések aztán azonnali találatot is hoztak. Valóban, a *The Scotsman* 1881-es évfolyamának szeptember 16-ai száma részletes ismertetést közölt a budapesti országos nőipari kiállításról,¹² mely beszámoló az újság szeptember 27-ei számában folytatódott.¹³ A közleményből az is kiderült, hogy Wohl Stefánia csakugyan névtelenül, csupán 'Egy magyarországi tudósítótól' (From a Hungarian correspondent) jelzéssel jelentette meg írásait a skót lapban. A továbbiakban tehát a 'Hungarian correspondent' keresőszó használatával nyertem ki az összes, általa írt cikket az adatbázisból.

E munkamódszer ellenben rendkívüli módon gyorsította fel a kutatás menetét. Míg a nyomtatott újság vagy a mikrofilmes másolat évfolyamainak lineáris átböngészése több hetes, sőt hónapos munkát vett volna igénybe, a kulcssza-

11 Stephanie WOHL, „Flower Legends. I. Dreaming Flowers”, *Good Words* 14, (December, 1873): 489–490; Stephanie WOHL, „Flower Legends. II. Daisy”, *uo.*, 543–544; Stephanie WOHL, „More Hungarian Legends. I. Birdies, Whither Are You Flying?”, *uo.*, 630–632. Wohl Stefániának a szintén Skóciában, Edinburgh-ban kiadott *Good Words* című havilappal való kapcsolata további kutatás tárgya.

12 „Exhibition of the Ladies Domestic Industry and Art Needlework at Buda-Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, September 16, 1881, 3.

13 „The Exhibition of the Ladies Domestic Industry and Art Needlework at Buda-Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, September 27, 1881, 3.

vakkal való keresés voltaképpen néhány órán belül lehetővé tette Wohl Stefánia összes írásának listázását. Kiderült, hogy Stefánia 1875 végétől 1881 végéig, tehát hat éven keresztül valóban rendszeresen küldött tudósításokat a skót lapnak: 1875-ben egy,¹⁴ 1876-ban nyolc,¹⁵ 1877-ben öt,¹⁶ 1878-ban hét,¹⁷ 1879-ben négy,¹⁸ 1880-ban egy,¹⁹ 1881-ben pedig hat cikket²⁰ közölt a *The Scotsman*-ben. A harminckét írás fele, tehát tizenhat *Life at Pesth* (*Pesti élet*) címmel jelent meg. E cikkek főként a budapesti társasági életéről informálták a skót olvasókat: jelentős közéleti, politikai személyiségekről, arisztokratákról, társasági eseményekről, kiállításokról, koncertekről, színházi és operaelőadásokról. A *Life at Pesth* sorozat mellett a tizenhat fennmaradó írás mindenike más-más címet

14 „Life at Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, November 17, 1875, 5.

15 „Life at Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, February 8, 1876, 3; „The Funeral of Francis Deak (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, February 10, 1876, 3; „The Inundations in Hungary (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, March 8, 1876, 9; „Life at Pesth. (By an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, April 6, 1876, 2–3; „Life at Pesth (By an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, May 11, 1876, 2; „The Greatest Protestant Preacher of Hungary (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, September 15, 1876, 3; „International Congress at Buda-Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, September 29, 1876, 3; „Life at Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, November 22, 1876, 6.

16 „Life at Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, February 26, 1877, 2; „Life at Pesth (From our own Correspondent)”, *The Scotsman*, April 16, 1877, 3; „Turks and Hungarians (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, May 31, 1877, 5; „Life at Pesth (From Our Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, November 10, 1877, 8; „Hungarian Art (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, December 1, 1877, 8.

17 „Life at Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, February 20, 1878, 8; „Life at Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, April 20, 1878, 7; „A Danubian Watering-Place (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, June 20, 1878, 5; „The Hungarian Highland (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, September 3, 1878, 3; „Life at Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, September 26, 1878, 3; „Life at Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, October 31, 1878, 6; „Hungarian Vintage Customs (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, November 16, 1878, 8.

18 „Life at Pesth (From an Occasional Correspondent)”, *The Scotsman*, February 11, 1879, 3; „Life at Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, May 1, 1879, 6; „A Hungarian Agricultural and Industrial Exhibition (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, July 8, 1879, 2; „Life at Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, December 24, 1879, 9.

19 „Life at Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, June 8, 1880, 2.

20 „Franz Liszt at Buda-Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, February 24, 1881, 2; „A Hungarian Seaport (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, March 24, 1881, 3; „Hungarian Art and Artists (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, May 7, 1881, 7; „The Prince of Wales at Buda-Pesth (From a Hungarian Correspondent)”, *The Scotsman*, May 26, 1881, 2; „Exhibition of the Ladies Domestic Industry...”, „The Exhibition of the Ladies Domestic Industry...”

kapott a lapban, de ezek a szövegek is hasonló budapesti vagy magyarországi jelentős társadalmi, politikai eseményekről szólnak. Wohl Stefánia többek között Deák Ferenc temetéséről (1876), Székács József evangélikus lelkész haláláról (1876), budapesti kongresszusokról, magyar népművészeti termékekről és iparkiallításokról, az 1876-os magyarországi árvizekről, Liszt Ferenc és a walesi herceg (később, 1901–1910 között VII. Eduárd brit király) budapesti látogatásáról tudósította a skót lapot.

Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy ha a cikkeket névtelenül, csupán 'Egy magyarországi tudósítótól' jelöléssel közölte a skót újság, és semmilyen konkrétum nem utal Wohl Stefánia szerzőségére, vajon ténylegesen ő maga írta-e őket. A budapesti társasági élet, a nőipar, mint ahogy Liszt Ferenc személye is a Wohl-nővérek visszatérő témái közé tartoztak, és a szövegek stiláris sajátosságai is utalhattak Stefánia szerzőségére, ám e jellegzetességek a szerzőséget igazoló konkrét filológiai bizonyítékot még nem nyújtottak.

Az edinburgh-i Skót Nemzeti Könyvtár Különgyűjteményi Osztálya azonban az Acc.11812 jelzet alatt őrzi a *The Scotsman* című lap levéltári anyagából az intézménybe került tételeket.²¹ E tételegyüttes része többek között az, a több kéziratos kötetből álló forráscsoport, amelyet az újság szerkesztőségében *Contributors' Day Books* (Közreműködők napi jegyzéke) címmel neveztek el. E forráscsoport az 1872–1953-as periódusra terjed ki, és több vaskos kéziratos kötetben napi rendszerességgel, táblázatos formában vezetve rögzíti a *The Scotsman*-ben megjelent cikkek címét, közlésük idejét és az írás szerzőjének (vezeték)nevét. Az 1872–1881-es időintervallumot magába foglaló kötet²² segítségével sikerült tehát azonosítani Wohl Stephanie összes, a *The Scotsman*-ban 1875 és 1881 között megjelent írását. Ebben a kódex méretű kéziratos kötetben a listázott cikkek dátumai alapján megtalálhatók az újságban megjelent szövegek, legtöbb esetben azonban nem a lapban megjelent címmel, hanem *Letter from Pesth/Buda Pesth* (Pesti/Budapesti levél) megjegyzéssel. A táblázatos nyilvántartás egy következő oszlopa pedig a cikkek szerzőinek nevét tünteti fel, esetünkben a Wohl, vagy helyenként S. Wohl nevet.²³ E kéziratos kötet azonban más

21 <https://www.nls.uk/catalogues/online/cnmi/inventories/acc11812.pdf>

22 *The Scotsman. Business Records* (Üzleti iratok) 106, National Library of Scotland (Skót Nemzeti Könyvtár), Acc.11812.

23 Az angolszász sajtótörténeti kutatásokban hasonló szerzői attribúciós kutatásokat a viktoriánus kor vezető hetilapjával, a *The Athenaeum*-mal kapcsolatosan végeztek. Tudvalevő, hogy a *The Athenaeum*-ban közölt recenziók és kritikák is, a korabeli konvenciókhoz híven, névtelenül jelentek meg a lapban. A londoni City University könyvtárában azonban fennmaradtak a lap eredeti, szerkesztők által megjelölt példányai, melyekbe a recenziók és kritikák mellé a szerkesztők kézzel odaírták szerzőjük ve-

meglepetéseket is tartalmazott, pontosabban annak a személynek a kilétére is fényt derített, aki feltételezhetően a közvetítő szerepét játszotta Wohl Stefánia és a skót lap szerkesztősége között.

Az időrendben első, tehát 1875. november 17-én közölt cikk szerzői oszlopában ugyanis nem a Wohl név, hanem egy bizonyos 'Geo. Lichtenstein' neve olvasható. Hasonló módon, az időrendben második, 1876. február 8-án megjelent írás mellett szintén a Lichtenstein név látható, ezúttal áthúzva, és fölé írva a Wohl vezetéknev. Nem valószínű, hogy a Budapestről küldött levélsorozatot a Lichtenstein nevű szerző kezdte volna el, és adta át később folytatásra Wohl Stefániának. Inkább az gyanítható, hogy az első, esetleg második cikket Stefánia először neki küldte el, és Lichtenstein továbbította a *The Scostman* szerkesztőségének. Ezért a szerkesztőség munkatársa, aki a *Közreműködők napi jegyzékét* vezette, tévesen a beküldő nevét jegyezte fel a nyilvántartásba, a második cikknél azonban már rájött, hogy beküldő és cikkíró nem azonos személyek. Mindenesetre a harmadik, 1876. február 10-én közölt szövegtől kezdődően a nyilvántartásban mindenhol a Wohl név jelenik meg. Az is feltételezhető, hogy az első cikkek megjelenése után Stefániának már nem volt szüksége Lichtenstein közbenjárására, és ő maga küldte közvetítő nélkül a szerkesztőségnek írásait.

A *Közreműködők napi jegyzékében* a Geo. Lichtensteinként rövidített személy számomra ismeretlen volt, ezért azonosítását a Google keresővel kezdem, és azonnal ki is derült, hogy a rövidítés George Lichtensteint, vagyis Lichtenstein Györgyöt rejti, akit a magyar életrajzi lexikonok a legelső magyar mnemotechnikusként, az első zsidó jurátusként tartanak számon.²⁴ Életéről a legtöbb információt a *The Musical Herald* című lap 1891. augusztus 1-jei száma nyújt,²⁵ noha ez utóbbi kizárólag zenei pályafutását emeli ki. Mindezek alapján Lichtenstein 1820 körül született Keszthelyen, 14–15 évesen Zágrábba került, bölcsészetet ott, majd később Pécsen tanult. Bölcsészeti tanulmányai után, az

zetéknévét, ritkábban teljes nevét. A City University-n működtetett *The Athenaeum Project* (<http://smcse.city.ac.uk/doc/cisr/web/athenaeum/>) adatbázisban így ma már minden egyes cikk esetében visszakéreshető annak szerzője is.

24 Lichtensteinről: a., „Lichtenstein György”, in *Ujabb kori ismeretek tára: tudományok 's politikai és társas élet encyclopaediája*, 6 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1853–1855), 5:241–242; „Lichtenstein György”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 15 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 7:1186–1187.

25 „Mr. George Lichtenstein”, *The Musical Herald*, No. 521 (August 1, 1891): 227–229. Lichtensteinra vonatkozó életrajzi adatok találhatóak még a *The Musical Times*-ben megjelent nekrológiájában is: „Obituary”, *The Musical Times and Singing Class Circular* 34, No. 601 (March 1, 1893): 156. Haláláról a *Vasárnapi Ujság* is hírt adott *Halálozások* című rovatában: *Vasárnapi Ujság* 40, 8. sz. (1893. febr. 19.): 133.

akkori zsidó ifjak szokása ellenére, akik számára az orvosi pályán kívül más pálya nem állt nyitva, jogi tanulmányokba kezdett. 1843-ban, a pozsonyi országgyűlés alatt fordult figyelemre az emlékeztetett felé. Még pécsi tanulmányai alatt viszont hegedülni is elkezdett, majd később Pozsonyban és Bécsben figyelme komolyabban a zongora felé fordult. Az 1851-től Londonban, majd 1855-től Edinburghban élő Lichtenstein politikai menekültként került a szigetországba. Kossuth Lajossal és annak családjával bensőséges viszonyt ápolt; Kossuth magántitkára volt, és az akkori pénzügyminiszter 1848-ban őt küldte a berlini udvarhoz politikai megbízással, diplomáciai feladattal, hogy segítséget szerezzen a magyar forradalom ügyéhez. 1848–1849-ben való érintettsége okán tehát a forradalom leverése után nem maradhatott az országban. Angliába emigrált, ahol néhány évet Londonban élt, és zongoratanárként, illetve előadóművészként tartotta fenn magát. 1855–1856 körül telepedett le Edinburghban, ahol szintén zongoratanárként működött, és egy leánynevelő intézet (Charlotte Square Institution for Young Ladies) igazgatója is volt. Lichtenstein ugyanakkor évekig vezette az Edinburgh-i Filozófiai Intézetet (Edinburgh Philosophical Institution), valamint alapítója és egy ideig elnöke volt az Edinburgh-i Zenészek Társaságának (Edinburgh Society of Musicians). 1893-ban halt meg a skót fővárosban, és ott is van eltemetve a Morningside Cemetery-ben. Öccse, Lichtenstein Ferenc Lajos, aki honvéd hadnagyként, majd főhadnagyként vállalt szerepet az 1848–1849-es forradalomban, és szintén járt Berlinben diplomáciai küldetésben, bátyjával együtt Angliába emigrált. Ő viszont az 1860-as években visszatért Magyarországra, az Első Magyar Földhitelintézet alapítója, bankhivatalnok lett, később pedig újságíró, a *Pester Correspondenz* szerkesztő tulajdonosa.²⁶

Lichtenstein kapcsolata a Wohl családdal több ponton feltételezhető: mind Lichtenstein, mind pedig Wohlék abból az emancipálódó zsidó közösségből kerültek ki, akik a magyar társadalomba való minél sikeresebb betagozódás révén keresték érvényesülésük útját a 19. század közepén.²⁷ A Wohl-nővérek apja, Lichtensteinékhöz hasonlóan, szerepet vállalt az 1848–1849-es forradalomban, ahol honvédorvosként tevékenykedett.²⁸ Az is köztudott, hogy Wohl Janka eredetileg zongoraművésznek készült, tehát a zenei pályára való előkészületek során kisgyermekként is keresztelkedett útja Lichtensteinnel. Végül pedig, a Wohl-

26 Vö. BONA Gábor, *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 3 köt. (Budapest: Heraldika Kiadó, 1998–1999), 2:391.

27 Erről lásd tanulmányaim: TÖRÖK Zsuzsa, „A Wohl nővérek keresztvíz alatt: Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete”, *Századvég* 68, 2. sz. (2013): 41–58; TÖRÖK, „A Wohl-nővérek emancipációja...”

28 A Wohl-nővérek apjáról részletesen: TÖRÖK, „A Wohl nővérek keresztvíz alatt...”, 43–45; TÖRÖK, „A Wohl-nővérek emancipációja...”, 88–89.

nővérek szalonja széles körű kapcsolatrendszert tartott fenn a kor művészeivel, íróival, politikusaival. Ha korábban nem, szalonjuk szétágazó kapcsolati hálója révén is érintkezésbe kerülhettek Lichtensteinnal, aki feltételezhetően segített aztán elhelyezni Stefánia cikkeit a *The Scotmann*-nél. Kapcsolatukra, levelezésükre vonatkozó további kéziratári-levéltári anyag pillanatnyilag, sajnos, nem áll rendelkezésre.

Mindenesetre, már mindezek alapján megállapítható, hogy Wohl Stefánia 1875–1881 között valóban rendszeres külföldi levelezője volt a skóciai *The Scotsman* című lapnak, melynek a budapesti társasélet különböző eseményeiről küldött tudósításokat. A kéziratári-levéltári források pedig arra mutatnak, hogy az emigrációban, Edinburgh-ban élő Lichtenstein György közvetítésével kerülhetett kapcsolatba a skóciai újsággal. A tanulmány itt következő fejezetében ugyanakkor a kutatástörténet további módszertani tanulságaira kívánok reflektálni.

Módszertani tanulságok

A 19. századi irodalmi élet és intézményrendszer a maga komplexitásában (az író- és szerkesztőnők tevékenységét is beleértve) nem érthető meg a sajtóközeg minél alaposabb vizsgálata, tehát a különféle írói és írónői életpályáknak és műveknek az időszaki kiadványokkal szoros kapcsolatban való kontextualizálása nélkül. Hiszen az irodalom intézményesülését a 19. században pontosan az a nyomtatott kultúra segítette, amelynek a szóban forgó időszakban a sajtóirodalom mindaddig példátlan virágzása és differenciálódása jelentette legfontosabb összetevőjét. A digitális fordulat épp ezt a gazdag sajtóanyagot teszi a korábbiakhoz képest jóval láthatóbbá, ezáltal pedig ösztönzi a vele kapcsolatos kutatásokat. Hiszen régen is kutattuk a sajtót, könyvtárba jártunk és tekertük a mikrofilmeket vagy lapoztuk a régi, nagy formátumú újságokat (Magyarországon ezt azért még most is elég gyakran tesszük), ám egyre több folyóirat és újság digitális változata érhető már el dolgozósobánkból, az íróasztal mellől. Ez a digitálisan hozzáférhető forrásanyag-tömkeleg pedig módszereinket, céljainkat, bizonyos tekintetben életmódunkat is megváltoztatta. Új lehetőségek, ugyanakkor új kihívások elé is állít a kutatás során.

Természetesen, fontos ismételten hangsúlyozni, hogy a nyugat-európai és amerikai fejleményekhez képest Magyarországon sajátos helyzettel állunk szemben. A nőtörténeti kutatásoknak nincs kiépült intézményi és elméleti háttere, alapkutatások nincsenek elvégezve, rengeteg forrás feltáratlan, ebből adódóan

pedig nincsenek íróñökhöz (de írókhoz sem) kapcsolódó online adatbázisok és bibliográfiai útmutatók.²⁹ Ráadásul, a nemzeti irodalom klasszikus szövegeinek és életműveinek digitális kiadása is csak épp, hogy elkezdődött.³⁰

Azonban, a jelentős infrastrukturális késés ellenére, egyre több, a 19. századi női íráshoz kapcsolódó digitalizált anyag érhető el Magyarországon is külföldi és hazai intézmények jóvoltából. A Google 2004 decemberében jelentette be abbéli szándékát, hogy tizenöt millió könyvet digitalizáljon olyan egyetemi könyvtárak gyűjteményéből, mint a Harvard University, Stanford University, University of Michigan, University of Oxford, New York Public Library,³¹ és azóta számos más intézményre terjesztette ki hatáskörét. A Google-lel szinte egy időben jelentett be hasonló, nagy ívű digitalizációs terveket Brewster Kahle szintén non-profit, open-access vállalkozása, az Internet Archive.³² E digitalizációs projekteknek köszönhetően Google Books-ról már 19. századi magyarországi női lapok teljes évfolyamai tölthetők le. Hasonló módon, az MTA Könyvtár és Információs Központ Real Repozitóriuma és az előfizetéses Arcanum Digitális Tudománytár gyűjteménye több 19. századi női folyóiratot tesz elérhetővé online.

A digitalizáció tehát a kifejezetten női írásra fókuszáló adatbázisok hiányában is jelentősen befolyásolni tudja a kutatást Magyarországon is. Nem szükséges már minden kiadványért elvándorolni a könyvtárig, hiszen non-profit, közpénzből finanszírozott open-access adatbázisokból, vagy kereskedelmi, előfizetéses gyűjteményekből otthonról, az íróasztal mellől letölthetők, kereshetők és vizsgálhatók. Noha ezek az adatbázisok nem tematikusan strukturálódnak, és sok esetben esetleges, hogy épp mi található meg adott gyűjtemény-

29 Az Amerikában és az Egyesült Királyságban, illetve az Európában működtetett, és a női íráshoz kapcsolódó adatbázisok közül a következőket emelem ki: *Victorian Women Writers Project* (<https://webapp1.dlib.indiana.edu/vwwp/welcome.do?sessionId=BA0C78B442CAA9BB0BAEAB12A5313E3B>) – 1995-ben indult az Indiana University-n; *Women Writers Online* (<https://www.wwp.northeastern.edu/ww/>) – 1986-ban indult a Brown University-n, jelenleg a The Northeastern University működteti; *Orlando: Women's Writing in the British Isles from the Beginnings to the Present* (<http://orlando.cambridge.org/>) – 1990-ben jött létre a University of Alberta, a University of Guelph és a Cambridge University Press közös vállalkozásaként; *Agents of Change: Women Editors and Socio-Cultural Transformation in Europe 1710–1920* (<http://www.wechanged.ugent.be/>) – 2015-ben indult a Genti Egyetemen, Belgiumban. Magyarországon vérszegény, de mindenképp üdvözlendő kezdeményezés az Eötvös Loránd Tudományegyetemen működtetett *Íróñök a hálón* című weboldal: <http://ironok.elte.hu/>

30 Vö. <http://textologia.unideb.hu/elektronikus-kiadasok/>, illetve: <http://digipil.hu/>. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet új textológiai portálja digitalizált kritikai kiadások lehetőség szerint teljes korpuszát teszi közzé: <https://szovegtar.iti.mta.hu/>

31 <http://googlepress.blogspot.com/2004/12/google-checks-out-library-books.html>

32 <https://archive.org/post/25361/open-access-text-archives>

ben, nem állítható, hogy jelenlétük ne befolyásolná jelentősen a kutatást, hogy az új eszközök segítségével ne másképp tapasztalnánk meg a 19. századi női íráshoz kapcsolódó szöveguniverzumot, mint a digitális fordulatot megelőző időszakban.

Ily módon aztán, míg alig néhány éve az új felfedezés nélkülözhetetlen feltétele egy-egy mindaddig elfeledett, lappangó vagy feltáratlan kézirat megtalálása volt, és mindez kéziratárakban és poros levéltárakban zajlott, napjaink humántudósainak heuréka-pillanatai egyre gyakrabban kötődnek a számítógép képernyőjéhez. Szintén alig néhány éve még úgy gondoltuk, hogy egy alapos, régimódi levéltári-kézirattári-könyvtári kutatást aligha helyettesíthet a Google keresőmotorja. Az online világgal való kapcsolatunkban azonban eljutottunk egy olyan pontra, amikor be kell látnunk, hogy az állítás fordítva is igaz. Hiszen ülhettem volna még én is órákat, napokat, de lehet, hogy még heteket is a Skót Nemzeti Könyvtár Különgyűjteményi Osztályán a *Közreműködők napi jegyzéke* fölé hajolva, vagy egyéb nyomtatott és kéziratok könyvtári segédletekben keresgélve, annak reményében, hogy rájövök, ki is volt Wohl Stefánia 'Geo.' keresztnévű kapcsolata a skót újsággal.³³ De lehetséges, hogy még így sem találtam volna emberemre. A Google keresőjébe beírva azonban másodpercekbe telt csupán, hogy George Lichtensteinként azonosítani tudjam a keresett személyt. Csak egyetérteni tudok tehát azzal a kijelentéssel, mely szerint a Google és más keresőmotorok nem a tudományos felfedezés jövőjét, hanem már a jelenét is nagymértékben befolyásolják.³⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy az online keresés nem válthatja fel a hagyományos kutatást, hanem a kettő kölcsönösen kiegészítve egymást játszat egyre nagyobb szerepet a humántudományos, és ezen belül az íróknak 19. századi történetére fókuszáló kutatásokban is.

Wohl Stefániának a *The Scotsman*-ben megjelent szövegeivel kapcsolatos vizsgálat azonban más módszertani belátásokhoz is vezetett. Ezek közül a *dekontextualizáció*, a *véletlenség*, a *gyorsaság* és a *bőség* fogalmaira térek ki az alábbiakban.

A különféle adatbázisok, mint a ProQuest *British Periodicals* gyűjteménye is, eredeti szövegkörnyezetüktől fosztják meg a keresett írásokat. Az adatbázisból oldalanként kinyerhető cikkek tehát voltaképpen egy dekontextualizációs folyamaton esnek át.³⁵ Az írások következképp eredeti megjelenési közegükhöz képest kinyerhető tartalmakként, mintsem olyan művekként jelenítődnek

33 Természetesen, speciális kutatási témáink révén ilyen vagy hasonló esetekben azonnal is ismerhetjük a választ; az 1848–1849-es emigráció kutatójának vélhetően könnyebben beugrott volna a megoldás.

34 Patrick LEARY, „Googling the Victorians”, *Journal of Victorian Culture* 10, No. 1 (2005): 72–86, 79.

35 A történeti anyag dekontextualizációját a közösségi oldalak szöveghasználatára kapcsán említi: EASLEY, „Chance Encounters...”, 695.

meg, amelyek meghatározott szerkesztői, materiális környezetben jöttek létre. A *British Periodicals* struktúrája az egyes lapoldalakat leválasztja az adott teljes lapszám szövegkörnyezetétől, ily módon tehát megszünteti adott szövegnek a vele azonos lapszámban megjelenő szövegekkel való kapcsolatát, és csupán önmagában, vagy jobb esetben egy lapoldal részeként teszi kinyerhetővé az adatbázis által tartalmazott több milliós szöveguniverzumból. A gyűjtemény ugyanakkor másként, a digitális közeg létmódja, szerkezete és működési elvei szerint kontextualizálja a szövegeket. A digitalizáció következeképp a szöveg és szövegkörnyezet közvetlen, materiális megtapasztalásától foszt meg: nem teszi lehetővé a könyv vagy az újság kézbevétele, megtapintását, lapozását, tehát a kiadvány olyan testközeli percepcióját, mely érzékelésnek a jelentésközvetítésben igenis nagy szerepe lehet. Az adatbázisokkal való munka során fontos tudatosítani ezt a dekontextualizációs folyamatot is, hiszen, ha figyelmünk elsiklik felette, a kutatás lényege, a történeti megértés folyamata csorbulhat általa.

Továbbá, azt is látnunk kell, hogy a véletlenség elvének egyre nagyobb szerepe lesz kutatási módszereinkben, az adatbázisok ugyanis olyan gépezetként működnek, melyek véletlen találkozásokat generálnak. Hiszen kulcsszavas böngészések keresetlen, ám olyan rendkívül izgalmas forrásokat és adatokat is felszínre hoznak olykor, amelyek további kutatási témáinkat befolyásolhatják.³⁶ Gondoljunk csak arra, hányszor gépeltünk már különféle keresőkbe olyan kulcsszavakat, amelyek aztán egészen váratlan, de annál izgalmasabb találatokat hoztak, és ösztönöztek újabb kérdések feltételére és továbbgondolására.

A digitális fordulat, mint ahogy az Wohl Stefánia a *The Scotsman*-ben publikált írásai esetében is kiderült, a munkamenetet is rendkívüli módon gyorsítja fel és könnyíti meg. Otthonról, az íróasztal mellől, vagy meghatározott adatbázisra előfizető könyvtár olvasóterméből rövid idő alatt töménytelen információ és anyagmennyiség gyűjthető össze. Az igazi kihívást éppen ezért egyre inkább az, a digitális környezetben elérhetővé váló pusztán anyagmennyiség jelenti, mellyel a kutató nap mint nap szembe találja magát. A kézírattárakban, illetve levéltárakban elfekvő és máig kiaknázatlan, nők kezéből származó források, immár kiegészülve az egyre csak bővülő, gazdagodó digitális vagy digitalizált³⁷ tartalmakkal

36 A véletlenszerűség kutatómódszertani szerepéről a digitális tartalmakkal való munka során: Paul FYFE, „Technologies of Serendipity”, *Victorian Periodicals Review* 48, No. 2 (2015): 261–266; Patrick LEARY, „Response: Search and Serendipity”, *Victorian Periodicals Review* 48, No. 2 (2015): 267–273.

37 A digitalizált kiadások a papírkidástól csak a számítógépes adathordozó tekintetében különböznek, míg a digitális vagy elektronikus kiadások szövegfelfogásukban is. Erről: [DEBRECZENI Attila és KECSKEMÉTI Gábor], „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, *Irodalomtörténet* 85, 3. sz. (2004): 328–330, 329.

tehát egyrészt a bőség zavarával kecsegtetnek, másrészt viszont a kutatói életút végességére és korlátaira hívják fel a figyelmet. A munkamenetnek és a megvalósítandó vállalkozásoknak a racionális szelekció jegyében való eltervezése ezért egyre nagyobb szerepet fog játszani kutatásainkban.

Wohl Stefánia esete a *The Scostmannel* a maga nemében sajátos, elsősorban azért, mert a kutatás pillanatában egy olyan adatbázissal való munkát igényelt, amelyre 2017-ben magyarországi intézményeknek még nem volt előfizetése, ezért szükségessé tette a külföldi kutatóutat. Az open-access adatbázisok viszont nagyon sok esetben teszik lehetővé, és könnyítik a korábbiakhoz képest példátlan módon meg a magyarországi női szerzők külföldi kapcsolatainak, megítélésének vizsgálatát, anélkül, hogy egy tapodtat is tennénk íróasztalunktól. Az Ausztrál Nemzeti Könyvtár (National Library of Australia) által működtetett Trove³⁸ keresőjén keresztül például percek alatt Vay Sarolta/Sándorral kapcsolatos cikkek egész sora hívható le, melyekből kiderül, hogy a férfiruhás író nő kalandjainak hírével még az amerikai és az ausztrál hírlapok is tele voltak a 19. század végén.³⁹

A korabeli időszaki kiadványok és egyéb digitalizált vagy digitális tartalmak egyre szélesebb körű hozzáférhetővé válásával tehát Magyarországon is mindinkább láthatóvá válhatnak az irodalom intézményrendszerében jelen lévő, ám az irodalmi kánonban marginalizálódott női szereplők. A digitalizált vagy digitális források nemcsak egy-egy író nő életpályájának gyorsabb rekonstruálását teszik lehetővé, hanem a korabeli időszaki kiadványokban való jelenlétének feltérképezését, esetleges szerkesztői tevékenységét, munkáinak az egykorú sajtóorgániumokban való keringését, újraközlését, és nem utolsósorban adott szerzői teljesítmény korabeli megítélését.

A női írás kutatása progresszív jellegű, az angolszász tudományos diskurzusban első, második, harmadik, sőt már negyedik hullámát különítik el.⁴⁰ A digitális fordulat tehát olyan szempontból is reményt keltő, hogy a magyarországi irodalomtudományos diskurzusnak is sikerül majd egyre intenzívebben bekapcsolódni ebbe a párbeszédbe, talán nálunk is egyre több szöveg lesz majd digitálisan elérhető, egyre több kutatót inspirál majd ez a kutatási irányzat, egyre több író- és szerkesztő nő tevékenységére derül fény, és egyre több felhasználó is olvassa majd e szövegeket. Talán eljön majd az az idő nálunk is, amikor a digitá-

38 National Library of Australia, Trove <https://trove.nla.gov.au/>

39 Az adatbázis használatára felhívtam már a figyelmet korábbi tanulmányomban: TÖRÖK Zsuzsa, „A férfiruhás író nő: Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete”, *Irodalomtörténet* 95, 4. sz. (2014): 466–484, 466–467.

40 EASLEY, „Chance Encounters...”, 711.

lis eszközök elmaradhatatlan és mindennapi tartozékai lesznek annak, ahogyan láthatóvá és diszkusszió tárgyává tesszük tudományágunkat.⁴¹

Ahhoz természetesen, hogy a legproduktívabban tudjuk kiaknázni a rendelkezésre álló új kutatási lehetőségeket és módszereket, nem szabad elfeledkeznünk ezek korlátairól, és eredeti kutatási céljainkról sem: arról, hogy tulajdonképpen mit is szeretnénk felfedni a 19. századi íróknak rég letűnt világáról. Bármilyen lenyűgözőek is az új lehetőségek, mégiscsak pusztán eszközök kérdéseink megválaszolására, mely kérdések majd újabb és újabb problémaköröket generálnak, és így késztetnek véget nem érő, szakadatlan keresésre.

41 Erről szintén nemzetközi viszonylatban: Bob NICHOLSON, „Tweeting the Victorians”, *Victorian Periodicals Review* 48, No. 2 (2015): 254–260. Nicholson a Facebook, a Twitter és a képalapú közösségi oldalak (Flickr, Tumblr, Pinterest) mellett a gyakran WordPress-alapú tudományos-népszerűsítő blogok megjelenését is tárgyalja. Nálunk e tekintetben Fónagy Zoltán nagy látogatottságú *Mindennapok története* (<https://mindennapoktortenete.blog.hu/>) című és Gyimesi Emese újabb keletű, Szendrey Júliára fókuszáló blogját (<https://szendreyjuliakutatas.blog.hu/>) emelem ki.

Czóbel Minka és a *Lélekvándorlás*

A mű fordításának és megjelentetésének körülményei
a Polignac-levelekben

Czóbel Minka *Lélekvándorlás*¹ című műve kizárólag francia nyelven jelent meg 1897-ben Párizsban, az Ollendorff² kiadó gondozásában. Az idegen nyelvnek és a témának valószínűleg egyaránt köszönhető, hogy hazánkban kevesen foglalkoztak vele. Megjelenésekor három cikk számolt be róla, ám ezek közül kettő csak a mű iránti érdeklődés felkeltésére szolgált.³ A *Kisvárdai Lapok*ban 1897 nyarán megjelent írás, néhány bevezető mondatról eltekintve, tulajdonképpen Melchior de Polignac⁴ francia kiadáshoz írt előszavának magyar nyelvű közlése. A harmadik közlemény⁵ valamivel bővebben mutatta be, különösen a címrajzot,⁶ mégsem tekinthető valódi kritikának, hiszen a szöveg nagy részét a címrajz leírása teszi ki, a mű tartalmára viszont alig néhány mondat utal.

Legátfogóbban Kis Margit írt a műről,⁷ aki személyes kapcsolatban is állt az írónővel. Czóbel Minka beszélt neki a művéért az egyház részéről kapott

- 1 Minka de CZOBEL, *La Migration de l'âme*, trad. Melchior de POLIGNAC (Paris: P. Ollendorff, 1897).
- 2 Az Ollendorff Kiadó alapítója Paul Ollendorff (1851–1920).
- 3 SOMOGYI Rezső, „Czóbel Minka legújabb kötetéről”, *Kisvárdai Lapok*, 1897. júl. 4., 2.; „»Lélekvándorlás«: Bölcsészeti költemény”, *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* 32, 48. sz. (1897. dec. 24.): 201–202.
- 4 Melchior de Polignac (1856–1925) francia arisztokrata, rokonságban állt a Károlyi grófokkal. Justh Zsigmonddal Franciaországban ismerkedtek meg, majd Justh invitálására 1894 nyarán ellátogatott Szenttornyára. Polignac és Czóbel Minka ott találkoztak először.
- 5 „Czóbel Minka francia könyve”, *Új Idők* 3, 25. sz. (1897. jún. 13.): 553.
- 6 „A csillagos úrben fekete szfinksz tartja karmai közt a földgömböt, zölden világító szemeivel az előtte álló homokóra fölött belenéz a nagy mindenségbe.” Uo.
- 7 Kis Margit, *Czóbel Minka* (Budapest: Panoráma, 1980).

támadásokról, noha csupán szimbolikus költői játéknak szánta a *Lélekvándorlást*.⁸

Melchior de Polignac előszavát a bevezető és további tizenhárom jelenet követi. A könyv műfaja nehezen meghatározható. A filozofikus hangvétellő dialógusokat csaknem minden jelenetben egy-egy vers előzi vagy szakítja meg a *Fehér dalok*, illetve *A virradat dalai* című kötetekből. A *Lélekvándorlást* tizennyolc, szövegbe ágyazott illusztráció díszíti, ezek közül néhány ismétlődik. Az illusztrációkat és a címrajzot Büttner Helén festőnő készítette, aki előszeretettel ábrázolt állatokat. Ezért a kötetben lovak, madarak rajza, illetve a földgömböt körbefonó kígyó egyaránt megtalálható számos életképpel együtt. A legtöbbet emlegetett rajz a nyolcadik jelenetet gazdagítja:⁹ megelevenedik a szöveg két alakja, Suzanne és Marthe,¹⁰ akik szivaroznak, teáznak, és előző évekről beszélgetnek. A közös alkotói munka lenyomatot hagyott mind az illusztrációkon, mind a *Lélekvándorlás* szövegén; e tényt végigköveti Czóbel és Büttner Tálás Anikó által feldolgozott levelezése is.¹¹

A mű keletkezésének pontos idejével és a kézirat eredeti nyelvével kapcsolatban számos találgatás látott napvilágot. Ezért, mielőtt a Polignac-leveleken¹² keresztül bemutatnám a közös munkafolyamatot a fordítástól a megjelentetésig, néhány gondolat erejéig a keletkezéstörténetre is kitérek.

A Lélekvándorlás keletkezésének pontos ideje

Amikor a *Lélekvándorlás*ról szóló tanulmányokat kezdtem olvasni, elsőként a mű keletkezésének eltérő adatai keltették fel a figyelmemet. Pór Péter szerint a *Lélekvándorlás* Czóbel Minka első megjelent műve 1890-ből.¹³ A tévedés oka

8 Uo., 83.

9 GYÁRFÁS Judit, „Büttner Helén és a »La migration de l'ame«”, *Spanyolnátha* 8, 5. sz. (2011). <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2011-5/39/in-memoriám-büttner-helen/büttner-helen-es-a-la-migration-de-l-ame-/3003/>

10 A *Lélekvándorlás* nyolcadik jelenetében megjelenő két nőalakot az irodalomtörténet a két alkotóval azonosítja, így Suzanne maga Büttner Helén, Marthe pedig Czóbel Minka.

11 TÁLAS Anikó, „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”, in *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* 13, szerk. GALAMBOS Sándor, KUBJUSNÉ Mecsei Éva és JÁNOSI Zoltán, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. I. Évkönyvek 13, 247–260 (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1999).

12 Czóbel Minka és Melchior de Polignac 1894 őszétől, nagyjából két évtizeden át leveleztek. Az Országos Széchényi Könyvtár 104 darab Minkának írt Polignac-levelet őriz. A levelek jelzete: OSZK Kt., Fond 30/140.

13 PÓR Péter, „Utószó”, in CZÓBEL Minka, *Boszorkány-dalok*, 241–263 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974), 246.

egyszerű nyomdahiba is lehet, tekintve, hogy Pór Péter valószínűleg olvasta a *Lélekvándorlást*, bár ő maga olvashatatlannak gondolta. Kis Margit monográfiájában azt írja, hogy a műben található filozófiai költemények:

nem egyidejűleg (1897-ben) keletkeztek a francia nyelvű drámával, hanem jóval előbb. Így a *Fehér dalok* c. kötetből (1894) a *Lélekvándorlás*-ciklus minden egyes versét felhasználta mottó gyanánt. *A virradat dalaiból* (1986) is több költeményt idézett teljes egészében. Ezek szerint filozófiai eszméi már kiforrottak, mikor e művéhez hozzáfogott.¹⁴

Sőt, Kis Margit úgy véli, a *Lélekvándorlás* az előző három verseskötet, a *Maya* (1893), a *Fehér dalok* (1894), és *A virradat dalai* (1896) összegzésének is tekinthető. Tóth Anikó 1999-ben megjelent tanulmányában Czóbel Minka és Büttner Helén német nyelvű levelezését dolgozza fel, fontos adatokat közölve a *Lélekvándorlás* keletkezésével kapcsolatban is. A levelekből kitűnik, hogy Czóbel Minka 1892 decemberében kezd el foglalkozni a művel.¹⁵ Justh Zsigmondnak 1892. december 20-án írt levele is ezt igazolja:

Most egy nagyobb munkába fogtam. Hogy minek nevezzem nem tudom, hogy mi lesz belőle azt még kevésbé, témája a lélekvándorlás, s az evolúció, de főképp szellemileg, formája talán leginkább a dialogizált leírás. Művészeknek kellene lenni de azért még is könnyűnek, szinte félek tőle. S még is egyetlen kívánságom, hogy ne múljon el ez a gondolat s ez az egész terv ne oszlana fel, de egyszer valami igazán művészi alakot öltene kezem alatt!¹⁶

Czóbel Minkát a születendő művel kapcsolatban állandó kétségek gyötrik. Félmeit Justhtal osztja meg. Hozzá írt levelei ugyanakkor nem csak bizonytalanságról, hanem a mű iránti szeretetről, alázatról is tanúskodnak:

Mit fog új könyvemhez mondani? [...] Írok, mert nem tehetek másképp, írok, mert élek. De mégis ezért kívánom, hogy némelyek megértsék, mit írok, s ne lássák tökéletesen nonszensz-nek. Főképpen magával szembe ez a kívánságom s ezért kissé félek magának új könyvemet megmutatni. Még senki nem ismeri, nem írhattam másképp, de hogy egyáltalán kifejeztem e benne valamit abból, mit átéreztem, erről fo-

14 Kis, *Czóbel Minka*, 82.

15 TÓTH, „Czóbel Minka és...”, 258.

16 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Anarcs, 1892. dec. 20., OSzK Krt., Levelestár.

galmam sincs, majd meglátja. [...] nem tudom, minek nevezzem, talán dramatizált próza.¹⁷

Büttner Helén 1893. július 12-én keltezett levele szerint akkor már készen kellett lennie a műnek, és olvashatta Wesselényi Fanny, sőt októberben Podmaniczky Berta is.¹⁸ A Justh Zsigmondnak írt levelek azonban még inkább árnyalják a képet:

Tudja most a lélekvándorlással experimentálok. Mivel valószínűleg sosem fogom kiadni, próbálgatom, tehet-e egyáltalán hatást, elolvastam s elküldtem Wesselényi Fanny s Almásy Annának, ezen kívül még néhánynak, s a legcsodálatosabb resultátumokra jöttem. Némelyikre egészen úgy hatott (nevezetesen a szelidebb evolált de még is kissé rebellis typusokra), mint valami evangelium, mások számba se vették, megint mások azt mondták a legjobb mit irtam. István és Miri que c'est raté. Szóval – mit tudom én. Megirtam, s mint Pilátus – ki nem törülhetem. Egyszerűen ki nem adom mivel István nem akarja, változtatni? (mint ő akarná) ezt alig hiszem hogy lehetséges legyen, mikor kapom meg ismét azt a Scwung-ot, mellyel belefogtam...¹⁹

Később, 1893 szeptemberében a megjelentetés lehetősége is felmerül Czóbel Minkában. Ekkor még minden bizonnyal a magyar nyelvű kiadásra gondol:

Mit gondol, ha a lélekvándorlást kissé átdolgozom, simitom összefűzzöm ne adjam ki tavaszra? Lehet hogy nem fogják olvasni, lehet hogy raté lesz, és még is úgy érzem ki *kell* adnom mert míg ez mint dead weight hever fiokomba nem lelek nyugalmat más dologhoz. Annál rosszabb mivel István szörnyen túlzott reményeket kötött e műhöz. Ő az új *világreligiót* várta benne! Én pedig csak az érzelem és a művészi oldalt keresem ebben mint minden művemben. Hogy annyi a mennyi filozofia is szorult bele, arról az tehet ha *ma és itten* élek. Mondja, mit tanácsol ha formájával annyira mennyire meg leszek elégedve, kiadjam?²⁰

17 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Nehre, 1893. márc. 21., OSzK Kt., Levelestár.

18 Büttner Helén a Wesselényi család zsigói birtokán dolgozott 1895-ben, itt mutathatta meg Wesselényi Fannynek a *Lélekvándorlást*. Dégenfeld-Schomburg Berta Klára Matilda grófnő, báró Podmaniczky Gézáné (1843–1928) műkedvelő csillagász volt, Czóbel Minkához szoros barátság fűzte. Vö. még: TÁLAS, „Czóbel Minka és...”, 259.

19 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Nehre, 1893. júl. 15., OSzK Kt., Levelestár.

20 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Dolha, 1893. szept. 28., OSzK Kt., Levelestár. Kiemelések az eredetiben. – K. Sz.

Októberben ismét a mű kiadásának gondolatára tér vissza Justh Zsigmondnak írt levelében:

a lélekvándorlason is sokat (át) dolgoztam. Eunoïának²¹ nevezem most. Úgy érzem, ezt ki kell nekem adni. Talán tavasszal? mit tanácsol? mit szól hozzá? Hiszen végtére egy raté dolgot kiadni még nem oly nagy szerencsétlenség, ugye? István ettől úgy fél, ő ezerszer hiúbb reám, mint én magamra, aztán hiszen sohsem tudjuk egy könyv sorsát mielőtt világra nem jött – nyomtatásban!²²

Noha a *Lélekvándorlás* megjelentetésének gondolatával már 1893 végén eljátszik, még 1894 tavaszán is dolgozik rajta: „Meglehetősen sokat dolgoztam ismét, 4 egész új jelenetet a Lélekvándorláshoz aztán vagy 10 vers, s 2 novella ezt nem tudom, kiadom-e egyáltalán valaha?”²³ Júniusban is folytatja az írást: „A munkaláz ismét megkapott, sokat dolgoztam a lélekvándorlason, ugyan nincs látszatja, de éppen ez a dolog nehéz, s idő töltő s idő rabló része. Úgy sietek ezzel, s lázasan várom éppen ennek a kötetnek kiadását. Pedig nem várok tőle semmi sikert (még megértést sem).”²⁴

Tálas Anikó tanulmánya szót ejt Czóbel Minka és Büttner Helén közös alkotási folyamatáról. Kétségtelen, hogy a szöveget és az illusztrációkat mély kapocs fűzi egybe; ez utóbbiak a *Lélekvándorlás* szerves részét képezik. A két művésznő szoros barátsága a leveleken túl is feltételezi a folyamatos eszmecserét spiritualizmusról, az élet értelméről, erkölcsről és a társadalomról. A tanulmány szerint már 1893 őszén felvetődött az illusztrációkészítés ötlete, sőt, még a mű címe is Büttner Helénnek köszönhető: „Ja igen, nem akarja a Lélekvándorlás címet adni a művének? Van egy címlap-ötletem. Egy obelisz, egy szfinx, amin egy marabu ül, a háttérben piramisok. De ez csak ehhez a címhez illik, különben nem érthető. Ez azonban teljesen Öntől függ, mert nekem kell igazodni az Ön művéhez...”²⁵

Büttner Helén levele egyértelműnek tűnik, ugyanakkor Czóbel Minka Justh Zsigmondnak már 1893-ban lélekvándorlásról ír, igaz kisbetűvel, ami utalhat arra, hogy ekkor még csak a mű tartalmát kívánta megjelölni. Talán ezt a feltételezést támasztja alá a fent idézett, 1893. október 25-én keltezett levél is, amelyben még Eunoïának nevezi a művet. Bárki is adta az ötletet, a *Lélekvándorlás*

21 Az Eunoïa ókori görög eredetű szó, jelentése „jóakarát”.

22 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, 1893. okt. 25., OSzK Kt., Levelestár.

23 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, 1894. márc. 21., OSzK Kt., Levelestár.

24 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Anarcs, 1894. jún. 11., OSzK Kt., Levelestár.

25 Büttner Helén Czóbel Minkának, Kiskartal, 1894. jan. 24., idézi: TÁLAS, „Czóbel Minka és...”, 259.

cím mellett döntött, ám a címrajz végül, a Büttner Helén levelében leírthoz képest, egészen más formát öltött.²⁶

A levelekből jól látszik tehát, hogy Czóbel Minka már 1892 decemberében hozzákezd a *Lélekvándorl*áshoz, amit csak évekkel később fejez be. Nem igaz tehát Kis Margit azon állítása, hogy az előző kötetek elkészülte után fogott volna csak bele a mű írásába. Ennek ellenére a *Lélekvándorlás* mégiscsak tekinthető egyfajta összegzésnek, hiszen a korábban már megjelent költemények egészülnek ki benne prózai szövegrészletekkel, és nyernek egészen mély, filozófiai értelmet.

A mű eredeti nyelve

Az általam olvasott tanulmányok másik leggyakrabban feltett kérdése a *Lélekvándorlás* eredeti nyelvére irányul. Tekintve, hogy kizárólag francia nyelven jelent meg, a kézirat nyelve, a fordító kiléte, valamint a fordítás körülményei egyaránt találgatások sorát indították el. Pór Péter szerint Czóbel Minka eredetileg is franciául írta a *Lélekvándorl*ást.²⁷ Kis Margit szerint Melchior de Polignac fordította a könyvet, különösen a versbetéteket.²⁸ Tálás Anikó vitatkozik Pór Péter állításával, amikor azt írja: „A mű kiadását sajnos Justh már nem érthette meg, pedig ő ismertette össze Minkát a magyar nyelvű kéziratot végül franciára fordító Melchior de Polignackal. Nem igaz tehát Pór Péter azon állítása, hogy Minka a könyvet franciául írta volna.”²⁹ Tálás ugyanakkor nem megy ennél tovább, legalábbis nem részletezi, hogyan jutott erre a következtetésre. Tíz évvel később Karádi Zsolt *Szeccesszió és szimbolizmus között* című tanulmányában még mindig csak arra a megállapításra jut, hogy „[i]zgalmas filológiai feladat lenne kideríteni, hogy ez a mű rendelkezik-e egyáltalán bármilyen magyar nyelvű kézirattal, avagy Czóbel Minka valóban franciául fogalmazta meg. [...] A kérdés teljes pontossággal ma már aligha tisztázható.”³⁰

26 „A színes címrajz jellemzően magyarázza meg az új könyv tartalmát. A csillagos úrben fekete Szfínx tartja karmai közt a földgömböt, zölden világító szemével az előtte álló homokóra fölött belenéz a nagy mindenségbe. Ez a nagy mindenség, a lét rejtelmei, a lélek titkai, a lélekvándorlás és a spiritiszták homályos hangulatai, némi teozófiával keverve adják a mű tartalmát. „Czóbel Minka francia...”, 553.

27 PÓR, „Utószó”, 241.

28 KIS, *Czóbel Minka*, 82.

29 TÁLAS, „Czóbel Minka és...”, 258–259.

30 KARÁDI Zsolt, „Szeccesszió és szimbolizmus között: Czóbel Minka és a Donna Juanna”, in „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*”: *In memoriam Czóbel Minka*, szerk. MERCS István, Modus Hodiernus 1, 147–158 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2008), 148–149.

Úgy vélem, hogy a kérdés nagyon is tisztázható, sőt, a Polignac-levelek ismertetéséhez elengedhetetlenül szükséges a feltárható válaszok megadása. Az eredeti kézirat magyar nyelvűségére a Justh Zsigmonddal, Büttner Helénnel, valamint magával a fordítóval, Polignac-kal folytatott levelezések egyértelműen utalnak. Továbbá, ha a teljes magyar nyelvű kézirat hollétéről nem is tudunk, a *Magyar Bazar*, Wohl Janka bevezetőjével, 1897 decemberében közreadta a *Lélekvándorlás*ból a 12. hullámot, e tény pedig elegendő bizonyítékul szolgálhat a mű eredeti nyelvére vonatkozóan.³¹

A Polignac-levelek

Melchior de Polignac az egyik legősebb francia nemesi család sarja volt. Noha rokoni szálak fűzték a Károlyi grófokhoz és valószínűleg többször járt Magyarországon, feltevélesem szerint nem tudott magyarul. Ennek ellenére mélyen tisztelte a magyar nyelvet, a kultúrát és az embereket. Justh Zsigmonddal 1893-ban találkoztak Franciaországban. Kettejük barátságát híven őrzik Justh Zsigmond levelei és naplói, így egy egészen rövid utalás is található Polignac magyarok iránt érzett rokonszenvére: „Párizsban Melchior de Polignac-ot élveztem legjobban, roppant érdekes breton típus. Jövő tavasszal hozzám jő, akkor majd elhozom magukhoz is. Igen meleg, igen eszes, s magyar érzésű.”³² Erről a „magyar érzésről” írt maga Polignac is Czóbel Minkának már első levelében: „Magyarország, tudja jól, a második hazám, a szívemben mindig nagy helyet foglalt el, és szeretném, ha a ragaszkodásom hasznára válna.”³³

31 „Kiváló költőnőnk, Czóbel Minka érdekes bölcséleti költeményéből a »Lélekvándorlás«-ból van szerencsénk egy részletet bemutatni. A nagy concepciójú munkát Polignac gróf gyönyörűen fordította franciára és a szép mű Büttner Helén rajzaival illusztrálva meg is jelent már Párisban, hol a sajtó rendkívüli elismerésben részesítette. A mű alapeszméje magasztos szépségű. Véghetetlen világosság forrásként mutatja be az Istenséget, mely magába felveszi, magában összefoglalja az élet mindenmű világosságát. Az örök fény, az örök szeretet végcélja az összes mindenségnek, a szenvedő szív, a nyomorgó test, a küzdő lélek – harc, viszály, ínség, szerelem, lemondás, halál: az öröklétű szeretet fény özönében találja kibékítő, engesztelő, megdicsőítő megoldását. A mű magyar nyelven még nem jelent meg és boldogok vagyunk, hogy szerző szívességéből e részletével kedveskedhetünk tisztelt olvasóinknak.” [WOHL Janka] Szerk., „»Lélekvándorlás«: Bölcsészeti költemény”, *Magyar Bazar mint a Nők Munkaköre* 32, 48. sz. (1897. dec. 24.): 201–202. Wohl Janka egyik, 1898-ban Czóbel Minkának írt levelében tett említést a *Lélekvándorlás*ról: „Úgy szerettem volna a »Migration de l’âme«-ről beszélgetni Önnel. [...] Felemlítettem Toquevilléknek a Migration de l’âme-t. El fogják olvasni.” Wohl Janka Czóbel Minkának, Budapest, 1898. márc. 5., OSzK Kt., Fond 30/190.

32 Justh Zsigmond Czóbel Minkának, Cannes, 1893. okt. 30., in JUSTH Zsigmond, *Naplója és levelei*, s. a. r. KOZOCSA Sándor (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 676.

33 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Kerbastic, 1894. aug. 15., OSzK Kt., Fond 30/140. (A Polignac-levelekből származó idézetek saját fordításaim franciából. – K. Sz.)

Feltehetően ennek a rokonszenvnek köszönhető a francia nyelvű magyar antológia összeállításának gondolata, amelynek megvalósításához Justh és Polignac közösen fogott hozzá. Justh leveleiből kitűnik, hogy ő maga fordította le a verseket franciára, majd fordításait Polignac irodalmi franciára ültette át: „Az egész antológia vagy 200 versből fog állani, ebből felét én már lefordítottam. Én prózában fordítom, Polignac ritmust tesz belé, s kiszedi a franciátlanságokat.”³⁴ Egy másik, szintén Czóbel Minkának írt Justh-levél is tanúsítja, hogy Polignac francia fordításból dolgozott tovább és nem eredeti, magyar nyelvű szövegekből:

Képzeld, Polignacnak csak 5 verse van magától, így vagy 11-et (azokat, melyeket még Nizzában fordítottam le neki) elvesztette. Szerencséje, hogy a maga verseivel történt, más poétát bizonyos nem fordítanék neki kétszer! Különben írni fog magának, adresse-át kérte. Tán azt szeretné, hogy maga fordítsa le neki saját verseit. Si cela tous semble mieux, tegye meg neki.³⁵

Tálas Anikó szerint Czóbel Minkával 1894 júliusában közölte Justh Zsigmond azon szándékát, hogy meg szeretné ismertetni Melchior de Polignac-kal. Justh e levelében a *Lélekvándorlás*ról még nem esett szó. Tálas szerint Polignac csak 1895 augusztusában írt először levelet Czóbel Minkának, és a fordítás gondolata is ekkor merült fel először.³⁶ Az alább idézett levél értelmében azonban Czóbel Minka már 1894 nyarán, közvetlenül Justhtal való találkozása után elgondolkodott a francia fordítás lehetőségén:

Sokkal jobb lenne kedves barátom, ha verseimet maga fordítaná le³⁷ csak azon esetben, ha nagyon fárasztja, s untatja, akkor igen szívesen megteszem, különben Polignac még nem írt nekem, s így nem is tudom, mit akarhat. [...] Hogy Grossmann verseimet fordítja, ennek igen örülök. Szeretném, ha a lélekvándorlást is lehetne egyszer lefordítani, ha lehetne franciára. Mit gondol, mi lenne ennek a módja?³⁸

34 Justh Zsigmond Czóbel Minkának, Szenttornya, 1894. márc. 27., in JUSTH, *Naplója és levelei*, 701.

35 Justh Zsigmond Czóbel Minkának, Ikervár, 1894. júl. 11., in *uo.*, 711.

36 TÁLAS, „Czóbel Minka és...”, 259.

37 Justh Zsigmond és Melchior de Polignac együtt kezdték el összeállítani az 1896-ban, Párizsban megjelent *Poésies Magyaras* című antológiát, amelyben Czóbel Minka számos verse is helyet kapott. A fordításokat Justh Zsigmond és Malonyay Dezső nyersfordításai alapján Polignac ültette át irodalmi francia nyelvre.

38 Czóbel Minka Justh Zsigmondnak, Anarcs, 1894. júl. 24., OSzK Kt., Levelestár.

Polignac nem 1895 augusztusában, hanem egy évvel korábban, Czóbel Justhtal való találkozása után alig egy hónappal, 1894. augusztus 15-én írta első levelét Czóbel Minkának.³⁹ Második levelében aztán azon óhajának is hangot adott, hogy szívesen olvasná a *Lélekvándorlást*, sőt, örömet le is fordítaná franciára:

Mennyire szeretném teljes terjedelmében megismerni az Ön „Lélekvándorlását”! Később, ha alkalmasnak ítélem rá, és ideje engedi, jó lenne lefordítani a művét, és engedelmevel én bemutatnám a francia közönségnek. Mit gondol erről? Előbb látnunk kell, hogy amin most dolgozunk, hoz-e némi sikert...⁴⁰

Polignac negyedik levele a fordítással kapcsolatos lelkesedéséről tanúskodik: „Az ötlete, hogy én fordítsam le a »Lélekvándorlást«, nagyon kedvemre való. Ha csakugyan szeretné, küldje el az elkészült verseit.”⁴¹ Polignac aztán türelmetlenül várta a *Lélekvándorlás* első részletét: „Attól félek, hogy már elküldte nekem a Lélekvándorlás lefordított kéziratát, és hogy az év ezen szakában szokásos nagy halom levél és csomag folyamatos keringése közben valahol elkallódott. Szeretném tehát előre értesíteni, hogy a kézirat még nincs nálam.”⁴² Később érzelmes hangvételű levélben számolt be első olvasási élményéről:

Milyen gyönyörű a lélekvándorlásnak ez a bemutatása, amelyet éppen most kaptam kézhez! Mennyire lelkem hangjaira válaszol! Szegény Zsiga, legutolsó Párizsi tarózkodása alkalmával adott nekem belőle egy részletet, hozzátéve, „ez egy névtelen szerző”, és nem említette az Ön nevét. Mivel nagyon jónak találtam, valamivel később lefordítottam, és most mellékelve küldöm Önnek. Biztosíthatom, Kisasszony, hogy egyáltalán nem udvariaskodom, és abszolút komolyan mondtam, hogy boldog lennék, ha az én gyenge próbálkozásom meglegéddel töltené el, ugyanakkor félek, hogy nem tudom megfelelően kifejezni az Ön gondolatainak szépségét [...] Küldje el Vautier Úrnak a költeménye egy részletét (ne azt, amit visszaküldök Önnek, azt legutóbb felolvastam neki, remélve, hogy meg tudja nekem mondani a szerző nevét), és ha úgy találja, hogy ő nagyobb sikerrel járna, mint én, ne habozzon a művét a siker érdekében vele lefordíttatni.⁴³

39 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Kerbastic, 1894. aug. 15., OSzK Kt., Fond 30/140.

40 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Kerbastic, 1894. szept. 9., OSzK Kt., Fond 30/140.

41 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Kerbastic, 1894. dec. 7., OSzK Kt., Fond 30/140.

42 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1895. jan. 12., OSzK Kt., Fond 30/140.

43 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1895. jan. 21., OSzK Kt., Fond 30/140.

Leveleiből munkamódszerük is nyomon követhető, így a fordító kilétének valamennyi kérdésére választ kaphatunk. A levelezésből kiderül, hogy Czóbel Minika elküldte neki a mű francia nyelvű nyers változatát, amit ő maga fordított le magyarról franciára, Polignac e nyersfordítást átültette irodalmi franciára, visszaküldte javításra az íróőnek, Czóbel pedig a javított szöveget ismét elküldte Polignac-nak.

Természetesen fel tudom használni kitűnő fordításait. Verseiben azonban mindig is zavart egy dolog, minden szónak súlya van, de mivel fordítás közben nem akarom megnövelni a verslábak számát és mindegyik verslábnek meg akarom adni a francia prozódia ritmusát, kénytelen vagyok a gondolatokhoz ragaszkodni, feláldozva néhányszor a jelzőt, amely azonban nagyon értékes.⁴⁴

Több mint 20 napja, hogy befejeztem az első három „hullámot” és a bevezető jelenetet, de haboztam Önnek elküldeni, mivel az én példányom végére jegyeztem fel. Nagy öröömre, tegnap megérkezett az Ön kézírata. Mégis elküldöm az én változatomat, és kérem, korrektúrázza. Amennyiben úgy óhajtja, kezdem előlről a fordítást.⁴⁵

Később pedig így folytatta a fordító:

Vártam, hogy megérkezzenek a legutóbbi levelében előre jelzett jelenetek, hogy válaszolhassak rájuk. Valóban kézhez kaptam őket, az Ön szerfelett dicséző levelével együtt. Azt hiszem, túlságosan szűken méri a kritikát, könyörögve kérem, bíráljon jobban. Szükségem van rá, és véletlenül se tartson attól, hogy megsértődöm. [...] Kisasszony, ne nyugtalankodjon a műve értéke miatt, az remek. A szimbólumok, amik megszépítik az Ön emelkedett gondolatait, nyilvánvalóan kitermelik a francia olvasót, akik különösen szeretik a finom kapcsolódást a gondolatok és a szavak között, amik azt kifejezésre juttatják. [...]

Utóirat: Nem találom a hetedik jelenet végét. Mindent lefordítottam, amit elküldött nekem. Ez egy külön borítékban volt, és az egészet nem találom!!! Ön talán megőrizte.⁴⁶

44 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Kerbastic, 1894. dec. 7., OSzK Kt., Fond 30/140.

45 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1895. márc. 2., OSzK Kt., Fond 30/140.

46 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, 1895. jún. 29., OSzK Kt., Fond 30/140.

Tálas Anikó szerint 1895 augusztusától hónapokig semmi hír nincs Polignac-ról, majd csak október-novemberben jelentkezik ismét, ahogyan erről Büttner Helén levele is tanúskodik. A festőnő arról is beszámol, hogy az illusztrációk készítésével egy kissé elmaradt:

hogy végre Polignac és a befejezett Lélekvándorlás ismét hallatnak magukról, duplán örülök ennek. Na végre tehát teljesen le van fordítva, csak én vagyok erősen lemaradva a rajzokkal és a pénzzel! De mit lehet tenni, egy évvel hamarabb nem lehet semmit elkezdni. Ön csak maradjon mindennel, ami hamisítatlanul francia, töretlen kapcsolatban, ez a legfontosabb. – Malonyairól mint emberről és mint művészről itt csak elítélő véleményt hallok, mindenesetre ne avassa be a Lélekvándorlásba, és ne vegye túlságosan igénybe segítségét a mű kiadását illetően. Nem tudom, miért van kimondottan akaratom ellenére minden magyar beavatkozás ebbe a műbe.⁴⁷

Polignac csakugyan 1895. október 28-án írt levelével együtt küldi el az utolsó négy jelenet fordítását:

Íme az utolsó négy jelenet, amelyeken a legjobb tudásom szerint dolgoztam. Nagyszerű lett, egy csodálatos sugallat. Mennyire szerettem volna jobban csinálni, és lefordítani úgy, ahogy megérdemli az Ön remek alkotása. [...] Ha valami nem megfelelő, akkor újra fordítom, de nagyon hálás vagyok Önnek, amiért én lehetek az, aki művét megismerteti Franciaországgal.⁴⁸

Valamivel később, november 23-án küldi a teljes javított művet is:

Ezúttal elküldöm Önnek az észrevételeivel visszaküldött és teljes egészében átmásolt első kilenc jelenet javított változatát. A kifejezésmód egy kicsit nyers, és amit nem vettem észre, most javítottam. Remélem, Ön is jobbnak találja. Vissza akartam adni, érdeme szerint az Ön erőteljes, magasztos és jelentős gondolatait. Csodálom őket, ezért vagyok gyakran kétségbeesett. Mondja el, mit gondol az utolsó négy jelenetről, amit 15 nappal ezelőtt küldtem el. [...] Biztos vagyok abban, hogy szeretik majd a művét Franciaországban. Tiszta, józan és művészi – három olyan minőség, amely ritkán találkozik össze nálunk.⁴⁹

47 Büttner Helén Czóbel Minkának, Boncida, 1895. nov. 8., idézi: TÁLAS, „Czóbel Minka és...”, 260.

48 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Kerbastic, 1895. okt. 28., OSzK Kt., Fond 30/140.

49 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Kerbastic, 1895. nov. 23., OSzK Kt., Fond 30/140.

A *Lélekvándorlás* francia nyelvű fordítása Czóbel Minka javításaival együtt tehát 1896 elejére fejeződött be, ám a kiadás csak 1897 nyarán valósult meg. Ennek egyik oka lehetett, hogy korábban nem készült el minden illusztráció, illetve hogy Polignac a *Poésies Magyaras* kiadásának gyakorlati teendőivel foglalkozkodott. A *Lélekvándorlás*, a *Poésies Magyaras*-hez hasonlóan, az Ollendorff kiadónál jelent meg. A kiadással kapcsolatos tárgyalások 1896 októberében kezdődtek, habár Polignac már hónapokkal korábban is írt Paul Ollendorffnak levelet ez ügyben. Polignac tehát nem csak a fordítást, hanem a mű kiadásának feladatait is magára vállalta. 1896 októberében írja Czóbel Minkának: „A poésies magyaras jól fogyott, és azt hiszem, amennyiben szeretne megbízni a Lélekvándorlással, nagyon jó feltételekkel tudnám kiadatni.”⁵⁰ A levelek tanúsága szerint 1896 októberétől egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a kiadóval folytatott tárgyalások részletei, amelyekről Polignac leveleiben tudósítja Czóbel Minkát. Ollendorff a kiadás költségeinek becsléséhez a *Lélekvándorlás* sorainak és illusztrációjának száma iránt érdeklődik, és a hirdetésekkel, kritikákkal kapcsolatban ad tanácsokat. A nyomdai munkálatok megkezdéséhez Polignac visszakéri a teljes fordítást, valamint az előszóhoz önéletrajzi adatokat vár: 1896. október 29-én írja: „Kérem, küldje el nekem a fordításom szövegét, mivel én semmit nem őriztem meg a vázlatomból – önnél van minden.”⁵¹ 1897 januárjában pedig:

Kérem, szíveskedjen megadni néhány önéletrajzi adatot, hogy az előszóban megemlíthessem Önt: mit írt és mikor kezdte: milyen forrásból táplálkozva merít ihletet, milyen filozófia iránt vonzódik, és milyen folyóiratok vagy újságok közölték már a műveit.⁵²

Polignac 1897 májusában küldött levelében⁵³ számol be Czóbel Minkának a nyomdai munkálatok befejezéséről. Tudatja vele, hogy Alfred Humblot, az Ollendorff Kiadó igazgatója felajánlja segítségét a reklámozásban:

Humblot tudni szeretné, hogy szeretne-e díszkötésű példányt, és hány darabot.

Segít Önnek a reklámozásban, megjelenteti az előszót egy folyóiratban és hirdetést másokban. [...] Kérje meg Humblot-t, hogy vigyen köteteket több párizsi könyvesboltba. Küldjön egy példányt a Mercure de France-nak a Échaudé-Saint-Germain

50 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1896. okt. 20., OSzK Kt., Fond 30/140.

51 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1896. okt. 29., OSzK Kt., Fond 30/140.

52 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, San Remo, 1897. jan. 31., OSzK Kt., Fond 30/140.

53 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1897. máj. 3., OSzK Kt., Fond 30/140.

utca 15. szám alá egy rövid kísérőszöveggel. Egy példányt Armand Silvestre-nek⁵⁴ és Jean Lorrainnek⁵⁵ a Journaltól. Gaston Deschamps-nak⁵⁶ a Temps-tól. Jules Lemaître-nek,⁵⁷ akinek a címét Humblot majd megadja. Kérje el tőle néhány egyéb kritikus nevét, akik értékelnék az Ön művét, és egyidejűleg csatoljon egy-egy rövid kísérőszöveget a kötetekhez valamennyiük számára.⁵⁸

Polignac arról is beszámol, hogy maga Ollendorff is ígéri, hogy elhelyez néhány hirdetést több franciaországi folyóiratban: „(Ollendorff) Ma délelőtt ismét megígérte nekem: Armand Silvestre-nek a Journaltól, a l’Echo de Paris-nak, hirdetést a Figaro második oldalán, hirdetéseket számos egyéb folyóiratban.”⁵⁹

A *Lélekvándorlás* végül 1897 júniusában jelent meg Párizsban. Wohl Janka fent idézett szavai szerint a francia sajtó méltatta a művet, ám a méltatásnak, sajnos, nem találtam nyomát. Csak két olyan francia nyelvű kritika⁶⁰ került a kezembe, amelyek közül egyik sem illette dicsérő szavakkal Czóbel Minka szövegét. Érthetetlen, homályos munkának találták, Polignac fordítói választását pedig elhibázottnak gondolták. Mindazonáltal a Polignac-levelek között találtam két olyan levelet is, amelyet nem a fordító írt, hanem más családtagok, ők pedig gratuláltak Czóbel Minkának.⁶¹ Talán csak az udvariasság szólt belőlük, ám az is előfordulhat, hogy a mű mégiscsak megtalálta a maga szűk körű francia nyelvű közönségét.

54 Armand Silvestre (1837–1901) francia író, költő, kritikus.

55 Jean Lorrain (1855–1906) francia szimbolista író és költő.

56 Gaston Deschamp (1861–1931) francia archeológus, író, újságíró.

57 Jules Lemaître (1853–1914) francia író, kritikus.

58 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1897. ápr. 7., OSzK Kt., Fond 30/140.

59 Melchior de Polignac Czóbel Minkának, Párizs, 1897. máj. 21., OSzK Kt., Fond 30/140.

60 J. K., „Polignac (M. de), La migration de l’âme, de Mlle Minka de Czobel”, *Revue critique d’histoire et de littérature* 32, No. 34–35 (1898): 139. Charles DUMERCY, „Mémorial de l’Expression religieuse”, *Le Spectateur catholique* 1, No. 8 (1897): 85.

61 A Polignac család egyik tagja Czóbel Minkának, Párizs, 1897. máj. 25. OSzK Kt., Fond 30/140; Singer Polignac Czóbel Minkának, 1897. jún. 17. OSzK Kt., Fond 30/140.

PÉLDAKÉPEK ÉS IDENTITÁSOK

Női identitás és írás összefüggései Herman Ottóné Borosnyay Kamilla feljegyzéseiben

Egy írónő a századfordulóról, kérdések az írónőség körül

A nőknek a magánélet területéről a köz- és felsőoktatásba, a munka és a politika világába való fokozatos kilépése a 19. század közepétől újra és újra vitákat, vélemények ütközését eredményezte a nyilvánosság minden szintjén. Jól bizonyítják ezt az állítást azok a korabeli cikksorozatok, kritikák és tanulmányok, amelyek ezzel kapcsolatban születtek. A nők publikáltak, lapot szerkesztettek, önképző szervezeteket, majd oktatási intézményeket, egyesületeket vezettek, és a számukra elsősorban kijelölt családi körön és nevelési feladatokon kívül számtalan területen kezdtek megjelenni. A városiasodás, a modern polgári életforma elterjedése nemcsak számos lehetőséget kínált erre, de szorosan össze is fonódott ezzel a folyamattal. Napjainkban szinte áttekinthetetlen mennyiségű nemzetközi szakirodalom foglalkozik a témával, és a hazai kutatás is egyre alaposabban reflektál a női szerepek átalakulására. Éppen ezért egy mikrotörténeti perspektívájú, interdiszciplináris szemlélettel közelítő női életpálya-vizsgálat első lépései hozzásegíthetnek annak a képnek az árnyalásához, amely eddig a magyar irodalom- és mentalitástörténetben kialakult a témáról. Hogyan élte meg mindezt egy alapvetően középosztálybeli írónő, aki elsősorban a tudós Herman Ottó feleségeként érdekelhette kora közvéleményét? Milyenek voltak a hagyományos életformát képviselő és gyermekirodalmi tevékenysége kapcsán ismertté lett Borosnyay Kamilla érvényesülési lehetőségei a hazai irodalmi életben? Hogyan viszonyult a saját maga játszott szerepekhez, és mit gondolt a női hivatás kérdéséről? Mit jelentett számára az alkotás? Mi rajzolódik ki ezzel kapcsolatban megjelent írásaiból és verseiből, és mennyiben módosítják ezt a levelezéséből és egyéb fenn-

maradt dokumentumokból kiolvasható információk? Arra is keresem a választ: hogyan alakult az írói nevén főként Herman Ottónéként emlegetett Borosnyay Kamilla alkotói pályája a századfordulón ismertté vált női alkotói utakhoz, stratégiákhoz viszonyítva. Igyekszem alaposabban megvizsgálni, miként vélekedett pályatársai alkotói tevékenységéről, és mindez hogyan függ össze a női hivatásról vallott elképzeléseivel. Mindez általában is árnyalhatja, megvilágíthatja az alkotó nők pályájának, szerepfelfogásának összetettségét és motivációit a századforduló Magyarországon.

A téma jobb megértése érdekében felhasználtam folyóiratokban megjelent cikkeit, meséit, gyűjteményes kötetekben megjelent novelláit, verseit és feljegyzésgyűjteményét. A kutatás során kibontakozott az író nő nyilvánosan is vállalt, illetve csak utalásokban tetten érhető személyes véleménye a nőkérdésről, a női alkotásról és saját alkotói tevékenységéhez fűződő viszonyáról.

Herman Ottóné Borosnyay Kamilla származása, életútja

„»Azt szeretem ebben az asszonyban, hogy fogja a tollat és megírja a verset jól, aztán fogja a főzőkanalat és megfőzi a vacsorát jól.« Ezt a kritikát az apám mondta rám, az apám, aki a versben talán tévedhetett, de a vacsorában soha.”¹

A Borosnyay Kamilla feljegyzéseit tartalmazó gyűjteményből idézett megálapítás is jól érzékelteti, mennyire meghatározta pályáját a családjától, különösen a 48-as őrnagy apjától, Borosnyay Lászlótól kapott értékrend és a női szerepekről alkotott elképzelések. E látásmód kora köznyelvét is uralta; ezek, a nők feladatára vonatkozó elképzelések szinte szó szerint hangzanak el magántermészetű és hivatalos megnyilatkozásokban is.² Az utóbbi időszak kutatási eredményeinek tanúsága szerint az alapvetően mikrotörténeti, többféle forrástípust egyszerre mozgató, egyfajta alternatív biográfiai vizsgálatként jelentkező módszertani megközelítés számos ponton hozhat eredményeket akár a társadalom-, akár az

1 Részlet Herman Ottóné Borosnyay Kamilla naplójából, szennycímlap mögé illesztett papírszeleten. *Herman Ottóné gyűjtőnaplója*, Herman Ottó Múzeum, Helytörténeti Dokumentációs Gyűjtemény, 78.17.1 (a továbbiakban: HOM HTD 78.17.1).

2 L'HOMME Ilona, *A női írók helye az irodalmi diskurzusban 1900–1945*, Doktori disszertáció, kézirat (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Iskola, 2005), 14; hozzáférés: 2018.01.29, https://www.academia.edu/7077031/A_n%C5%91i_%C3%ADr%C3%B3k_helye_az_irodalmi_diszkurzusban_1900-1945_. Itt idézi Lauka Gusztáv Uray Margithoz intézett leveléből a következőket: „De hát minek írni egy nőnek? Az olyan jó gazdasszonynak mint te vagy, kár volna, ha a lánya nem a főzőkanál mellett maradna meg. Még az is kár, hogy tanítónő lesz.”

irodalomtörténet területén.³ Így talán nem haszontalan, ha ilyen megfontolások nyomán Borosnyay Kamilla kapcsán megismerjük azt a társadalmi-történeti összefüggérendszer, amely meghatározta írói pályájának alakulását.

Az egyszerű székely birtokos család a református püspök felmenő, Borosnyai Lukács János révén vált ismertté.⁴ Előbbinek azonos nevű fiától, az egykori marosvásárhelyi főbírótól eredő Borosnyay-ágból származott Kamilla édesapja, aki a Bethlenek uradalmi jószágigazgatójának, Borosnyay Pálnak fiaként katonai pályára készült, de édesapja 1831-es halála miatt más hivatást kellett választania.⁵ Nagyenyerdi jogi tanulmányai után ügyvéd lett, és 1837-ben megnősült. Orbay Karolinától született gyermekei: Oszkár, a későbbi pénzügyminiszteri tanácsos; Béla, honvéd főorvos, aki később a nagykallói elmegyógyintézet főigazgatója; a korán, gyermekként elhunyt Gyula, Berta és ikertestvére, Ágnes; valamint Kamilla voltak.⁶ Keresztelési levelének tanúsága szerint Borosnyay Kamilla pontos születési dátuma a korábbi szakirodalomban megjelent 1856 helyett⁷ valójában 1846. szeptember 14-e volt, feltehetőleg Kézdivásárhelyen, ahol október 27-én keresztelték meg. A keresztelésről szóló kivonatot Székely János református pap állította ki.⁸ Édesapja kezdetben a marosvásárhelyi királyi tábla ügyvédje volt, majd 1848-tól a 15. határőrezred főhadnagya.⁹ Életrajzi feljegyzések szerint a

- 3 Csupán néhány kutatást megemlítve: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 43–60; SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Irodalomtörténeti füzetek 149 (Budapest: Argumentum, 2001), 5–16; BALOGH Piroska, „Törésvonalak metszésében: a pályarajz posztmodern, interdiszciplináris változata”, *Sic Itur Ad Astra* 59, (2009): 289–295; VÖLGYESI Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Irodalomtörténeti füzetek 163 (Budapest: Argumentum, 2007); SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története* (Budapest: L'Harmattan, 2007). Itt köszönöm meg Porkoláb Tibornak, hogy Szilágyi Márton munkái kapcsán felhívta figyelmemet erre a módszertani megközelítésre.
- 4 SZINNYEI József, „Herman Ottóné”, in *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 1:1249; BOROSNYAI LUKÁTS János, *Vásárfija a Szent Márton napi sokadalomra 1837–1937*, hozzáférés: 2017. 04. 24., http://www.erdeleyweb.hu/mvhely/kronika/fodor_fuzetek/borosnyai.html; PÁLMAY József, szerk., *Háromszék vármegye nemes családjai* (Sepiszentgyörgy: Jókai-Nyomda-Részvény-Társulat, 1901), 92.
- 5 *Herman Ottó és felesége kéziratai. Feljegyzések a Borosnyay családról*, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzK Kt.), Fond 178/16.
- 6 PÁLMAY, *Háromszék vármegye...*, 92.
- 7 SZINNYEI, „Herman Ottóné”, 1249.
- 8 *Borosnyay Kamilla keresztelési levelének kivonata*, Kézdivásárhely, 1846. szept. 14., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt.), Ms 5252/361.
- 9 BONA Gábor, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban* (Budapest: Heraldika Kiadó, 2000), 262.

család 1849-ig, Borosnyay László katonai határszéli ügyésként való működése alatt, Kézdivásárhelyen élt.¹⁰

Az apa 1848 őszén csatlakozott a szabadságharchoz, és Bem tábornok mellett őrnagyi rangban, annak igazságügyi előadójaként működött. A szabadságharc bukása után nem emigrált: mintegy öt esztendő kitérőt, bujkálást követően – amely alatt a pesti hadbíróság megfosztotta rangjától – 1854-től ügyvédi praxis folytatását engedélyezték számára Szolnokon.¹¹ Természetesen családja is vele tartott, leánya itt ment férjhez először. Borosnyay Kamilla házassági bontóperének iratanyaga szerint a frigy Bornemissza István ügyvéddel Szolnokon, római katolikus szertartás szerint kötött 1867. október 12-én.¹² A házasságuk konkrét eseményeiről nem, de a Kamilla által megélt lelki krízisről, vívódásról a feljegyzésgyűjtemény 1872-től datálódó versei tudósítanak. Noha a bejegyzések és versek meglehetősen szűkszavúak a rosszul végződött házasság körülményeit illetően, és egyelőre a levelezésből sem merültek még fel újabb adatok erre vonatkozóan, annyit talán megérthetünk, hogy a fiatalasszony egy új, bontakozó érzelem viharaiban örlődött már az 1870-es évek végén.¹³ Ez az érzelem, vagy más körülmények vezettek aztán a házasság felbomlásához? Egyelőre nem tudható.

A helyi közéletben aktívan szerepet vállaló édesapa körül kialakult kapcsolati hálónak lehetett tagja Borosnyay Kamilla első férje, Bornemissza István ügyvéd is. Szolnoki életükre vonatkozóan meglehetősen kevés adattal rendelkezünk. A város tanácsülési jegyzőkönyveinek tanúsága szerint Borosnyay László főként anyagi természetű, adótartozásokkal kapcsolatos perek vitelében kapott több ízben felkérést a várostól, hogy hivatalosan képviselje azt.¹⁴ Ő és családja megbecsült tagjai voltak a helyi közösségnek, a tanácsülési jegyzőkönyvek szerint azonban több alkalommal kerültek anyagilag nehéz helyzetbe. 1861-ben Borosnyay Lászlót megbízója perbe akarta fogni a számára behajtott és nála ügyvédi letétbe elhelyezett összeg megfizetésének késedelme miatt.¹⁵ A letéti összeg megfizetésére kötelezett Borosnyay László fellebbezett, és az összeg visszatartását folyamatban lévő további perek költségeinek fedezetként való használatával indokolta. Anyagi

10 Herman Ottó és felesége kéziratai. *Feljegyzések a Borosnyay családról*, OSzK Kt., Fond 178/16.1.

11 BONA, *Tábornokok és törzstisztek...*, 262; Herman Ottó és felesége kéziratai. *Feljegyzések a Borosnyay családról*, OSzK Kt., Fond 178/16.2.

12 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Pesti Királyi Törvényszék iratai, Polgári peres iratok, VII.2.c.1882–V.0020. fol. 1.

13 Borosnyay Kamilla költeményei a gyűjtőnaplóból: *Férjem névnapjára*, HOM HTD 78.17.1. 7; *Győztes szemek*, Uo., 10; *Szerelmed*, Uo., 11; *Szívemhez*, Uo., 16.

14 Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, Szolnok város tanácsának iratai (a továbbiakban: MNL JNSZML, V.473.), 31/1865, illetve 55/1860; 454, 456, 457/1861.

15 MNL JNSZML, V. 473. 334/1861.

gondjaikat azonban jelzi az is, hogy 1861-ben feleségével kérelmet nyújtottak be a városhoz 300 forint kölcsön kiutalására. Kérelmüket azonban elutasították azzal indokolva, hogy a fedezetül felajánlott ház értéke nem volt hiteles becsléssel kimutatva, valamint tűzkár ellen biztosítva sem volt.¹⁶ A családtagok Kolozsvárra, illetve Budapestre való elköltözéséig a család ezt követően már csak ritkán tűnt fel a jegyzőkönyvekben. Borosnyay Lászlóné Orbay Karolina az általa nyújtott kisebb kölcsön visszaperlése,¹⁷ illetve Borosnyay László egyházgondnoki szerepvállalása kapcsán bukkanhatunk nevükre a forrásokban.¹⁸ A jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy 1861-ben a Borosnyay-házaspár közös ingatlan vagyonnal rendelkezett a városban, amelyet Fischer Józsefnek adtak bérbe, és akit az ingatlanban keletkezett ismeretlen eredetű károk kijavítására köteleztek.¹⁹

Anyagi nehézségei mellett a szolnoki közéletben tevélegesen szerepet vállaló Borosnyay László a Honvédegylet alapító tagjaként, majd később első elnökeként kezdeményezte a szolnoki csatában elesett honvédek emlékére a mai köztéren, a Tisza-híd feljáratánál másolatban látható emlékmű felállítását.²⁰ A helyi református egyház is sokat köszönhetett neki. Főgondnokként az egyházközség számára megszerezte a szolnoki Molnár család elkönfiskált telkét, amelynek két épületét részben saját költségén, részben gyűjtés segítségével helyreállíttatta, illetve a telket bekeríttette.²¹ A templom- és iskolahelyiség céljaira megszerzett városi telek kincstártól való kieszközlésére, az általa megjelentetett sajtóhír szerint, Lónyay Menyhért pénzügyminiszter és Eötvös József kultuszminiszter közbenjárásával kerülhetett sor.²²

Szolnokról való távozásuk pontos dátumát egyelőre nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy Lászlót a VI. honvéd kerületi hadbíróság vezetőjeként 1869-ben visszahelyezték hadbíró századosi rangjába.²³ Ezt követően költözött az édesapa Kolozsvárra, és itt is halt meg gyászjelentése szerint szívinfarktusban 1878. szeptember 28-án.²⁴

16 MNL JNSZML, V. 473. 746/1861.

17 MNL JNSZML, V. 473. 670/1861.

18 MNL JNSZML, V. 473. 92/1869.

19 MNL JNSZML, V. 473. 468/1861.

20 RÉTHY L[ászló], „A szolnoki honvédemlék”, *Vasárnapi Ujság* 15, 51. sz. (1868. dec. 20.): 621–622. Az eredeti 1919-ben és 1944-ben súlyosan megsérült, jelenleg a Szolnoki Művésztelep területén tekinthető meg.

21 *Herman Ottó és felesége kéziratai. Feljegyzések a Borosnyay családról*, OSzK Kt., Fond 178/16.2.

22 BOROSNYAY László és FÜLÖP Péter, „Hálanyilvánítás”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 12, 25. sz. (1869. jún. 20.): 770–800, 792.

23 *Herman Ottó és felesége kéziratai. Feljegyzések a Borosnyay családról*, OSzK Kt., Fond 178/16.1.

24 *Borosnyói Borosnyay László halálának gyászhiře*, MTA KIK Kt., Ms 5251/364.

Borosnyay Kamilla és Bornemissza István Szolnokon megkezdett közös élete Budapesten folytatódott. Kapcsolatuk azonban megromlott és hamarosan elváltak. A fennmaradt bontóper iratai a válás okára nem derítenek fényt. A pert 1882. január 28-án indították, amelynek tárgyalása során az alperes, Borosnyay Kamilla és a felperes, Bornemissza István közötti házassági köteléket felbontották, a korban megszokott formulát idézve „mindkét félre nézve engesztelhetetlen gyűlölet alapján”, és egyházi és bírósági békéltetés ellenére sem rendeződött a viszonyuk.²⁵ Gyermekük nem született, és egyik fél sem támasztott semmiféle vagyoni igényt. A házasságkötéskor katolikus vallású férj még a per idején áttért a református hitre, így a per a Kúria helybenhagyó határozatával 1884. szeptember 30-án lezárult.²⁶

Ezt követően, illetve valószínűleg ennek hatására történt Borosnyay Kamilla életében a nagy fordulat, amelynek hatására eldöntötte: apja, és rövidesen édesanyja halálát követően a saját lábára áll. A hagyományos háztartásvezetési feladatok házassága felbontása után nem köthették le, és a magánéleti krízis is energiáit kreatív felhasználása irányába terelhetette. Elhatározásában megerősíthette a Nagyszébenben élő fivére, Oszkár házában eltöltött nehéz időszak is. A családi iratok szerint testvérével később sem volt felhőtlen a viszonya.²⁷ E keserves időszak tanulságai vezethették a döntéshez: szakmát szerez.²⁸ Tanulmányait magánúton végezte, képesítését pedig a Zirzen Janka vezetése alatt álló budapesti IV. kerületi Állami Tanítónő Képezdében szerezte 39 évesen, kitűnő eredménnyel, 1885. június 20-án. Ez az időszak jelentette Herman Ottóval szövődő kapcsolata kezdetét is.²⁹

Már jóval képzését megelőzően írni kezdett.³⁰ Első, balul sikerült rövid házassága után a kolozsvári *Ellenzék* című napilap tárcarovatában kezdett publikálni.³¹ Az *Ellenzék*ben megjelent cikke révén keveredett polémiaa a kolozsvári Erdélyi Múzeumnál dolgozó, kutató Herman Ottóval,³² és a forrásokból kiol-

25 *A Budapesti Királyi Törvényszék 23727/1882. sz. ítélete Bornemissza István felperes Bornemissza Istvánné született Borosnyay Kamilla ellen benyújtott házassági bontóperében*, BFL, VII.2.c.1882–V.0020. fol. 2.

26 Uo., BFL, VII.2.c. 1882–V.0020. fol.16.

27 Borosnyay Kamilla Borosnyay Oszkárhoz, Brassó, 1882. ápr. 27., MTA KIK Kt., Ms 5252/388–390.

28 *Borosnyay Kamilla háziipari munkatanítónői bizonyítványa*, 1885. jún. 20., MTA KIK Kt., Ms 5251/363.

29 Ismeretlen Borosnyay Kamillának, Brassó, 1883. szept. 4., MTA KIK Kt., Ms 5251/454.

30 Bartha Miklós Borosnyay Kamillának, Kolozsvár, 1880. szept. 19., MTA KIK Kt., Ms 5251/402.

31 „Borosnyay Kamilla”, in *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, szerk. PÉTER László, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 1:868.

32 BOROSNYAY Camilla, „Az öngyilkos csóka”, *Ellenzék*, 1883. aug. 25., 16.

vashatóan e vita vezetett a levélváltásoktól a mind gyakoribb találkozásokon át a miskolci Avasi Református Templomban kötetett esküvőjükhöz, 1885. július 26-án.³³ Családja a kettejük között kibontakozó heves vitát kezdetben aggodalommal figyelte, ahogyan a levelekből is tükröződik.³⁴ A Judith álnév mögött rejtőző Borosnyay Kamilla kilétéről Herman Ottó csak később, barátjával, Borosnyay Oszkárrel, Kamilla bátyjával való beszélgetése révén értesült. Az ezt követően elindult levelezésükből pedig kitűnik, hogy a vitapartnerek között hamar baráti ismeretség, majd gyengéd érzelmek szövődtek.

Ettől kezdve Borosnyay Kamilla élete gyökeresen megváltozott, hiszen egyszerre kellett háztartást vezetnie, nyugalmas háttérrel teremteni a nagy kutatónak, és megélni a tudósfeleség írói ambícióit egy alapvetően konzervatív szellemi beállítottsággal. Ebben az összetett, kívülről kapott és belső adottságként hordozott lehetőség- és elvárás-rendszerben a Budapesten berendezkedő házaspár a Millennium környéki pezsgő szellemi és gazdasági környezetben egy nem mindennapi alkotópár életét élte. E körülmények kínálnak lehetőséget arra, hogy az írói hivatását és mellette vállalt egyéb szerteágazó tevékenységét úgy vizsgáljuk, hogy közben a korabeli írói létmódról nyerjünk belőle információkat. A következőkben azt a sajátos utat igyekszem áttekinteni, amelyet Borosnyay Kamilla ebben az időszakban a közélet és az alkotás területén bejárt.

Aktív közéleti szerepvállalás

Borosnyay Kamilla működésének látható, forrásokban tükröződő nyomait kutatva az egyik legnyilvánvalóbb terület a civil életben való részvétele. A konzervatív női ideálképbe is jól illeszkedő jótékonykodás egyesületi formája volt nők számára a nyilvános cselekvésre való egyik lehetőség a korszakban. Az 1860-as évektől egyre gyarapodó számban alakultak a nők számára létrejött oktatási, képzési, munkához jutást célzó női egyesületek.³⁵ Ezek között kiemelkedő szere-

33 Az esküvő előkészítésével kapcsolatban lásd Herman Ottó húgának levelét: Herman Emma Herman Ottónak, Miskolc, 1885. júl. 22., MTA KIK Kt., Ms 5251/332. Az esküvő hírével kapcsolatos újságkivágatokat: *Újságkivágatok Herman Ottó és Borosnyay Kamilla esküvőjének hírével*, MTA KIK Kt., Ms 5251/342–343.

34 „Hanem, hogy a pókász bácsival polemiába keveredtél, arra már a hajam szála is égnek mered. Jesus! Mi lesz még veled?” Darkóné Borosnyay Póli (Paulina) Borosnyay Kamillának, Brassó, 1883. szept. 4., MTA KIK Kt., Ms 5251/454.

35 KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914* (Budapest: Pannónia Könyvek, 2008), 83.

pet játszott az 1884-ben alakult Mária Dorothea Egyesület (Mária Dorottya, József nádor feleségének védnöksége alá helyezett, és így róla elnevezett szervezet), amely az idős tanítónők számára alapított otthonot és komoly könyvtárat, egyfajta szakmai érdekképviselőt és szervezett képzéseket, előadásokat nyújtott a magasabb színvonalú tanítónői műveltség megalapozására.³⁶ Ennek az egyesületnek az elnökségére kérték fel Borosnyay Kamillát.³⁷ Bár az egyesületben végzett tevékenységéről nincsenek további információink, az a tény már önmagában beszédes, hogy egy komoly, nőképzéssel foglalkozó egyesület elnöki tisztségére kérték fel. A magukat eltartani kényszerülő, döntően középosztálybeli nők egyik lehetősége az érettségi megszerzésével és a felsőoktatás nők előtti részleges megnyitásával a tanítás volt. Tekintettel arra, hogy Kamilla maga is ezt a lehetőséget ragadta meg először, nagyon is tudatában volt az ügy fontosságának, és levelezéséből tudhatóan teljesen azonosulni tudott az egyesület céljaival.

A közélet más területein működő egyletek is felkeresték hasonló kéréssel. Ilyen volt a Pászthory Lászlóné Jankovich Cornelia által továbbított felkérés a Kossuth Országos Nőegylet elnökségére.³⁸ Pászthoryné mint első alelnök kérte 1894-ben, Kossuth halálát követően a liberális politikai gondolkodás és Kossuth emlékének ápolására létrejött egylet elnökségére. Nyilvánvaló, hogy a halála előtt férjével együtt Kossuthot Torinóban meglátogató Borosnyay Kamilla, mint a nagy politikust személyesen is ismerő és tisztelő, férje révén azonos politikai nézeteket valló, sőt könyvtárának megvásárlása ügyében személyesen is tevékenykedő írónő³⁹ elnökségi részvétele, személye elismerést és megbecsülést jelentett volna az egyesület számára. Borosnyay Kamilla az elnökséget ugyan elutasította, de a kitűzött egyleti célt, mint azt később részletesen kifejtem, más úton határozottan támogatta.

Ha nem is elnökségi tagként, de támogatóként, előadóként jelen volt a Budapesti Állatvédő Egyesület egyik felolvasóestjén is, ahol *Állati történetkék* címmel írt rövid esszéjét olvasta fel.⁴⁰ Erről az eseményről tudósított a *Budapesti Hírlap*

36 BORBÍRÓ Fanni, FÁBRI Anna és SZARKA Eszter, szerk., *A nő és hivatása, II: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895* (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2006), 307; KÉRI, *Hölgyek napernyővel...*, 82.

37 A Mária Dorothea Egyesület Herman Ottóné Borosnyay Kamillának, Budapest, 1894. aug. 12., MTA KIK Kt., Ms 5251/506.

38 Felső Pászthory Pászthory Lászlóné Jankovich Cornelia Borosnyay Kamillának, Törökbálint, 1894. aug. 14., MTA KIK Kt., Ms 5251/489.

39 SOMLYÓI TÓTH Tibor, *Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”* (Budapest: Magvető Kiadó, 1985), 211.

40 A felolvasásról tudósító cikk lapkivágata Herman Ottóné iratai között található. MTA KIK Kt., Ms 5251/7–8.

tárcája, amely így méltatta az író nő részvételét: „Egy érdekes arcu kellemes szavu, jó tollu, szép hölgy... az erdélyi bírces haza szépségeiből merített lelkesedéssel vette védelmébe az erdők, mezők dalosait, a levegő tollas fiait.”⁴¹

Borosnyay Kamilla pártoló tagja volt a Csipkerózsza Magyar Fonals Házipart Újjászervező és Támogató Egyesületnek is, és a magyar ipar ügyének támogatójaként kérték fel a szervezet közgyűlésének megnyitására. Az elhangzott beszéd felhívás, értő helyzetelemzés a kivándorlással küszködő magyar társadalomról és a külföldi áru versenyével szemben tehetetlen magyar könnyűiparról.⁴² Amikor Borosnyay Kamilla erdélyi kézműves hagyományok ápolása terén kifejtett törekvéseit vizsgáljuk, nem tekinthetünk el földije és egyben pályatársa, Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka (akivel levelezés révén tartotta a kapcsolatot)⁴³ tevékenységének említésétől. Gyarmathyné, aki az erdélyi nagyasszony fogalmának toposzává vált, levélváltásuk tanúsága szerint a női hivatás és közéleti működés összeegyeztetése szempontjából példaként állt Borosnyay Kamilla előtt. A kalotaszegi népművészet támogatásával és a háziipari mozgalom megszervezésével párhuzamosan a nemzeti jelleg, a nemzeti önazonosságba szervesen beépített, sőt azt reprezentáló regionális identitás hangsúlyozása Gyarmathyné írói érvényesülését jól szolgálta.⁴⁴

Borosnyay Kamilla kiállása a hazai háziipar mellett elsősorban közéleti szereplésével kapcsolódott össze, és abban az elkötelezett ellenzéki magatartásban gyökerezett, amelyet családja és férje is képviselt. Esetében is megjelent olyan sajtócikk, amelyben saját otthonának régi erdélyi berendezési tárgyaival (szobájának enteriőrfotóját megjelentetve) példázta személyes elkötelezettségét a háziipar támogatásában.⁴⁵ Noha Borosnyay Kamilla, miként Gyarmathyné, értelmiségi, erősen ellenzéki érzelmű, református erdélyi családba született, a későbbiekben Budapesten töltötte élete nagy részét, így a Gyarmathyné írásainak jellemzőjeként felmutatott magyarosság kevésbé jellemző Borosnyay írásaira. A jó gazdasszony, az „igazi asszony” elképzelésével kapcsolatos értékrendszerükben azonban nagyonis közel álltak egymáshoz. Ezáltal érthető talán leginkább,

41 „Állatéleti történetké”, Budapesti Hírlap, 1884. febr. 20., 1.

42 HERMAN Ottóné, *A „Csipkerózsza” magyar fonals házi-ipart újjászervező és támogató egyesület közgyűlésének megnyitása alkalmából elmondott beszéd*, OSzK Kt., Fond 178/11.

43 Gyarmathy Zsigáné Herman Ottónénak, Bánffyhungad, 1894. okt. 16., MTA KIK Kt., Ms 5251/432; idézi: TÖRÖK Zsuzsa, „A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné: Írónői életpálya a 19. századi nemzetépítés kontextusában”, *Irodalomtörténet* 97, 4. sz. (2016): 431–454, 431.

44 TÖRÖK, „A kalotaszegi asszony...”, 435.

45 HERMAN Ottóné, „Az erdélyi népi ipar kérdéséhez”, *Vasárnapi Ujság* 34, 22. sz. (1887. máj. 29.): 365–366, 365.

hogy Borosnyay Kamilla a főváros átalakuló művészeti, irodalmi életében is sajátos, részben az elvárt szerepekhez alkalmazkodó, ugyanakkor sok tekintetben új irányba mutató elképzelést képviselt a női szerepekkel kapcsolatban. A szorgalom, a jótekonyság, a jó háziasszonyosság egyszerre voltak fokmérői egy igazi asszony megítélésének, mint az is, hogy jó anyák és jó hitvesek legyenek.⁴⁶ Mindezen (nőkkel kapcsolatos) elvárások és értékek Borosnyay Kamilla írásai-ban tisztán megjelennek.

A női szerepekről és hivatásról vallott felfogás

Noha a század első évtizedeiben a nők többsége a kultúra területén még inkább fogyasztóként volt jelen, a középfokú oktatás kiszélesedésével és a felsőfokú oktatás nők előtti megnyitásával a közép- és felső osztályok nőtagjai új foglalkozási területeken jelentek meg, így kezdetben elenyésző, majd a századforduló után egyre növekvő számban alkotóként is. Az első népszámlálás, amely a kereső nőket foglalkozási csoportokra bontva vizsgálta, a mintegy 1534411 adózóként bejelentett nő között 1880-ban 398 író- és művésznőt jegyzett fel.⁴⁷ Egy évtizeddel később a magyar korona országaiban a nők 0,3%-a dolgozott értelmiségi foglalkozásokban. Az arány 1910-re a kereső nők 3%-ára növekedett.⁴⁸ A hagyományos női pályák (tanítónő, apáca, nevelőnő, bába, földműves, háziasszony, napszámos) mellett az orvosi hivatásban, a hivatalnoki munkakörökben, a bányászat, az ipar, a közlekedés, a média (hírlapírás, szerkesztés) és a művészetek különböző ágaiban (irodalom, szobrászat, festészet, iparművészet, zene) is egyre több nő jelent meg.⁴⁹

A női szerepekről ekkorra Borosnyay Kamillának már határozott elképzelése volt, és erről írásban is hangot adott. Álláspontja látszólag korának egyik meghatározó vonulatába illeszkedett, amely a nők részéről a hagyományosan elvárt, főként a privát szférára korlátozódó szerepvállalást tekintette helyesnek. Leveleit olvasva, de még inkább alkotói tevékenységét vizsgálva azonban az látható,

46 TÖRÖK, „A kalotaszegi asszony...”, 443. Itt különösen Gyarmathy Zsigáné *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából* (Budapest, 1896) című munkájából idézett, az ideálisnak tekintett asszonyok tulajdonságaira vonatkozó részlet.

47 CSOMA Zsigmond, „Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon: A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás”, in *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. NAGY Beáta és GYÁNI Gábor, 181–204 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006), 186; 201.

48 KÉRI, *Hölgyek napernyővel...*, 133.

49 Uo.

hogy inkább a századforduló hagyományos és a századelő újító elképzeléseinek határán álló, átmeneti, közvetítő szerepbe helyezkedett.⁵⁰ Kamilla családjában az értelmiségi pálya diktálta szellemi háttér jó alapot jelentett a tanulásra, bár a tanítónői képesítést szerző fiatal nő alkotóvá válása nem volt magától értetődő.

Írónként jórészt azon pályatársai véleményét osztotta, akik a hazai nőképzés ügyét szintén intézményesült, egyesületi keretek között igyekeztek előmozdítani, íróként, tanárként, esetleg orvosként vagy más értelmiségi pályán tevékenykedtek, de a női hivatás célját végső soron a családi otthon, a biztos háttér megteremtésében, illetve a gyermekek felnevelésében látták.⁵¹ Erről talán az egyik legszebb összegzést a Borosnyay Kamilla írói kvalitásait is feltétlenül méltató és korának első magyar nőirodalmi összefoglalását író Fáyné Hentaller Mariska adta. A korábban említett Gyarmathy Zsigánéről szólva fogalmazza meg: „megmutatja azt is, hogy a világnak ferde előítélete van a nőírókról. Ő, daczára, hogy oly szorgalmasan ír, a legnagyobb rendben tartja falusi nagy gazdaságát, példás háziasszony, kitűnő feleség és jó anya!”⁵²

Korának nőmozgalomban tevékenykedő alakjai, mint Beniczky Irma, vagy a Csáky Albinné szerkesztette *A nőkérdés* címmel megjelent cikkválogatás több szerzője is – akik szintén a Mária Dorothea Egyesület tagjai voltak –, egyértelműen a család, a háztartás és a nevelés feladatait állították a nők elé.⁵³ Maga Borosnyay Kamilla is markánsan fogalmazta meg a fentiekkel egybehangzó véleményét egyik rokonának, Gálffy Sándorné Borosnyay Lillának szóló levelében:

Nem állhatom meg, hogy még két szörnyűséget, mely kimaradt a század, s a mult század bünlajstromából, ide ne jegyezzek. Az egyik a kétségbeesés, vagy a dolog kerülés szülte sztreik mánia, [...] a másik még félelmetesebb mint amaz: a feminizmus! mely elvonja a nőt természetes hivatásától, nem ad neki időt, hogy magzatot érleljen, még kevésbé, hogy testi és lelki fejlődését, művelését vezesse [...] Hiába a század modern asszonya mindenre nem ér rá. Az otthon, a család fogalma kívész; a családi tűzhely szentségét sívár, kihült hamu borítja, a férj pedig pária módra lézeng

50 BORGOS Anna, *Portrék a Másikról: Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn* (Budapest: Noran Kiadó, 2007), 26.

51 Saját szerepének értékelését édesapja szavain keresztül fogalmazza meg a tanulmány bevezető idézetében olvasható sorokban. Itt a nők családi szerepvállalása érezhetően erősebb az alkotói tevékenységnél. Egy másik, Borosnyay Kamillától származó levélrészlet 1909-ből is erről tanúskodik: Herman Ottóné Gálffy Sándorné Borosnyay Lillának, Budapest, 1909. okt. 18., MTA KIK Kt., Ms 5251/391.

52 FÁYLNÉ-HENTALLER Mariska, *A magyar írónőkről* (Budapest: A szerző sajátja, 1889), 145.

53 KÉRI, *Hölgyek napernyővel...*, 47; L'HOMME, *A női írók helye...*, 23.

körülte, mert hát hiába no, a feleség, az anya lótfut egész nap, hogy teljék – nem kenyérre, hanem selyem blúzra és czifra kalapra.⁵⁴

A hosszas és olykor talán leegyszerűsítő kritika a munka világában való mértéken felüli női áldozatvállalásról itt elsősorban a hangsúlyt a külsőségekre helyező középosztályi dolgozó nőknek szól. Összekapcsolódik azzal az aggodalommal, amelyet Borosnyay Kamilla a család és a gyermekek bensőséges világa ápolásának elhanyagolása miatt érzett, mely szerepkört a nők elsődleges feladatának tartott.

Tanulságos e szempontból az első hazai női szerkesztő, Szegfi Mórné Kánya Emíliaának *A nőről* címmel 1864-ben megjelent cikksorozata. Ebben hangsúlyozza, hogy az igazán boldog nő minden alkotótevékenysége mellett is a családi élet után vágyódik, abban teljesebb lehet ki.⁵⁵ E kiteljesedést azonban alapvetően a nők képzése kell, hogy elősegítse, amely vélemény mellett még a konzervatívabb álláspontú írónők, befolyásos társasági hölgyek nagy része is kiállt.⁵⁶ Teleki Blanka 1848-ban, az *Életképek* hasábjain megjelent cikkében, az emancipációs mozgalom hazai megindulása előtt, a lelkiismeretes, korszerű nevelést tűzte ki célul, ahhoz, hogy majd megszülethessen a jövő emancipálódó női nemzedéke.⁵⁷

A századvég egyre erősödő vitái a nők munkavállalásával, képzésével és politikai jogaival kapcsolatban kárhoztatták a feminista ideológia által eredményezett változásokat, amelyek szerintük elvonták eredeti hivatásuktól a nőket.⁵⁸ Borosnyay Kamilla fent idézett levele mintha ennek a gondolati vonalnak az összszegzését visszhangozná. A domináns, főként férfiak által uralt kultúra meghatározó álláspontja volt ez, amelyet számos cikk, esszé, kritika és önálló tanulmány-

54 Herman Ottóné Gálffy Sándorné Borosnyay Lillának, Budapest, 1909. okt. 18., MTA KIK Kt., Ms 5251/391, 8–9.

55 FÁBRI Anna, szerk., *A nő és hivatása, I: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 311.

56 Madarassy Klotild kifejezetten a nők művelődési jogait tekintette az emancipációs törekvések céljának, de attól már elhatárolódott, hogy akár a politikai, akár a társadalmi élet más területeire kilépjenek nőtársai. Lásd: KÉRI, *Hölgyek napernyővel...*, 62.

57 „Hatalmas téren áll a nő, felfogja helyzete egész fontosságát. Kezében a jövő nemzedék. A magánkörben, a családi élet oltáránál erősen állni, kötelességét, mint honleány, anya lelkiismeretesen betölteni, ez most feladata.” Idézi: FÁBRI, *A nő és hivatása, I*, 227.

58 A feminizmus terminológiáját illetően sokat változott a fogalomhasználat. Ezt jól mutatja a Borosnyay Kamillától idézett levél is. (Lásd az 54. lábjegyzetet.) A századfordulóiig főként a nőemancipáció fogalmát használják a nőmozgalmak törekvéseire, és szűkebb értelemben vett, de szélesebb tömegekre vonatkozó, főként a művelődést érintő egyenjogúsítást értettek alatta. A századfordulótól változott a fogalom tartalma, egyre inkább a szűkebb körű és szellemi természetű törekvések összefoglaló elnevezése lett, amelyek ugyanakkor radikálisabb jogi formát öltö egyenjogúságot tűztek ki célul. Lásd erről: KÉRI, *Hölgyek napernyővel...*, 61–62.

kötet szerzője hangoztatott.⁵⁹ A komoly nemzetközi beágyazottsággal bíró hazai nőmozgalom nem csupán a férfiak oldaláról kapott erős kritikát. A Kossuth köré épülő függetlenségi politikai körök korabeli magyar nemzetépítési elképzeléseivel nehezen voltak összeegyeztethetők a nőmozgalom által képviselt új irányok. Ebben pedig a nemzetköziségre támaszkodás csak az egyik ütközőfelület volt. A magyar nemzetépítés szempontjai, amelyek a nők számára egyelőre a családi élet és a jó hazafiak nevelésének körét jelölték ki elsődleges hivatásul, az oktatáspolitikai irányait is erősen befolyásolták.⁶⁰ A nőnevelés mérföldköveinek tekinthető eredmények: az egyetemek megnyitása, majd az érettségi megszerzését lehetővé tevő leánygimnáziumok létrejötte 1896-ban hosszú folyamat eredménye volt, amely a nők sok generációjának a korábbi, átmenti időszakban folytatott küzdelmére épült.⁶¹

Borosnyay Kamillát is erősen foglalkoztatta a nőkérdés, és az egymásnak feszülő ellentétes vélemények nyomot hagytak leveleiben, feljegyzéseiben; iratai között megtaláljuk lapkivágatok formájában a témához kapcsolódó cikkeket.⁶² Bár leveleiben a hagyományos nőfelfogás tükröződik, az átmeneti időszak, amelyben élt, őt is kérdésekre és sajátos válaszokra ösztönözte. Feltűnő, hogy a fent leírt diskurzusban elfoglalt, inkább konzervatívnak nevezhető álláspontja mellett, akárcsak az említett Csáky Albinné Bolza Anna,⁶³ maga is átlépett a hagyományos, nők számára kijelölt privát szférán túl még megengedhető egyszerű jótékonykodáson, egyleti tevékenységen, vagy az alapszintű ismeretek el-sajátításán nyugvó szerepkörön. Irodalmi munkásságával, közéleti szereplésével akaratlanul is követendő mintává vált barátai, nőtársai számára.

Mintakövetés tekintetében elgondolkodtató példa Pap Mariska esete, aki korábban Kamilla mellett szolgált, és nehéz élethelyzete szükségessé tette önfenntartóvá válását. A kilátástalan anyagi helyzetbe kerülő, kreativitását használó, Kamilla alkotói tevékenységét mintaként tekintő fiatal lány az ő segítségét kérte írói működése kezdeteihez. Kamilla igyekezett támogatni tanácsaival, és

59 Itt elég csupán utalunk arra, hogy a nők helyzetének alapvető változását előidéző felsőfokú oktatás megnyitásával szemben milyen erős ellenérveket fogalmazott meg többek között Mihalkovics Géza, Herczeghy Mór, Somogyi Géza, Baboss László. Vö. MÜLLER Ildikó, „Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában”, in *Nők a modernizálódó...*, 229.

60 KERESZTY Orsolya, *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon, 1867–1918* (Budapest: Novum Eco, 2011), 20.

61 Uo., 40.

62 *Nők a női hivatásról*, lapkivágat szerző, év és megjelenési hely nélkül, MTA KIK Kt., Ms 5251/371.

63 A grófnő által szerkesztett kötet az 1890-es évek női szerepekről alkotott nézeteit széles spektrumban mutatja be a korszak ismert nőalakjainak állásfoglalásával. CSÁKY Albinné, kiad., *A nőkérdés* (Budapest: Czettel-Deutsch Ny., 1895). Említi: KÉRI, *Hölgyek napernyővel...*, 47–48.

összeköttetései révén munkához juttatni a megesett lányt. Mariska aztán írással igyekezett eltartani magát és gyermekét, miután családja nem fogadta vissza balul sikerült kapcsolata miatt. A regénykezdeményeket, színdarabot, tárcákat is író Pap Mariska számos levele megmaradt Borosnyay Kamilla hagyatékában. A levelek arról tanúskodnak, hogy a fiatal, még csupán 17 éves lány a *Budapesti Hírlap* szerkesztő-tulajdonosát, Rákosi Jenőt ostromolta írásaival.⁶⁴ Kitartó próbálkozásai eredményeként később, Kiss József szerkesztősége idején, *A Hét* belső munkatársa, szerkesztőségi tagja lett.⁶⁵

Írás és női hivatás kapcsolata

Kamillát a tudományok és a női hivatás összeegyeztetésében mások is példaképnek tekintették. Ez tűnik ki egy ismeretlen, Tekla keresztnévű levélírója megszólító soraiból: „Te aranyos tudósok tudósa, aki össze tudod egyeztetni a tudomány törvényeit a szeretet törvényeivel, nem úgy mint a többi.”⁶⁶ Úgy tűnik, az ő életében harmonikus módon sikerült az írói, alkotói tevékenységet az otthont, családi háttérrel biztosító, sok lefoglaltságot jelentő egyéb tevékenységekkel összehangolni. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a tudós Herman Ottónak és Borosnyay Kamillának nem született közös gyermeke, így a nevelés feladatával az írónőnek soha nem kellett szembenéznie. Annál inkább igyekezett a kedves családi jó barát, a Pósa Lajos szerkesztette *Az Én Újságom* című gyermeklap hasábjain és önállóan megjelenő köteteiben, verseiben ezt a hivatását beteljesíteni. Írói tevékenysége egyik motivációjaként tehát feltétlenül e hiányból fakadó késztetést, a gyermeknevelés átvitt értelemben történő vállalását is tekintetbe kell vennünk. Mindezt ugyanakkor olyan területnek tekinthetjük írói pályáján, amely elismerést és érvényesülési lehetőséget jelentett számára. A korabeli kritika pályája indulását, majd későbbi működését tekintve főként az ifjúsági és gyermekirodalom képviselőjeként tartotta számon.

Amikor pályája alkotásra ösztönző, motiváló tényezőit igyekszünk felfejteni és rangos névsorokban, a századforduló írónőit felsorakoztató gyűjteményes

64 „Holnap írok Rákosinak (ti. Jenő). Mennyi jót tehetne velem ez az egy ember, ha akarna! Milyen hévvel pártfogolta Kupa Árpádot, Karaszy Ödönt, Lengyel Laurát, s legutóbb Livuska Jenőt. De engem csak nem akar »felfedezni«!” (Pap Mariska Herman Ottónénak, Józsefháza, 1899. máj. 26., MTA KIK Kt., Ms 5251/476.)

65 LENGYEL András, „Meddig volt *A Hét* segédszerkesztője Cholnoky Viktor?”, *Magyar Könyvszemle* 128, 3. sz. (2012): 383–384, 383.

66 Ismeretlen Herman Ottónénak, Vihnye, 1899. aug. 5., MTA KIK Kt., Ms 5251/449.

kötetekben látjuk megjelenni írásait,⁶⁷ ismét csak tudnunk kell, hogy ezek a kötetek jobbára a nők közművelődési és – tágabb értelemben – jótékonykodó tevékenységeként tekintenek az alkotásra, és a hasonló kötetekben szerzőként megjelenő női írók szándékait a fentebbi nemes célokkal hitelesítik. A korszak híres irodalmi szalonját működtető Wohl-nővérek egyike, Janka a nők társadalmi feladatáról Harmath Lujzának az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet javára kiadott kötete előszavában így nyilatkozik:

Szép gondolat a gyöngéd női kedély költészet-virágaiból csokrot kötni s azzal a hazafiság, a magyarosodás oltárán áldozni. Még szerencsésebb gondolat a nők szellemi munkájából tőkét teremteni, mely alapítvány alakjában hozzájáruljon az Emke messze szétágazó művelődési mozgalmához.⁶⁸

A nők alkotó tevékenységét a nemzetépítés és a szélesebb értelemben vett hazai közművelődés elősegítése érdekeivel indokolta tehát a korabeli fővárosi irodalmi élet egyik motorjának számító Wohl Janka, aki maga is szerkesztőként és zene-művészként volt ismert.⁶⁹

Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében címmel Takáts Éva fogalmazta meg azt az állásfoglalást, amely alapján a nők íráshoz való jogát természetesnek, sőt a nevelésben betöltött szerepük révén szükségesnek ítélte meg.⁷⁰ Veres Pálné 1865-ben *Felhívás a nőkhez!* címmel megjelent írásában a nők tehetőségének, általános műveltségének emelését szintén nemzeti érdeknek véli, sőt, úgy gondolja, hogy a nők tudományokban való elmélyülése az államügyekben

67 FÁYLNÉ-HENTALLER, *A magyar írónőkről*, 145; TUTSEK Anna, szerk., *Ötven év: A Magyar Lányok albuma: 1894–1944 legszebb ifjúsági elbeszélései* (Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet Rt., 1944), 7; 108–111; HARMATH Lujza, szerk., *Magyar írónők albuma* (Budapest: Légrády testvérek, 1890), 155–169.

68 WOHL Janka, „Nyílt levél Harmath Luizához”, in HARMATH, *Magyar írónők albuma*, IX–XVI, IX. Ugyanitt írja: „a magasab rendű osztályok hölgyei önként adakoznak a náluk felhalmozott fölöslegről és úgy terjesztik a műveltséget, mint a virág az illatot: benső szükségből, mint nemes természetük természetszerű következményét.” (XII.) Itt említi, hogy az ilyen jótékony tevékenység, vasárnapi iskolában tanítás, szegény nők számára varrótanfolyam tartása, élelemhez juttatás, számukra erkölcsnemesítő olvasmányok felolvasása jellemző az amerikai, angol és svájci hölgyekre. Erdélyben ennek tág tere lehetne még: „Elkezdvé a magyarosítás nagy fontosságú kérdésétől, az általános és kezdetleges művelődés minden fokán át, hatáskört teremthetne ott magának minden fiatal nő, ki falujának oláh népességét magyarosítani, vagy magyar népét tanítani, az emberi nemesebb érzések és kötelességek iránt fogékonyabbá tenni akarná.” (XIV.)

69 MÉSZÁROS Zsolt, *Wohl-nővérek munkássága: Irodalom, sajtó, szalon*, Doktori disszertáció, kézirat (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2016), 5.

70 TAKÁTS Éva, „Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében”, *Tudományos Gyűjtemény* 9, 11. sz. (1825): 62–77, 69.

foglalatoskodó férfiak értő, munkára ösztönző társaivá emelheti őket.⁷¹ Ilyen értelemben Borosnyay Kamilla pályáján az írás az otthonról hozott határozott nemzeti függetlenségi érzületből fakadó kötelesség is, a jövő nemzedékek szolgálata. Elbeszélései, meséi kapcsán a kritika főként a humoros, szellemes, a népettet bemutató témaválasztást és határozottan magyarosnak tekintett stílusát értékelte. Kiss Olga, korán elhunyt miskolci pályatársa írta Borosnyay Kamilla gyűjtőnaplójában fennmaradt, *Knopfmacher* című regénye kapcsán született jegyzeteiben, 1903-ban a következőket:

Stilusa meglepően – mai világban csakugyan meglepően – magyaros és tömör. Alig van pár idegen szó benne – s mégis milyen találóan fejez ki mindent! A nép-nyelv erőteljessége s világossága – az irodalmi nyelv bája, választékossága s e kettőt összekapcsoló kedves humor – mely teljesen az övé – teljesen egyéni – ime a Herman Ottóné stilje. S ha elmondhatjuk: le styl c'est l' homme – még sokkal találóbb ez a mondás: le styl c'est la femme.⁷²

Nem véletlen, hogy részletesen sorakoztatták fel a pályatársnők az írással foglalkozó női szerzők tevékenységének hasznát. A korabeli íróók elleni kritika Gyulai Pál híres, 1858-ban indult cikksorozatával szinte lavinaszerűen gyorsult fel, és vált nagyon intenzívvé. A sajtót és az irodalmat elárasztó női írások keltette félelem azonban a legfrissebb kutatások szerint inkább eltúlzott reakció volt.⁷³ A vitában számos olyan érvet sorakoztattak fel a fizikai-genetikai természetűtől az érzelmi-lelki gyengeségig,⁷⁴ amelyek tarthatatlanságát hamar felváltotta a női irodalom jogosultságának elfogadása.⁷⁵ Ezt azonban eleinte még kettős mércével, külön a női szerzők számára fenntartott normarendszer működtetésével választották el az irodalmi fősodortól.⁷⁶

Ennek a kettős mércének volt a nők írásaival kapcsolatos elvárt kritériuma, hogy a férfitől eltérő női lélek csak általuk leírható jellegzetességeit mutassák

71 VERES Pálné, „Felhívás a nőkhez!”, *Hon*, 1865. okt. 28. Kiadta: FÁBRI, *A nő és hivatása*, I, 313.

72 KISS Olga, *Feljegyzések a „knopfmacherhez”*, HOM HTD 78.17.1., 2. fol.

73 TÖRÖK Zsuzsa, „»Ügyhöz nem illő öblös rikoltozás« : A nőírók körüli pánik a 19. század közepén”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Íróink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4, 65–96 (Budapest: Reciti, 2016), 90.

74 Szemléletes példa e tekintetben Bánhegyi Jób írása, amely egyébként a gyermek- és ifjúsági irodalom terén működő alkotóként szintén számon tartotta Borosnyay Kamillát. Lásd: BÁNHEGYI Jób, *Magyar nőírók* (Budapest: Szent István-Társulat, 1939), 103.

75 Zilahy Károly *Hölgyek Lantja* című 1865-ben megjelent antológiája és Farkas Albert *Nemzeti hárfa* címmel magyar költőnők műveiből megjelent összeállítása 1862-ben.

76 BORGOS, *Portrék a Másikról...*, 100.

meg hitelesen. Ily módon tehát annyiban tartották a nőket alkotásra érdemesnek, amennyiben e fel nem térképezett női sajátosságokat mutatják meg a közönségnek.⁷⁷ Ez olyannyira erős elvárás volt, hogy esetükben a gyengébb művészi megformáltságot is elnézték. A család, a gyermekkel és a férjjel való kapcsolat, tehát elsősorban a magánélet területe határozta meg e normarendszer szerint a női alkotások témáját.

Az alkotás motivációs tényezői között pályatársaihoz hasonlóan Borosnyay Kamilla esetében is feltételezhetően több, erősen magánéleti jellegű motívum jelenik meg. Szinte természetes, hogy húszéves korában kötött, válással végződő, boldogtalan házassága okozta bánatát és fájdalmait kiadásra csak részben szánt verseiben, az írásban, öngyógyító munkával igyekezett feloldani. A kritika szerint az irodalommal való találkozás több női alkotó esetében hasonló (érzelmi) indíttatású volt.⁷⁸ A korabeli, Gyulai Pál által karakteresen képviselt elképzelések főként a női líra hiánymotivált jellegzetességét emelték ki.⁷⁹ Ez a szempont Borosnyay Kamilla verseivel kapcsolatban is felmerül. A kolozsvári *Ellenzék*ben Judith álnéven írni kezdő fiatal Kamilla azonban verseit, és későbbi munkáihoz kiindulópontként használt, kéziratban maradt regényét⁸⁰ nem tárta a közönség elé, így ezekkel kapcsolatban nem is fogalmazhattak meg ilyen értelmű kritikát.

Az öngyógyítás természetes ösztönössége, később a gyermektelen asszony minden bizonnyal erős hiányt megélő lelkülete olyan pszichológiai tényezőket jelenthetnek esetében, amelyek alkotásra ösztönözték Borosnyay Kamillát. Az írás mint tevékenység egyfajta terápiaként való értelmezése az irodalompszichológiai szakirodalomban létező felvetés.⁸¹ Borosnyay Kamillával kapcsolatban e szempont átgondolásának fontosságát erősítheti az alkotás és gyermeknevelés összefüggéseiről szóló, naplója egyik versében olvasható hasonlat:

77 L'HOMME Ilona, „A »női írás« befogadása a 20. század első felében”, in *Nő, tükör, írás: Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, szerk. VARGA Virág és ZSÁVOLYA Zoltán 59–67 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 59.

78 Az író nők munkáinak értelmezése kapcsán máig vitákat keltő egyik kiindulópont, hogy a nők csupán heves érzelmi életüket igyekeznek írásban feldolgozni az alkotás során. VÁRNAGYI Márta, „A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon”, *TNTeF (Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat)* 1, 1. sz. (2011): 23–35, 29. http://tntefjournal.hu/vol1/iss1/03_varnagyi.pdf. Letöltés ideje: 2019. 03. 02.

79 A kritikusok által hangoztatott gyakori érv, hogy a női irodalom mindig kompenzáló jellegű. FÁBRI Anna, „Köziró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar író nők munkásságában”, in *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetekben*, szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit, 61–73 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997), 66.

80 HERMAN Ottóné, *Asszony szív levelekben*, OSzK Kt., Fond 178/7.

81 JENEY Éva, *Nyitott könyv: Irodalom, terápia, elmélet* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 183, 189.

Mi boldog az, ki e szent érzélemmel,
 szülötteit körül ölelheti!...
 E kéjt a végzet tőlem megtagadta
 S a hely üres... be kell azt tölteni
 Azért: szeretlek gyarló voltotokban –
 Szülői szívnek forró érzetén, Szeretlek ha egész világ elítél.
 Szívem szülötti'... kedves verseim!...⁸²

A hiány megtapasztalása az alkotás irányába vihetette tehát az űrt kitölteni akaró művelt fiatal nőt. Az írás talán kárpótolta a gyermektelen asszonyt, amikor energiáit számtalan gyermek nevelésének jó ügyére fordította szövegein keresztül, és így módon legalább szavakban kifejezhette anyai érzéseit. E rövid részlet egyértelműnek tűnik, de a hipotézis csak további mélyebb elemzéssel cáfolható vagy erősíthető meg.

Az alkotásra azonban erős külső biztatást is kapott, elsősorban férjétől,⁸³ de kedves családi barátaitól és egyes pályatársaitól,⁸⁴ és e kapcsolatrendszer kiadott munkáinak megjelenési csatornáit, személyes érvényesülési lehetőségeit is erősen befolyásolta.

A megértés folyamatát azonban töredékessé tenné, ha kizárólag nyomtatásban megjelent versei, novellái, regényei vagy cikkei vonatkozásában vizsgálnánk az íráshoz való viszonyát. Feljegyzésgyűjteménye, amely műfajilag nehezen besorolható, naplónak nem nevezhető személyes dokumentum, az értelmező folyamat különösen fontos része. A női műfajnak tekintett naplók autobiográfiaként való értelmezésének szempontja közkeletű a hazai és külföldi szakirodalomban.⁸⁵ A napló műfajához közel álló Borosnyay Kamilla által vezetett feljegyzésgyűjtemény nagyszerű lehetőséget kínál az alkotáshoz való viszonya, önreprezentációja vizsgálatára.

82 *Herman Ottóné gyűjtőnaplója*, HOM HTD 78.17.1., 3–4. fol.

83 „De azon nem győzők még ma sem csodálkozni, hogy azt írod nekem-te, most, nekem! Hogy írjak három-négy novellát, »az anyagnak bővében vagyok«. Az anyag, aminek én most bővében vagyok, homok meg mész. Ezzel van telisden-teli a fejem éjjel-nappal, s ezt ha összekeverem is nem lesz belőle egyéb, mint malter. Ilyen táplálékot pedig aligha vesz be a fiatal leányok gyomra ha mindjárt Gyulai Pál preskribálná is nekik, amit kötvé hiszek.” Herman Ottóné Herman Ottónak, Lillafüred, 1898. szept. 30., MTA KIK Kt., Ms 5251/319.

84 Arany János és Pósa Lajos mellett Gyarmathy Zsigáné, Hugonnai Vilma, Kiss József, Harmath Géza leveleikben biztatják további alkotásra.

85 Rebecca HOGAN, „Engendered autobiographies: The diary as a feminine form”, *Prose Studies: History, Theory, Criticism* 14, No. 2 (1991): 95–107, 95.

Önreflexiók, alkotáshoz fűződő viszony

Az írás és a kritika összefüggése, a visszatükröző közeg jelentősége Borosnyay Kamilla pályáján is erősen meghatározó abból a szempontból, ahogyan magát, mint alkotót látja. Alkotáshoz fűződő viszonyát vizsgálva szembevetünk levelezésének néhány rövid darabja azoktól, az irodalmi életet komolyan meghatározó személyektől, akik közvetetten befolyásolták a nőirodalom hazai megítélését. Mind Arany János, mind Gyulai Pál jelentős mértékben formálták a hazai irodalmi kanonizáció folyamatát. Ugyanakkor mindketten fenntartással viseltettek a nőirodalom képviselőivel szemben. Borosnyay Kamillával ápolt jó kapcsolatuk részben annak volt köszönhető, hogy Kamilla eleve olyan műfajban alkotott, amely mindkettejük számára elfogadható volt.⁸⁶ A gyermekirodalom, illetve a regény és novella műfaja, amelyben Kamilla nyomtatásban is megjelent munkái íródtak, ilyen értelemben kevésbé lehettek kritika tárgyai. Ami költészetét illeti, gyűjtőnaplójában megőrzött számos verse kéziratban maradt. Ezt pedig az említett kritikusok hangoztatott véleményén túl inkább saját érzelmeinek diszkrét kezelése indokolta. A hagyománynélküliség, a férfiközönségtől való félelmek egyébként is alapvetően meghatározták a hazai nőirodalom sorát, ahogyan azt már számos elemzés kimutatta.⁸⁷ Ezeknek a félelmeknek maga Kamilla is hangot adott Herman Ottóhoz írt leveleiben, de Herman biztatása végül is e határok átlépésére bátorította.⁸⁸

Az alkotáshoz való viszonyulás érdekes önreflexiója Pósa Lajosné Andrassy Lídiának írt levelében fogalmazódik meg, amikor nem titkolhatja csalódottságát, hogy Pósa Lajos nem közli *Az Én Újságom* számára küldött egyik történetét:

Nem a sértett hiúság beszél belőlem, nagyon fájna, ha az a látszata volna érzékenységemnek. Sokkal mélyebben fekvő érzés van érintve bennem. Én a gyermekirodalmat nem metéltszerűleg kultiváltam, igyekeztem és tudásom legjavát öntöttem minden soromba. Az ilyen eset megingatja hitemet annyszor hangoztatott „hivatásomban” – s megöli bennem az unszolatot, hogy valaha is alkossak valamit. Az a kétely, ami soha se hal ki lelkemből legföllebb el-elszunnyad egy kicsiny időre, fölriadt, és marczangol, éget mint „Nessus vére”.⁸⁹

86 Az író nők számára elképzelt műfajokról: GYULAI Pál, „Író nők”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok*, 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 299.

87 BORGOS, *Portrék a Másikról...*, 99.

88 A 83. számú jegyzetben idézett levél tanúsága szerint Herman Ottó lelkesen biztatta feleségét az alkotásra.

89 Herman Ottóné Pósa Lajosné Andrassy Lídiának, Lillafüred, 1905. aug. 2. A levelet közli: BODNÁR

A saját alkotáshoz és elkészült munkáihoz fűződő viszonyát levelezésében fennmaradt elszórt megjegyzései fejezik ki leginkább. Több alkalommal szabadkozik megjelent elbeszélései, novellái, cikkei kapcsán, azokat nem tartja kifejezetten sokra. „Hát küldtem is már egy rettentő unalmas nagy böjti okoskodó-számárságot. Tőlem most csak ilyen telik. Boldoguljon vele ha tud. A cél szentesíti az eszközt.” – fogalmaz a magyar íróók javára kiadandó könyvbe szánt elbeszélése kapcsán férjének írt levelében.⁹⁰ Más helyen a lillafüredi nyaralójuk építése miatti sűrű elfoglaltságaira hivatkozva hárítja el Herman Ottó alkotásra ösztönző alábbi szavait:

A társulat két kötetben adja ki az iratokat. A nagy dolgozatot egy kötetben, mindenki számára, ezért fizet 100 Ft-ot; a kis novellákat kiadja külön leányok számára, ha még hozzá adsz vagy 3–4-et s ezt külön díjazná... Mindenesetre jó volna azt a 3–4 kis novellát megírni. Súlyt fektetve a természet leírására – az anyagnak bővében vagy.⁹¹

Pedig ismerőseik, barátaik, a kor irodalmi életének fontos alakjai is írásra ösztönözték, és kifejezetten értékelték számos meséjét, elbeszélését, cikkét. A *Budapesti Hírlap* tárcájában megjelent méltatása egy állatvédelmi témájú előadása kapcsán már említésre került,⁹² de Pósa Lajos, legközelebbi munkatársa és családi barátjuk, csakúgy, mint az erdélyi magyar nőirodalom nagyszonyaként tisztelt Gyarmathy Zsigáné is nagyra értékelték munkáit.⁹³ Sőt, egy helyen Herman Ottó hivatkozik a kortársak megerősítő kritikáira: „Neked is gratulálok, mert Salgó Ernő egy sorban bírál Mikszáthtal és Gárdonyival s a női írók között egyetlen voltodat emeli ki. Persze, hogy ütöget is a mese miatt; no de ezt a Kóbiak vére dehogy engedné el. A bírálatot én tisztességesnek tartom.”⁹⁴

Mónika, „Egy igaz barátság története: Herman Ottó és Pósa Lajos, valamint családjaik kapcsolata levelezéseik tükrében”, in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 53. köt., főszerk. PUSZTAI Tamás, szerk. TÓTH Arnold, 411–446 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2014), 425.

90 Herman Ottóné Herman Ottónak, Budapest, 1890. febr. 27., MTA KIK Kt., Ms 5251/311.

91 Herman Ottó Herman Ottónénak, Budapest, 1898. szept. 22., MTA KIK Kt., Ms 5251/102.

92 Vö. a 41. számú lábjegyzettel.

93 „Vakondok urat meg a multkor küldött két verset a képekkel együtt megkaptam. Köszönöm, hogy nekem kiválóan kedvelt kitűnő tollát nem pihenteti.” (Pósa Lajos Herman Ottónénak, Budapest, é. n., MTA KIK Kt., Ms 5251/491.) „Különösen szépek találok az elsöben a hösöd szépségének a leírását. Ez mesteri kézre vall, de szép az egész. Még sok ilyen könyvet írj...” (Gyarmathy Zsigáné Herman Ottónénak, h. n., é. n., MTA KIK Kt., Ms 288/81.)

94 Herman Ottó Herman Ottónénak, Miskolc, 1897. okt. 12., MTA KIK Kt., Ms 5251/92.

Ha túlzás is a nőírók között „egyetlenként” kiemelni, hiszen a kortárs Fáylné Hentaller Mariska által kiadott egyik első női irodalomtörténeti összefoglalóban éppen csak megemlíti,⁹⁵ de a mese és a novella műfaját tekintve kifejezetten nagyra értékelték írásművészetét. Egyik megjelent regénye, az *Ember volt* című, a korszakban számos nőírórt felfedező és a nők irodalmi emancipációját támogató Osvát Ernő figyelmét is felkeltette.⁹⁶ Noha a *Nyugat* szerkesztője írásának női jellegét, a női érzelmek kifejezésének hitelességét értékelte, és az 1860–70-es évek „regénymeséiben” látta regényének legközelebbi rokonait, ezzel mintegy burkoltan konzervatív cselekmény-szerkesztését és hősei idealizálását emelte ki.⁹⁷

Borosnyay Kamilla irodalmi működését a korabeli, nők és irodalmi alkotás viszonyát érintő viták fényében érdemes szemlélni. Ezek között máig meghatározó jelentőségű Gyulai Pál 1858-as vitairata az íróknak jelentkezéséről.⁹⁸ A Gyulai által indított vita egyik legfontosabb megállapítása, hogy feltűnően alacsony a magyar nőírók száma. Gyulai szerint ennek legfőbb oka, hogy a nők hivatását a természeti szükségyszerűség és a társadalmi felépítés határozta meg, és nem a férfiak önkénye. „Mert mindaz, mi a férfiút valóban nagygyá teszi, vagy egészen hiányzik a nőben, vagy soha sem fejlődhetik ki benne teljesen.”⁹⁹ Ebből vezet tovább a természet adta képességek körét kijelölő érvelése, mely szerint a nők a nagy irodalmi műfajokban nem tudnak igazán teljesítményt nyújtani, mert az analízis, az absztrakció, az összetett folyamatok elemzése, a logikus gondolkodás távol áll tőlük.¹⁰⁰

A nők kreativitását kétségbe vonó, természeti törvényekkel magyarázott érvelés a közbeszéd általánosan elfogadott, de a korszak végére már meghaladottnak számító elképzelése volt. Azonban azt már Gyulai is felvetette, hogy a szocializáció és a nevelés fontos szerepet játszik a nők irodalmi teljesítményében.¹⁰¹

95 „Herman Ottóné Borostyán Camilla kedves elbeszéléseit többnyire az Egyetértés közli.” – hangzik a szükséges említés. FÁYLNÉ-HENTALLER, *A magyar íróknőről*, 175.

96 SZILÁGYI Judit, „Osvát Ernő és a nők”, *Kalligram* 17, 4. sz. (2008): 78–90, 78.

97 G–s [OSVÁT Ernő], „Herman Ottóné: Ember volt és egyéb elbeszélések”, *A Hét* 10, 6. sz. (1899. febr. 5.): 93–94, 94.

98 Gyulai Pál *Íróknőink* címmel a *Pesti Napló*-ban 1858-ban megjelent esszé-sorozata. Lásd: GYULAI, „Íróknőink”. További szakirodalmi feldolgozásokban: TÖRÖK, szerk., *Angyal vagy démon...*; FÁBRI, „Közíró vagy szépíró?”; MÉSZÁROS Zsolt, „A bús kritikus, a prókátor és a tanárnő: A magyar nőirodalom 19. századi története”, *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 2.3. (2012): 3–12; hozzáférés: 2016. 01. 19, <http://tnetjournal.hu/vol2/iss3/meszaros.pdf>; GÁCS Anna, „Beteljesületlen várakozások: Nőírók egy kis irodalomban”, *Beszélő* 4 (2000): 108–114.

99 GYULAI, „Íróknőink”, 274.

100 Uo., 276. Említi: FÁBRI, „Közíró vagy szépíró?”, 63; GÁCS, „Beteljesületlen várakozások...”, 109.

101 „A nő gondos nevelés mellett is aránylag csekélyebb irodalmi műveltségben részesülhet, mint a férfi.” GYULAI, „Íróknőink”, 300.

Továbbá maga is megjegyezte, hogy a gondos gyermeknevelés elképzelhetetlen az anyák magasabb színvonalú műveltsége nélkül. Érvelése tehát magában hordozta a nők képzésének szükségessége körül fellángoló vita szempontjait, és egyben jelezte is annak kimenetelét.

Az előzőekhez hasonló, a nők alkotói tevékenységével szemben megfogalmazott, gyakran hangoztatott vélemény volt, hogy az alkotásnak a társadalom egészét befolyásoló következménye lehet a családokra nézve. A nők alkotói tevékenységét sokan vélték károsnak, mert elképzelésükben az rombolta a férfi-nő kapcsolatot, megbontotta a család egységét és a társadalmi berendezkedést veszélyeztette.¹⁰² Gyulai megfogalmazásában: „Miért raboltok el annyi drága percet szüleitektől, férjeitektől, kedveseitektől, csak azért, hogy nyomtatva látsátok neveteket s egy pár bókot nyerjete, melyeket másképp jobban ki tudtok érdemelni?”¹⁰³ Nem szeretném a vita részletes munkaerőpiaci, oktatási, jogi, társadalomelméleti, politikai ismertetését nyújtani, csupán jelezni szerettem volna e közeg hatását Kamilla alkotói önértelmezésére.

Borosnyay Kamilla alkotáshoz való viszonyával összhangban a különféle nőmozgalmakhoz kapcsolódó nézeteit jól tükrözi Gálffy Sándorné Borosnyay Lillához írt, korábban már idézett levele.¹⁰⁴ A nők munkába állásának a családra gyakorolt negatív hatásáról már szinte közhellyé vált vélekedés érdekes megvilágítást kap e levélben, különösen, ami a nők külső megjelenése és az általuk megkeresett bér összefüggését illeti. A Borosnyay Kamilláról fennmaradt fotók arról a takarékoságról, egyszerűségről és puritán megjelenésről tanúskodnak, amelyet levelei is tükröznek.¹⁰⁵

A természetes női szerepek már korábban említett elfogadása és hangsúlyozása a fentiekben is tetten érhető Borosnyay Kamilla részéről. A kérdést azonban nem zárta le azzal, hogy elfogadta ezt az egyedül helyesnek ítélt szerepfelfogást. Továbbra is foglalkoztatták a női emancipációval kapcsolatos eltérő vélemények. Irathagyatékában fennmaradt az a lapkivágat is, amely összegezte a témával kapcsolatos szerkesztői kérdésre feltett olvasói válaszokat.¹⁰⁶ A többség itt is azt az 1870-es évekre meglehetősen népszerűvé vált társasági véleményt osztotta,

102 MÜLLER, „Vélemények a nők...”, 230.

103 GYULAI, „Írónőink”, 291.

104 Lásd az 54. lábjegyzethez tartozó idézetet.

105 Pósa Lajosnének 1904-ben írt levelében említi a tőle megvásárolt néhány nagyon egyszerű ruhadarabot: „a fekete selyem köpenyt, meg a ruhát blúzostul, továbbá a zöld csíkos selyem blúzt és a kosztümöt.” Közli: BODNÁR, „Egy igaz barátság...”, 423.

106 A lapkivágat megjelenési helyét eddig nem sikerült azonosítanom; a cikk címe: *Nők – a női hivatásról*, MTA KIK Kt. 5251/371.

amely Beniczky Irma népszerű munkájából is visszhangzik: „a nő leghelyesebben teljesíti ezen hivatását, ha azon körben marad, melyet a természet és az alkotó számára kijelölt.”¹⁰⁷

Borosnyay Kamilla részben maga is azt a mintát követte, amelyet Szabó Richárd 1871-ben, a nők hivatásáról írt munkájában közvetített. Szerinte ugyanis az otthon, a nők által teremtetett biztos háttér révén tudják csak a férfiak teremő, alkotó munkájukat végezni, a nők feladata pedig őket buzdítani, vigasztalni.¹⁰⁸ Kamilla ezt a szerepet Herman Ottó mellett örömmel vállalta. Ezt bizonyítják a Harmath Géza tollából származó sorok is:

Hisz jól tudjuk, hogy egy nőnek sok minden sikerül, ha akar, csak az a legnagyobb baj, hogy oly kevesen akarnak... Egy nő a lehetetlent is lehetővé teheti, ha lelkesedni bír... egy férfi holt anyag önmagában, mint a márvány csak kő míg a véső nem dolgozott rajta... most már tudom, ha a képviselő házban hallom beszélni egyik hírneves tudós-képviselőnket honnan meríti azt a lelkesedést mely annyira el ragadja hallgatóit...¹⁰⁹

Saját maga is örömet lelte férje tudományos és politikai pályája segítségével. Ha kellett, a Nemzeti Múzeum könyvtárában kutatott, vagy szemlélte férje számára a napilapok politikai és tudományos témájú híreit. Olykor fizikailag és érzelmileg is megterhelő volt ez a szerep, de nem ingatta meg saját felismert és helyesnek vélt feladata tekintetében. Erről tanúskodnak férje számára annak norvégiai kutatóútja idején írt sorai is: „Büszke vagyok rá, hogy neked, mint magyar kutatonak missziód van, hogy annak teljesítésében fáradozol s hogy célod elérésében én is szenvedőleg (a szó legszorosabb értelmében is) tőlem telhetőleg segíthetlek.”¹¹⁰

Mindez azonban nem akadályozta meg, hogy írásaiban megfigyelje és szóvá is tegye a környezetében számára feltűnő, komoly ellenérzést keltő női-férfi szerepfelosztást. Meglehetősen érdekes, ahogy közvetetten egyszerre bírál és mégis pontos megfigyeléseket rögzít a *Magyar nők albumában* 1890-ben *Szegény asszony* címmel megjelent rövid írásában:

107 BENICZKY Irma, *A nők hivatása* (Pest: Heckenast G[usztáv], 1870), 9.

108 SZABÓ Richárd, *Nők világa*, 2. jav. kiad. (Pest: Petrik Géza kiadása, 1871), 107–110.

109 Harmath Géza Herman Ottónénak, Moson, 1890. júl. 10., MTA KIK Kt., Ms 5251/439.

110 Herman Ottóné Herman Ottónak, Budapest, 1888, MTA KIK Kt., Ms 5251/303.

El kellene Annát látnod könyvekkel – jó könyvekkel, mik izlését nemesítik, ismeretkörét szélesítik. Ne engedd azonban, hogy olvasmányaiba ugyszólván beletemetkeznék, mert annak is megvolnának a maga káros következményei. A tulságosan sok olvasás fellengzővé, az emberi gyarlóságok iránt tulszigoruvá teszi a lelket. – *Munka, hozzá illő társaság és olvasmányok* között arányosan oszd be idejét, úgy hogy minél kevesebb maradjon önmagával foglalkozni, tépelődni.”¹¹¹

A századfordulón a kulturális élet terén megnyíló lehetőségek, ugyanakkor az önálló egzisztenciateremtés – az egyedülálló középosztálybeli nők számának növekedésével – egyszerre jelentettek kihívásokat és lehetőségeket a nők számára.¹¹² A hagyományosabb felfogásban azonban ezek a lehetőségek és korlátok elsősorban a házastárs, a férfi által teremtett életkeretek között jelentek meg. Ez tükröződött fenti soraiban is, amikor a nők művelődése mellett már egyértelműen kiáll, de mintegy rögzíti: a kapcsolatban még a férfi határozza meg a nő életkereteit, szabadidejének eltöltését, feladatait. Borosnyay Kamilla szerepe férje tudományos és politikai pályájában, saját alkotói tevékenysége és a kettejük alkotta család működésének, háttérének megteremtése is ennek fényében vizsgálható igazán.

Szerepek a másik mellett

A számos oldalról vizsgált női életutak egyik fontos szempontja, hogy a férj milyen módon segíti, befolyásolja vagy motiválja az alkotó nőt saját hivatása gyakorlása közben. Borosnyay Kamilla felé nem csupán a politikus, közéleti ember, tudós Herman Ottó személye miatt fordult figyelem. Természeteszerű, hogy férje társadalmi kapcsolatait, politikai meghatározottságai, tudományos munkája Kamilla nyitott, érdeklődő személyiségét és ezen keresztül alkotói hozzáállását is befolyásolták. Ahogy az előzőekben már említésre került, maga Herman Ottó is biztatta, motiválta feleségét, sőt igyekezett művei megjelenését személyes kapcsolataival elősegíteni, a megjelent írásokkal kapcsolatos kritikákat pedig figyelemmel követte, és megtárgyalta feleségével. Ez a hozzáállás kölcsönös volt, hiszen Kamilla szintén követte férje politikai és tudományos tevékenysége sajátóbeli visszhangját, és a megjelenő kritikákról, cikkekről tudósította a gyakran úton lévő Herman Ottót. A tudományos kutatásban pedig a hagyományos női

111 HERMAN, „Szegény asszony...”, 166. Kiemelés az eredetiben. – M. Zs.

112 KERESZTY, *Nőnevelés és nemzetépítés...*, 39; BORGOS, *Portrék a Másikról...*, 10.

háttérteremtő munkán túl Kamilla a Nemzeti Múzeumban végzett adatgyűjtéssel támogatta férjét.

Az író nő aktívan vett részt férje politikai pályájában is. Az egyébként saját jogán elismert és publikáló asszony messzemenően azonosult férje politikai nézeteivel. E tényről elősegítette, hogy Kamilla családjának férfitagjai a forradalom és szabadságharc résztvevői, eszméinek támogatói voltak. Ebben a családi légkörben nőtt fel, és ezt az örökséget hozta magával a házasságba. A történeti szakirodalom úgy aposztrofálja férjével 1893 őszén Turinban, Kossuthnál tett látogatását, és az út során írt naplóját,¹¹³ mint a férje rossz hallását pótolandó asszony segítő részvételét a hivatalos megbízatás során.¹¹⁴ A Torinóban tett látogatás célja egyrészt az Országos Függetlenségi Párt újabb átalakulása körüli politikai manőverek megvitatása,¹¹⁵ egy újabb pártalakítás ötletének a kormányzóval történő egyeztetése, illetve a terv elfogadtatása volt. Borosnyay Kamilla a látogatás nyomán értesítette a hazai politikusokat az idős kormányzó nehéz anyagi körülményeiről. A szorult anyagi helyzetbe került kormányzó könyvtárának megvásárlásában való diszkrét közreműködésre végül Herman Ottót találták legalkalmasabbnak. A látogatás részleteinek felesége általi lejegyzése aztán valóban segítette Herman Ottót az ügy kivitelezésében. A kormányzó újabb párt alakítását, mint ismeretes, elutasította, válaszáat pedig a pártfrakció ülésén elhangzott beszámolójában Herman Ottó ismertette. E válasz szóról-szóra meggyezik Borosnyay Kamilla úti jegyzeteivel.¹¹⁶

A kiküldetésből hazatérve Kossuth nehéz körülményei megindították a házaspárt. Számos nehézség és intrika ellenére Herman Ottó és felesége közösen érték el 1893 decemberére, hogy a kormányzó méltóságát kímélve könyvtára megvásárlásával nyújtsanak segítséget neki. A látogatás során Kamilla mély benyomásokat szerzett az idős politikus és környezete anyagi nehézségeiről és napi problémáiról. A könyvtárvásárlás ügyét Herman Ottó kitartó és szívós elszántsága, folytonos levelezése, szervezőmunkája mellett felesége önálló akciója is segítette. Kamilla ugyanis 1893. október 28-án nyílt levélben fogalmazta meg

113 Turin. 1893. Írta: Herman Ottóné, MTA KIK Kt., Ms 285/10. Kiadta: SOMLYÓI, *Diplomácia és emigráció...*, 187–211.

114 SOMLYÓI, *Diplomácia és emigráció...*, 170.

115 Az 1893. szeptember 29-én megalakult Országos Függetlenségi Párt (amelynek Herman Ottó elnöke volt) ugyanis 1895-re ismét egyesül a Függetlenségi és 48-as Justh Párttal. Lásd: PAP József, „Herman Ottó és a függetlenségi politika a dualizmus kori Magyarországon” in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 405.

116 PAP, „Herman Ottó és...”, 404–406; SÁFRÁN Györgyi, „Herman Ottó és Kossuth Lajos: Herman Ottó hagyatéka az Akadémia kéziratárában”, *Magyar Tudomány* 67, 7. sz. (1960): 429–435, 434.

felhívását a *Pesti Napló* munkatársának, Sebők Gyulának, melyben Kossuth könyvtárának megvásárlását célzó közadakozásra szólította fel az országot.¹¹⁷ A nagy visszhangot kiváltott levél nyomán az első tervek szerint a Debrecenben felállítandó egyetem számára vásárolták volna meg a könyvtárat. Az egyéni anyagi érdekek motiválta nyereszkesedés, a politikai érdemszerzés keltette intrikák ugyan megnehezítették, de nem gátolhatták meg az ügyet. Végül országos közadakozás révén sikerült véghezvinni a vásárlást, azzal a feltétellel, hogy a kormányzó haláláig használhatja a könyvtárat, és a gyűjtemény a Nemzeti Múzeum könyvtárába kerül.¹¹⁸

Összegzés

A fentiekből is látható, hogy a női identitást és alkotást illetően a férje és családja politikai nézeteit meghatározó módon átvevő Borosnyay Kamilla attitűdje nagyon összetett. A hagyományos női szerepeket elfogadó asszony nőtársai számára meghatározó viszonyítási pont, irányadó személyiség volt; férje révén a fővárosi szalon- és irodalmi élet ismert alakja, aki ily módon jelentős befolyással lehetett volna a nőkérdésről folytatott diskurzusra. Ezt a lehetőséget azonban kevésbé használta, saját élete inkább a hagyományos szerepfelosztást példázta. Írónői életpályája azonban a megszokott női szerepkörökből már kilépő, de azt még igazán meg nem haladó, közvetítő szerepről árulkodik. Munkássága a gyermekirodalom műfajában elfogadható volt még a női alkotókat kritizáló, és a kanonizációs folyamatokban fontos szerepet játszó férfi pályatársak számára is. A kolozsvári *Ellenzék*ben közölt tárcái, költeményei, regényei és közéleti tevékenységéhez kapcsolódó írásai azonban árnyalhatják a fenti egyszerűnek látszó képet.

A századforduló magyar nőirodalmát tárgyaló elemzések ezt az időszakot átmeneti, a női szerepek átalakulásával járó korszakként mutatják be. Életpályája során Borosnyay Kamilla is szükségszerűen kényszerült egyfajta közvetítő szerepbe. Levelezéséből, verseiből és feljegyzéseiből érezhető vívódásai ugyanakkor árnyaltabban láttatják az írói pályán felmerülő nehézségekkel szembeni stratégiákat. A tudós-politikus feleség alkotásra és közéleti tevékenységre nyíló lehetőségei alkotótársaival szembeni sajátos helyzetére világítanak rá. Női szerepekről vallott felfogása és nyíltan vállalt véleménye korának és társadalmának íróként tevékenykedő női horizontjáról segítenek pontosabb képet adni.

117 SOMLYÓI TÓTH Tibor, „Kossuth könyvtárának sorsa”, *Magyar Könyvszemle* 98, (1982): 352–382, 376.

118 SOMLYÓI, *Diplomácia és emigráció...*, 211.

A zsidó asszony

Az írás mint az identitáskeresés és modellalkotás eszköze
két századfordulós zsidó nőírónál

Egy vidéki nyomdából szerény kis könyv került ki ezzel az elriasztó [ti. *A zsidó asszony*] címmel. Szerzőképen egy különös nevű hölgy van megnevezve: Nahida Remy s fordítójaképen egy nagyváradi úrhölgy, Krasznaine F. Mari. Aki a czimből nem sejt modern filosemita pamfletet, az különös gyönyörűséggel forgatja majd lapjait, melyek érdekes detail-képekben s nagy historiai vonásokban tüntetik föl a zsidó-nő minden korbeli helyzetét a historia egész folyamán keresztül. Egy típusnak historiai fejlődését tünteti föl a Nahida könyve, tömérdek pittoreszk epizódokban érdekes történetekben. Könnyű, kellemes és a mellett tanuságos kis munka ez, melynek szabatos, szép fordításával Krasznainé lekötölte irodalmunkat. Kár volna, ha nyomtalanul veszne el a vidéki nyomda-termékek nagy özönében.¹

Az 1894-ben megjelent *A zsidó asszony*² című könyvről írt ismertetés *A Hét* című társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyben olvasható. Tanulmányomban a művet, és annak kevésbé ismert női fordítóját, Krasznainé F. Marit mutatom be. Sokrétű tevékenységének egyik első állomása volt a katolikusból zsidóvá betért német Nahida Remy/Ruth Lazarus író nő zsidó nőkről *Das jüdische Weib* címmel írt művének fordítása.³ A könyv megjelenésének jelentős szerepe volt a szerző felekezetváltásában, hiszen egyéni sorsfordulatokkal bővelkedő életét folyamatosan végigkísérte saját identitáskeresése. E folyamatban végül a zsidó kultúra tanulmányozása és az írás hozott némiképp megnyugvást. A Német-

1 N.N., „A zsidó-nő”, *A Hét* 5, 48. sz. (1894): 764.

2 KRASZNAINÉ F. Mari, *A zsidó asszony* (Nagyvárad: Laszky Ármin Könyvnyomdája, 1894).

3 Nahida REMY, *Das jüdische Weib* (Leipzig: Gustav Fuck, 1891).

országban nagy sikerrel forgalmazott mű ismert volt a hazai zsidóság körében is,⁴ és Krasznainé fordításának köszönhetően szélesebb olvasóközönséghez is eljutott.⁵ Krasznainé életpályáján, írásain, tevékenységén áttekintve úgy tűnik, hogy a fordítás hatással volt az ő saját identitására is. Megerősítést és mintát kapott általa, így nőként, írónőként, izraelitaként és közéleti személyként is a műben megfogalmazott ideált próbálta megvalósítani. Ebből kiindulva írásomban arra keresem a választ, hogy a mű zsidóvá lett szerzője és zsidó fordítója miféle identifikációs modellt kínált női kortársainak. Az a kérdés is felmerül, hogy a könyvben vázolt ideál milyen szerepet játszott a szerző és a fordító életében. Megválaszolásra vár továbbá, hogy miként értelmezhető ez a minta a korszak modernizálódó társadalmi folyamatai között, ezen belül pedig az asszimilálódó zsidó életvilágokban.

Nahida Remy/Ruth Lazarus és Krasznainé F. Mari a századforduló emancipált asszonyai. A tanulmányom középpontjában álló mű szerzője és fordítója tehát egyaránt a századforduló éveinek nagyvárosi, emancipálódó értelmiségi nőalakját reprezentálta. Jóllehet más-más gyökerekkel indultak Európa különböző pontjairól, mégis összekötötte őket hitük, a zsidó női ideálról kialakított meggyőződésük. Ruth Lazarus – vagy ahogy írásaiban nevezte magát, Nahida Remy – berlini születésű (Berlin, 1849. február 3. – Meráno, 1928. január 12.) drámaíró, színésznő, színi kritikus, újságíró volt. Eredeti keresztnéve Anna Maria Concordia, a Nahida keresztnévet édesanyja után vette fel, a Ruth keresztnévet zsidó betérése után.⁶ Első férje, Dr. Max Remy színikritikus volt, innen az írói névben a Remy vezetéknev. Második férje Moritz Lazarus, német filozófia-professzor, akinek szintén felvette nevét házasságkötésük után. Házasságon kívüli gyermekként jött világra, édesapja elhagyta őket, nevelőapjával nem alakult

4 A műről és szerzőjéről a könyv megjelenését követően ismertetés jelent meg az *Egyenlőség* című hazai zsidó hetilapban: LENKE, „Nahida Remy”, *Egyenlőség* 11, 22. sz. (1892): 5–6. (Mellékleten.)

5 A magyar fordításról *A Hét* mellett az *Egyenlőség* is hírt adott: HABER Samu, „A zsidó asszony”, *Egyenlőség* 13, 49. sz. (1894): 3–4. (Mellékleten.) Az utóbbi a könyv *Keresztény felfogás a nőről és házasságról* című fejezetét hat lapszámon keresztül folytatásokban közölte.

6 Édesanyja, Nahida Sturmhöfel (1822–1889) maga is írt, és a feminista mozgalom egyik jeles előfutára volt a korabeli Németországban. 1848-ban a szabadon gondolkodó nők számára Drezdában saját lapot is alapított. Ezt követően Itáliában élt és tanítással, újságírással, alkalmanként hímmzéssel, virágkötéssel kereste kenyerét. 1860-ban részt vett az olasz függetlenségi háborúban, 1866-ban belépett a vöröskeresztbe. Vér szerinti édesapja egy porosz hivatalnok volt, aki még a gyermek születése előtt elhagyta a családot. Később Dr. Max Schasler művészettörténész lett a nevelőapja. Nahida Remy/Ruth Lazarus életéről bővebben: Barbara HAHN, *Lazarus, Nahida Ruth*, hozzáférés: 2018. 01. 15, doi: <https://jwa.org/encyclopedia/article/lazarus-nahida-ruth>; Isidore SINGER and Frederick T. HANEMAN, *Lazarus, Nahida Ruth*, hozzáférés: 2018. 01. 15, doi: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9691-lazarus-nahida-ruth>.

szülői kapcsolata. Hányattatott gyermekkorá alatt feminista elkötelezettségű édesanyjával megjárta Franciaországot, Olaszországot és Szicíliát is, de Maria Concordia nevelése többnyire egy olaszországi jámbor katolikus arisztokrata nőre volt bízva. Gyermekkorá nagy része tehát édesapa és anya nélkül telt. E tény vélhetően szintén közrejátszott folyamatos útkeresésében és a nőről kialakított ideálképében.⁷ Tizennégy éves korában tért vissza Németországba, ekkor már novellákat, színdarabokat és színikritikákat írt.⁸ Önéletrajzából tudjuk azt is, hogy jóllehet katolikusnak keresztelték, soha nem hitt a háromszemélyű egy Istenben, istenkereső volt. Olasz nevelőnője rigorózus vallásossága még jobban eltávolította gyermekkorának egyházától, és a protestantizmus irányába terelte; felekezetet váltott.⁹ Itt sem találta meg azonban a keresett igaz hitet és a követhető női példaképet.¹⁰ A német sajtóban megélénkülő, zsidókról folytatott antiszemita hangvételű diskurzusok, és egy idős zsidó hölgy, Zerline Meyer barátsága hozott újabb fordulatot életében. Zerlinében és hitében rátalált a gondoskodó édesanya alakjára, akinek spirituális mélysége is komoly hatást gyakorolt rá.¹¹ Héberül kezdett tanulni, és belevetette magát a zsidó kultúra tanulmányozásába, amelyben legfőbb mentora későbbi férje, a zsidó filozófus, pszichológus Moritz Lazarus (1824–1903) volt. A zsidó nő témájában végzett kutatásai tették őt magát is zsidóvá, így műve megírása után, 1895-ben betért a zsidó közösségbe. Férje halála után azonban eltávolodott hitközségétől, és elidegenedett a zsidó vallástól is. Egy 1919-ben datált levelében kilépési terveiről írt és így fogalma-

- 7 Alan T. LEVERSON, „An Adventure in Otherness: Nahida Remy-Ruth Lazarus (1849–1928)”, in *Gender and Judaism: The Transformation of Tradition*, ed. T. M. RUDAVSKY, 99–113 (New York–London: New York University Press), 100–102.
- 8 A *Jewish Encyclopedia* szócikke szerint Nahida Remy művei: *Rechnung ohne Wirt* (1870, dráma); *Wo die Orangen Blühen* (1872, elbeszélés); *Constanze* (1879, dráma); *Die Grafen Eckardstein* (1880, dráma); *Schicksalwege* (1880); *Domenico* (Nationale Gegensätze (1884, dráma); *Liebeszauber* (1887, dráma); *Das Jüdische Weib* (1892, Berlin); *Das Gebet in Bibel und Talmud* (1892); *Kulturstudien über das Judentum* (1893, Berlin); *Humanität im Judentum* (1894); *Ich suchte dich* (1895, Berlin, önéletrajz). Szintén Nahida Remy/Ruth Lazarus szerkesztésében jelent meg férje, Moritz Lazarus *Lebenserinnerungen: Aus meiner Jugend* (Frankfurt am Main, 1913) című munkája. Lásd SINGER and HANEMAN, *Lazarus, Nahida Ruth*.
- 9 LEVERSON, „An Adventure...”, 103–104.
- 10 A könyve megjelenését követő évben a magyarországi *Egyenlőség* című zsidó hetilap berlini tudósítójának így nyilatkozott erről: „Soha nem tudtam megbarátkozni azon gondolattal, hogy Luther biblia-fordításának nyersességei, a gyöngéd női érzést sértő kifejezései az eredetiben is megvolnának és én a Szentírásért mindig rajongtam, a tiszta, zavartalan forrásnál akartam tehát szomjamat oltani.” LENKE, „Nahida Remy”, 5.
- 11 Alan T. Leverson további két zsidó nő hatását is felfedezni vélte Remy írásaiban. Az egyikőjük Remy egykori szülővárosának (Flatow) zsidó hentesnője, akiről több írásában is említést tesz. A másik az olasz előkelő nevelőnő Amália nevű zsidó cselédje. LEVERSON, „An Adventure...”, 104–106.

zott: „felekezet nélküli vagyok”.¹² Magányosan, elszegényedve halt meg az olaszországi Meranóban.

Nahida Remyvel ellentétben a Krasznainé F. Mari néven publikáló nagyváradi fordító zsidó gyökerekkel rendelkezett. Frankl Zsigmond és Glück Lina 1862. december 31-én, Nagyváradon született leánygyermeké volt.¹³ Édesapját ott találjuk az ortodox hitközség vezetőségi tagjai között, nagybátyja ugyanitt alelnök volt.¹⁴ Remyhez képest tehát vallását gyakorló, tradicionális családi háttérrel és zsidó neveltetéssel rendelkezett. Iskoláit szülővárosában magánintézetekben végezte. 1880-ban ment férjhez Wiener Jenőhöz, akiről nincsenek további adataink.¹⁵ Szinnyei József életrajzából tudjuk, hogy már leánykorában elbeszéléseket írt a *Budapest* című lapba, 1885-től pedig leginkább a nagyváradi *Szabadságban* jelentek meg németből és franciából fordított tárcái, de a *Magyar Újság*, a *Pesti Hirlap*, és a *Nagyvárad* című lapok is közöltek tőle rövidebb írásokat. Emellett munkatársa volt a budapesti *Magyar Nők Lapjának* és a *Háztartásnak*. 1898. január 20-án indította el Gara Ákos és Váradi Ödön váradai újságírókkal együtt szerkesztve a *Mesevilág* című gyermek hetilapot Nagyváradon, amely 1898 januárjától 1899. április 13-áig működött. Krasznainé főképp tanmeséket írt a lapba *Mari néni meséi* címmel. Mindezen túl tagja volt a főként jótékonyági tevékenységgel foglalkozó Izraelita Nőegyletnek.¹⁶ Alelnöke volt a csecsemő és anyavédelmi egyesületnek,¹⁷ és a Nagyváradi Feminista Egyesület pénztárosaként tevékenyen vett részt az egyesület tevékenységében is.¹⁸ Lánya vitte tovább édesanyja szellemi örökségét és vele együtt a Krasznai írói nevet is: írt, fordított, szerkesztett.¹⁹ Az édesanya életéről

12 „Nahida Remy/Nahida Ruth Lazarus” in *Treten Sie ein! Treten Sie aus! Warum Menschen ihre Religion wechseln*, Hrsg. von Regina LAUDAGE-KLEEGER und Hannes SULZENBACHER, 84–89 (Berlin: Parthas, 2012), 89.

13 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyányszky, 1891–1914) 7:217.

14 SCHÖN Dezső, *A Tegnap városa: A nagyváradi zsidóság emlékkönyve* (Tel-Aviv: Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete, 1981), 55–56.

15 N. N. „Wiener Jenőné”, in *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter (Budapest: Pallas, 1929), 963, hozzáférés: <http://mek.niif.hu/04000/04093/html/index.htm>.

16 Könyvét az egylet elnökének, Schwarz Jakabnének ajánlja.

17 SZINNYEI, *Magyar írók...*, 7:217.

18 Erről a Nagyváradi Feminista Egyesület iratai tájékoztatnak. Az iratokból tudjuk, hogy az 1910-es években hivatali órákat is vállalt, és munkaközvetítéssel foglalkozott. Emellett az adakozók között is rendszeresen ott találjuk a nevét. MNL OL P999, 5. tétel, No. 726–730.

19 Saját írásai között elsősorban háztartási, kézimunkázási szakkönyveket (horgolás, étkezési tanácsok, cukrászat, befőzés), egy illemtankönyvet és egy novellás kötetet találunk. Fordított németből és a *Bazár* című, 1906–1926 között megjelenő divatlap szerkesztésében is részt vett. *Írónők a hálón*, hozzáférés: 2018. 01. 16, <http://ironok.elte.hu/index.php/bibliografia/90-menu/biblicikk/130-bibliografia-k#krasznai>.

szűkös szakirodalmi adatok alapján ennyit ismerünk. Az első világháború után sem a nagyváradi zsidó hitközségekben, sem az ottani temetők adatai között nem bukkan fel neve. Sorsa innentől teljesen a homálybavész.

Krasznainé fordítói, írói munkásságában valószínűleg fontos szerepet játszott szülővárosának, Nagyváradnak korabeli pezsgő irodalmi élete és zsidó kultúrája. Itt működött az országos hírnevű Szigligeti Társaság, amelynek maga is tagja volt. Az egyesület nemcsak szervezte, de irányította is a város irodalmi életének eseményeit. Népkönyvtárakat létesített, felolvasó esteket szervezett, támogatta a városban élő írókat és „igyekezett maga köré tömöríteni a város jelentősebb tollforgatóit és irodalompártolóit.”²⁰ Az egyesületi élet mellett az öt helyi napilap²¹ biztosított lehetőséget az írói és fordítói ambíciókkal rendelkező nagyváradi értelmiségieknek. Krasznainé írásai és fordításai ezekben is rendszeresen megjelentek. Nagyváradnak – amellett, hogy társadalmi felépítettségénél fogva nyugati mértékkel mérhető nagyváros volt²² – egyik további meghatározó sajátossága volt századfordulós zsidó kultúrája.²³ Míg a 19. század közepéig főleg szegény sorsú házaló zsidókkal és piaci árusokkal találkozunk, az első világháborút megelőző 50–60 évben létrejött a zsidó nagykereskedő osztály, a gyárosok, a bankárok, az orvosok, ügyvédek és mérnökök társadalma.²⁴ „Természetes volt, hogy a zsidó palotát épített, irodalmi-, tudományos, művészeti téren karriert csinált, lehetőség szerint utánozva a keresztény dzsentrit.”²⁵ Iskolák, előadások, sűrűn látogatott templomok, zsidó kulturális rendezvények, a kor igényeit kielégítő hitközségi intézmények jelzik ezt a fejlődési utat.²⁶ Ebben a társadalmi és irodalmi közegben kell elhelyeznünk Krasznainé fordítását, amelyben a magyar nagyközönség egy követhető és követendő női modellt leírását kapta a kezébe.

20 PÉTER I. Zoltán, „Irodalmi élet és újságírás Nagyváradon a 19. század utolsó évében”, *Várad, Kulturális folyóirat és portál*, 2013. aug. 1, hozzáférés: 2018. jan. 23., <http://www.varad.ro/irodalmi-élet-es-újságírás-nagyváradon-a-19-század-utolsó-éveben/>.

21 Ezek a következők voltak: *Bihar, Nagyvárad, Szabadság, Nagyvárad Napló, Tiszántúl*.

22 Soós Endre, *A nagyváradi zsidók útja* (Budapest: Libanon Kiadó, 1943) 41.

23 Magyarországon a 19. század folyamán születtek meg azok a törvények, amelyek lehetővé tették a zsidók városi letelepedését, ingatlanszerzését és bekapcsolódását az ipari üzemek alapításába. A jogi egyenlőség 1895-ben a zsidó vallás recepciójával (bevett vallássá nyilvánításával) lett teljessé. TORONYI Zsuzsanna, szerk., *A zsidó nő*, A Magyar Zsidó Múzeum kiállítási katalógusa (Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2002), 26.

24 A zsidó lakosság számaránya a századforduló éveiben Nagyváradon: 1880: 8186, 26%; 1900: 12294, 24%; 1930: 19838, 24%; 1941: 21333 23%. LÖWY Dániel, *Az úri város zsidó lakosai* (Budapest: Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015), 86.

25 SCHÖN, *A Tegnap városa...*, 90–92.

26 Uo.

A zsidó nő mint önálló írói kategória

A két nő életútja jól tükrözi a 19. század során megjelent és elfogadottá vált emancipált, alkotó nő típusát. Mégis, bizonyos szempontból kiemelhetők ezeknek a nőknek a sorából, hiszen zsidóként (illetve konvertált zsidóként) írtak a modern zsidó nő problémájáról, mégpedig explicit módon. A 19. század közepéig ez nem volt megszokott jelenség, a századközépen azonban több olyan mű is megjelent, amely a zsidó nő identitásmodelljét tárgyalta, és zsidó nők írták egyértelműen zsidó nők számára.²⁷ Ezekben a művekben már önálló kategóriaként jelent meg a zsidó nő fogalma. Ez szorosan összefüggött az őket érintő kettős átalakulás folyamatával, hiszen a női emancipáció mellett, a zsidóság egyenjósítása is új élethelyzetet teremtett számukra.²⁸ Megváltozott a zsidók politikai státusa, azaz kirekesztettekből széles körű jogokkal rendelkező állampolgárokká váltak. Ezzel szoros összefüggésben, átalakult az egyének és a családok tipikus élethelyzete is: lehetőséget kaptak arra, hogy az adott ország társadalmi és gazdasági struktúrájának szerves részeivé váljanak.²⁹ A hétköznapi életben a nem zsidó többséggel azonos törvényi feltételekkel vehettek részt. A változásokat az adott nemzeti kultúrába és társadalomba való integráció célkitűzése követte, de emellett, illetve ennek ellensúlyozására fontossá vált a zsidóság különbözőségének megőrzése is.³⁰ A nőknek itt különösen kiemelt szerepet szántak, benne látták

- 27 Kutatásom mostani fázisában elsősorban német példákkal tudom megállapításomat alátámasztani (a teljesség igénye nélkül). Így többek között említhetjük Fanny Neudát (1819–1894), aki egy nagy sikerű, német nyelvű imakönyvet állított össze zsidó nők száma *Stunden der Andacht* címmel. A hazánkban is ismert és kedvelt imakönyv függelékében egy nyolc oldalas írás olvasható a zsidó nőknek és anyáknak címezve (*Ein Wort an die edlen Mütter und Frauen in Israel* [Egy szó Izrael nemes asszonyaihoz és anyáihoz]). Szintén Németországban adták ki Dr. Meyer KAYSERLING rabbi *Die jüdischen Frauen in der Geschichte. Literatur und Kunst* című 1879-es Lipcsében megjelent munkáját. Igaz, szerzője férfi, de női magyar fordítója miatt szintén ide kívánczok. A magyar fordítás: Meyer KAYSERLING, *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén*, 2 köt., ford. REISMANN Mária (Budapest: Révai, 1883). Említhetjük még Else Croner (1878–1942) 1913-as *Die moderne Jüdin* című munkáját. Bővebben lásd: Godela WEISS-SUSSEX, *Jüdin und Moderne: Literarisierungen der Lebenswelt deutsch-jüdischer Autorinnen in Berlin (1900–1918)* (Oldenburg: W. de Gruyter, 2016), 21. A német példák mellett ide hozhatjuk még a *The American Jewess*, az első zsidó nők számára kiadott angol nyelvű magazint (1895–1899), amely szintén a zsidó nőket érintő kérdéseket járta körbe cikkeiben.
- 28 Judith SZAPOR, Andrea PETŐ, Maura HAMETZ, Marina CALLONI, „Introduction” in *Jewish Intellectual Women in Central Europe, 1860–2000: Twelve Biographical Essays*, ed. SZAPOR, PETŐ, HAMETZ and CALLONI, 1–27 (New York: The Edwin Mellen Press, 2012), 13.
- 29 FROJIMOVICS Kinga, *Szétszakadt történelem: Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 41.
- 30 Paula E. HYMAN, „Muster der Modernisierung: Jüdische Frauen in Deutschland und Russland”,

a zsidó vallás és kultúra megőrzésének letéteményesét, ugyanakkor kulcsa lett a zsidóság ösztársadalomba való beilleszkedésének is. Az asszimiláció és disszimiláció párhuzamosan zajló folyamatában a nőkérdés egyúttal a zsidóság saját identitáskeresésének is fontos témájává vált. Érthető tehát, hogy amikor Nahida Remy 1891-ben megjelentette munkáját a zsidó asszonyról, nagy siker övezte azt. Erről számolt be a magyarországi *Egyenlőség* című hetilap berlini tudósítója: „Megáldva meleg érzéssel, fogékony lélekkel, mely magát idegen fölfogásba könnyen beleéli, folszerelve sokoldalú, alapos tudással megírta »Das jüdische Weib« cz. művét, mely megjelenésétől, a múlt év őszétől fogva máig három erős kiadást ért meg”³¹ Az első kiadást sorra követték a továbbiak, köztük az 1894-es magyar nyelvű fordítás, az addig ismeretlen nagyváradi Krasznainé F. Maritól.³²

A női szerepekről folytatott diskurzus nem egyedül a századforduló zsidó írásbeliségének és irodalmának volt a sajátja. A korszak katolikus és protestáns felekezeti irodalmában és sajtójában szintén ekkor jelent meg önálló témaként a nőkérdés, igaz – különösen a katolikusok esetében – főként férfiak tollából.³³ A nők társadalmi helyzetének és feladatának az adott felekezeti előírások kontextusába helyezett dilemmája volt ezeknek a középpontjában: egyfajta útkeresés, a nő helyének meghatározása a történelmi gyökerek, a példaképként állítható nőalakok felmutatása által.

A zsidó asszony modellje

Születésétől kezdve a legborzasztóbb esztelenség nehezedik az asszonyra s ez a legtermészetlenebb igazságtalanság. A nő úgy jelenik meg, mint egy házi-állat, a dologra és továbbszaporításra teremtve; jelentéktelen teremtmény, melytől nem kívánnak sem illemt, sem erkölcsiséget; csupán engedelmisséget követelnek, a mi

in *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte: Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. von Kristen HEINSOHN und Stephanie SCHÜLER-SPRINGORUM, Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden 28, 25–46 (Göttingen: Wallstein Verlag, 2006), 26.

31 LENKE, „Nahida Remy”, 6.

32 Ezek a következők: 1892, 1894 (magyarul), 1896, 1897 (angol nyelven), 1922, 1923. A könyvnek számos reprint kiadása is született az utóbbi években: 1999, 2001, 2009, 2010, 2013, 2014, 2017 angol és német nyelven. 2011-ben magyarul is megjelent az angol NABU Press kiadónál.

33 Példaképpen a számos, kifejezetten nőknek összeállított imakönyvet említhetjük, melyekben szinte kivétel nélkül megtalálhatók voltak az erkölcsnemesítő elmékedések és útmutatások az ideális keresztény nő ismérveiről. Ezek mellett (a teljesség igénye nélkül) a következő munkák érdemelnek még figyelmet: RUSCHEK Antal, *A keresztény nő* (Budapest: Szent István Társulat, 1898); KENESSEY Béla, *A Biblia női alakjai* (Budapest: Hornyánszky, 1894).

ha a férfit (mindegy akár az atyát, férjét vagy saját fiát) ki nem elégíti utóvégre veréssel és éheztetéssel büntettedik.³⁴

Ezekkel a kemény, feminista indíttatású szavakkal kezdi munkáját a szerző, utalva a mű megírásához vezető egyik fő motivációra: a nőt szolgaságából fel-emelni, és az őt megérdemlő helyre és szerepkörbe juttatni. A későbbiekben ez a hangnem egyre jobban háttérbe szorul, és helyét a zsidó kultúra és zsidó asszony iránti lelkes odaadás veszi át. Ebben látja leginkább megvalósulni azt a nőideált, amelyet elfogadhatónak tart, ahogy arra Moritz Lazarus (Remynek akkor még csak mentora, később férje) az eredeti német mű előszavában is utal: „Elfogulatlansággal és az igaz megismerés céljával fordul más népek, vallások felé.”³⁵ Az anyag összegyűjtése közben beleszeret a zsidó nő kultúrtörténetébe és arra a következtetésre jut, hogy a zsidó vallás az, amely leginkább megbecsüléssel tekint a nőre. „Más vallásokban a nő leginkább mint akarat és erő nélküli háztartási személy szerepel, vagy mint luxuscikk, élvezetek forrása” – olvashatjuk Lazarus előszavában.³⁶ Nahida Remy ezzel szemben a zsidó nő jóságát, szokásait, természetét és kulturális örökségét hangsúlyozza. Piedesztálra állításával a kulturális javait elhanyagoló zsidó nőért küzd a szerző, olykor egészen kemény hangnemben. Asszonytársait a „felületesség mocsarából” és a „közömbösség aszályából” szeretne volna megmenteni.³⁷

Volt a könyvnek – és erre Krasznainé rövid magyar előszava is utal – a nőkérdésen túlmutató célkitűzése is. „Fáradtságomért elegendő jutalomnak venném, ha e műből nemcsak a zsidó, de minden vallású asszonyok és leányok érdemesnek tartanak megismerni a zsidó nő természetét, erkölceit, törvényeit és kulturális örökségeit.”³⁸ Azaz, ahogy a német eredetiről írott ismertetőben olvashatjuk, „a munka célja megismertetni a zsidóságot igaz mivoltában és ez által a gyűlölség nyílnak mérges hegyét letörni.”³⁹ A korszak sajtójában és pamfletirodalmában megjelenő antiszemita hangvétellű diskurzusok fényében kap jelentőséget ez a kijelentés, általa pedig maga a mű is.⁴⁰

34 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 1.

35 REMY, *Das jüdische Weib*, IV.

36 Uo., V.

37 Uo., VI.

38 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, o. n.

39 LENKE, „Nahida Remy”, 6.

40 Erről bővebben lásd: KONRÁD Miklós, „A pesti zsidó nő mint allegória: A zsidó nő ábrázolása a századforduló magyar irodalmában”, in *A zsidó nő*, szerk. TORONYI Zsuzsanna, A Magyar Zsidó Múzeum kiállítási katalógusa, 11–27 (Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2002).

Célkitűzését a nagy történelmi korszakokat átívelő női életpályák bemutatása által valósítja meg a szerző. Tematikus rendbe szedve hozza példáit a bibliai nőalakok, a zsidó királynők, a középkor híres asszonyainak, tudós nőinek, könyvnyomdászainak és születőnőinek, művésznőinek, írónőinek, jótékonykodó nőinek, anyáinak hosszú sorából. Nem csak előkelő és híres nőket, hanem házasságban, családban élő és munkálkodó asszonyokat is bemutat. A tematikai egységeken belül számos nőt névvel is megnevez, sőt rövid életútjukat és érdemeiket is külön ismerteti. Külön ügyel arra, hogy a vallásgyakorlás, a hagyományok betartása (például mikve látogatása) és a spirituális hozzáállás is megjelenjen a jellemzésekben. Több mint hatvan ilyen rövid életrajz olvasható a könyvben. Rajtuk keresztül a zsidó asszony idealizált vallási és kulturális sajátosságai kerülnek a mű középpontjába. Ez az idealizálás ugyanakkor egyfajta sztereotipizálása is a nőnek, általa kínál Remy olvasóinak identifikációs modelleket. Így például:

Gratz Rebekka egyszerű, de tudományosságuk által kiválóan előkelő családból származott, mely őt műveltségében minden módon fejleszteni igyekezett. Minden tehetsége és tudományossága mellett azonban rendkívül szerény s magaviseletében keresetlen szeretetreméltóság volt, mi által hű barátokat szerzett egész életére. Érintkezése és állása nemsokára gyakorlati tevékenységre utalták. Telve ragaszkodással az atyai vallás iránt, különösen szíven feküdt a zsidóság tanait s az a feletti tudományokat terjeszteni.⁴¹

Donna Reyna [...] hercegné minden vagyonát a tudományok előmozdítására fordította; különös érdemet szerzett magának nyomdák kezdeményezése által.⁴²

Rokonszenves jelenség Dolze, a sokoldalú vormsi Eleázár, a legelőkelőbb talmudista felesége. Különösen ismert minden vallásos kötelességet és szombatokon nyilvános előadásokat tartott. A mellett oly gyöngéd és szelíd viseletű volt, hogy férje beismerete halála után, hogy sosem látta őt ingerülten és általa sosem volt egyetlen egyszer sem elkeseredve.⁴³

Ezekkel a mintákkal állítja szembe korának modern zsidó nőit, akik az élet élvezetének legkülönfélébb fajtáit habzsolják. Aggódását fejezi ki a nő helyzetét, veszélyes szokásait és hamis mintakövetését illetően.

41 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 185.

42 Uo., 86.

43 Uo., 101.

Az ujkor gyermekei, tehát hódolnak minden divatosnak, a jónak épugy, mint a rossznak. Az idő észrevehető nyomokat hagy rajtuk s hatása egy emberi lényen sem mutatkozik szembetünőbben, mint a zsidó asszonyokon, ha a mai nőket nagyanyjáikkal összehasonlítjuk. Többek közt jellemző, mennyire hizelegve érzik magukat, ha kereszténynek tartják, míg azelőtt bizonyos szemrehányás volt abban, ha egy nőre azt mondták: ugy néz ki, mint egy keresztény leány.⁴⁴

A zsidó nő szekularizálódását és hagyományaitól való elfordulását szerencsétlen történelmük és üldözésük következményének tartja.

Ezen fordulat láttára elveszté, a mint látszik, a zsidó jellem rég megszokott önuralmát. Fájdalomhoz és üldözéshez hozzá volt már szokva, szerencséhez és kegyhez – nem. Az új szabadság megrészegíti, az új fény elvakítja őt.

[...]

Igy a legtisztább elvekkel s legjobb akarattal elhibázzák néha a helyes utat; ahoz jár még az is, hogy fel akarnak tűnni: a lakás, az életmód, az öltözk, a vendégszeretet pompájának luxusa, a mindenhez értés, mindent jobban tudás [...] mások bosszankodását idézi elő. Ezen bosszankodás jogosulatlan. Haragszunk a lázbetegre, ha félrebeszél! a rövid látóra, ha az út szélén jár!

A zsidó nők, mint a lázbetegek és rövidlátók, gyakran tévedésbe esnek; az imponálni és tetszeni akarás tévedésébe. Nem, ők nem tetszenek, nem imponálnak!⁴⁵

Remy panaszainak volt valós alapja és nyilván Krasznainé is hasonló jelenségekkel találkozhatott szülővárosában. Amikor ugyanis a 19. század második felében realitássá vált az emancipáció és azt az asszimiláció felgyorsulása követte, a zsidóságnak a modernitás új tendenciáival, a hagyomány racionalizálásával, a vallási autoritás és intézményi legitimitás hanyatlásával és a vallásgyakorlás individualizálódásával kellett szembenéznie.⁴⁶ E szekularizációs és emancipációs folyamatok hatására, különösen a fővárosban és a vidéki nagyvárosokban, sorra alakultak a tudatosan modernitásra törekvő, vallási megújulást kereső neológ közösségek. Így volt ez Nagyváradon is, ahol 1870-ben vált szét a zsidó közösség egy ortodox és egy neológ hitközségre. Ők az új kihívásokra a haladó, európai

44 Uo., 194.

45 Uo., 197.

46 GLÄSSER Norbert, „Ateresz z'kénim: A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban”, in *Pléróma 1947–2012: Dr. Rokay Zoltán 65. születésnapján szabadkai, óbecsei és budapesti tanítványai*, szerk. CSIPÁK Árpád, 77–108 (Óbecse: Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, 2012), 67.

kultúra és annak mintái felé fordultak inkább, és ezekhez a keretekhez próbálták mindennapjaikat és vallásuk előírásait igazítani.⁴⁷ Ily körülmények között a nők, illetve az anyák vallásos és erkölcsi nevelése kiemelten fontossá, sőt egyre sürgetőbb feladattá vált. *A zsidó asszony* című mű e gondolat jegyében rajzolta meg az ideális zsidó nő képét. Felvázolt sikeres női életutakból kibontakozó identifikációs modelljeinek középpontjában a házasságban élő, családját és gyermekeit a zsidóság történelmére, kultúrájára és vallási hagyományaira nevelő anya állt. „A mint a zsidó asszony legnagyobb öröme s becsülete volt az anyaság, úgy legkeservesebb fájdalomma volt a – gyermektelenség. Az előítélet vagy a lelkiismeret az örökkévaló büntetését kereste és találta ebben.”⁴⁸ Az anya kiemelt szerepének bemutatásakor a Bibliára és a Talmudra hivatkozott: „a ház a nő tulajdonképeni temploma, a gyermekek nevelése az ő istentisztelete s a család az ő hitközsége.”⁴⁹ Legfőbb feladata az ünnepeknek és a hagyományoknak a betartása és továbbadása volt.

Remy, szintén a Talmudra hivatkozva, hosszan taglalja könyvében az anyának, mint a jövő nemzedék nevelőjének a szerepét is.

A gyermekek erkölcsi és erkölcsösségi nevelése egyedül az anyára lett bízva. A fiukat egészségesnek és istenfélőnek nevelte a leányokat még azonfelül minden háztartási munkára s ügyes dolgosságra tanítva. Vallásgyakorlatok szőtték teljesen át egész létüket. Épen mert a nők a ceremoniális rendszabályok alól fel lettek mentve, több idejük maradt befolyásukat a belső vallásos élet kiképzésre fordítani.

Igy lett a zsidó anya az utána jövő nemzedék első nevelője.⁵⁰

A valóság azonban más képet mutatott.

A nők házukban nem egyszerű polgárnők többé, hanem kényelmes uri hölgyek. A férfiakat az üzleti gond fáradttá és eltompulttá teszi; ehez jön bizonyos gondtalanság s elfogulatlanság, melylyel gyermekeiket eleinte akarataik szerint futni engedik s nem igen törődnek nevelésükkel, azt hivén, hogy ez is ugyanoly gyermek, mint a milyen ők voltak, a mikor pedig más volt az idő s más a hatása.

47 GLÄSSER, „Ateresz z'kénim...”, 67.

48 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 134.

49 Uo., 136.

50 Uo.

[...] Egyetlenegy vallási szabályra sem tanítják többé gyermekeiket, mert az ujkor kirázta belőlük a régi vallásos érzelmeket. A formaságok áthágásával elenyészett a vallásos érzelem is a legtöbb nőnél s a feladottak helyett semmi újat nem teremtek. Üresség és Eszmeszegénység a legszentebb felett – ez foglalt tért ott, hol az előtt erős hit lakott s a mi a nőket a ház papnőjévé, a férj egyszerű, erős igyekvő társnőjévé s gyermekei egén világító csillaggá tette.⁵¹

Mindezen folyamatok hátterében azt kell látnunk, hogy az anyák helyzetére többszörösen is hatottak a zsidóság asszimilációjából eredő átalakulások. Nagy felelősség hárult rájuk az adott nemzeti kultúra adaptálásában, de ugyanakkor a zsidó tradíciók megőrzésében is. A szerepek megváltozásának hátterében a vallási köteleességek férfiaktól való átvétele és a polgáriasodás játszotta a fő szerepet. Az emancipációnak köszönhetően a férfiaknak lehetőségük nyílt polgári foglalkozások gyakorlására, ez azonban a vallásgyakorlás háttérbe szorulásával, aktív gyakorlásának gyengülésével járt, az anyákra pedig megnövekedett mértékű feladatokat rótt a meghatározó szerepű vallási tradíciók továbbélésében. Emellett az anya volt az, aki a család és a külvilág, a keresztény szomszédok, munkatársak felé a modern, nagyvárosi polgári kultúrát jelenítette meg. Neki sokkal inkább volt lehetősége kapcsolatot teremteni nem zsidó asszonytársaival: szabadidős tevékenységeket szervezni, szalonokba járni, jótékonysági egyletekben tevékenykedni.⁵² Remy élesen bírálta ezt a nyugati mintákra épülő polgári magatartási modellt, és kemény hangú kritikát fogalmazott meg az így élő asszonyokkal szemben.⁵³ Ismerve a könyv feminista hangvételű kezdeti célkitűzését, meglepő fordulatnak lehetünk itt tanúi. Azt tapasztalhatjuk, hogy a zsidó asszony kulturális sajátosságainak a védelme felülírja a korszak modern nőről alkotott elképzeléseit. Talán ebben az idealizált, az anyai szerepet vallásos áhítattal gyakorló zsidó nőben talált rá Remy arra a gondoskodó anyai modellre, amely képes volt ellensúlyozni saját szétesett családját.⁵⁴

51 Uo., 195.

52 Bettina KRATZ-RITTER, *Für „fromme Zionstöchter” und „gebildete Frauenzimmer”: Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Haskala Wissenschaftliche Abhandlungen 13 (Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 1995), 25.

53 Ez a leírás sok tekintetben egybeesett a korabeli magyar nagypolgári környezetben élő nők általános jellemzésével. Voltak azonban a zsidó nőknek olyan sajátosságai is, amelyek megkülönböztették őket kortársaiktól. Ilyen volt a születések alacsony száma a születésszabályozás konzekvens gyakorlata miatt, a válások magas száma, az egyetemet végzett nők magas aránya. Erről bővebben lásd KONRÁD, „A pesti zsidó nő...”, 15–16.

54 LEVERSON, „An Adventure...”, 100, 107.

Zárszó

Jóllehet Nahida Remy aggodalommal nézte a jelent, munkáját a jövőbe tekintő pozitív bizakodással zárta. „Mily átváltozás, mily haladás nyilvánul itt”⁵⁵ – olvashatjuk lelkes szavait. Külön kiemelte a tudományok és a tanulás nők előtt is megnyíló lehetőségét, és a sok-sok tehetséges zsidó nőt, akik csendben gyakorolják erőnyeiket, és szorgalmasan munkálkodnak. E társadalmi változások és az általa oly nagyra tartott zsidóság különleges képességei adtak neki reményt, hogy írása értő fülekre talál, és a zsidó asszonyok felismerik a kor szavát. Lelkesedése bizonyára sokakra hatott, ahogy azt a korszak első angol nyelvű, zsidó nőknek összeállított folyóiratában is olvashatjuk: „Nahida Remy könyve erőforrás a jóra ösztönző hatások között. Amikor befejeztem a könyvet, éreztem azt a sürgető vágyat, hogy tökéletesítsem az akaratomat és a szívemet, hogy kedvesebbé és nemesebbé váljak, azt, hogy magasabbra és magasabbra jussak, hogy még méltóbb lehessenek a zsidó nő címére.”⁵⁶

Vélhetően ugyanez a vágy és lelkesedés vezette Krasznainé F. Marit is, amikor elhatározta, hogy lefordítja a könyvet. Saját életvilága is illeszkedett a könyvben vázolt századfordulós, pezsgő kulturális életű nagyvárosok emancipálódó zsidó asszonyainak világába. Ő azonban nem saját női identitását kereste, mint Remy. Műkedvelő, didaktikus olvasmányok szerzőjeként, közíróként és fordítóként elsősorban a könyv morális haszna, erkölcsnemesítő szándéka vezette. Az a cél, hogy asszonytársait, a jövőző zsidó anyákat és gyermekeket megőrizze ősei hitében, és egyúttal segítse őket a modernizálódó többségi társadalomba való integrálódásukban. Remy könyvének magyar fordításával a zsidó nő szerepének és helyzetének felelősségére irányította a figyelmet. Nem csupán nőként és anyaként, hanem zsidóként is tette ezt. Életrajzi adatai arra is rámutatnak, hogy az írásaiban felvállalt ügyek érdekében nem pusztán szavak szintjén, hanem ténylegesen is tevékenykedett, megvalósítva a Remy által bemutatott ideált, a „*mindenkor talpon álló derék, praktikus*” zsidó nő képét.

55 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 201.

56 Az eredetiben:

„Nahida Remy's book is a power among the influences which incite for good.

As I had finished reading it, I felt the quickened impulse, the wish to improve mind and heart, to become kindler and gentler, to have higher aspirations, to be worthier of the name »Jewish Woman«». Louise MANNHEIMER, „Nahida Remy: Her life and Work, »Jewish Women.« (Concluded)”, *The American Jewess* 1, No. 2. (1895): 76–77. A magyar változat saját fordításom. – F. K.

Bajza Lenke: *Leányok tükre*

A női életrajzok hagyománya
és propagandisztikus szerepe a 19. században

A 19. századi értelmiséget jelentősen meghatározó társadalmi és mentalitásbeli változások együttes hatásaként a század második felére egyre inkább megélték az érdeklődés az alternatív (női) történelem iránt, megsokasodtak a történelmi múltról szóló szakkiadványok és szépirodalmi művek.¹ Népszerűvé lett a történelmi parabola műfaja, s ezen keresztül a múlt jelentős nőalakjainak emlékezete is előtérbe került. A női nem a közélet számára hagyományos szerepkörain keresztül is meghatározó tényezővé vált, hiszen a család, mint az autonómia megőrzésének kizárólagos lehetősége, felértékelődött, s e hagyományos szerepkörök is jelentősen módosultak, átalakultak, tágultak a nemzeti ideológia vetülete által. Arra már Török Zsuzsa is rámutatott, hogy a női életrajzok népszerűségét az 1860-as évektől az aktuális kultúrpolitikai viszonyok, az ideológiai törekvések és az egyre gyarapodó női olvasóközönség egyaránt növelte.²

A sajtóban, a szépirodalmi munkákban, a képzőművészeti ágakban is újra és újra feltűntek a régmúlt idők „nagyasszonyainak”³ adaptált történetei, ame-

- 1 A témának a magyar kulturális emlékezetben, a közéleti, tudományos, ismeretterjesztő és szépirodalmi diskurzusokban való jelenléte nem a reformkorban kezdődik. Szemléletmódbeli különbségről sem beszélhetünk, ha csak abban az eltérésben nem, hogy a női szerepkörök mellett a honleányi szerepkör a reformkorban válik igazán markánsná, jól körülhatárolhatóvá. Dugonics 1794-es *Bátori Máriája*, Cserei Farkas 1800-as *A' magyar, és székely asszonyok* törvénye című munkája, valamint Peretsényi Nagy László *Heroineis* című 1817-es munkája is jelzi már a 18–19. század fordulóján a téma jelenlétét.
- 2 TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média és társadalomtörténeti elemzés*, ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 85–100.
- 3 A *nagyasszony* kifejezés elterjedt volt azon asszonyokra vonatkozóan, akiket tanulmányomban a történelemformáló nőalakok kifejezéssel illetem. Ezeket az asszonyokat – uralkodónők, fejedelemszo-

lyek egyaránt funkcionálhattak aktuális, rejtett politikai tartalmú üzenetként, vagy a nők számára szóló példázatként. Meghatározó szerep jutott azon ábrázolásmódoknak, amelyek ezen asszonyoknak a velük szemben támasztott erkölcsi normákhoz, valamint rendkívüli és mindennapi kötelességeikhez való viszonyulását hangsúlyozták, hiszen ennek egyaránt voltak személyes és közérdekű hozadécai. A korabeli forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a női nemhez négy feladatkört rendeltek: az anyai, a hitvesi, a gazdasszonyi, s a mindezt átható, adott esetben felül is író honleányi szerepet.⁴ A nők által elkövetett normaszegések, rendhagyó viselkedési formák adott esetben ugyanis a honleány ideáján keresztül lettek szentesítve. A régi korok történelemformáló asszonyai döntéseik, tetteik révén példaképként, útmutatásként szolgálhattak. A negatív megítélés alá eső asszonyok pedig elrettentő mintaként, s a nemzet balsorsának okozójaként kerültek a figyelem középpontjába.⁵

A történelemformáló nőalakok életéről szóló gyűjteményes kötetek, monográfiák induló divatja és az életrajzírás gyakorlatában, módjában bekövetkező változások szoros kölcsönhatásban voltak egymással. Ahogy arra már Szilágyi

nyok, arisztokrata nők – történelemformáló nőalakokként említem, mivel maga a kifejezés a korban többféle jelentéssel bírt, s a szépirodalmi munkákban is több módon került elő. A *nagyasszony* kifejezés Szűz Mária esetében is használatos (az Érdy-kódex óta van jelen a magyar nyelvben). A *nagyasszony* ugyanakkor nagyon különböző rangú, társadalmi hovatartozású asszony jelzője is lehetett. A falusi kovácsnétól kezdve a színésznőkön át a polgári származású, jótékonykodó nők sokakhoz kapcsolták ezt a jelzőt, még uralkodónőkhöz és uralkodónékhoz is (például Szomory Dezső így nevezi Mária Teréziát *Nagyasszony* című munkájában), miközben a „nagy” jelző a méltóságok sorában a legalacsonyabb helyen állt – „nagy, nemzetes, tekintetes, nagyságos, méltóságos.” KERTÉSZ Manó, *Nagyasszony*, in KERTÉSZ Manó, *Szállok az úrnak: Az udvarias magyar beszéd története*, 78–82 (Budapest: Révai Kiadás, 1996).

4 A honleány a nemzet érdekeit szolgálja, tartja szem előtt, elsősorban hazaszeretetre neveli gyermekét, a nemzet ügyének képviselőjére buzdítja férjét, valamint lehetőségeihez mérten támogatja – például jótékonykodás által – a nemzet ügyét. Rendkívüli helyzetekben pedig különböző közéleti – hagyományosan férfi – szerepeket lát el. A kulturális emlékezetben a honleányi feladatkör a reformkorban válik jelentőssé és jól körvonalazhatóvá. E szerepkör propagálása a kiegyezés után egy időre háttérbe szorul, majd a Horthy-korszakban válik újra kiemelt jelentőségűvé. JABLONCZAY Tímea, „A nemzeti kisajátítása Szentmihályiné Szabó Mária Zrínyi Ilona című regényében”, *Irodalomtörténet* 115, 4. sz. (2011): 489–513. Ebben a vonatkozásban tehát Bajza kötete bizonyos értelemben mégis kivétel, egyike azon műveknek, amely akkor emeli ki ezt a szerepkört, mikor az átmenetileg veszít jelentőségéből.

5 Alakjuk bemutatásának egy másik funkciója a korabeli tabuk egyfajta feloldási kísérlete lehetett. Az ő történeteik által sajtóközleményekben és szépirodalmi művekben olyan szélsőséges normaszegések váltak megírhatóvá – a szexualitás legszélsőségebb formáiban megmutatkozó női alakok (például vérfertőzés, kéjgyilkosság), a gyilkosság különböző változatait elkövető asszonyok (például gyermek- és királygyilkosság, kannibalizmus, nekrofilia, sorozatgyilkosság) –, amelyek kibeszélhetősége egyben folyamatos dilemmát is okozott.

Márton is rámutatott, a 19. századi életrajzokban az adatoló jellegű munkák mellett egyre nagyobb tért nyert a kultikus elemekkel telített életrajzi művek megírása, és e művek nem nélkülözték a különböző anekdotákat, legendákat, hiedelmeket sem.⁶

E korabeli jellegzetességek, a társadalmi változások, az eltérő politikai keretek a századforduló irodalmára is érvényesek voltak, s e jegyeket figyelhetjük meg az 1904-ben megjelent Beniczkyné Bajza Lenke *Leányok tükre* című gyűjteményes kötetében is, amely hat életrajzot foglal magába. A célzott mintaállítás, a példamutatás és a kultuszépítés igényének kettősége már ott van magában a címben is, amely egyszerre utalhat a nőtörténetről folyó diskurzus szükségességére és jelentőségére, valamint az aktualitásra és példázatoságra is. Az a tény, hogy ezek a nőalakok egy olyan erkölcsiséget, magatartást, helytállást képviseltek, amely a kötet megírásának jelenéig mérvadó, mindkét funkciót erősíti.

Beniczkyné Bajza kötetének hősnői között négy kora újkori, török időkben élt asszonyt, valamint két királynét, a felvilágosodás korának Mária Teréziáját és a kiegyezésben kulcsszerepet játszó Erzsébet királynét örökíti meg.⁷

E két királynénak a gyűjteményes kötetben megjelenített alakja, kultusza abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy az idegenből jött uralkodónék, uralkodónők megítélése miként módosul az adott időszakban.⁸ Noha hagyományosan, diplomáciai okokból uralkodóink külföldről szereztek maguknak feleséget, az idegen asszonyokat ellenséges légkör fogadta. Jellemző volt, hogy ezeket az asszonyokat úgy ítélték meg, mint akik a királyon keresztül, közvetetten kívánnak uralkodni az országban, s elsősorban egy idegen nép érdekeit képviselik.⁹

- 6 SZILÁGYI Márton, „Irodalomtörténet és társadalomtörténet”, in *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor és Ö. KOVÁCS József, 567–572 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 570–571; SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 409–422.
- 7 Vannak olyan elképzelések is, amelyek a királynénak a magyar ügyekben játszott kulcsszerepét kétségbe vonják. Ennek jelentőséget épp a Sissi körül épülő kultuszon keresztül kérdőjelezi meg: VÉR Eszter Virág, „Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között”, *Budapest Negyed* 14, 2. sz. (2006): 5–38.
- 8 A magyar történelemben nem volt komolyabb hagyománya a női uralkodásnak, de elvétve, speciális helyzetben sor került arra, hogy asszonyok kerüljenek hivatalosan is az ország élére (Mária királynő, Jagelló Izabella, Mária Terézia). Mária Terézia esetében fordult elő, hogy jelentősebb belső ellenállás, viszályok nem alakultak ki, ugyanakkor európai viszonylatban ez az alaphelyzet az ő esetében is eredményezett olyan háborús konfliktusokat, amelyeknél a támadó fél az ürügyet, s ügyéhez a propaganda fő támpontját az uralkodó nemi identitásában találta meg.
- 9 A téma középkori vonatkozásait lásd: János M. BAK, „Queens as Scapegoats in Medieval Hungary”, in *Queens and Queenship in Medieval Europe: Proceedings of a Conference Held at King's College London, April 1995*, ed. Anne J. DUGGAN, 222–233 (London: Boydell and Brewer Publishers, 1997).

Ezt az elutasító, rendi hozzáállást kétféleképpen volt lehetősége a királynéknak felszámolni: a magyar trónörökös biztosításán, illetve a magyar ügy, a rendiség egyértelmű, folyamatos patronálásán, nyilvános gesztusokon keresztül.¹⁰

Az idegenből jött királyné elfogadása azonban nem jelenti azt, hogy ezzel egyidőben a női természetet érintő sztereotípiák ne kapcsolódtak volna továbbra is ugyanúgy össze az uralkodásra való alkalmatlansággal, még akkor is, ha egyre több rendkívüli példa adódott az európai kultúrában. A Habsburg Birodalom történetében ilyen rendkívüli példa volt Mária Terézia is, akinek megítélése túlmutatott azon a tényen, hogy elnézték neki idegenségét. Ha saját korában akadtak is nemisége miatt konfliktusai, a 19. században róla kialakuló közvélemény egyöntetűen úgy ítélte meg, hogy alkalmas volt a birodalom vezetésére.¹¹ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy a gyermekeit is képes feláldozni az ország érdekében. Ez a gondolat Beniczkyné Bajza Lenke kötetében is megjelenik:

Mária Antónia leányát, ki legszebb volt gyermekei között s neki különben is kedvence, a francia trónörököshöz adta férjhez, ki később XVI. Lajos néven uralkodott. A királynő nehezen határozta el magát e házasságra, mely pedig fényesnek látszott, s magasabb állást mint a francia trónt nem kívánhatott leánya számára. Ő azonban ismerte Franciaország folytonos belviszályait, s nem sok jót remélt leánya jövőjére nézve, és csupán a legfontosabb politikai okok bírták rá, hogy akként alakítsa gyermeke sorsát, ki a francia forradalom véres napjaiban férjével együtt a vérpadon végezte életét.

Sok férfias erőre s önuralomra volt Mária Teréziának hosszú uralkodása alatt szüksége, de ő minden körülményben megállta helyét s nemes jó szíve mellett valódi férfias jellemmel birt.¹²

A királynéra tehát úgy tekintettek, mint akinek egyfajta hermaphrodita természete van: aki megtestesítője a férfilelkű nőnek, aki a közvélekedés szerint mindkét nem érényeinek egyaránt birtokában van, a magánérdekeit pedig feláldozza

10 Erről lásd bővebben tanulmányomat: STEINMACHER Kornélia, „Az idegenből jött uralkodónó, Jagelló Izabella (1519–1559) alakja a magyar kulturális emlékezetben”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 19, 1. sz. (2015): 353–368.

11 Többen hangsúlyozták ugyanakkor, hogy sikerének egyik összetevője, hogy tanácsadói köre, amely férfiakból állt, szintén rendkívüli volt. Hiszen nemre való tekintet nélkül a jó uralkodó ismérve az is, hogy megfelelő érzéssel választja ki tanácsadóit, és kellő mértékben kéri ki véleményüket.

12 BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Leányok tükre: nagy magyar nők élete* (Budapest: Lampel Róbert, 1904), 105.

a közérdek, a nemzeti érdek ügyéért. Az ő példáján keresztül mutatkozik meg leginkább tehát, mi is ennek az ideális jellemnek és természetnek az alapvető sajátossága: a nemzeti ügy mindenkori elsőbbségének képzeete, mely képzetbe az is beletartozik, hogy nemzete érdekeit gyermekei érdekei elé helyezze. Ez a nézet pedig nem egyedi, női nézőpont érvényesítése a női uralkodásról; Beniczkyné Bajza Lenke itt a korszakra jellemző népszerű véleményt képviseli és írja újra.¹³

A két királyné, osztrák származása ellenére, mint a magyar érdekek folyamatos képviselője, jótévedője van jelen ezekben a szövegekben. Ezzel a patrónussággal pedig fel is számolják a velük szemben támadható idegenséget. A hagyományos női szerepek közül ez a fajta patronálás, mecénáskodás a „jó gazdasszony” uralkodónői változata, amely azonban a közéleti szerepvállalással egyidőben a hagyományos szerepet is rendhagyóvá teszi.

Beniczkyné gyűjteményes kötete Erzsébet királyné alakjával zárul, akinél e patrónusságon keresztül a szakrális szféra is megjelenik. Beniczkyné ugyanis Erzsébet alakját Árpád-házi Szent Erzsébethez hasonlítja, aki elődjéhez hasonlóan a magyarság számára békéltető, közvetítői szerepet tölt be. Eljárása jellemző korabeli gesztus, amely az életrajzírás kultikus jellegének megalapozásaként szolgál.

A „hires magyar nők” sorozatát nem zárhatjuk be méltóbb alakokkal, mint boldogult Erzsébet királynénkkal, ki bár születésére nem volt magyar, mert messze tőlünk Bajorországban Possenhofenben született; de magyar volt szívben, lélekben, mert ahogy betette lábát földünkre, vonzódott hozzánk, megszerette új hazáját, mintha saját szülőföldje lett volna és csakhamar megtanulta nyelvünket is.

[...]

Magas, karcsu, költői jelenség, kötényében virágokat hozva a nemzetnek, mint névrokona: a legendában élő magyarországi Szent Erzsébet... És ezekből a képzelt virágokból remény fakadt, a bájos tekintetből bizalom a keblekbe, mi nem csalta meg a hívőket, mert Erzsébet a bájos császárné is megkedvelte, megsajnálta a szenvedőket s talán érezte, hogy az első percben megnyerte a magyarok imádatát. [...]

Nemcsak fölkarolta, de magáévá tette ügyünket, pedig akkor még idegen volt az országban.¹⁴

Beniczkyné Bajza Lenke ennek a patrónusságnak a következményeként tekint Mária Terézia uralkodói tevékenységei közül is az egyetemi ösztöndíjak és is-

13 Erről Mária Terézia kapcsán: NIEDERHAUSER Emil, *Mária Terézia élete és kora* (Budapest: Pannonica, 2004), 72–82.

14 BENICZKYNÉ BAJZA, *Leányok tükre...*, 111–112; 113.

kolák alapítására, a magyar testőrség létrehozására, az ország területének növelésére (az elzálogosított szepesi városok visszaszerzése, Fiume megszerzése), valamint a magyar főurak által szervezett udvari bálók és vadászatok ösztönzésére.¹⁵

Lorántffy Zsuzsanna a kötetben elsősorban szintén mint patrónus szerepel. Az ő alakja aktualitását abban a vonatkozásban nyeri el, hogy egy iskolaalapító gesztus részletezése során a nők és a kultúra, a női művelődés, a nők és az oktatás ügyének fontossága is szóba kerül. Lorántffy így nemcsak a korabeli női olvasóközönség mintájává válik, hanem életútja annak lesz bizonyítéka, hogy a női nem alkalmas a kultúrában és a közéletben vállalt jelentős, aktív szerepvállalásra. Alakja nem kivételként van jelen a gyűjteményben, mint Mária Teréziáé, aki alkalmas volt arra, hogy egy ország vezetőjévé váljon. Beniczkyné azzal is zárja az életút elbeszélését, hogy az özvegy fejedelemasszonynak a művelődés területén tett erőfeszítései ugyan páratlanok, azonban az oktatás területén való aktív részvétele, az iskolaalapító gesztusok, a művelődésszervezés a korabeli (19. századi) nők számára is elérhető szerepkörök.¹⁶

Lorántffy jellemzése ebben a tekintetben bekapcsolható abba, a női írókhoz köthető századvégen is aktuális diskurzusba, mely egy korábbi történeti példán keresztül bizonyítja, hogy a művelődéssel, kultúrával, szépírással foglalkozó asszonyok milyen kiváló dolgokat hoztak létre a múltban is, és hogy e rendhagyó szerepkör mellett maradéktalanul el tudták látni hagyományos feladatköreiket. A kora újkor mecénáskodó nagyasszonyai a 19. század során rendszeresen válnak a női művelődésnek, a nők kulturális életben történő térnyerésének és közszereplésének ügyét képviselő írások tárgyává.

Maga köré gyűjtötte az akkor élő tudományos férfiakat, kik bámulták eszét, tudását, ékesszólását és a fáradhatatlan buzgóságot, mellyel a főiskola ügyét felkarolta.

Nem akart ő csilogni, tündökölni tetteivel. Elvonulva a világtól, csendben, majdnem észrevétlenül munkálkodott.

[...]

Szível-lélekkel óhajtotta, hogy a sárospataki intézetet nagyhírűvé tegye, s bámulatra méltó, hogy ő már az akkori időben, midőn a nevelés és oktatás ügye ha-

15 Uo., 100–105.

16 Lorántffy sárospataki működése során Comenius Jánost is megnyerte az intézménynek, a diákok számára köztetkedt és ösztöndíjakat hozott létre, megemelte a tanári juttatást, valamint nyomdát alapított. Erről lásd: TÓTH Pál, *Lorántffy Zsuzsanna: Élet- és jellemrajz* (Budapest: Franklin-Társulat, 1886); HEGYALJAI KISS Géza, *Lorántffy Zsuzsána I. Rákóczi Györgyné fejedelemasszony: élt: 1600–1660: élet- és jellemrajz* (Tahitótfalu: Sylvester könyvnyomda, 1924).

zánkban még meglehetősen kezdetleges volt más nemzetekéhez képest: mily éleslátással működött azon, hogy az általa bálványozott főiskola minél kitünőbb legyen.¹⁷

Ráadásul egy ilyen feladatkörhöz nincs is feltétlenül szükség a rendszeres nyilvános szereplésre. Lorántffy maga is viszonylagos visszavonultságban szervezi a sárospataki kulturális életet, az oktatási reformokat, bővítéseket, s az özvegyi állapot biztosította függetlensége mellett is maradéktalanul betölt olyan hagyományos női szerepet, mint amilyen az anyaság: „Az özvegy mélyen lesújtva ez időtől fogva, kisebbik fiával, Zsigmonddal, Sárospatakon lakott s ott a legnagyobb visszavonultságban élt, siratva, gyászolva férjét. A vallásnak és nemes jótékonyáságnak szentelte napjait és ahol lehetett, istápolta a szenvedőket.”¹⁸

A korban a pozitív női példák mellett megjelennek a negatív női mintákat képviselő nőalakok is. Beniczkyné Bajza Lenke kötetében ilyen a mellékszereplőként bemutatott Báthory Zsófia, Lorántffy Zsuzsanna menyje. Ő egyaránt képviseli a negatív női tulajdonságok, valamint a Báthory-dinasztiával szembeni negatív sztereotípiák megtestesítőjét.¹⁹

A század közepétől a negatív minták mellett megjelenik bizonyos női alakok rehabilitációjának igénye, mely törekvés a századfordulón jellemző gyakorlattá válik.²⁰ A rehabilitációs gesztus, a női uralkodók kérdéséhez hasonlóan, a korban is heves vitákat váltott ki; megítélés tekintetében a negatív hősnő eszményiesítése csak abban az esetben válhatott elfogadhatóvá, ha a korabeli ideológiai vonzat valamiféleképp ott állt mögötte.

Bajza Lenkénél ezt a nőtípust a korabeli életrajzírói hagyományokba illeszkedve²¹ Széchy Mária testesíti meg. Bajza Lenke esetében egyszerre történik meg Széchy életútjának leírása kapcsán a mítoszrombolás és az új mítosz felépítése is. Az a pozitív kép, amely a köztudatban a szépirodalmi hagyomány nyomán kialakult Máriáról, nem érinti életének utolsó szakaszát, amikor, özvegységre jutva, átadta az osztrákoknak a murányi várat. Az életút bemutatása során Beniczkyné arra törekszik, hogy Mária árulása kényszerhelyzetéből eredően

17 BENICZKYNÉ BAJZA, *Leányok tükre...*, 41–42.

18 Uo., 38–39.

19 A Báthory-dinasztiáról szóló írott forrásokban az öröklődő negatív elemekről: TÓTH G. Péter, „Esemény, biográfia, nyilvánosság: Egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggései”, *Korall* 13, 2. sz. (2012): 133–166.

20 Divatossá vált még olyan esetekben is, ahol a női hős normaszegései mögött nem a honleányi helytállás, hanem az emancipált gondolkodás volt. Erre jó példa Forgách Zsuzsanna alakja is. Erről részletesen lásd: TÖRÖK, *Petelei István...*, 85–100.

21 Széchy Mária 19. századi életrajza: ACSÁDY Ignác, *Széchy Mária 1610–1679* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1885).

megmagyarázhatóvá válják. Emelett pedig azt sem felejtí el hangsúlyozni, hogy a Wesselényi-féle összeesküvés ügyéhez tovább marad hűséges, mint a birodalom ellen szervezkedők többsége, akik férfiak. A leírásban emellett az is sejtetve van, hogy a lázadás Mária férjének halála után olyan formát ölt, hogy megítélése megkérdőjelezhetővé válik, ennek fényében pedig az asszony már közel sem azt a mozgalmat árulja el, amelyre egykor felesküdt:

Amíg a nádor élt, a mozgalom bizonyos törvényes formákat őrzött meg. De Wesselényit hosszas betegsége megtörte s nejének önfeláldozó ápolása sem menthette többé meg. [...]

Mária még egy darabig részese maradt a mozgalomnak férje halála után is. De az anyagi gondoknak reászakadt óriási terhe mellett, megrendült egészsége is, és a közel 60 éves asszony arra gondolt, hogy öregkora nyugalját biztosítsa. S megtette a maga részéről is, amit már előbb megtett Nádasdy s megtettek még ketten-hárman: Ő is elárulta a bécsi kormánynak az összeesküvést s kiszolgáltatta a nála lévő összes iratokat.

De hiába határozta el magát e méltatlan lépésre: Bécsben mégsem hittek neki, ő is rebellis számba ment és 1670. május 5-én Széchy Máriának meghagyatott, hogy Murány várát nyissa meg a német hadak előtt s az ott lévő lázadókat szolgáltassa ki. Mária a királyhoz fordul segítségért s addig is, míg kérelmére válasz érkezik, elhatározza, hogy várát védeni fogja.²²

Beniczkyné mindezt azzal is tetézi, hogy Széchy Mária honleányi érzelmeit azzal hangsúlyozza, hogy az emigrációból élete végén is szülőföldjére kívánczolt: az volt leghőbb vágya, hogy Magyarországra visszatérve, otthon halhasson meg.²³

Széchy Mária, mint a magyar nemzet ügyét eláruló, várát feladó asszony jelenik meg ebben a műben, akit azonban a szerző felmenteni törekszik, mivel „fellebbenti a fátylat olyan eseményekről”, amelyekről a 19. században született, alakjához köthető szépirodalmi művekben a szerzők rendszerint „megfelelőnek.” Wesselényi halála után, az özvegységre jutott asszony feladja a murányi várát az osztrákoknak, a történet szépirodalmi feldolgozásai azonban nem az árulásra, hanem a férfiruhában harcoló, várvédő hősnő alakjára koncentrálnak inkább.²⁴

22 BENICZKYNÉ BAJZA, *Leányok tükre...*, 58–59.

23 Uo., 60–61.

24 A férfiruhában harcoló, várvédő asszony alakjához lásd: PAPP Júlia, *A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban*, in *In via eruditiois: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István et al. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016),

Zrínyi Ilona is e nőtípus megtestesítője,²⁵ aki remekül össze tudta hangolni közéleti és magánéleti szerepeit. Özvegyként és anyaként vállalt közéleti szerepet, úgy lépett fel várvédőként, hogy gyermekei jogait védte, amelyek egyben a magyar ügyet is szolgálták:

Ő nem kívánja a harcot, de mint Rákóczi Ferenc gyermekeinek anyja, valamint ő felsége által kinevezett gyámja, köteles védeni azok örökségét, mert ha nem tenné, nem volna méltó arra a polcra, hová őt Lipót császár helyezte. Egyebekben sem ő maga, sem kiskorú gyermekei nem vétettek ő felsége ellen. Azért nem is hiszi, hogy az egy védtelen nő és ártatlan gyermekei ellen fegyveres erőt kívánna használni, mi azok megrontására szolgálna. Ha azonban kérésére a tábornok nem hajlanék, tudja meg, hogy őt sem többi várainak elvesztése, sem az ostromlás veszedelme nem fogják megfélemlíteni s erősen hiszi, hogy Isten segíteni fogja, midőn szent kötelességét teljesíti s nem feledkezik meg arról, mivel Rákóczi Ferenc árváinak tartozik.²⁶

Zrínyi Ilona kapcsán újra előkerül a szakrális szféra: a narráció ugyanis egyfajta isteni védelmet, támogatást sejtet abban, ahogy a várostrom alakul:

Caprara mindamellet megkezdte az ostromot. Bömbölő ágyúk golyózápóra hullott be a várba s a százötven fontos golyók különösen a fejedelmi palotára voltak irányítva, hol Tököly grófné lakott gyermekeivel, de nem sok kárt tettek az épületben, mert úgy látszott, a szorongatott fejedelemasszonyt és gyermekeit felsőbb hatalom védte.

A hősie ellenállásnak Zrínyi Ilona volt lelke és vezetője.

Az ostrom elején összehívatta a helyőrséget s lelkes beszédet intézett hozzájuk. Hűségre, kitartásra buzdította; ígérte, hogy ő maga is mindig közöttük lesz s úgy föllelkésítette a különben is bátor férfiakat, hogy azok megesküdtek, hogy a várat éltök végéig megvédelmezik.²⁷

384–393. A Széchy Mária alakját megörökítő, 19. századi szépirodalmi hagyományra vonatkozóan: TÖRÖK Zsuzsa, „*Romantikus nemzetépítés: Harcos nők Arany János epikájában*”, in *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás és VARGA Bálint, 67–84 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015).

25 Lásd erről: JABLONCZAY, „A nem nemzeti kisajátítása...”

26 BENICZKYNÉ BAJZA, *Leányok tükre...*, 75–76.

27 Uo., 76.

Hunyadi János feleségének, Szilágyi Erzsébetnek a története is szerepel e kötetben. Egy női életút bemutatása sokszor egyet jelent egy család történetének – hiszen a hagyományos női feladatkörök és szerepek a családra vonatkoztak – elmondásával. A leírásban jelentős terjedelem jut a Hunyadi László lefejezéséről szóló legenda ismertetésének, a történet lezárása pedig Mátyás megkoronázásával, eljegyzésével ér véget. Erzsébet története tehát egyfajta eredettörténetként érthető, nem is lehet róla úgy narratívát létrehozni, hogy kimaradjon belőle a Hunyadi család dinasztiaalapítása; a családtörténet keretétől szolgál. Az asszony története tehát nem egyéb itt sem, mint egy keret, amely az egész család történetét magába foglalja.

A bakót cselekvésre intették, ki gyors egymásutánban háromszor sujtott nyakára pallosával; de nem talált, s mindenki bámulatára László fölkelte térdepléséből, s azt kiáltá, hogy: „a törvény és igazság nevében több vágás eltűrésére a legnagyobb bűnös sincs kötelezve.”

És ekkor a közönség felé sietett, mintegy védelmet remélvén tőlük; de utközben hosszú köntösében megbotolva elesett, s e körülményt ellenségei felhasználva, a késlekedő bakónak intettek, ki egy újabb s erősebb csapással végre leütötte a nemes főt, mely messze gurult testétől.

[...]

Fegyveres erőhöz kellett nyulni, hogy a zavargókat szétoszlassák; de a véres tett nyomai meglátszottak minden arcon. A nép lesütött fővel, összekulcsolt kezekkel sirva vesztegelt a templom közelében. Pór és nemes egyaránt siratta az ifju hőst, ki nek ily nyomorultan kellett elvesznie!

Az önkény és véres tett elkövetői a legszigorubb rendszabályokhoz folyamodtak, hogy elnyomják az elégedetlenség moráját, s mindenkit élet- és vagyonesztéssel fenyegettek, ki továbbra is beszélni mer a lefolyt eseményről, mire a zúgolódók tehetetlenségük érzetében végre lecsendesedtek.²⁸

Szilágyi Erzsébet és Hunyadi László élete egyfajta profán passiótörténet is, érzékelhetők az áthallások, a szakrális jelleg, s mindemellett ennek a közelmúltbeli politikai aktualitásba való alkalmazhatósága is. Ez a fajta parabolisztikus hagyomány mintegy kései lenyomata a kiegyezés előtti időszaknak. Hunyadi László esete ideális példa arra, hogy történeti parabolaként működjön, és ezzel a historizmus festészete élt is a szabadságharc leverése után. A kora újkori események remekül kiszolgálták a rejtett üzenet, a véleménynyilvánítás megformálásának

lehetőségét, amelyet az életrajzírói hagyomány nem engedett el a kiegyezés után sem. Beniczkyné életrajzi gyűjteménye így példája annak az átmeneti, átörökítő korszaknak is, amelyből újjáéledve a történeti parabola a Horthy-korszakban aztán újabb reneszánszát élte.

Erzsébet történetén keresztül tulajdonképpen a Hunyadiak története, a dinasztiaalapítás kultusza érvényesül. Anyaként és feleségként való helytállásának bemutatásában azt tapasztalhatjuk, hogy Erzsébet magánélete, annak minden mozzanata közéleti jelentőségű volt.

A Szilágyi Erzsébetről szóló életrajzban az is megmutatkozik, hogy milyen erőteljesen betör a fikció a történeti tárgyú, népszerűsítő jellegű hagyományba. Azok az anekdoták, legendák és mítoszok, melyek megjelennek a női alakok kapcsán, bekerülnek aztán az oktatásba, ily módon a köztudatba is. A szerzők a rendelkezésre álló forrásokat jellemzően az alkotói fantázia jegyében egészítették ki, s az olvasó így gyakran nyerhet az ábrázolt történeti alak belső lelkivilágába és gondolataiba betekintést:

Elkeseredett szívvél akarta megmondani neki, hogy égbekiáltó bűn, amit fiával cselekedett. Azzal a fiúval, kinek atyja megvédte országát, s a kinek biztonságára ő előtte esküt tett az oltárnál. De útközben lecsillapodott, s már csak Mátyás számára szándékozott bocsánatot kérni, ki szinte fogoly volt, s élete a király kezében. Embertőlötti harcot vivott magával, hogy a fejedelem előtt megfékezze bosszuját, keservét, megbotránkozását; de volt ereje legyőzni indulatait, azon reményben, azon tudatban, hogy Mátyásnak kell megbosszulni bátyját, ő neki magának pedig el kell rejtenie a király előtt haragját.²⁹

A Beniczkyné által Szilágyi Erzsébetnek tulajdonított gondolatok, érzések fel-tételezése ebben az esetben még csak nem is a történelmi eseményekből eredő egyenes asszociáció, következtetés. Hiszen Szilágyi Erzsébet története itt úgy folytatódik, hogy „utána meggondolja magát” és sereget toboroz, embereket gyűjt, csatázik a királlyal. Ezzel a fordulattal tudjuk összeegyeztetni a gyűjteményes kötet e történetét a Hunyadiakról szóló diskurzus kanonikusnak számító állításaival.

Erzsébet királyné is jó példa itt arra, hogy az idealizálás jegyében a korban az adott női életutakhoz kapcsolódó, közismertnek számító információk is módosulnak. Igaz, mindezt jelen esetben egy női nézőpontra keresztül kísérelhetjük figyelemmel, de ez a fajta ábrázolás beleillik a korabeli reprezentációk

sorába. A Beniczkyné-féle szöveg Rudolf főherceg öngyilkosságát követően Ferenc József és Erzsébet kapcsolatára irányul. Kettejük viszonya saját kortársaik szemében is ekkor kezdett igazán megromlani, elmérgesedni. A magyar királynőtől, királynéktól a hagyományos szerepek ideális betöltését is elvárták. Ezért Mária Terézia és Sissi életútját is rendszerint ideálisnak tételezték. Az uralkodói pár életében bekövetkezett törés ellenére a magyar közvélemény továbbra sem változtatott ezen az idealizáláson. Bajza Lenkénél is tehát egy, a valósággal ellentétes legendateremtésre lehetünk figyelmesek. Sissi ebben a reprezentációban szerető, támogató feleségként állt helyt az udvarban, s rajta múltott, hogy a császár képes volt felülemelkedni a veszteségen, és elvégezni uralkodói kötelességeit.

Az eddig boldog asszonyból szomorú, nagyon boldogtalan anya lett. Siratta fiát és siratta a kettős trón örökösét. De most ismét megnyilatkozott nemes szíve és nagy lelkireje s ő vigasztalta férjét, a fájdalmában roskadozó királyt, elrejtve előtte saját könnyeit. Gyengéd szeretettel igyekezett a megtört királyt vigasztalni, megnyugtatni, míg őt a bú és keserűség sem éjjel, sem nappal nem engedte nyugodni.³⁰

A kultikusság a különböző, honleányként helytálló asszonyok életrajzaiban is jelen van. Az elköteleződés által válik lehetővé, hogy a passzivitásból, a zárt körből elmozduljon a másik három feladatkör. A mindent átható negyedik szerepkör (honleányi) kiemeli a hagyományos szerepek közvetítői jellegét, lehetőségeit (anya, feleség, háziasszony). Ugyanakkor lehetnek olyan helyzetek, melyekben a honleányi kötelességek ütköznek a többi betöltött szerepkör „érdekeivel.” Másként fogalmazva: a magánember belső konfliktusát könnyen eredményezheti a haza iránti elkötelezettség és a személyes, emberi kapcsolatai, érzelmei (anya, szerelmes asszony) közti érdekellentét, amelyhez szorosan köthető a nők uralkodásra, közéleti szerepvállalásra való alkalmatlanságának sztereotípiája. Ha az adott történelmi nőalak képes ezekben az extrém helyzetekben helytállni, akkor válik igazán példaértékűvé.

A 19. században a nőkről szélsőségekben gondolkodtak, természetüket, jellemüket és erkölcsiségüket tekintve angyali és démoni oppozíciókban írták le őket. Társadalmilag passzív szerepeket rendeltek hozzájuk általában, a családi intézmény keretein belül gondolták el életüket. Az irodalmi minták is gyakran mutatják azt, hogy a házasság és a gyerekevelés kötelessége, valamint a folyamatos áldozathozatal, az események elszenvedése jellemezte sorsukat.³¹ A korabeli

³⁰ Uo., 122.

³¹ Erről lásd: MARGÓCSY István, „Nőiség, női szerepek és romantika”, in *Angyal vagy démon?: Tanul-*

nőkép azonban épp a női hőskről alkotott elképzelések révén válik árnyalhatóvá. A női hősök – arányaikat tekintve – jóval kevesebben voltak a történelemben, így a magyar nemzet történetében is, mint a férfiak. Ugyanakkor a róluk folyó diskurzus reformkori megélénkülése nyomán egyre jelentősebbé vált annak a szövegregiszternek a hányada, mely elismerte közéleti jelentőségüket és a különböző társadalmi-politikai határhelyzetekben (nőként férfiszerepet ellátva, vagy éppen a társadalmi normákat radikálisan megszegve) való helytállásukat. Esetükben gyakran hangsúlyozták a rendkívüli szerepek átmenetiségét és kényszerűségét, de az irodalmi tradíció gyakorlatában azt láthatjuk, hogy sok esetben úgy ábrázolták őket, mint akik egy egész életúton át helytálltak, s mind természetüket, mind lelki alkatukat tekintve alkalmasak voltak e rendhagyó szerepekre.

Beniczkyné Bajza Lenke kötetéről mindezek fényében megerősíthetjük: nem egy egyedi, női nézőpontot képviselő munka, noha számos, a korabeli női emancipáció szempontjából aktuális kérdést, véleményt tartalmaz. A történelmi nőalakokról kialakított Beniczkyné-féle kép (egy kivétellel) illeszkedik a kanonikus hagyományba. Azt a funkciót töltötte be a kötet, amelyet a korabeli női hősnőkről szóló életrajzírói hagyomány jelentett, és amely egy alapvetően homogén, hagyományos nőkép propagálása volt: hiszen a női hősök, történelemformáló nőalakok a róluk valamilyen formában megemlékező szerzők műveiben mind mintaszerűen töltötték be a hagyományos női szerepköröket. Ugyanakkor e rendkívüli nőalakok válságszituációkban, kényszerhelyzetekben hozott döntéseinek és cselekedeteinek bemutatása hozzájárult ahhoz, hogy a kultúrában a nőkről kialakított kép egyre árnyaltabbá váljon, közéleti szerepvállalásukkal kapcsolatban pedig meginduljon az a 18. század végétől kezdve alig érzékelhető lassú változás, amely a nőkkel kapcsolatos átalakulóban lévő mentalitást segítette elő.

MŰFAJ ÉS SZERZŐSÉG

Női műfaj volt-e a mese?

Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók

A dolgozatban egyfelől azt szeretném bemutatni, hogy a folklorisztika kutatásának tükrében női műfaj volt-e a mese (népmese) a hagyományos európai szóbeli kultúrában. A mese műfaj „női jellege” nyilvánvalóan a szóba jöhető aktorok típusai szerint is vizsgálható, vagyis a mesei szereplők, a mesemondó, a gyűjtő, a szerkesztő, az író, a kutató és a befogadók, a közönség női mivolta mentén. Ebben a dolgozatban a mesemondókra, a mesegyűjtőkre és a meseírókra térek ki, akik a mesetudás különböző jellegű birtokosainak tekinthetők. Másfelől azt próbálom vizsgálni, hogy a 19. században miként alakult ki az a (mára szinte evidenciává vált) képzet, hogy a mese a nők számára alkalmas kifejezési forma, s ennek következményeként a szerzőként fellépni kívánó (középosztálybeli) nők számára miért lehetett a mese az egyik ajánlott/engedélyezett irodalmi műfaj.

Majthényi Flóra verseskötete, illetve Szendrey Júlia Andersen-mesék fordítását tartalmazó könyve apropóján közreadott nagyhatású, polemikus cikksorozatában¹ Gyulai Pál erről az ajánlatról így írt 1858-ban:

[a nők] oly körre szorítkozzanak, mely természetökhöz, tehetségökhöz legillőbb, hivatásukkal, kötelességeikkel leginkább megegyeztethető, mert egészen megegyező soha sem lehet. [...] Az eszes és mívelt anya bizonyosan több tapasztalatot tesz gyermekei, általában a gyermekek körül, mint az atya s a legtöbb nevelő, mégis a nevelésről a nő legkevésbé képes valódi jó munkát írni. Ide abstractio, philosophiai

1 A később *Írónőink* címmel megjelent cikksorozat értelmezéséről: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).

természet és műveltség szükséges, minővel a nő nem bír, s a melyet meg nem szerezhethet. [...] Azonban helyzeténél, hajlamainál, kedélyénél fogva igen alkalmas meséket, beszélykéket írni gyermekek, kivált fiatal lányok számára s talán jobbkat, mint a férfiak. Kár, hogy e tért annál inkább lenézi, mennél tehetségesebb és szellemdúsabb. Külföldön még csak találkozik egy-egy, ki sikerrel műveli az irodalom e fontos ágát, de nálunk éppen nem, mert ezért senkit sem magasztalnak a divatlapok, senkinek sem adják ki arczképét s több efféle.²

Ezen érvelés szerint tehát a mese a nők (illetve e kategórián belül némi megszorítással élve, „az eszes és művelt anyák”) biológiailag és társadalmilag meghatározott karakterének megfelelő műfaj (nyilván nem kizárólagosan). E kijelentés értelmezéséhez érdemes lehet figyelembe venni azt a körülményt, hogy a korszakban Gyulai Pál azon kevés értelmiségiek egyike volt, akinek kifejezetten alapos tudása volt a mese műfajáról, hiszen érdeklődése e tárgyban igen sokrétű volt. Erdélyben az 1840-es évek közepén diákként, majd az 1850-es és 1860-as évek fordulóján a kolozsvári református kollégium tanáraként gyűjtött/gyűjtett népmeséket.³ A színhagyományból feljegyzett mesék egy részét verses vagy prózai formában szépirodalmi alkotásként tette közzé az 1840-es évektől. Néhány verses meséjét 1861–1862-ben Arany János lapja, a *Szépirodalmi Figyelő* közölte *népmese*, illetve *allegoria* műfajmegjelöléssel,⁴ a népköltészet, illetve az anyanyelvi gyerekirodalom jelentőségére vonatkozó szerkesztői koncepcióval összhangban.⁵ Gyulai emellett a későbbi kanonizációt is alapvetően meghatá-

2 Az írás eredetileg *Flóra 50 költeménye. Andersen meséi* címmel jelent meg folytatásokban a *Pesti Napló*-ban. A dolgozatban Gyulai *Kritikai dolgozatok* címmel közreadott gyűjteményéből idézem a szöveget, GYULAI Pál, „Írónőink”, in *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, 272–307 (Budapest: MTA, 1908), 285, 286. (Kiemelés tőlem. – G. J.)

3 DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmesészsövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015), 223–227.

4 Uo., 241–262.

5 Arany János Gyulai Pál *A tyúk és a farkasverem (Népmese)* című versét 1861-ben a következő szerkesztői jegyzettel látta el: „Gyermek-költészetünk (nem *gyermekes*, hanem gyermekek számára való költészetünk) parlag mezején örömmel üdvözljük e naív mesét. A ki csekélylené ez irodalmi lapba, ne feledje, hogy egy Puskin nem tartotta méltóságán alulinak népmeséket dolgozni ki.” ARANY János, *Prózai művek* 3, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 288. A *csekélylés* és a *méltóságán aluli* kifejezések Arany János szövegében is jelzik a mese értékére (vagy inkább értéktelenségére) vonatkozó közvélekedést. Puskin meséiről egyébként nemcsak Arany Jánosnak, hanem fiának, Arany Lászlónak is igen jó véleménye volt. Lermontovról írt tanulmányában 1866-ban így foglalta össze jelentőségét: „Puskin az élő nép közé, az egyszerű pór kunyhóiba ment tárgyáért, az *igénytelen, lenézett, megvetett népmesét* fogta hatalmas védő szárnyai alá, s dolgozta ki oly költészettel, önté oly tiszta népi s a mellett művészi alakba, mint sehol, soha,

rozó értékeléseket publikált magyar népmesegyűjteményekről,⁶ majd az 1860-as évektől a Kisfaludy Társaság megbízásából a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című reprezentatív sorozat szerkesztőjeként⁷ legalább annyira meghatározó szerepe volt a népköltészet egyfajta koncepciójának megalkotásában és érvényesítésében, mint a szépirodalom terén kifejtett normatív kritikai tevékenységével.

Gyulai ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy a mesék iránti nagyrabecsülésben viszonylag kevés kortársa osztozott, és hogy a mese műfaji értéke a korabeli magyar kultúrában erősen kétséges volt. Ahogyan 1862-ben ő maga foglalta össze a köz véleményét: „a népmeséket a csak kissé mívelt ember is megveti.”⁸ Ami a mesék publikálásának és könyvpiaci jelenlétének esélyeit illeti, arra nézvést a népköltési kiadványokra általában tett megjegyzése áll: „a közönség pedig nem azért vett könyvet, hogy azt olvassa belőle, mit otthon a szolgálók és gyermekek csevegnek.”⁹ Az pedig, hogy Gyulai meglátása szerint a mese nemcsak népkölté-

senki.” ARANY László, *Tanulmányok I: Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*, közrebocsátja GYULAI Pál, Arany László összes művei 2 (Budapest: Franklin-Társulat), 51. (Kiemelés tőlem. – G. J.) Ami az anyanyelvi gyerekirodalom jelentőségét illeti, Arany János Gáspár János *Csemegék kisebb gyermekek számára...* című gyerekirodalmi antológiájáról kifejezetten elismerően szolt, különösen azért, mert Gáspár a szépirodalom megfelelő szövegeinek kiválogatása mellett a népköltészet változatos műfajait emelte be gyűjteményébe, ami korántsem volt magától értetődő ebben az időszakban. ARANY János, *Prózai művek 2*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 496, 837–839. A női szerzők, szerkesztők gyerekirodalmi munkásságát Arany János lapjai az 1860-as években egyértelműen pártfogolták, az ezekre vonatkozó kommentárokat lásd: TÖRÖK Zsuzsa, „Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében”, in *Médiumok – történetek – használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, 140–155 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), különösen: 144–146.

- 6 *Két ó-székely ballada* című cikksorozatának második részében Gyulai Gaal György népmesegyűjteményének magyar kiadását, Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor szövegközlési elveit és népköltészet-felfogását bírálta. GYULAI Pál, „Két ó-székely ballada”, *Szépirodalmi Figyelő* 2.2, 13. sz. (1862): 193–197. Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteményéről szóló bírálatát Gyulai a korábban megjelent magyar népmesegyűjtemények értékelésével kezdte, különösen narrációs stílusuk mentén minősítve azokat. GYULAI Pál, „Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Arany László. Kiadja Heckenast Gusztáv. Pest 1862”, *Budapesti Szemle* 1, 15. köt. (1862): 386–392.
- 7 A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (MNGy) előkészületei az 1860-as évektől folytak a Kisfaludy Társaság keretén belül Gyulai Pál kezdeményezésére és felügyelete alatt. Az MNGy 1872 és 1882 között megjelent első három kötetének szerkesztője Gyulai Pál és Arany László volt. Ők alakították ki azt a publikációs gyakorlatot, amely szerint a népköltési szövegek közléséhez jegyzetapparátus is társult. A magyar és nemzetközi variánsok meghatározásával az összehasonlító kutatások számára biztosítottak adatokat, így az egyes szövegeket különféle intertextuális hálózatok részeként láttatták. A mesék és a mondák szerkesztője Arany László volt, Gyulai a többi műfajért felelt.
- 8 GYULAI, „Eredeti népmesék...”, 386.
- 9 Uo., 386.

szeti alkotásként, hanem az irodalom részeként is kétes értékű műfaj volt az írók és az olvasóközönség számára, az íróknak szóló cikkéből is világos: ahogyan a népmesékre vonatkozólag a *megvetés*, úgy itt „a gyermekek, kivált fiatal leányok” számára írandó szerzői mesék kapcsán a *lenézés* szó jelenik meg írásában.

A 19. század derekán a szolgálok és/vagy a gyerekek műfajaként a mese alapvetően a népköltészet és/vagy a gyermek/ifjúsági irodalom keretében volt értelmezhető. Ezt a besorolást tükrözi Gyulai Pál 1866-ban írt, *Egy anya* című novellája is:

[Az anya] Megvett egy rakás gyermekolvasmányt és képes könyvet. Nem olvasni tanítani akarta fiát, azt későbbre halasztotta, hanem maga akart tanulni meséket, gyermekhistóriákat, hogy azokat gyermekének elmondhassa. Az esték, kivált a hosszú téli esték, ily regélésben teltek el. Aladárnak nem igen tetszett ez új multság. Az özvegy boszankodott s meg nem foghatta, hogy a midőn Péter [a háznál szolgáló vén huszár] vagy Boris [a szakácsné] mesélnek Panczi-Mancziról, a Kis Gömböcőről vagy a Kaczorkirályról, Aladár egész szem-fül, az ő drága könyvekből meritett meséin pedig ásit vagy elalszik. [...] „Mondjak-e, édes fiam, mesét? – mondá az anya, fia ágyához ülve – én is tudok szép mesét, nem csak Péter, nem csak Boris. Én is tudom a Panczi-Manczi meséjét, a Kaczorkirály meséjét is tudom! Elmondjam-e? Mondok egy ujat is, egy szép új mesét a »Kóróról s a kis madárról.« Ne mondjam hát! No nem mondom, ha nem kívánod.”¹⁰

A Gyulai elbeszélésében címmel megnevezett mesék mindegyike népmese, és egyetlen kivétellel Arany László pár évvel korábban, 1862-ben kiadott *Eredeti népmesék* című gyűjteményében olvashatók. A *Kaczor király* szövegét – az első kiadott szövegvariánsként – pedig majd éppen Gyulai Pál kolozsvári gyűjtéséből közli a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 1872-ben megjelenő első kötete (*Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*).

A novellában három mesemondó szerepel: a kiszolgált huszár, a szakácsné és a „mívelt anya” (egy kapitány özvegye). Ez a három karakter nagyjából meg is felel a magyar mesemondók fő típusairól kialakított 19. századi sztereotípiáknak (katona, cseléd/dajka, anya). A mesetudás megosztásának médiuma ez esetben a szóbeliség, célközönsége az olvasni még nem tudó gyermek, a huszár és a szakácsné a szájhagyomány útján, a középosztálybeli anya pedig az írásbeliség (mesekönyvek, s

10 GYULAI Pál, „Egy anya. Beszélyke (Felolvasatott a Kisfaludy-társ. f. é. febr. 6-án tartott ünnepélyes közülésében.)”, *Vasárnapi Ujság* 13, 10. sz. (1866): 110–113. Az idézetek a 110. és a 112. oldalon olvashatók. Közbevetések tölem. – G. J.

köztük népmeseszövegek) közvetítésével épít ki magának meserepertoárt, ráadásul olyannyira a mesemondás élményének megteremtése a cél, hogy nem a nyomtatott szöveg felolvasása, hanem memorizálása és szóbeli előadása útján. Annak ellenére, hogy a szövegrészben az írott (szerzői) mesék és a szájhagyományozott népmesék között, legalábbis a befogadó oldaláról szemléltetve, egyértelmű minőségi különbség mutatkozik a népmesék javára, a gondolatmenet alapvetően a mese kettős státuszát, használati körét rögzíti: népköltészet vagy gyerekirodalom, összefoglalóan tehát az elit kultúrából (még) nem részesülő személyek műfaja.

Amikor Gyulai 1858-ban a feltehetően középosztálybeli (nem egyszerűen betűvetésre képes, hanem műveltséggel rendelkező) író nők számára a mesét nevezte meg publikálásra alkalmas szövegtípusként, akkor a női írásgyakorlatnak egyfajta utilitarista felfogását adta, mert nem az önelvű szépirodalom, hanem a pedagógiai célzatú gyermek- és ifjúsági irodalom keretén belül jelölte ki a meseírás helyét. A mese éppen ekkor, a 19. század utolsó harmadában vált a folklór és/vagy a gyerekirodalom részévé, és kopott ki a szépirodalom autonóm műfaji lehetőségei közül. Márpedig ez a lehetőség korábban létezett, amint azt a magyar irodalmi kánon olyan erős pozíciójú szövegei mint a *Csongor és Tünde* (1830), a *János vitéz* (1845) vagy éppen a *Rózsa és Ibolya* (1847) bizonyíthatják.¹¹

Ám a mese a 18–19. században alapvetően mégiscsak olyan műfaj volt, melyet az elit kultúrából kizártakhoz, a gyerekekhez, nőkhöz, cselédekhez, szolgálkhoz, parasztokhoz társítottak, még akkor is, ha az újkorban a műveltnek tekinthető (kollégiumban iskolázott) férfiak is éltek vele, ám ennek a kéziratos vagy a nyilvánosság elé szánt, nyomtatott írásbeliségben sokáig nem maradt nyoma.¹² A mese nem feltétlenül női műfaj volt tehát, legfeljebb a tekintetben, hogy a nők jelentős része csupán – Peter Burke terminusaival élve – a populáris kishagyomány kultúrájában élt, az elit nagyhagyománytól elzártan, míg a művelt férfiak kettős kultúrájuk voltak: mindkét hagyományt ismerték, és alkalom, nyilvánosság, intézmény szerint váltogatták azokat.¹³

Azt, hogy a mese és a mesemondás értékelése elsősorban műveltségi helyzet és nem nem függvénye volt, Csokonai 1793-ben írt, *A méla Tempefői...* című

11 GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

12 A kollégiumi műveltséghez köthető 18–19. századi közköltészeti kéziratokban alig van nyoma meselejegyzéseknek (nagyraért ezek is hazugságmesék), bár tudható, hogy ebben a periódusban folyt mesemondás a kollégiumokban. GULYÁS, „Mert ha irunk népdalt...”, 128–130.

13 „[a] nemesasszonyok közvetítő szerepet tölthettek be az elit és a nem elit csoport között. Az előbbihez társadalmilag, az utóbbihoz kultúrájuk szempontjából tartoztak.” PETER BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor (Budapest: Századvég–Hajnal István Kör, 1991), 44.

drámájának néhány jelenete mutatja be szemléletesen. Fegyverneki gróf vidéki kúriájában Éva grófkisasszony színe elé rendeli Szuszmirt, a szurtos kályhafűtőt, és mesemondásra szólítja fel. A Csokonai leírta (töredékes) mese jelentősége kiemelkedő: egyrészt ez az egyik legkorábbi magyar nyelvű tündérmese-szöveg (hiszen a 18. század közepéig nem ismert magyar tündérmese), másrészt a szóbeli mesemondás olyan hiteles imitációja, amely ritka módon érzékelteti a mesemondó nyelvhasználati sajátosságait, esetlegességeit, a mesemondó és hallgatója közötti dialógust. Éva kisasszony odaadón hallgatja a mesét, és a következőképpen ajánlja testvére, a művelt Rozália kisasszony figyelmébe: „sohase hallott ilyen szépet, én éhen-szomjan is elhallgatnám egész nap is. Hallja meg csak, majd meglássa, milyen gyönyörű.” Rozália ugyanakkor egészen eltérő véleményének ad hangot a tündérmesék értékét illetően („alávalóság”, „nyomorúlt mesék”, „osztég háatos fetsegés”, „alatson Lélektől kohólt mese”, „szemét ész szüleménnye” stb.), a két hölgy vitája pedig ezek után a mesemondás értelme és haszna, és ehhez kapcsolódóan a (nemes születésű és/vagy nemes elméjű) nők kulturális és társadalmi szerepének mibenléte körül forog.¹⁴ Mindehhez az is hozzátehető, hogy bár e konkrét situációban Rozália előbb hatalmi szóval véget vet a mesemondásnak, majd maga is távozik a színről, a 18. század végi magyar kultúrában, amint azt a dráma érzékletesen bemutatja, kulturális igényeit tekintve éppen ő, a Gyöngyösi István és Voltaire költeményeit olvasó nő számított normasértő különccnek.

Amint azt az alábbiakban látni fogjuk, akár írástudatlan idős parasztságként jelenítik meg a mesemondót, akár középosztálybeli nők számára javasolják a meseírást, a 19. században általában mindegyikük körül megjelent a gyerek, egyfelől a generációk közötti kulturális folytonosságot, hagyományátadást, másfelől a család (az anya) szocializációs szerepét reprezentálva. A nő így valamiképpen mediátori szerepet játszik a hagyományos narratívák átadásában, és kulturálisan is táplálja a gyereket. E felfogás szerint közös vonásuk, hogy sem a nő, sem a mese nem áll meg önmagában. A nő az esszencialista szemlélet felől nézve létezését anyaként tudja kiteljesíteni (vagy másként fogalmazva, létezésének az anyaság ad megkülönböztető értelmet). A mese pedig, amely alapjában véve az önmagáért való fikció műfaja, a szocializáció eszköze lesz.

¹⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek* 1, 1793–1794, s. a. r. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán, Csokonai Vitéz Mihály összes művei 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 22–30, 288–289.

Női mesemondók az európai modernitás irodalmában

Mikor és hogyan lett fontos a mesemondás és a mesemondó az elit kultúra képviselői számára? A szóbeliségből származó mesék lejegyzése Európában a 18. század végén kezdődött meg, de programmá a Grimm testvérek *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményének megjelenése (1812–1815) után vált. Jacob és Wilhelm Grimm a kereszténység felvétele előtti mitológiát és elbeszéléseket őrző (és így a nemzeti karaktert megtestesítő) néphagyomány dokumentátorai-ként és elemzőiként jelenítették meg magukat és munkájukat, miközben mindaddig ismeretlen hangsúllyal emelték ki e mesehagyomány értékes mivoltát, amelyet megismerni, megőrizni és megmenteni kell. A nemzeti hagyományok keresésével összekapcsolódó mitologikus mesekonceptiójuk egész Európában kezdeményező erővel hatott a mesegyűjtésre, és hosszú ideig gyakorolt nagy hatást a népmese-értelmezésre.

A 20. század első felében előkerült gyűjteményük ún. őskézirata is, így lehetővé vált forrásaik, a kéziratban maradt első kidolgozás, illetve a kiadott szövegek összehasonlító vizsgálata.¹⁵ Ennek egyik tanulsága az volt, hogy a fivérek, különösen Wilhelm Grimm, gondosan és szisztematikusan átírták a forrásszövegeket.¹⁶ A másik pedig az, hogy a német népmeséket reprezentálni kívánó kötet adatközlőinek jelentős része húguk, Lotte baráti körébe tartozó, jómódú polgárlány vagy nemeskisasszony volt, akik ráadásul hugenotta családok leszármazottaként leginkább a francia mesehagyományon szocializálódtak.¹⁷ A Grimm fivérek mesemondói között mindösszesen két „népi sarjadék” volt: egy kiszolgált katona, Friedrich Krause és Dorothea Viehmann, egy szabómester felesége.¹⁸

15 *Die älteste Märchensammlung der Brüder GRIMM: Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812*, Hrsg. von Heinz RÖLLEKE (Cologne–Genève: Fondation Martin Bodmer, 1975).

16 A Grimm-mesék női és férfi szereplőihöz kapcsolt értékekről és ideológiájukról lásd: Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Grimms' Bad Girls and Bold Boys: The Moral and Social Vision of the Tales* (New Haven: Yale University Press, 1987).

17 A Grimm fivérek egyes mesekéziratainak végén szereplő „Marie” forrásmegjelölést például sokáig automatikusan egy egyszerű sorból származó dajka és házvezetőnő, Marie Müller személyével azonosította a kutatás, holott szintén Lotte Grimm egyik barátnőjére, Marie Hassenpflugra utalt, lásd: Heinz RÖLLEKE, „The »Utterly Hessian« Fairy Tales by »Old Marie«: The End of a Myth”, in *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion, and Paradigm*, ed. Ruth B. BOTTIGHEIMER (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986), 287–300. Összességében mintegy 25 nő működött közre a grimmi mesekorpusz létrejöttében. Jeannine BLACKWELL, „Fractured Fairy Tales: German Women Authors and the Grimm Tradition”, *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory* 62, No. 4 (1987): 162–174, 163.

18 NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, in *A Grimm-meséktől a modern mondáig:*

Adatközlőiket azonban a Grimm testvérek elrejtették a nyilvánosság elől, és csupán egyvalakit nevesítettek és emeltek ki, Frau Viehmannt, „a parasztszasszonyt”, őt viszont annyira, hogy nemcsak az előszóban emlékeztek meg róla, hanem kötetük számos kiadásának címgnyedébe is az ő portréja került.

Ezzel a gesztussal egy nagyon erőteljes fogalmi és ikonográfiai hagyományt teremtettek meg: az öreg mesemondó asszony alakját. Amikor a 19. század végén megkezdődött a Grimm-mesék páratlan kanonizációja,¹⁹ a Grimm testvérek pedig a német kultúra és tudomány ikonjai lettek, a mesegyűjtésükről utólag készített képek sztereotip módon ábrázolták a tudós fivéreket szerény hajlékában, doromboló macskák és kapingáló tyúkok között fogadó idős asszonyt. Ez a szituáció teljesen fiktív, hiszen Dorothea Viehmann járt be a fivérek kasseli otthonába, hogy lediktálja meséit, nem pedig fordítva. Ám, amint azt Willem de Blécourt nyomon követte, a 19. századi német kultúrában a férfi mesemondókat leginkább egzotikus (orientális) kontextusban ábrázolták, ezzel párhuzamosan viszont nemcsak a Grimm testvérek emblematisztikus mesemondóját jelenítették meg idős asszonyként falusi otthonában, hanem ábrázolási séma lett a gyermekeknek mesélő, háziállatokkal körülvett, rurális környezetben (erdőszélen, mezőn) mesélő öreg néni, nagymama képe. Ez a kép hatásosan kapcsolta össze a nőket és a mesemondást – egy bizonyos módon elképzelve.²⁰

Amikor a Grimm testvérek előtérbe helyezték adatközlőik közül az egyetlen idősebb, alacsonyabb társadalmi osztályhoz tartozó nőt, miközben árnyékban hagyták a középosztálybeli fiatal hölgyeket, egy meglévő hagyományhoz is kapcsolódtak és újat is alkottak. A *vénasszonyok meséje* (*fabula anilis*) fordulat²¹ az antikvitás óta ismert; magyarul *dajkamese*, németül *Ammenmärchen*, angolul *old wives' tale* formában élt, és a nők történetmesélését²² negatív konnotációval látta el.

Folklorisztikai tanulmányok, szerk. GULYÁS Judit (Budapest: L'Harmattan–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015), 15–63.

19 Ruth B. BOTTIGHEIMER, „The Publishing History of Grimms' Tales: Reception at the Cash Register”, in *The Reception of Grimms' Fairy Tales: Responses, Reactions, Revisions*, ed. Donald HAASE, 78–101 (Detroit: Wayne University Press, 1993).

20 Willem de BLÉCOURT, „Images of Storytelling Events in Nineteenth-Century Germany”, *Relief* 4, No. 2 (2010): 174–197.

21 Az *anilis fabula* kifejezés használatáról az antik irodalomban Apuleius *Metamorphoses* című műve kapcsán (az Ámor és Psychéról szóló beágyazott narratívát, amelynek cselekménye egy tündérmesetípusnak is megfeleltethető, egy idős nő meséli el) lásd: Luca GRAVERINI, „An Old Wife's Tale”, in *Lectiones Scrupulosae: Essays on the Text and Interpretation of Apuleius' Metamorphoses in Honour of Maaïke Zimmerman*, ed. Wytse H. KEULEN, Ruurd R. NAUTA and Stelios PANAYOTAKIS, Ancient Narrative Supplementum 6, 86–110 (Groningen: Barkhuis, 2006).

22 A mese szó a 19. század közepéig egyaránt jelölte a találókat, fabulákat, hiedelemelbeszéléseket, valamint a mai értelemben vett tündérmeséket, novellameséket, állatmeséket, hazugságmeséket

Grimméknel az egyszerű idős nő képének összekapcsolása a mesemondással azonban más jellegű volt, és, úgy gondolom, szorosan illeszkedett meseértelmezési programjukhoz. A mese a 18–19. századi európai társadalom szinte minden rétegében ismert műfaj volt, a nagyhatású grimmi meseértés viszont olyan önmagán túlmutató jelentést tulajdonított a (lehetőség szerint a szóbeliségben élő) népmesének, mely szerint abban a nemzeti múlt, hagyományok, nyelv, szellem nyilatkoznak meg: vagyis egyszerre értékkel ruházták fel a mesét, ám, kizárólag népköltészetként értelmezve, le is szűkítették annak használati körét. A népi eredet, a mesemondó alacsony társadalmi pozíciója, a paraszti, vagyis agrár jellegű, természetközeli és kevésbé mobilis életforma egyaránt garancia volt arra, hogy az írásbeliségtől és külső, idegen hatásoktól mentesen ősi, autochton hagyomány maradhatott fent. És ha a parasztok általában el voltak szigetelve az írásos (és ezért nemzetközi) nagyhagyománytól, annál inkább ki voltak zárva abból az iskolázatlan, a térbeli vagy kulturális mobilitás lehetőségétől elvágtott parasztasszonyok. Ezért a mesemondók idős parasztasszonyokként való ábrázolása egyfajta hitelességi eszköz is lehetett: záloga annak, hogy ősi, romlatlan, tiszta hagyomány hordozóitól rögzített szövegek kerülnek az olvasók elé – akiknek javarésze egyébként vagy művelt, a meséket a nemzeti hagyományok részeként értelmezni képes férfi, vagy inkább, a *Kinder- und Hausmärchen* címmel összhangban, fiatal vagy középkorú, középosztálybeli anya vagy nevelőnő lehetett a 19. század első felében.²³

A női mesemondók ábrázolásának ugyanakkor lehettek volna és voltak is más lehetőségei. A közel-keleti mesehagyományban az arab *Ezeregyéjszaka* nevezetes mesemondója, Scherezádé, a keretelbeszélés fikciója szerint a király vezírének lánya, akinek saját könyvtárában történelmi és szépirodalmi munkák százai sorakoznak.²⁴ Bár az euro-amerikai irodalomban és művészetben Scherezádét

stb. Emellett 'fikciós elbeszélés', 'hazugság' jelentéssel is használták. Lásd bővebben: GULYÁS Judit, „A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, *A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján*”, in *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*, szerk. GULYÁS Judit, *Artes Populares* 23, 165–241 (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 2008).

23 A Grimm-mesék valódi popularizálódása a Grimm testvérek halála és a szerzői jogok elévülése után, a 19. század utolsó harmadában kezdődött csak el. Ezt megelőzően például Ludwig Bechstein meséi sokkal népszerűbbek voltak a német olvasók, könyvvásárlók körében. BOTTIGHEIMER, „The Publishing History...”, 78–101.

24 „Volt két lánya a király vezírének, a nagyobbikat Sahrazádnak, a kisebbiket Dunjázádnak hívták. A nagyobbik sok-sok könyvet elolvasott, történelmet, hajdani királyok életét, régi nemzetségek viszontagságait. Úgy hírlett felőle, hogy ezer történelmi könyvet gyűjtött össze hajdanvolt népekről, királyokról és költőkről.” *Az Ezeregyéjszaka meséi*, Az eredeti arab szöveg első teljes magyar fordítása, ford. PRILESZKY Csilla, 7 köt. (Budapest: Atlantisz, 1999), 1:39.

gyakorta különleges szépségű, érzéki, csábító nőként jelenítik meg, ezt az ábrázolást az arab források nem támasztják alá: azokban ugyanis ezt a fiatal nőt nem külleme, hanem kiemelkedő intellektusa és műveltsége jellemzi. Az *Ezeregyéjszaka* esetében a női történetmesélés magával ragadó hatalma a halál árnyékában a politikai erőt írja felül.²⁵

Hasonlóképpen, az európai mesék narrátorait sem mindig ábrázolták családi körben mesélő, egyszerű idős asszonyként. A legkorábbi európai elbeszélésgyűjtemény, amely tucatnyi olyan novellát tartalmaz, amelyek szüzséjével megegyező szövegeket évszázadokkal később népmeseként rögzítettek a szájhagyományból, vagyis Giovan Francesco Straparola *Le piacevoli notti* című, 1551–1553-ban Velencében megjelent műve a boccacciói elbeszélő hagyományhoz kapcsolódóan több narrátor társas együttlétének eredményeként prezentálja az elbeszéléseket. Boccacciónál ismeretes módon az 1348-as firenzei pestisjárvány elől vidéki birtokaikra menekült hét nemes fiatal hölgy (álneveiken Pampinea, Fiammetta, Filoména, Emilia stb.) és három ifjú társalgása és történetmesélése foglalja keretbe a száz történetet.²⁶ A *Piacevoli notti* fikciója szerint Murano szigetén, a Milánóból menekülni kényszerült Ottaviano Maria Sforza és lánya palotájában, a karnevál idején gyűlik össze egy művelt férfiakból (költők, tudósok) és ifjú nőkől álló társaság, mely tizenhárom éjszakán át történetmeséléssel, rejtvényfejtéssel, tánccal, énekléssel mulattatja magát. Az elbeszélések, így a mesék javarészt tíz, szellemesen társalgó, bájos (szintén csak a keresztnevükkel említett) hölgy (Lodovica, Lionora, Alteria, Lauretta, Eritrea stb.) meséli el, akik a bevezetés narrátora

25 Ulrich MARZOLPH, „Scheherezade”, in *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Hrsg. von (1–4:) Kurt RANKE, (5–15:) Rolf Wilhelm BREDNICH, 15 Bände (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1977–2015), 11:1302–1306; „Shahrazad”, in *The Arabian Nights Encyclopedia*, ed. Ulrich MARZOLPH, Richard van LEEUWEN with the collaboration of Hassan WASSOUF, 2 Vol. (Santa Barbara–Denver–Oxford: ABC-CLIO, 2004), 2:701–702.

26 Boccaccio elbeszéléseinek és a női mesemondás összekapcsolódásának egy sajátos vetülete: a széki fonóban Boccaccio történeteinek folklorizálódott változatait mesélte Győri Klára 1918-tól négy évtizeden át női hallgatóság számára. Lásd: NAGY Olga, „Boccaccio-novellák széki folklorizációja”, *Népi Kultúra–Népi Társadalom* 13, (1983): 237–253. Női elbeszélők szerepelnek a nevezetesebb középkori és kora újkori elbeszélésgyűjtemények közül Chaucer *Canterbury mesék* (1387–1400), illetve Navarrai Margit *Heptameron* (1558) című művének keretelbeszélésében is; ezekre a gyűjteményekre azért nem térek ki külön, mert az elbeszélt történetek szigorúan véve nem mesék, de természetesen a női történetmesélés gyakorlata ezekben a munkákban is megjelenik. A *Canterbury mesék* bathi asszonyága és a magyar közköltészet közötti párhuzamokról lásd: KÜLLÖS Imola, „A debreceni Czenkné és a bathi asszony mennybe jutásának históriája: Egy 19. századi kézíratos diákvers és angol párhuzama”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103, 3–4. sz. (1999): 481–512.

szerint Lucrezia Sforza udvarhölgyei voltak (egyes értelmezők szerint pedig kurtizánok).²⁷

1634–1636-ban Nápolyban posztumusz jelent meg Giambattista Basile műve, *Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerille*, melynek ötven elbeszéléséből mindegyik megfeleltethető a későbbi európai szájhagyományból rögzített mesetípusoknak. A keretmese szerint Tadeo herceg mesehallgatásra vágyó, mindenórás felesége óhaját teljesítve hívhatja össze birodalma összes főhercegselédét, majd azokból a „kofánóság tíz legjártasabbját” választja ki hitvese társaságául. Basile művében a tíz mesemondó mindegyike – feltehetően a boc-cacciói műfaji hagyomány emelkedettebb szellemiségű, kifinomult viselkedésű narrátorain ironizálva – taszító és közönséges nő (sánta Lukréczia, lőcsalábú Francesca, golyvás Domenica, nyáladzó Giulia stb.). A mesemondás a fejedelmi udvarban, Tadeo herceg felszólítására zajlik: „mondjatok el egy-egy mesét nekünk, aminőt az öregasszonyok mondanak a kicsik mulattatására”.²⁸ Ám ezek a mesék éppen hogy nem olyan szövegek, amelyeket gyerekeknek meséltek volna, mint ahogyan a kötet címe ellenére egyáltalán nem gyerekirodalmi kötet (már csak azért sem, mert kifejezetten gyerekeknek szóló fikciós irodalom ebben az időszakban nem létezett még), hanem szubverzív karakterű, ironikus, gazdagon retorizált szövegek gyűjteménye.

E fentebb bemutatott, 14–17. századi nyugat-európai gyűjtemények keretelbeszélései a társas együttlét *szóbeli* történetmesélésének helyzetét idézik meg. A narrátorok, mesemondók között általában magas társadalmi állású, művelt, a férfítársaság tiszteletét és hódolatát kiváltó nemes hölgyek szerepelnek (kivélt csupán a parodisztikus *Pentamerone* alantas sorból származó torz mesemondói jelentenek), akik felnőtt közönség, vagyis a maguk és a jelenlevő férfiak szórazkoztatására mesélik történeteiket. Ehhez képest a 19. században a gyermekektől körbevett idős parasztasszony képe a deszexualizált, a családnak és a hagyomány továbbadásának élő nőt jelenítette meg.²⁹

A Grimm fivérek nagyhatású munkásságával egyfelől tehát előtérbe került az idős és (feltehetően/remélhetőleg) írástudatlan, családi körben, elsősorban

27 Straparola gyűjteményéről lásd Ruth B. Bottigheimer monográfiáját, amely a tündérmesék egy bizonyos tematikus csoportjának szerzőségét és így eredetét is Straparolához köti: Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002). Részletes ismertetése: GULYÁS Judit, „A történetek történetiségéről”, *Tabula* 9, 1. sz., (2006): 114–123.

28 Giambattista BASILE, *Pentamerone: A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása*, ford., előszó, jegyz. KIRÁLY Kinga Júlia (Pozsony: Kalligram, 2014), 25.

29 DE BLÉCOURT, „Images of Storytelling Events...”, 174–197.

gyermekek számára mesét mondó (paraszt)asszony, másrészt végképpen háttérbe szorult az ifjú, művelt és felsőbb társadalmi osztályhoz tartozó mesemondó és meseíró alakja. Holott, mint láthattuk, az utóbbi csoportba tartozó női elbeszélők ábrázolása is komoly tradícióval bírt, emellett pedig a 18–19. század nyugat-európai meshagyományának (és Grimmék számos, francia származású adatközlőjének) is egyik alapvető forrása a kései *ancien régime* arisztokrata meseírónőinek munkássága volt.

A nők mint meseírók

Az európai írásbeliségben tündérmesék vagy tulajdonképpeni mesék kötetbe rendezett formában a 16–17. században Velencében és Nápolyban jelentek meg. Ezek kifejezetten népszerű, számos kiadásban, ponyván is megjelenő, több nyelvre lefordított munkák voltak, ám a tündérmeseírás igazi divatja az 1690-es években, Franciaországban kezdődött. A *contes de fées* szerzői, Charles Perrault kivételével, arisztokrata nők voltak (Mme d'Aulnoy, Mme Murat, Mlle L'héritier stb.). Az írók egyértelműen experimentális műfajként tekintettek a tündérmesére, és bonyolult szerkezetű, önreflexív és metanarratív kitételekkel teli munkáikban XIV. Lajos udvarának hatalmi viszonyait és magatartási formáit ábrázolták és kritizálták. Ezt az abszolutista udvarban a korabeli műfaji kánon peremén létező mese műfaj tette lehetővé számukra. Perrault stílusa márkánsan eltért az íróktól: rövid, egyszerű történeteit verses tanulságok zárták.

Amint azt Elizabeth Wanning Harries bemutatta,³⁰ a kötetek címlapjain a francia írók tudós és vonzó asszonyokként jelenítették meg magukat, vagyis a mesét író nő ikonográfiája egyértelműen eltért a mesemondó nő azon vizuális ábrázolásától, amely például Perrault 1697-ben megjelent mesekötetének (*Les Contes de ma mère l'Oye*, 'Lúdanyó meséi') címlapján látható (divatosan öltözött gyerekeknek egyszerű öltözetű, fonó asszony mond mesét a sztereotip tűzhely és a macska mellett üldögélve). Az arisztokrata írók meséiket nem gyerekek számára írták, és elbeszélő stílusukkal nem kívánták a népi szóbeliséget imitálni. A mesét autonóm irodalmi műformának tekintették, amely az arisztokrata szalonokban és a királyi udvarban gyakorolt kifinomult, szellemes, nyelvileg nagyon tudatos szóbeli kommunikáció egyik narratív alakzata volt. A társalgás olyan képességeket, valamint elsajátítható viselkedésformát és tudást

30 Elizabeth Wanning HARRIES, *Twice Upon a Time: Women Writers and the History of the Fairy Tale* (Princeton: Princeton University Press, 2003), 19–45.

igényelt, amelynek eredményeképpen a kora újkorban ugyanúgy a szó művészetének (*verbal art*) egy megnyilvánulási formájaként tekintettek rá,³¹ mint majd az újkorban, a *folklór* fogalmának megalkotása után, a népi mesemondásra vagy éppen balladaéneklésre. A francia írók ezenkívül ismerték a korábbi mesegyűjteményeket (Straparola és Basile munkáit), és nem érezték szükségét annak, hogy ezeket az irodalmi előképeket elrejtse az olvasók elől. Számos meséjük szűzsége nemzetközileg ismert mesetípusokéhoz illeszkedik, ám a szövegek megalkotottságát kompozíciójuk és az elbeszélés módja egyaránt tükrözi.

Természetesen ugyanilyen írói alkotófolyamat termékei voltak Charles Perraultnak (az Académie Française tagjának) a népi szájhagyomány naivitását és egyszerűségét megjeleníteni kívánó meséi is. Ugyanakkor ettől az időszaktól erősödik fel az a tendencia, amely a szóbeliséghez az eredetiség, a természetközelség, a naivitás, a spontaneitás, míg az írásbeliséghez a tudatosság, a mesterségesség, a megalkotottság képzetét társítja, s melynek eredményeként a 19. századra a szóbeli kommunikációnak tulajdonképpen egyetlen alkategóriája, vagyis a „nép” szájhagyománya lesz értékesnek nyilvánított, ezért dokumentálásra (és majd idealizálásra) méltó eleme.

A francia írók tündérmeséi Európa-szerte rendkívüli sikert arattak, igen hamar popularizálódtak, és a 18. század első évtizedeiben megjelenő keleti mesegyűjtemények fordításaival/adaptációival egyetemben narratív divatot diktáltak. Ez a divat a magyar nyelvterületre a 18. század utolsó évtizedeiben jutott el, fordítások, adaptációk, olcsó ponyvák és ezek szóbeliségben kialakuló változatai révén.

A 19. századi mesegyűjtésre és meseértelmezésre alapvető hatással bíró Grimm testvérek ezt a mesehagyományt erőteljesen kritizálták mesterséges-mesterkelt volta miatt. A 17–18. század fordulóján kiadott francia tündérmesekorpuszból csak Perrault meséit tekintették értékesnek, mivel ezek narrációs módja hasonlított leginkább a magukéhoz: az általuk megalkotott (ámbar nem művészi alkotásként, hanem a népi elbeszélések dokumentációjaként prezentált) mesék elbeszélésmódja ugyanis egyszerű és naiv volt, a (népi) szóbeliség imitációjaként.

31 A társalgás művészetének jelentőségéről a kora újkori Európában lásd: Peter BURKE, *The Art of Conversation* (Ithaca: Cornell University Press, 1993). Egyébként az írókról szóló vitacikkében Gyulai Pál is kiemelte a nők (a férfiakéhoz képest szerintem magasabbrendű) képességét a társalgás művészetének elsajátítására: „[a]zon kellemes és utánozhatatlan csevegés, melyben őt a férfiú sem a szalonban, sem az irodalomban utol nem érheti [...] Csak ő [a nő] érti a társalgás művészetét, a beszéd e könnyed és tárgy nélküli játékát, mely sem szenvedélyt nem kelt, sem az eszet nem fárasztja, mégis mindenkit foglalkoztatja s legkellemesebb benyomást hagy maga után.” GYULAI, „Írónőink”, 287. Közbevetés tőlem. – G. J.

ója ezt a narrációs stílust hozta létre és hitelesítette. Részben e mesei stílusideál térnyerése volt az oka annak, hogy a francia meseírók művei a 19. század közepére teljesen marginalizálódtak.³²

A 18. század folyamán a francia tündérmesék és a keleti mesék több száz kiadásban jelentek meg németül.³³ Bár a köztudatban úgy él, mintha a Grimm testvérekkel kezdődött volna a (német) népmesék kiadása, valójában a fivérek egy több évtizedes műfaji tradícióhoz kapcsolódtak, meg is újítva azt. Német nyelvterületen a 18. század utolsó harmadában sorra jelentek meg különféle kanonikus pozíciójú irodalmi szerzők (Musäus, Wilhelm Günther, Tieck, Christian August Vulpius, Albert Ludwig Grimm stb.) *Volksmärchen*, *Kindermärchen* (aus mündlichen Erzählungen), *Ammenmärchen* címmel kiadott kötetei.³⁴ Ezek közismert epikus szüzsék irodalmi műalkotássá formált változatait tartalmazták, és ebben az értelemben az egyes szerzői életművek részét képezték.

Ez vonatkozik azokra a kötetekre is, amelyek *Neue Volksmärchen der Deutschen* címmel jelentek meg 1788 és 1792 között, kritikai elismerést kiváltva. A szerző Benedikte Naubert (1756–1819) volt, aki regényei és elbeszélései legtöbbjét névtelenül vagy álnéven jelentette meg.³⁵ Naubert meséi keretes elbeszélések, vagyis nincsenek megfosztva „szituációs üzenetüktől” (eltérően a 19. századi népmeselejegyzések zömétől), és a beágyazott elbeszéléseket bölcs és varázserővel bíró asszonyok mesélik el, akik nem hasonlítanak a később etalonná vált Grimm-mesék kiszolgáltatott, engedelmes és szenvedő nőalakjaira (akik egyfajta *role model*ként is funkcionáltak, különösen miután a Grimm-mesék egyre erőteljesebben épültek be a gyerekirodalomba).

A 19. század első évtizedeiben a német kultúra és irodalom egyik legbefolyásosabb asszonya Bettina von Arnim (1785–1859) volt, akinek intellektuális tájé-

32 A fenti bekezdések alapvetően Elizabeth Harries gondolatmenetére támaszkodnak. A francia meseírók és Perrault munkáira vonatkozó értelmezésekről (egyéb magyar szakirodalom híján) lásd a Nancy L. CANEPA szerkesztette tanulmánygyűjteményről (*The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France*) szóló ismertetést (ebben Harries könyvének központi fejezetét is bővebben bemutatam): GULYÁS Judit, „A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban”, in GULYÁS, *Tanulmányok a 19. századi...*, 381–411; DOMOKOS Mariann, „Dzsinnek és tündérek könyvtára”, in *uo.*, 412–423.

33 Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: vom Feenmärchen zum Volksmärchen* (Stuttgart: Metzler, 1988).

34 E gyűjteményeket áttekinti NAGY, „A Grimm testvérek...”, 26–29.

35 Louis Fink GONTHIER, „Naubert, Christiane Benedikte Eugenie”, in *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Hrsg. von (1–4.): Kurt RANKE, (5–15.): Rolf Wilhelm BREDNICH, 15 Bände (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1977–2015), 11:1287–1291.

kozódását a kezdetektől meghatározta a népköltészet iránti érdeklődés. Bátyja, Clemens Brentano és későbbi férje, Achim von Arnim adták ki a *Des Knaben Wunderhorn* (1805) című emblematikus dalgyűjteményt, amely a német romantika népiességének egyik legfontosabb szövegbázisa lett. Bettina von Arnim is küldött szövegeket a Grimm testvérek gyűjteménye számára; Jacob és Wilhelm Grimm 1812-ben neki és újszülött gyermekének ajánlották mesegyűjteményük első kötetét. Emellett Bettina von Arnim maga is írt tündérmeséket, ám ezek kéziratban maradtak. Akárcsak Nauberté, az ő meséi sem a grimmi modellt követik: a novellák a tündérmesei szüzséket utópisztikus irányba viszik tovább, autobiografikus és játékos allúziókkal.³⁶

Ezek a *Gattung Grimm*hez képest hibrid mesék már nem váltottak ki olyan hatást, mint a 18. században a francia írók meséi (igaz, Bettina von Arnim nem is tette nyilvánossá őket), valószínűleg azért nem, mert a 19. században a romantikus *Kunstmärchen* és a népmeseként megjelenített, valójában íróasztal mellett megalkotott, stilizált *Buchmärchen* kódja olyan erős volt, hogy az ettől eltérő mesék befogadását korlátozta.

Ami a magyar párhuzamokat illeti, kevésbé ismert, de témánk szempontjából különleges státuszú az a szövegegyüttes, amely 1829-ben Vilma (vagyis Szemere Krisztina) neve alatt jelent meg a *Muzárion, Élet és Literaturában*. A korábban szonettjeiről ismertté vált író nő posztumusz publikációja magyar és német nyelvű versek mellett két olyan ritmikus állatmesét tartalmaz, amelyek e mesetípusok legkorábbi magyar nyelvű megjelenései. Így a saájha-gyományban elterjedt szövegtípusok jelentek meg egy kifejezetten igényes, esztétikai-irodalomkritikai periodikában. Szemere Krisztina harmadik, *Rózika* című, *pórrege* műfajmegjelölésű szövege pedig egy olyan poétikai kísérlet terméke volt, amely azt kívánta szemléltetni, hogy egy adott szüzsét hogyan lehet a szépirodalom részeként különféle elbeszélő műfajokban feldolgozni. A kezdeményező a szerkesztő, Szemere Pál volt, a résztvevők pedig Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Kiss Károly, Mailáth János és mások, akik hexameteres eposz, ballada, novella, „ossiani szellemben comicum” és „tündéri Comicum”³⁷ műfajokban írták újra a témát. Kazinczy Ferenc szerint a *Muzárion* meseközlései azt voltak hivatottak bemutatni (bár az olvasók egy jelentős része számára sikertelenül), hogy „a’ pór regék is a’ Poesis narrativa

36 Benedikte Naubert és Bettina von Arnim meséinek értelmezéséről lásd: BLACKWELL, „Fractured Fairy Tales...”

37 A „tündéri Comicumot” Mailáth János *A’ levél* című elbeszélése képviselte. Ez egy szerelmes macskárról, Kandúr Károlyról (feketemágia révén elvarázsolott hivatalnokról) szól, aki lelkiállapotának megfelelően kiválasztott irodalmi művekkel táplálkozik.

osztályához tartoznak”, vagyis hogy a népmese az elbeszélő (szép)irodalom egy műfaja – lehetett volna.³⁸

Mesemondók a 19. századi népi kultúrában

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a 19. században kik voltak a mesemondók, kikhez társult a mesetudás, nincs egyszerű dolgunk, hiszen meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre. A szóbeli kultúra megnyilvánulásai történetileg csak abban az esetben megismerhetők, ha a korabeli elit és a középrétegek az írásbeliségben valamilyen oknál fogva rögzítették azokat. A magyar népköltési gyűjtők azonban ebben az időszakban ritkán nevesítették adatközlőiket, általában csak a lokális vonatkozásokat, a település vagy a régió nevét adták meg, ahonnan a mese származott.³⁹

Ennek a gyakorlatnak az egyik, koncepcionális oka az lehetett, hogy a szájhagyomány fenntartotta és népköltészeti értékűnek minősített szövegeket a herderi és grimmi felfogás értelmében egy közösség (a homályos körvonalú, mono-

38 A *Muzáronban* közölt mesékről, a szerkesztői koncepcióról és az egykorú recepcióról lásd: GULYÁS Judit, „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galériákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai”: A *Muzáron*, *Élet és Literatura* mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833)”, in *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva és VARGYAS Gábor, *Studia Ethnologica Hungarica* 7, 497–547 (Budapest–Pécs: L'Harmattan, 2006), a kéziratból idézett Kazinczy-mondat az 531. lapon; Szemere Krisztináról lásd: GULYÁS Judit, „Én is élek még édes Ferim.” Adalékok egy 19. századi költő, meseíró, Szemere Krisztina életrajzához”, in *Mindenes Gyűjtemény II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit és TÓTH Arnold, *Artes Populares* 22, 191–248 (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 2005).

39 Ez általános tendencia volt a 19. századi európai és magyar mesegyűjtésben. Itt néhány kivételre tudok csak utalni, leginkább azt illusztrálandó, milyen információkat lehetett volna rögzíteni a korszakban. Az 1850-es évek végén John Francis Campbell gyűjtőhálózata a skót Felföldön többszáz mese szövegét rögzítette, az adatközlők nevét, foglalkozását, lakhelyét, a mesegyűjtő nevét, a mesemondás helyét és idejét, a lejegyzés módját és egyéb kiegészítő adatokat (pl. a mesemondó műveltségi szintjét) is feltüntetve. Campbell gyűjtéséről: GULYÁS Judit, „Egy skót népmesegyűjtemény magyar recepciója: Arany János: Nyugat-földi népmondák”, *Ethnographia* 127, 4. sz. (2016): 520–542. A dán Evald Tang Kristensen falusi tanítóként 1868-ban kezdte meg évtizedeken át tartó népköltési gyűjtését, több mint száz települést bejárva. Nem csupán a hatalmas és kiterjedt anyag teszi különlegessé gyűjtéseit, hanem metodológiai újításai is: gyűjtötte a népi kéziratos írásbeliség termékeit, az adatközlőkről életrajzokat állított össze, egy részükről fényképet is készített, több mint húszezer oldalnyi feljegyzést hagyott hátra terepmunkáiról. Gyűjteményének digitális feldolgozását lásd a UCLA honlapján: <http://etk.space.scandinavian.ucla.edu>, a projektről: Timothy R. TANGHERLINI and Peter M. BROADWELL, „Sites of (re)Collection: Creating the Danish Folklore Nexus”, *Journal of Folklore Research* 51, No. 2 (2014): 223–247.

lit entitásként felfogott *nép*) alkotásának és tulajdonának tekintették. Amint a meghatározott alkalommal elhangzó szövegvariáns is csupán másodlagos jelentőségű volt a változatok hálózatából rekonstruálható ideális szövegtípushoz képest, ugyanúgy érdektelennek bizonyult a népköltési alkotás lejegyzését előadása révén lehetővé tevő mesemondó személye (és így annak neve) is. A fontos vele kapcsolatban inkább az volt, hogy a „tisztá” népköltészet ideális *hordozójaként* megfelelő szociokulturális környezetből származzék, vagyis lehetőség szerint falusi, természetközeli életmódot folytató, az írásbeliség által kevésbé befolyásolt, a civilizáció-indusztrializáció hatásaitól érintetlen személy legyen.

Gyulai Pál 1860-ban Kolozsváron, az Erdélyi Múzeum-Egylet ülésén tartott, a népballadák poétikai értékeiről és gyűjtésük jelentőségéről szóló előadását például a következő megjegyzéssel zárta: „ha *egy székelly kocistól és gyalui szolgától itt a városon* elfoglaltságaim közepett is egy ily becses adalékot nyerhettem: mennyivel többet tehetnek azok, kik falun laknak s az idő és körülmények nagyobb kedvezésével dicsekedhetnek.”⁴⁰ Gyulai városi adatközlői között tehát egyaránt volt vidéki, alacsonyabb társadalmi osztályból származó férfi és nő, ám felfogása szerint a népköltési gyűjtés ideális terepe a falu lett volna. Miután 1861-ben Arany János a Merényi László népmeseegyűjteményéről szóló bírálatában a Gyulai által közzétett *Igazság és Hamisság* című mese kapcsán úgy vélekedett, hogy az töredékes változat, Gyulai megpróbált egy teljes variánst rögzíteni: „mindent elkövettem, hogy e mesét teljes épségében megszerezhessem. Sehogy sem sikerült. Kérdeztem gyermeket, vén asszonyt, ifju leányt, dajkát, kocist szóval mindenkit, kitől valaha csak mesét hallottam. Mind hiába. A ki tudott is róla valamit, csak elmosódott töredékre emlékezett.”⁴¹ A Gyulai által elérhető potenciális mesemondók között tehát nagyrészt nők szerepeltek (vénasszony, ifjú lány, dajka).

A mesemondó nemének egyébként azért lehetett volna a meseszövegek szempontjából is jelentősége, mert, mint azt a jóval később, a 20. század második felében elvégzett összehasonlító vizsgálatok bemutatták, a női és a férfi adatközlők folklórrepertoárja egy-egy lokális közösségen, sőt, akár családon belül is eltér. Különbözik a tekintetben, hogy egy-egy műfajon, így pl. a mesén belül (amelyet férfiak és nők egyaránt előadhattak, ami viszont nem mondható el minden folklór műfajról)⁴² milyen alműfajokat és típusokat épít be repertoárjába

40 GYULAI Pál, „Adalék népköltészetünkhöz”, *Budapesti Szemle* 9, 30. sz. (1860): 272–299, 299. Kiemelés tőlem. – G. J.

41 GYULAI Pál, „Adalék népmeséinkhez”, *Szépirodalmi Figyelő* 2.1, 9. sz. (1862): 132–134, 133.

42 Lásd erről kötetünkben MIKOS Éva tanulmányát: „Fehérnéprajz: A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában”.

az előadó, illetve hogy ugyanazt a szüzsét miként adja elő egy férfi, illetve egy női mesemondó (a szereplők motivációjának, érzelmeinek és egymáshoz való viszonyának leírása, egyes cselekményelemek hangsúlyozása, negligálása terén is jellegzetes különbségek mutatkozhatnak).⁴³ Az újkori Európában a mese nem feltétlenül a gyerekek műfaja volt: a populáris kultúrában a felnőttek, férfiak és nők egyaránt hallgattak és mondtak meséket, ugyanakkor bizonyos mesei alműfajok (pl. állatmese, formulamese) célközönségét elsősorban a gyerekek képezték (ezeket felnőttek egymásnak nemigen mesélték), és ezért az ilyen mesék elbeszélése is azokhoz kötődött, akik a gyerekek gondozását végezték (nők, idősebb családtagok, szolgálók, dajkák stb.).

Az adatközlők kiletére vonatkozó információk hiánya a 19. században egy másik, technikai természetű okból is fakadt: a meséket közzétevő szerkesztőkiadók gyakorta nem is találkoztak a mesemondókkal, mivel levélben vagy egyéb közvetítéssel kapták meg a gyűjtőktől a lejegyzett meseszövegeket. Így nekik maguknak sem volt tudomásuk arról, milyen forrásból, milyen adatközlőktől származtak eredetileg a szövegek, melyeket a helyszíni vagy utólagos lejegyzés, illetve a szerkesztés során, az írásbeli megformálás különböző fázisaiban a gyűjtők, illetve a szerkesztők amúgy is tovább módosítottak.

A mesemondók személyére vonatkozó alapadatok (név, kor, foglalkozás, műveltségi állapot, különösen az olvasás- és írástudás mértéke) feltüntetése a meseszövegek lejegyzése és kiadása során a 19–20. század fordulójára vált elvárássá a nemzetközi (éppen ekkortájt tudományként intézményesülő) folklorisztikán belül. Ebben az időben német nyelvterületen a kiterjedt mesegyűjtések eredményeként, és talán egyfajta ellenreakcióként a mesemondás női voltáról kialakított koncepcióval szemben, számos mesegyűjtő nyilatkozott úgy, hogy a női

43 A férfi és női meserepertoár különbségeiről: NAGY Olga, *Táltos és Pegazus* (Budapest: Holnap Kiadó, 1993), 221–232; Gabriela KILIÁNOVÁ, „Women’s and Men’s Storytelling: What is the Difference? Some Observations in Contemporary Slovak Storytelling Communities”, *Estudos de Literatura Oral* 5, (1999): 99–108; KESZEG Vilmos, „A népmese előadásának módja és kontextusa”, *Ethnographia* 118, 1. sz. (2007): 15–70, különösen 47–50; RAFFAI Judit, „Vajdasági női mesemondók”, *Híd* 78, 6. sz. (2014): 58–67; NAGY Ilona, „Női és férfi folklórrepertoárok egy családon belül: Mesemondás a 20. század végén”, in *A Grimm-meséktől a modern mondáig: folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 161–172 (Budapest: L’Harmattan–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015). Az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában mesemondónők repertoárjának monografikus feldolgozásai: DÉGH Linda, gyűjt., szerk., jegyz., *Kakasdi népmesék, 1, Palkó Józsefné meséi*, Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955); S. DOBOS Ilona, gyűjt., szerk., jegyz., *Egy somogyi parasztszalád meséi: Tót Szőke Józsefné, Horvát Istvánné, Kalmár Imréné, Tapsonyi Gyula, Kalmár Ferenc, Horvát József és más kisbajomi mesemondók meséi*, Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

mesemondás kiemelt szerepe nem támasztható alá, mert gyűjtési tapasztalataik szerint a kiemelkedő mesemondók zöme férfi volt.⁴⁴ A nők is meséltek, ám inkább csak családi, vagy baráti-szomszédi körben, és ebből a szempontból a Grimm-gyűjtemény *Kinder- und Hausmärchen* megnevezése (vagy angol fordítása, a *Household tales*)⁴⁵ kitűnően összhangban állt a családra és háztartásra szorító női szerepkör képzetével, amelynek így a mesemondás is részét képezte.

Interpretation of Fairy Tales című magisztrális monográfiájában, amely egyfelől a 19–20. századi meseértelmezési irányzatok kritikai áttekintése, másfelől pedig a 19. század végi dán folklórgyűjtő, Evald Tang Kristensen hatalmas gyűjteményéből származó mesék árnyalt elemzése, Bengt Holbek arra a következtetésre jutott, hogy a mesemondás, „fénykorában”, elsősorban a férfiak kulturális gyakorlata volt, és csak amikor a mesélés közösségben betöltött szerepe (és presztízse) csökkenni kezdett, akkor vették át tőlük a nők.⁴⁶ Holbek mesemondókra vonatkozó kijelentései azért is figyelemreméltók, mert Kristensen elképesztő mértékű és intenzitású népköltési gyűjtést végzett: mintegy 6500 adatközlőjéről tudunk, és 2800 mesét jegyzett le.

A nemzetközi folklorisztika Dégh Linda által összegzett összehasonlító kutatásai szerint a férfiak körében azért lehettek többen a kiemelkedő mesemondók, mert nekik nyílt alkalmuk tanulás és gyakorlás révén mesetudásukat és előadóképességüket fejleszteni, hiszen a legjobb mesemondók tipikusan a migránsok voltak.⁴⁷ Azok, akiknek a korlátozott mobilitású feudális és premodern társadalomban társadalmi és térbeli mozgásterük volt, hiszen így tudtak kiépíteni szélesebb szövegrepertoárt, megismerkedni jó előadókkal, és az utazás során újabb és újabb közösségekbe eljutva a történetmesélésbe bekapcsolódni. Ezek a mesemondók foglalkozásukra nézvést jellemzően katonák, matrózok, vándor-

44 Ines KÖHLER-ZÜLCH, „Who are the Tellers? Statements by Collectors and Editors”, *Fabula* 38, (1997): 199–209, az idevágó szövegrész: 199–201.

45 Ez volt a címe az egyik legnagyobb hatású angol Grimm-kiadásnak, melyet Margaret Hunt fordított és amelyhez Andrew Lang írt előszót: *Grimm's Household Tales, with the Author's notes*, transl. and ed. Margaret HUNT, with an introduction by Andrew LANG, 2 Vol. (London: George Bell and Sons, 1884). Az angol címben az *Author* szó is érdekes, hiszen Jacob és Wilhelm Grimm a mesék szerzőiként tünteti fel (míg ők magukat dokumentátornak tartották), másfelől az *Author* egyes számban áll, amihez hozzátehető, hogy magyarul is gyakorta egyes számmal utalnak a két fivérre, mintha egységet képeznének („Grimm meséje”). A *household tales* kifejezést más angol Grimm-kiadások is használták.

46 A mesemondók nemére vonatkozó megállapításokat lásd: Bengt HOLBEK, *Interpretation of Fairy Tales: Danish Folklore in a European Perspective*, Folklore Fellows Communications 239 (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1987), 154–157.

47 Ugyanígy látta ezt BURKE, *Népi kultúra...*, 59–66.

iparosok, koldusok, favágók, majd a 19. század második felétől építkezéseken, gyárakban dolgozó segédmunkások voltak. Másfelől a férfiak, mobilitásuk révén kiszakadva a családi háztartás keretei közül, gyakorta olyan izolált, kulturálisan kényszerűen önellátó közösségek tagjaivá válhattak (katonaság, munkavégzés során), ahol mesetudásukra különleges igény mutatkozott, és elismerés járt érte.⁴⁸

Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy az újkori európai kultúrában ugyanakkor ismeretlen volt a hivatásos, a közönség által fizetett (vagy egyéb módon javadalmazott) mesemondó intézménye, amely a Közel-Keleten a 19. században is működött. Ezek a vándorló, magánházaknál vagy közösségi színtereken (fürdők, kávézók) hivatásszerűen mesélő előadók férfiak voltak.

A 19. századi európai néphagyomány kapcsán a férfi mesemondók dominanciájának tételét Ines Köhler-Zülch javasolta újragondolni, mégpedig a reprezentáció és a hozzáférés szempontjainak figyelembevételével.⁴⁹ A 19. századi európai mesemondók kilétére vonatkozó információk legtöbbször meglehetősen hiányosak, a mesemondók nemére vonatkozó általánosító következtetéseket pedig csak olyan előzetesen szűrt adatok alapján lehet levonni, amelyek a korabeli gyűjtők és szerkesztők feljegyzései nyomán maradtak fent – igencsak esetlegesen. Másfelől a férfi mesemondók nagyobb száma kapcsán érdemes fontolóra venni azt a körülményt is, hogy a 19. századi népköltési gyűjtők túlnyomó többsége középosztálybeli férfi volt, ezért őket a parasztasszonyoktól jóval nagyobb szociokulturális szakadék választotta el, mint a férfiaktól. Egyszerűbben szólva: a 19. században leginkább férfiak gyűjtöttek, leginkább férfiaktól.

E problémához kapcsolódóan Risto Järv egy konkrét, jól körülhatárolható korpusz, az észti folklórarchívum tündérmeséit vizsgálta kvantitatív elemzéssel. Arra a kérdésre kereste a választ, milyen összefüggések mutatkoznak a mesemondó, illetve a gyűjtő neme és aközött, hogy az elmondott tündérmese női vagy férfi főszereplő köré épül-e.⁵⁰ Az 1816 és 1990 között lejegyzett mintegy ötezer észti meseszöveg kapcsán a következő sajátosságok rajzolódtak

48 Linda DÉGH, „Frauenmärchen”, in *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Hrsg. (1–4:) Kurt RANKE, (5–15:) Rolf Wilhelm BREDNICH, 15 Bände (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1977–2015), 5:211–220; Linda DÉGH, *Folktales and Society: Story-telling in a Hungarian Peasant Community* (Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 1989), 64–119; Linda DÉGH, „The Nature of Women’s Storytelling”, in Linda DÉGH, *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration*, Folklore Fellows Communications 255, 62–69 (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1995).

49 KÖHLER-ZÜLCH, „Who are the Tellers?...”, 199–209.

50 Risto JÄRV, „The gender of the heroes, storytellers and collectors of Estonian fairy tales”, *Folklore – Electronic Journal of Folklore* 29, (2005): 45–60.

ki: a mesék túlnyomó többségét nők mondták el, ugyanakkor az első világháború előtt, amikor a gyűjtők szinte kizárólag férfiak voltak, lényegesen több mesét jegyeztek fel férfiktól, mint nőktől. Elképzelhető, hogy a gyűjtő neme befolyásolhatta azt, hogy milyen nemű mesemondótól tudott mesét rögzíteni. Emellett a női mesemondók arányának későbbi jelentős növekedése kapcsolatba hozható azzal a körülménnyel is, hogy a tündérmese egyre inkább gyerekeknek szóló műfajként jelent meg az ún. népi kultúrában is, illetve összefügghetett az olvasástudás kiterjedésével, valamint a gyerekeknek szóló olvasmányok elterjedésével. A mesemondó, illetve a meshős neme közötti korreláció az észteknél hasonlóan bizonyult a dán mesék kapcsán Bengt Holbek kimutatta eredményekhez: a férfiak túlnyomórészt olyan meséket mondtak el, amelyeknek férfi a főhőse (a szövegek több mint 80%-a ilyen), és csak meséiknek igen kis hányada léptetett fel női főszereplőt. A női mesemondóknál ez az arány másként jelentkezett, ugyanis a nők kevesebb olyan mesét mondtak, amelynek hozzájuk hasonlóan nő lett volna a főszereplője (46% a dán, 37% az észti mesék esetében), és e tekintetben az első világháború előtti és utáni anyag között az egyetlen jelentősebb különbség az, hogy a nők egyre több olyan mesét mondtak, amelynek férfi főhőse volt. Jelentősebb eltérés volt megfigyelhető viszont a tekintetben, hogy az első világháború előtti időszakban sokkal egyértelműbb volt a megfelelés a mesemondó és a meshős neme között.

19. századi magyar mesemondónők

A 19. századi írásbeliségben a magyar mesélők vagy mesemondók fő reprezentánsai sztereotip módon a *katona*, valamint a könnyebb, ám monoton társasmunkák (kukoricafosztás, tollfosztás, fonó) során mesélő *idős asszony* (közönségük felnőttekből állt), illetve a *dajka* és az *anya* voltak (akik gyerekeknek meséltek). Emellett akárcsak a német, a 19. századi magyar sajtóban is jelen voltak azok az ismeretterjesztő (esetenként a mesemondót ábrázoló képpel kísért) cikkek, amelyek *A' mesélők Keleten* (Damaszkusz, Kairó, Konstantinápoly) vagy éppen *Algiri, Tuniszi, Szerb mesemondó* címmel jelentek meg, és egzotikusnak tekintett mesemondó férfiakról tudósították az olvasóközönséget.⁵¹

51 P–R., „A' mesélők Keleten”, *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból* 2.2, 70. sz. (1836): 558–559; „A tuniszi kávéházak mesemondója”, *Vasárnapi Ujság* 22, 8. sz. (1875): 115–116. (képpel); „Az algiri mesemondó. (Boulangier képéhez.)”, *Vasárnapi Ujság* 27, 17. sz., (1880): 268, 273–274; „Szerb mesemondó, Joanovits Pál festménye”, *Vasárnapi Ujság* 40, 53. sz., (1893): 903. A szövegek egy része feltehetően a nemzetközi sajtó nyomán készült fordítás. Példáim nem szisztematikus adatgyűjtésből

A népköltészet értéként való felfogása nyomán meginduló gyűjtés a mesemondást is dokumentálni kívánta, azonban a *nép* fogalmának megfelelően egyrészt csak meghatározott szociokulturális státuszú elbeszélők tudását kívánta megörökíteni, másrészt e meséket elsődleges kontextusuktól megtisztítva, zárt szöveggént jelenítette meg az írásbeliségben.

A 19. századból hozzáférhetőlegesen két tucatnyi magyar mesemondónőt ismerünk, azonban a legtöbb esetben nevüket leszámítva róluk is alig tudunk valamit. Mivel ilyen jellegű áttekintés tudomásom szerint nem készült még, az alábbiakban összefoglalom a 19. századi magyar mesemondónőkre vonatkozó adatokat.⁵²

Az első magyar mesegyűjteményt 1822-ben kiadó Gaal György számára Bécsben állomásozó katonák írtak le meséket, így ebben a korpuszban női mesemondó nem szerepelt, ugyanakkor Gaal a kötet előszavában gyűjteménye összeállításáról és forrásairól szólva azért sajnálkozott, mert nem talált egy Frau Viehmannhoz, vagyis a Grimm fivérek elbeszélőjéhez hasonló mesemondóra.⁵³

Az 1825-ben német nyelven magyar mese- és mondagyűjteményt közlétező gróf Mailáth János a szövegekhez fűzött rövid jegyzeteiben tért ki a mesemondók szerepére. Megállapítása szerint, akárcsak a magyar mesék szereplői és motívumai, a mesemondás is keleti sajátosságokat tükröz: míg Nyugat-Európában a mese leginkább a fonókban és a gyerekszobákban hangzik el, addig a magyarok körében a pásztorok és a katonák körében gyűjthető, éjszaka, a tűz mellett, akár órákon át tartó mesemondás során.⁵⁴ Bár a pásztorok és katonák említése nyilvánvalóan férfiak mesemondására utal, Mailáth az idegen eredetű mesék meghonosodása kapcsán épp egy Abaúj vármegyei híres mesemondónőt említett, akitől Carlo Gozzi egyik legszebb meséjét hallotta.⁵⁵

1842-ben Mailáth az *Iris* című exkluzív zsebkönyvben egy Barabás Miklós készítette női portré magyarázataként tett említést Gilliről, a feltűnően szép román mesemondóról. Évekkel korábban találkozott vele egy magyar család házá-

származnak, de talán felhívják a figyelmet arra, milyen fontos lenne a 19. századi magyar sajtótermékek olvasása a népköltészet-koncepció alakulása szempontjából is.

52 Mivel a 19. századból számos mesegyűjtés feltáratlan, kézírata kiadatlan, az alábbi áttekintés legnagyobb részét a nyomtatásban megjelent meseszövegekre vonatkozik, a teljesség igénye nélkül. A 19. századi magyar mesemondókról (túlnyomórészt férfiakról), esettanulmányokkal: DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 73–107.

53 Georg von GAAL, *Märchen der Magyaren* (Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822), IV–V.

54 Johann Grafen von MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Maehrchen* (Brünn: J. G. Trassler, 1825), 279.

55 Uo., 280.

nál, amint egy hársfa alatt ülve egy kisfiúnak és két kislánynak mondott mesét. Barabás metszetén egy díszes torockói népviseletbe öltözött fiatalasszony látható. 1844-ben Mailáth németül az *Irisben*, magyarul a *Honderüben* tette közzé Gilli egy meséjét *Gilli's Märchen*, illetve *Gilli az oláh regélőnő* címmel (a magyar meseszöveg egy E. R. monogramú arisztokrata hölgy fordítása volt).⁵⁶

Ipolyi Arnold 1847 és 1853 között összeállított, hatalmas kéziratos mesegyűjteményében az egyik csallóközi mesemondó a kisudvarnoki Marczi Angéla volt, akinek elmondása után 14 meseszöveg, illetve szüzsévázlat maradt fenn.⁵⁷ 1850 táján Ipolyi szülőhelyén, Ipolykeszin járva találkozott egy „híres mesélőné”-vel, a „süket Maris”-sal, akit édesanyja is jól ismert.⁵⁸

Az 1891-ben palóc meséket közreadó Pintér Sándor szécsényi ügyvéd gyermekkorára, vagyis feltehetően az Ipolyi-gyűjteményhez hasonlóan szintén az 1840–1850-es évekre vonatkozólag idézte fel nemcsak „az öreg András lovász” éjszakai, pásztortűz körüli mesemondását, hanem „Panni néni” és az „öreg Cziczelle anyó” fonóbeli mesélését is.⁵⁹ Amikor Katona Lajos e mesék kapcsán megjegyezte, hogy azok egy része feltűnő hasonlatosságot mutat az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* (1846–1848) egyes szövegeivel, tulajdonképpen azok nyelvjárási átiratainak tekinthetők,⁶⁰ Pintér Sándor Katonához intézett nyílt levelében hitelesítő gesztusként kivételesen azonosíthatóvá tette egyik mesemondóját is, valamint megadta a gyűjtés némely körülményét: „az általam közzétett fönt említett mesét a nyolczvasas években Somosújfaluban egy szépen mesélni tudó »Örzsé« nevű 60–65 éves agg leány mondogálta toll alá.”⁶¹

Az 1859-ben Kisbaconban született Benedek Elek önéletrajzi írásában azt elevenítette fel, hogy mielőtt iskolás lett volna, egy Rigó Anis nevű zsellérlánytól

56 Kovács Ágnes, „Egy román mese és elmondója a 19. század első feléből”, *Ethnographia* 128, 4. sz. (2017): 583–607.

57 Ipolyi mesegyűjteménye kéziratban maradt a 19. században. *Tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, közreadja BENEDEK Katalin, Magyar Népköltészet Tára 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 39, 57–69.

58 A mesemondóra való hivatkozás Ipolyi egy kéziratos leveléből származik, amelyet Domokos Mariann közölt. DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 84.

59 „Mintha most is hallanám a fonó asszonyok, leányok orsóinak ütemszerű pörgését s pillanatszerű elcsendesülését, midőn Panni néni simán folyó elbeszélése a mese egyik-másik emelkedettebb fordulati pontjához ért. Az öreg Cziczelle anyónak a füstölve világító mécsnél egyet szungyító tőpörödött arca, ma is élénken tükröződik előmbé.” PINTÉR Sándor, *A népmesékről: XIII eredeti palócsmesével* (Losoncz: Kármán-Társulat, 1891), 4–5.

60 KATONA Lajos, „Magyar népmese-typusok: Második közlemény”, *Ethnographia* 14, 3. sz. (1903): 125–138. A Pintérre vonatkozó rész: 133–134.

61 PINTÉR Sándor, „Nyílt levél Katona Lajos úrhoz”, *Ethnographia* 14, 4. sz. (1903): 197–200, 197.

hallgatta a meséket rajongó odaadással.⁶² (Benedek másik meghatározó narratív élménye gyermekkorában Bezerédj Amália *Flóri könyve* című munkája volt.)⁶³

Általánosságban véve, az 1863 előtt kötetben megjelent magyar népmeseközléseknél a közreadók nem nevezték meg a mesemondókat; amikor 1863-ban, a *Vadrózsák* jegyzeteiben, Kriza János gyűjtőtársai mellett feltüntette néhány mesemondó (kizárólag férfiak) nevét is, az egyértelmű kivételnek számított.⁶⁴ A nyilvánosság elé nem (azóta sem) került, magánhasználatú mesekéziratokon azonban néha szerepel a mesemondók személyére vonatkozó megjegyzés; ezek közül most csak néhány, női mesemondóra vonatkozó példára tudok utalni. Az elfeledett menyasszonyról szóló mese (*Rózsa elfelejti Ibolyát*-típus, AaTh 313C, ATU 313) egy 1860-as évek elején Erdélyben rögzített variánsának kéziratán olvasható a következő kommentár: „Borsán beszélte el Kelemen Józsefnek egy vén asszony”.⁶⁵ Kazinczy Gábor szintén kéziratban maradt, az 1860-as évek elejére datálható borsodi mesegyűjteményében két női név olvasható egyes mesék végén, egyelőre nem dönthető el, hogy ezek mesemondókra vagy meselejegyzőkre utalnak-e.⁶⁶

Az 1872-től megjelenő *Magyar Népköltési Gyűjtemény* mesegyűjtéseket (is) közreadó, általában regionális korpuszt (Csongrád megye, Székelyföld, Somogy

62 „Ott, abban a kicsi zsellérházban hallottam az első mesét. Mondója egy növendék-leánya, s nem vén banya, mint azt gondoljátok talán. És az első mese után kisírtam-könyörögtem belőle a másodikat, harmadikat, a negyediket, – aztán a jó Isten tudja, hányadikat – nem volt többé nyugodalma tőlem. Hol tanulta tengersokaságát a kacagató, a hátorzongató, lélekzetfojtogató meséknek ez a leánya? Sem apja, sem anyja nem volt mesemondó. Nyilván fonó- s kukoricafosztó-estéken szedte föl, s mondta tovább tóditva, cifrázva, én meg nyeltem magamba tátott szájjal, kipirult arccal, lázban égő szemmel, s végére ha ért egynek, rángattam a szoknyáját: tovább, tovább, még egyet, no még egyet! Emlékszem, világosan emlékszem, sok-sok este sirva bujtam karikás ágyacskámba, mert nem hívták át Rigó Anist – ő volt az én mesemondóm...” BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. 2 köt. (Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet, 1920), 1:52–53.

63 A *Flóri könyve* és az első magyar gyerekirodalmi antológiák szövegregpertoárjának népköltészeti vonatkozásairól lásd: KOVÁCS Ágnes, „Népköltési szövegek a Flóri könyvében”, in *Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, szerk. BALASSA Iván és UJVÁRY Zoltán, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39, 861–872 (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok, 1982).

64 „E beszéd-költők egyszerű szegény »széköly embörök«, többnyire napszámosság vagy kézi munkájok után élők, de azért nem csekély hatásuk van az ő jóízű szájokon áhitattal csüggő népre, s hírök nevék ha nem is hét országra, de hét falura bizonyosan szól, pedig oly igénytelen nevüek, mint: *Róka Tamás*, a mi nagyreményü *Cshány királyurfink* édes szülő apja, *Puczkok Geczibá*, a *Megölő Istéfán* kegyes életadója, s *Fa Miska*, stb. Méltók valóban, hogy az ő nevök s emlékezetök tisztességes helyet kapjon legalább a mi »vadrózsák« kertünkben.” KRIZA János, *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény*, 1. köt. (Kolozsvártt: Stein János erd. muz. egyleti könyvtárú bizományá, 1863), 545.

65 MTA KIK Kt., Irod. 4-r. 371, 63r–66v., a megjegyzés a 70r. oldalon.

66 Özv. Kényi/Kónyi Jánosné (mesemondó) és Varga Julcsa (mesemondó/lejegyző?). DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 172–173.

megye, Dunántúl stb.) bemutató köteteiben nem volt egységes a meseszövegek adatainak nyilvánossá tétele a 19. század során. Az információközlés különféle eljárásainak megfelelően egyes gyűjtők/szerkesztők egyáltalán semmiféle információt nem adtak meg a közölt szövegvariánsokról,⁶⁷ mások csak a gyűjtés helyét nevezték meg,⁶⁸ vagy esetleg feltüntették a gyűjtők nevét.⁶⁹ Ha különböztek is ezek az eljárások, a tekintetben viszont meglepően egységesek voltak, hogy a 20. század elejéig nem jelent meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában olyan meseközlés, amely a *mesemondóra* vonatkozó információkat is nyilvánossá tett volna.

Következésképpen, a meseszövegek olyan dekontextualizált formában kerültek az olvasóközönség elé, amely figyelmen kívül hagyta a szóbeli előadás performatív aspektusait, csupán a lokális-regionális-etnikus sajátosságoknak, illetve a szóbeliség-írásbeliség médiumváltást végrehajtó gyűjtőnek tulajdonított jelentőséget. Az a körülmény, hogy nem pusztán a mesemondók neve hiányzik a szövegek mellől, hanem a gyűjtés, vagyis a szövegrögzítés időpontja is, arra utal, hogy ez szintén érdektelen volt. Így viszont a megjelentetett és olvashatóvá tett meseszövegek nemcsak a szóbeli létmód szükségszerű performativitását, hanem ennek történetiségét is nélkülözik. Ez összefüggésben állhat azzal a felfogással, amely hajlamos a népköltészetet magától értetődően „ösi”, időtlen, vagyis az idő változásától független entitásnak tekinteni, figyelmen kívül hagyva társadalmi-kulturális beágyazottságát.

Az első olyan gyűjtemények, amelyek a mesemondás körülményeire, illetve a mesemondókra vonatkozó információkat is a nyilvánosság elé tártak, a 20. század első éveiben jelentek meg (egy részük még a 19. század utolsó évtizedében gyűjtött meséket tett közzé). Vikár Béla somogyi népköltési gyűjtése közreadásakor a gyűjtés helyének feltüntetése mellett megnevezte adatközlőit, így a (kizárólag férfi) mesemondókat is.⁷⁰ Horger Antal hétfalusi csángó népmese-

67 TÖRÖK Károly, szerk., *Csongrád megyei gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 2 (Pest: Athenaeum, 1872).

68 ARANY László és GYULAI Pál, szerk., *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 1 (Pest: Athenaeum, 1872); SEBESTYÉN Gyula, szerk., *Dunántúli gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 8 (Budapest: Athenaeum, 1906); MAILAND Oszkár, szerk., *Székelgyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 7 (Budapest: Athenaeum, 1905).

69 KRIZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek és SEBESI Jób, gyűjt., *Székelgyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 3 (Budapest: Athenaeum, 1882).

70 Néhány meseszöveg után csak a településnév szerepel, így ezekben az esetekben nem tudni, ki volt a mesemondó. Vikár az 1880-as évektől 1899-ig végzett gyűjtését adta közre e kötetben. VIKÁR Béla, gyűjt., jegyz., szerk., *Somogy megye népköltése*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 6 (Budapest: Athenaeum, 1905).

gyűjteményében⁷¹ a mesék túlnyomó többségét férfiak mondták el, ámde itt már női mesemondóktól is olvashatunk meséket: Rab Kata, Fejér Györgyné Lőrincz Kata, Rab Ilona, Plockuj Mihályné, Kajcsa Anna Pürkerecen, Gires Ilona, Tóth Istvánné Pál Anna Tatragon, Gödri Anna Zajzonban meséltek a gyűjtőnek. Nevükön és lakhelyükön kívül több információt nem közölt róluk Horger.⁷²

Az adatközlők személyének azonosítása terén kiemelkedik Berze Nagy János 1903 és 1904-ben végzett palóc mesegyűjtése, feltehetően összefüggésben azzal, hogy Berze Nagy (és főként mentora, a jegyzetapparátust elkészítő Katona Lajos)⁷³ a finn földrajz-történeti módszer követője volt, és az irányzat képviselői számára ezen adatok rögzítése tudományos elvárás volt. A munka egyéb szempontból is elütött a korábbi MNGy-kiadványoktól: egyrészt a kötet műfajspecifikusan csak meséket közölt, más népköltési műfajokhoz sorolható szövegeket nem tett közzé. Másrészt leginkább egyetlen település (Besenyőtelek) meserepertoárját mutatta be számos adatközlő révén, vagyis egy falusi közösség mesetudását a korábbi közlésekhez képest intenzívebben tudta dokumentálni. A szövegek végén Berze Nagy a mesemondóknak nemcsak a nevét adta meg, hanem pontos vagy hozzávetőleges életkorukat, foglalkozásukat is. Ezen információk alapján a mesemondók javarésze nő volt: Dankó Anna (40 éves szakácsnő), Szabó Éva (öregasszony, öreg parasztasszony, öreg cselédasszony), Gyűrő Klári (parasztasszony/parasztmenyecske), Duru Örszi (öreg lány/vén lány), Szabó Julcsa (35 éves, írni-olvasni tudó, jászárokszállási születésű asztalosné, idegen nyelvet nem tud), Hörcsikné Szabó Julcsa (parasztasszony), Szabó Borcsa (öreg parasztasszony), Demeter Kata (szolgáló), özv. Bozsik Imréné (70 éves öregasszony), Molnár Margit (öreg paraszt özvegyasszony).⁷⁴

71 A mesegyűjtést Horger az 1890-es évek végén végezte, gyorsírással. HORGER Antal, gyűjt., jegyz., *Hétfalusi csángó népmesék*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 10 (Budapest: Athenaeum, 1908).

72 Fazekas Főris Mihályról, a legjobb pürkereci mesemondóról ugyanakkor Horger Antal hosszasan is írt a mesékhez fűzött jegyzeteiben egy unikális, teljes egészében verses népmese kapcsán. HORGER, *Hétfalusi...*, 457–458.

73 A 19. század végi folklorisztika meghatározó alakjának szemléletéről: LANDGRAF Ildikó, „A 24. óra szorításában: A folklörgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklorisztikában”, *Ethnographia* 127, 4. sz. (2016): 503–519.

74 BERZE Nagy János, gyűjt., KATONA Lajos, jegyz., *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok-megyé-ből*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 9 (Budapest: Athenaeum, 1907). A bevezetőben Berze Nagy a gyűjtési módról és a mesemondók helyi közösségben elfoglalt pozíciójáról is szót ejtett: „A mesélő mindig központja a társaságnak s valóságos törzsfőnöki jogokat élvez, akár bent a házban, akár az istállóban a tűz körül folyják a szó. Ő iszik előbb a kulacsból, őt kínálják meg a legjobb dohányból. Ha öregasszony a mesemondó, ő rendelkezik a háznéppel, még ha nincs is a saját otthonában. Ez már hivatalos joga.” (Az idézet a XI. oldalon.) Az írásbeliség, ponyvák nyomairól a besenyőtelki mesékben: DOMOKOS Mariann, „Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai”, *Ethnographia* 127, 4. sz. (2016): 544–567.

Ha a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kiadványai mellett a népmeséket közlő reprezentatív (tudományos igényű) periodikákat vizsgáljuk, szintén általános tendenciának tekinthető, hogy mesemondókra vonatkozó adatokat csak kivételes esetben közöltek. A *Magyar Népköltési Gyűjteménnyel* egyidőben, 1872-ben megindított *Magyar Nyelvőr* az 1890-es évekig rendszeresen jelentetett meg hasábjain a *Néphagyományok* vagy *Népnyelvi hagyományok* rovatban népmeséket. E közlések esetében a gyűjtő nevét és a gyűjtés helyét (település vagy tájegység⁷⁵ megnevezésével) minden esetben feltüntették, egyéb adatokat azonban csak igen ritkán. Így különleges fordulatnak tekinthető, hogy a tájnyelvi sajátosságokat bemutatni kívánó nyelvészeti folyóiratban 1874-ben egy Hamary Dániel közölte mese végén a következő megjegyzés szerepel: „Györfy Jolán, duna-almási 14 éves lányka írta”.⁷⁶ Nem tudni, mit jelent ez esetben az „írta” kifejezés, vagyis kérdés, hogy saját maga vagy esetleg egy másik személy mesetudását dokumentálta-e Györfy Jolán, mindenesetre a kommentár egy fiatal mesemondónőre vagy meselejegyzőre utal. Schwarz Gyula 1879-ben egy somogyi mesében szereplő *ujan* szó magyarázataként a mesemondás körülményeire és a mesemondó személyére vonatkozó megjegyzést tett: „Fölszólítottam egy asszonyt, hogy meséljen egyet a javából. Az asszony így felelt: »nem tudok én se ujanost«.”⁷⁷

A mesemondókra vonatkozó információk feljegyzése és megosztása a gyűjtő döntésétől függött, nem volt szerkesztői elvárás ezzel kapcsolatban. A szerkesztők csupán akkor érdeklődtek a mesemondó kiléte iránt, ha valamiféle nyelvi anomáliát érzekeltak a beküldött szövegben. 1877-ben a mesében szereplő *zárda* szóhoz a következő lapalji jegyzet társult a szerkesztőtől: „Sziveskedjék a t. közlő tudósítani bennünket, ki és miféle ember elbeszélése után írta le ezt a mesét, s hogy valóban használta-e az illető a »zárda« szót.”⁷⁸ Hasonlóképpen, 1879-ben egy gyergyószentmiklósi népmese jegyzetében a szerkesztő az *öltöny* (‘öltöny’) szó, illetve a *maga nője* szintagma kapcsán szólította fel a közlőt, tisztázza, a mesemondó használta-e a kifejezést, vagy a gyűjtő illesztette-e a szövegbe.⁷⁹ A nyil-

75 Például Göcsej, Szeged vidéke, Ormánság, Őrség, Bakony vidék stb.

76 HAMARY Dániel, „Mese a páva haju leányrul”, *Magyar Nyelvőr* 3, 7. sz. (1874): 322–323.

77 SCHWARZ Gyula, „A szegény susztér”, *Magyar Nyelvőr* 8, 11. sz. (1879): 519–520, 519. Mesemondókra vonatkozó további megjegyzések: „Egy sámsomi gyermektől írtam le” (VOZÁRI Gyula, „Bolong mese”, *Magyar Nyelvőr* 5, 4. sz. (1876): 179–180, 180. Debrecen környéke); „a legvastagabbik tölgyfákká csak új játszott mint jómagam a karikásommá.” (lapalji jegyzet: „Egy kanász meséli.” HOLLADY Jenő, „A csuda-erős kiráji”, *Magyar Nyelvőr* 9, 5. sz. (1880): 231–235, 232. Esztergom.)

78 GONDA Béla, „A két tesvêr”, *Magyar Nyelvőr* 6, 4. sz. (1877): 175–177. A szerkesztői jegyzet a 176. lapon.

79 LECHNER László, „Népmesék”, *Magyar Nyelvőr* 8, 5. sz. (1879): 228–233. A szerkesztői kérdések: 229–230.

vánosan megszólított gyűjtő ugyan nem reagált, de megtette ezt helyette egy olvasó, aki az „Öltöny” és „nő” a csíki népmesében címmel megjelent közleményben próbálta megvilágítani, mi okozhatta a mesemondó (a szerkesztők szerint) nem megfelelő regiszterű megszólalását. Nagyvárosi cselédkedésük révén a csíki lányoktól (a „nyelv-missionariusság” képviselőitől) tanultak meg magyarul a közepestálybeli szász és román családok gyerekei Brassóban, ugyanakkor a faluba visszatérő szolgálok kifejezésmódját is befolyásolták a városi magyar nyelvhasználat sajátosságai.⁸⁰ Nyilván nemcsak nyelvi, hanem kulturális síkon is megvalósult itt (és számos más centrum körül) a csere.

A *Magyar Nyelvőr*ben az első olyan népmeseközlés, ahol a publikáció részét képezte a mesemondó személyére vonatkozó információ, egy Vikár Béla somogyi gyűjtéséből származó szöveg volt, 1899-ben.⁸¹ Ez azonban nem vált általános gyakorlattá, 1900-ban Ösz János erdélyi gyűjtéséből például úgy közölt a *Magyar Nyelvőr* mesét, hogy a mesemondóra és a lejegyzésre vonatkozóan semmiféle információt nem tüntetett fel. Ugyanakkor (Berze) Nagy János közvetlenül ezután a következőképpen teremtett kontextust az általa gyűjtött mese köré: „Beszélte egy öreg béres, mikor téli időben, este körülülték az istálló közepén rakott szalmatüzet.”⁸²

Az 1889-ben létrehozott szakmai szervezet, a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia* a népköltészetre, így a népmesére vonatkozó vizsgálódások diszciplináris státuszának, tudományként való önmegjelenítésének és elfogadtatásának fontos intézménye volt. A folyóiratban a népmeseközlések ritkák voltak, a szerkesztők inkább a meseértelmezésre helyezték a hangsúlyt. Általánosságban azonban elmondható, hogy egészen az első világháborúig az *Ethnographiában* is csak kivételesen tüntették fel a mesemondókra és a mesemondásra, illetve a szövegrögzítés körülményeire vonatkozó információkat.

80 „Tudvalevő dolog, hogy Brassóban a cselédség nagy contingensét, különösen a szolgálokat illetőleg, Csíkmegye adja leginkább, úgy hogy Csíkbán nem is valamire való közzsekély asszony az, aki nem szolgált »Barassóban«. Csíkm. férfiközönsége is nagy mértékben jár oda szolgálni, mezei munkát, különösen pedig a cséplést végezni, áruikat eladni stb.). És míg egyfelől ezek a »csíki szolgálok« viszik ott a nyelv-missionariusság szép feladatát az által, hogy ő tőlük tanulnak meg magyarul a szászok, németek és oláhok gyermekei [...] addig másfelől a Brassóba ekként bejáró »csíkiak« nyelvére is nagy befolyással van az ott divatozó, különböző nemzetiségektől környezett (egyébiránt elég tiszta s mindenestre székely eredetű) városi magyarság.” BENKE István, „»Öltöny« és »nő« a csíki népmesében”, *Magyar Nyelvőr* 8, 9. sz. (1879): 423.

81 VIKÁR Béla, „A vasorú banya”, *Magyar Nyelvőr* 28, 1. sz. (1899): 42–46. („Szent-Márton, Farkas Ferenc elbeszélése 1885.”)

82 ÖSZ János, „A szép királyfi”, *Magyar Nyelvőr* 29, 11. sz. (1900): 534–538. (Kibéd, Székelyföld.) NAGY János, „Tréfás mese”, *Magyar Nyelvőr* 29, 11. sz. (1900): 538. (Bessenýő, Heves m.)

1891-ben az egyik első meseközlés a következő bevezetővel indult: „Egy hetési (Zalamegye) embertől hallottam [...] egy mesetöredéket,”⁸³ vagyis az új szakmai folyóirat szövegeközléseinél is leginkább csak a mesemondó lakhelye, származása volt fontos. 1900-ban Vikár Béla itt is mutatóváltást közölt somogyi mesegyűjtéséből, melynek végén, akárcsak a *Magyar Nyelvőr*-beli közlésnél, megadta a mesemondó (Farkas Ferenc) nevét is.⁸⁴ Ennek a gyűjtésnek a metodológiai újítása az volt, hogy a szövegek egy részét gyorsírással jegyezte le Vikár, más részüket fonográfba mondatta bele. A fonográf a korábban megszokott, diktálás utáni vagy emlékezetből történő, utólagos lejegyzéssel szemben más minőségű szöveghűséget tett lehetővé: az egyedi előadás nyelvi sajátosságait dokumentálta. Ugyanakkor a következő években Ősz János vagy éppen Pintér Sándor meseközléseinél ismét csak a gyűjtő nevét, illetve a gyűjtés helyét (település, megye) jelezték a folyóiratban.

Tulajdonképpen a 20. századtól, a Folklore Fellows gyűjtési irányelveinek hazai adaptációjával vált normává, hogy a mesemondóra és a meselejegyzés körülményeire vonatkozó adatokat is jelezni kell; a női, illetve a férfi mesemondóktól lejegyzett mesék ezután különíthetők el nagyobb számban. Így jelent meg az *Ethnographiában* Solymossy Sándor összehasonlító jegyzeteivel kísérvé az a *Hamupipőke, vagy Mezőszárnya* címmel ellátott palóc népmese, amelyet Sike Veron Fóris mesélt el BükkSZenterzsébeten 1914-ben Fáber Józsefnek, az egri főreáliskola VII. osztályos tanulójának,⁸⁵ vagy a *Bumbrlicsek: Tót mese* című szöveg, amelynek elején a következő megjegyzés olvasható: „A mesét tótul 1918 decemberében mondta el B. M. vágújhelyi tanítónőnek egy öreg házi favágó azzal, hogy ő még gyerekkorában hallotta mesterlegényektől.”⁸⁶ 1921-ben Molnár Juli lengyeltóti „öregasszony” két meséjét közölték Takáts Ilonka lejegyzésében.⁸⁷

83 BELLOSICS Bálint, „Markap meg az Ördög”, *Ethnographia* 2, 7–8. sz. (1891): 321.

84 VIKÁR Béla, „Szöllősi Pál meg a róka”, *Ethnographia* 11, 9. sz. (1900): 419–421. Vikár Béla gyűjtéseinek kutatástörténeti jelentőségéről lásd: LANDGRAF Ildikó, „Vikár Béla tudományos pályája és hagyatéka”, in *Inde Aurum–Inde Vinum–Inde Saltem: Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*, szerk. BALI János, BÁTI Anikó és KISS Réka, 513–526 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Tárnyi Néprajzi Tanszék, 2010).

85 „Hamupipőke, vagy Mezőszárnya (Palóc népmese)”, *Ethnographia* 29, 5–6. sz. (1918): 246–248.

86 „Bumbrlicsek (Tót mese)”, *Ethnographia* 29, 5–6. sz. (1918): 248–250.

87 „János katona, Flórënc”, *Ethnographia* 32, 1–6. sz. (1921): 104–106, 107–108. Ugyanitt: „A róka, a farkas, meg a szegény ember”, *Ethnographia* 32, 1–6. sz. (1921): 106–107. (Balatonalmádiban egy 14 éves parasztlánnytól 1894 táján lejegyezte ZOLNAI Gyula.)

Női mesegyűjtők a 19. században

A „B. M. vágújhelyi tanítónő” és Takáts Ilonka lejegyezte mesék említése kapcsán érdemes kitérni a nők mesegyűjtésben betöltött szerepére. A 20. század derekától az intézményes, egyetemi szintű folklorisztikai oktatás létrejöttével a magyar mesegyűjtők egyre nagyobb hányada nő volt. Ezt megelőzően viszont a nők elhanyagolható szerepet játszottak a magyar népmeseszövegek lejegyzésében.

A gyűjtés, a sikeres szövegrögzítés előfeltétele az adatközlő és a gyűjtő közötti bizalom megteremtése, még akkor is, ha a 19. században a gyűjtő és adatközlője közötti interakció gyakran hatalmi viszonyok leképezését tükrözte.⁸⁸ Mivel egy-egy tündérmese elmondása jóval hosszabb ideig tart és nagyobb koncentrációt igényel, mint például egy dal eléneklése, azonkívül a mesemondást, a cselekmény alakítását és előadási módját befolyásolják a közönség reakciói, a gyűjtő és a mesemondó közötti idegenségérzet, kulturális és szociális gátak és gátlások minimalizálása különösen fontos lett volna. Sebestyén Gyula 1914-ben ezt érzékelve a Folklóre Fellows koordinálta népköltési gyűjtés egyik újítását éppen abban látta, hogy „a nép fiai közé tartozó s a nép fiai közé időnként visszaszélendő fiatal diákokat” vont be a gyűjtésbe a tekintélyes, „választékosan öltözködő, keztyűs, szemüveges, éltes gyűjtők” helyett/mellett, és így a „nép együgyű fiaitól elválasztó különbözeteket” tompítani lehetett a gyűjtés sikeressége érdekében.⁸⁹

A 19. századi Magyarországról még női mesemondónál is kevesebb női mesegyűjtőt ismerünk, vagyis olyan nőket, akik valamilyen oknál fogva népmeséket jegyeztek volna le. Ennek egyik oka a nők férfiakhoz képest alacsonyabb fokú iskolázottsága lehetett. Egyrészt technikai szempontból egy (a gyűjtők által ezidőtájt jellemzően más mesei alműfajok rovására preferált) hosszú tündérmese tollal, tintával való lejegyzése időigényes, jelentős koncentrációt megkövetelő feladat, vagyis biztos írástudást és jelentősebb (nem alkalmi) írásgyakorlatot előfeltételez. Másrészt ahhoz, hogy valaki ilyen feladatba kezdjen, tudnia kellett (volna), hogy ezek a közvélekedés szerint alantas mesék valamilyen szempontból értékkel bírnak, tehát megörökítésre érdemesek, vagyis ismernie kellett (volna) azt a részben informális, részben nyilvános diskurzust, amely a népköltészet, s ezen belül a népmesék értékelése kapcsán a 19. századi értelmiség bizonyos ér-

88 Lásd erről kötetünkben MIKOS Éva tanulmányát: „Fehérnéprajz: A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában”.

89 SEBESTYÉN Gyula, „Négy emlékirat, III, A Kisfaludy-Társasághoz benyújtott emlékirat”, *Ethnographia* 25, 3. sz. (1914): 141–148, 143.

telmezői csoportjai körében létrejött. A sajtó útján részlegesen értesülni lehetett ezekről a fejleményekről (az 1840-es és az 1860-as években a Kisfaludy Társaság például az országos népköltési gyűjtésre vonatkozó felhívását több ízben közzétette az újságokban), de mivel a női olvasók számára létrehozott speciális, irodalmi alkotásokat, ismeretterjesztő írásokat, társasági híreket tartalmazó sajtótermékek ezeket csak erős szűrővel közvetítették, kétséges, hogy ez elegendő ösztönző erővel hatott volna a népköltészet értékéről értesülő nők számára ahhoz, hogy maguk is aktívan vegyenek részt a meselejegyzés folyamatában.

Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a 19. századi népmese-gyűjtések jelentős része gyűjtőhálózatok részeként ment végbe. Egy-egy kezdeményező szereppel bíró személy találta ki a gyűjtési koncepciót, majd személyes vagy intézményi kapcsolati hálójára támaszkodva vont be a népköltési gyűjtésbe másokat is, akiknek munkáját ezután irányította, a beküldött kéziratokat korpusszá rendezte és kiadásukat előkészítette, megszervezte (rendszerint a kiadott gyűjtemény szerkesztői pozícióját elfoglalva, bár nevük szerzői pozícióban is feltűnt e kiadványokon). Ezek a gyűjtőhálózatok pedig férfiak különféle oktatási intézményekhez, társadalmi állásukhoz vagy munkájukhoz kötődő kapcsolatrendszerére épültek. Gaal György az 1810-es és 1820-as évek fordulóján az Esterházy család könyvtárosaként tudott a Bécsben állomásozó magyar katonáktól leíratni meséket,⁹⁰ Kriza János kolozsvári unitárius lelkészként majd püspökként az erdélyi unitárius lelkészeket és tanítókat vont be a gyűjtésbe,⁹¹ Ipolyi Arnold plébánosként ismerősei mellett a katolikus papokra, tanárookra, szerzetesekre támaszkodott,⁹² Kazinczy Gábor borsodi birtokán, Bánfalván és környékén a helyi intelligencia tagjait mozgósította,⁹³ Gyulai Pál⁹⁴ és Szabó Sámuel⁹⁵ kolozsvári és marosvásárhelyi gimnáziumi tanárként a diákjaiknak adták ki feladatként a népköltési

90 DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 80–81; HAVAY Viktória, „Gaal György népmeséi, avagy mit tudunk a magyar elsőről?“, in *Nyom-követés* 2, szerk. DOMOKOS Gyöngyi et al., 45–55 (Budapest–Újvidék: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2017).

91 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”: *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*, összegyűjt., s. a. r., bev. tan., jegyz. SZAKÁL Anna (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, 2012).

92 *Tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kézíratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, kiad. BENEDEK Katalin, Magyar Népköltészet Tára 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

93 DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 172–191.

94 Uo., 228–240.

95 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*, SZABÓ Sámuel és gyűjtői körének szétszórott hagyatékát összegyűjt., szerk., bev. tan., jegyz. OLOSZ Katalin (Budapest–Marosvásárhely: Európai Folklor Intézet – Mentor Kiadó, 2009).

szövegek feljegyzését. A gyűjtőhálózatok vezetői tehát olyan kapcsolataikat tudták mozgósítani, melyekben a gyűjtőtársak velük egyenrangú vagy nekik a társadalmi hierarchiában alárendelt személyek voltak.

A 19. században a nők kapcsolathálója azonban a nyilvános iskoláztatás és a családi háztartástól független munkahelyek hiányában sokkal korlátozottabb volt, és leginkább csak a családi-baráti körre terjedt ki, tehát nem pusztán az volt kizárható, hogy gyűjtőhálózatot hozzanak létre, hanem az is, hogy ilyen hálózatnak akárcsak tagjai legyenek.⁹⁶ Végezetül megnehezíthette a nők számára a népmesék lejegyzését a korabeli társadalmi szokásrendszer, vagyis a nők idegekkel való érintkezését, kommunikációját, illetve térbeli mobilitását korlátozó normák sora is.

Európai viszonylatban is csupán néhány kivételt ismerünk e tendencia alól. A 19. századi mesegyűjtő nők közül feltehetően a legismertebb a svájci származású, Messinában élt, kereskedő- és diplomatacsaládból származó, több nyelven beszélő Laura Gonzenbach (1842–1878) volt, aki kétkötetes szicíliai mesegyűjteményét 1870-ben jelentette meg németül. Ez a gyűjtemény többnyire kelet-szicíliai parasztasszonyok és alsó-középosztálybeli nők meséit tartalmazta, és a mesék javarésze is női mesealakokról szólt, a narráció pedig a „nyers szóbeliséget” tükrözte, valamiféle megnesemesített, csiszolt irodalmi stílus helyett; vagyis a női perspektíva ebben a 19. századi gyűjteményben jelentkezett talán a legerőteljesebben.⁹⁷

Ami a magyar mesegyűjtőket illeti, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében, 1872-ben a szerkesztő, Arany László három mese végén a gyűjtő nevét és a gyűjtés helyét a következőképpen adta meg: „Bodros Katicza gyűjt., Garamvidék”; jegyzeteiben azt is közölte az olvasóval, hogy a gyűjtő álnéven szerepel. A (z egyik) legelső mesegyűjtőnőnek tekinthető Bodros Katicza kilétét a mai napig nem sikerült tisztázni, bár történtek kísérletek Dessewffy Virginia vagy Hory Etelka személyével való azonosítására.⁹⁸ A gyűjtő kapcsán, úgy látom,

96 Ilyen kivétel volt az 1845-ben született Hory Etelka (asszonynevén Gyarmathy Zsigáné), aki Gyulai Pál folklórgyűjtésébe kapcsolódott be öccse vagy lelkész édesapja révén. DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 229–231. Lásd még: TÖRÖK Zsuzsa, „A kalotaszegi asszony, Gyarmathy Zsigáné: Írónői életpálya a 19. századi nemzetépítés kontextusában”, *Irodalomtörténet* 97, 4. sz. (2016): 431–454.

97 Rudolf SCHENDA, „Laura Gonzenbach”, in *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Hrsg. (1–4:) Kurt RANKE, (5–15:) Rolf Wilhelm BREDNICH, 15 Bände (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1977–2015), 5:1400–1402; Jack ZIPES, „Laura Gonzenbach and Her Forgotten Treasure of Sicilian Fairy Tales”, *Marvels and Tales* 17, (2003): 239–250; *Beautiful Angiola: The Lost Sicilian Folk and Fairy Tales of Laura Gonzenbach*, transl., ed. and introd. Jack ZIPES (New York: Routledge, 2006).

98 Bodros Katicáról lásd: DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 303–308; MIKOS Éva, „Nem folytatott tí-

egyelőre pusztán annyit lehet megállapítani, hogy Bodros Katicza olyan álnév, amely valamiféle önreflexív játékossgot is sugall, hiszen a *bodros katica* a ma leginkább *borzaskata* néven ismert, apró kék virágú, mezei és kerti növény (*nigella*) tájnyelvi megnevezése volt. Az álnév egyébként jól illeszkedett a népköltészetet a vadvirág (tehát a nem nemesített növény) metaforájával leíró jellemzések sorába.⁹⁹ Az álnéven szereplő gyűjtő elvileg egyaránt lehetett férfi és nő is, ugyanakkor férfiak ritkán használtak női pszeudonimákat személyük elrejtésére, míg a fordított megoldás bevett gyakorlat volt, tehát valószínűbbnek tűnik, hogy a nő lehetett a mesék lejegyzője. Az azonban majdnem bizonyosra vehető, hogy a Bodros Katicza neve alatt megjelent mesék valóban a Garam mentéről származtak, e tekintetben a szerkesztők valószínűleg nem adtak volna teret félrevezető vagy kétséges információknak, hiszen az megnehezítette volna a népköltészet regionális sajátosságainak felmérését.

Ugyanebben az évben, 1872-ben, a *Magyar Nyelvőr* hasábjain Pfeiffer Julia tett közzé két népmesét, Páka, Göcsej helymegjelöléssel, majd az 1870-es években további meseközlései jelentek meg.¹⁰⁰ Ugyanitt 1878-ban Sipos Eszti neve alatt jelent meg több népmese az Őrségből,¹⁰¹ Szalafőrről, több más folklór vonatkozású (néphitadatok, népdalok, tájszavak, helynevek) közleménye mellett. Pfeiffer Júlia és Sipos Eszti személyéről egyelőre több információ nem áll rendelkezésünkre. Ugyanakkor publikációik között igen figyelemreméltók azok az *Őrségi/Göcseji párbeszéd* címmel megjelentetett szövegek, amelyek falusi emberek különféle tárgyakról (lenmunka nehézségei, jött-e levél a postára, kit kellene lánykérőbe küldeni, fiú taníttatása iránti kérelem a főtisztelendő úrhoz, szolgálkodás, betegségek kitárgyalása stb.) folytatott beszélgetését rögzítik, a periodika nyelvészeti érdeklődésének megfelelően elsősorban a tájszavak és fonetikai saját

pusok: A csillagszemű juhász (AaTh/MNK 858) meséjének folklorisztikaitörténeti tanulságai”, *Ethnographia* 127, 4. sz. (2016): 568–581, különösen 572–573.

99 Lásd pl. Kriza János székely népköltési gyűjteményének címét (*Vadrózsák*, 1863). Arany László metanulmányában a népmesék irodalmi stilizációjának folyamatát (vagy eredményét) így foglalta össze: „lett belőlök: ibolyából csináltvirág.” ARANY László, „Magyar népmeséinkről: Második közlemény”, *Budapesti Szemle* 8, 26–27. sz. (1867): 200–228, 225.

100 PFEIFFER Julia, „Az elátkozott királykisasszony”, *Magyar Nyelvőr* 1, 8. sz. (1872): 374–376; PFEIFFER Julia, „Az isten és a cigány”, *Magyar Nyelvőr* 1, 9. sz. (1872): 417–418; PFEIFFER Julia, „Népmesék”, *Magyar Nyelvőr* 2, 9. sz. (1873): 421–422; PFEIFFER Julia, „Mese egy cigán legényről”, *Magyar Nyelvőr* 3, 4. sz. (1874): 179–180; PFEIFFER Julia, „A tizenkét zsvány”, *Magyar Nyelvőr* 3, 9. sz. (1874): 425–426. Nem mesét közöltek, de megemlítendő, hogy Király Terka az 1870-es években Ipoly menti tájszavakat és népdalokat tett közzé a *Magyar Nyelvőr*-ben, Szetsödy Julcsa pedig zalai népdalokat küldött be.

101 SIPOS Eszti, „Az okos leány”, *Magyar Nyelvőr* 2, 1. sz. (1873): 41–42; SIPOS Eszti, „A jó tanács”, *Magyar Nyelvőr* 7, 2. sz. (1878): 87–88.

tosságok dokumentálása érdekében.¹⁰² Ma már ritka beszédetnográfiai leletként is olvashatók ezek a szóbeli kommunikáció spontaneitását érzékeltető szövegek, melyek rögzítéséhez nyilvánvalóan szükség volt arra, hogy a gyűjtő e mindennapi szituációkban feltűnésmentesen jelen lehessen (és jegyzetelhesen).¹⁰³

Tudható ezenkívül, hogy a 19–20. század fordulóján a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában is publikáló jelentős népköltési (mese)gyűjtőket, így például Vikár Bélát és Berze Nagy Jánost a gyűjtésben egyaránt segítette felesége és/vagy édesanyja (Szomjú Veronika, Krekács Julia, Losonczy Emma),¹⁰⁴ bár közelebbről nem ismert, milyen téren és mértékben.¹⁰⁵

„Mesegyűjtő kis colleganóm”: *Arany Jánosné és Arany Juliska mesegyűjteménye*

Mint a fenti áttekintésből látható, a 19. századból kevés női mesemondót és még kevesebb mesegyűjtőt ismerünk. Ezért is lehet különös jelentősége annak a körülménynek, hogy egy, a második világháború után előkerült kéziratanyagnak köszönhetően legalább két mesegyűjtő/ mesemondó, vagyis Arany Jánosné

102 A szerkesztői program része volt a „népnyelv” dokumentálása, melynek részét képezte 1. a tájszók, tájszólások, 2. a népköltési alkotások, „főleg a népmeséknek alakilag hű közlése”, 3. a tájhelynevek gyűjtése. „Mit akarunk?”, *Magyar Nyelvőr* 1, 1. sz. (1872): 2.

103 SIPOS Eszti, „Örségi párbeszéd”, *Magyar Nyelvőr* 2, 7. sz. (1873): 324–325; SIPOS Eszti, „Örségi párbeszéd”, *Magyar Nyelvőr* 3, 4. sz. (1874): 179; SIPOS Eszti, „Párbeszéddek: Örségi”, *Magyar Nyelvőr* 4, 1. sz. (1875): 38–39; PFEIFFER Julia, „Göcseji párbeszéd”, *Magyar Nyelvőr* 2, 4. sz. (1873): 178–179. Ugyancsak örségi párbeszédet közölt Zelles Ilma (Öriszentpéterről): ZELLES Ilma, „Örségi párbeszéd”, *Magyar Nyelvőr* 2, 1. sz. (1873): 41. Ilyen párbeszédeket természetesen nemcsak nők jegyeztek le a *Magyar Nyelvőr* számára.

104 VIKÁR, *Somogymegye népköltése...*, XI–XII; DOMOKOS, „Szóbeli mesék...”, 543.

105 A mesemondók és a gyűjtők neme még a 20. század derekán is befolyásolhatta a gyűjtést. Ezt jól szemlélteti Kovács Ágnes esete, aki Ortutay Gyula egyetemi tanítványaként a kalotaszegi Ketesden gyűjtött meséket az 1940-es évek elején. A korábban megjelent lokális népmesegyűjteményekhez képest a ketesdi közösség egyedülálló volt a tekintetben, hogy a mesetudás és a mesemondás a faluközösség szinte minden rétegére jellemző gyakorlat volt, ugyanakkor a legnagyobb presztízsű mesemondás, vagyis a férfiak társas munka során elhangzó történetmesélése a falubeli nők és a gyűjtő előtt is elzárt maradt. Erről a szituációról a következőképpen számolt be Kovács Ágnes: „A női mesemondókat nem veszik komolyan. »Igazi« mesemondásnak is csak azt tartják, ahol a hallgatóság felnőtt, családos emberekből áll. Még ennél is tovább mehetünk: nőnek kukoricamorzsoláson – ez az alkalom forrott össze a ketesdiek tudatában elsősorban a mesemondással – nem is szabad jelen lenni. Ebben a gyűjtő sem volt kivétel [...] Talán ha nagyon erőltetem, meghívtak volna, de mikor láttam, hogy célzásaim elől álhatatosan kitérnek, megelégedtem azzal, hogy elbeszélésükből és másforrású tapasztalataim alapján állítsam össze ennek az eddig különösebb figyelemre nem méltott szokásnak a lefolyását.” KOVÁCS Ágnes, *Kalotaszegi népmesék*, 1, Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 5 (Budapest: Franklin-Társulat, Magyarágtudományi Intézet, 1944), 33.

Ercsey Julianna (1818–1885) és Arany Juliska (1841–1865) életrajza és szövegrögzítési tevékenysége (más, korabeli női mesemondókhöz és gyűjtőkhöz képest) viszonylag jól adatolható.¹⁰⁶ Ez nyilván annak a megkülönböztetett pozíciónak is köszönhető, melyet e két nő, anya és lánya elfoglalt, mivel a 19. század második felének legjelentősebb költője, illetve népmese-gyűjtője és -értelmezője családtagjaiként az átlagosnál több forrás áll rendelkezésre személyükről, és ezek, valamint a kéziratok révén meselejegyzésük folyamata is legalább részlegesen feltárulhat.¹⁰⁷

Így gyermekkori mesemondásról tanúskodnak azok a feljegyzések, melyek szerint Arany Juliska Nagyszalontán már kilencéves kislánként jól tudott mesét mondani, két rövid állatmeséje az 1850-es évek elején meg is jelent Gáspár János *Magyar Olvasó-könyv* című gyűjteményében. Bár arra vonatkozólag nincsen adat, hogy Arany Jánosné maga is mondott-e meséket, ám kétgyermekes anyaként ez valószínűsíthető, míg meselejegyzésének ténye egyértelműen bizonyítható. Az Arany család mesekéziratai nincsenek datálva, és nincs rajtuk egyéb utalás a keletkezési körülményekre vonatkozólag, de Arany Jánosné és főként Arany Juliska kézírásának változásai alapján az 1850 és 1862 közötti időszakból származhatnak. Ezeket a kéziratokat Arany László felhasználta az 1862 nyarán megjelent, *Eredeti népmesék* című gyűjteménye sajtó alá rendezéséhez, bár a szövegek jelentős részét nagymértékben áttílizálta.

A 34 meseszövegből álló kéziratok korpusz egy meséjét bizonyosan Arany László jegyezte le 17–18 éves kora körül. Emellett hét mesét egy egyelőre azonosítatlan lejegyző írt le, aki lehetséges, hogy a gyerek Arany László, ám az is elképzelhető, hogy egy családon kívüli személy volt. Arany Juliska tizenhét mesét, édesanyja öt, igen hosszú mesét írt le. Ezek egyike, a *Ráado, és Anyicska* című tündérmese ugyanazon típus egy variánsa, amelyhez Arany János *Rózsa és Ibo-lya* (1847) című költeményének szüzséje is sorolható, ám a cselekményvezetés, a motívumok és a szereplők megnevezése terén megnyilvánuló eltérések miatt úgy

106 Arany Jánosné Ercsey Julianna és Arany Juliska életrajzi vázlatát, különös tekintettel műveltségük karakterére, az Arany család mesegyűjteményének kiadása számára állítottam össze: *Az Arany család mesegyűjteménye: Az Arany család kéziratosa mese- és találós-gyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*, s. a. r., szerk. DOMOKOS Mariann és GÜLYÁS Judit (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – MTA Könyvtár és Információs Központ – Universitas Kiadó, 2018), 46–58, 70–76. Számos aspektusból mutatja be Arany János és Arany Juliska életútját TÖRÖK Zsuzsa, „Nők a családban”, in *Az Arany család tárgyai: Tárgykatalógus*, összeáll. TÖRÖK Zsuzsa és ZEKE Zsuzsanna, 87–93 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018); TÖRÖK Zsuzsa, „Családi és szociális kapcsolatok”, in *uo.*, 109–113.

107 Az Arany Juliska és Arany Jánosné meselejegyzéseire vonatkozó adatok forrásai a kritikai kiadás bevezető tanulmányában szerepelnek tételesen. Itt csupán az idézetek adatait tüntetem fel.

tűnik, férj és feleség két különböző forrásból ismerte a mesét. Édesanyja meselejegyzéseibe Arany Juliska néhány helyen beleírt; nem utólagos rájegyzések ezek, hanem az anya abbahagyta a szöveg lejegyzését (akár mondat közben), és lánya folytatta a mesét pár soron át. Négy mesét Arany Juliska és az azonosítatlan lejegyző közösen, felváltva írtak le; ez az eljárás viszont felveti annak lehetőségét, hogy nem a maguk, hanem egy harmadik személy mesemondását rögzítették. Általában véve a kéziratok alapján egyelőre nem dönthető el, hogy a lejegyzők azokat a meséket írták-e le, amelyeket maguk is (aktívan/passzívan) tudtak (meséltek/hallottak), vagy pedig egy másik személy mesemondását jegyezték-e le. Bár a lejegyzők szemmel láthatólag törekedtek arra, hogy ép, teljes szövegeket vessenek papírra (tehát nem vázlatokat vagy szüzsé-kivonatokat írtak), azok tartalmazzák a lejegyzők javításait is, néhol pedig firkálmányok utalnak arra, hogy a kéziratok javarészt nem tekintették végleges, formális változatnak.

Arany László egy privát és egy nyilvános kommentárjától eltekintve sem a gyűjtemény megjelenésekor, sem utána nem nyilatkozott arról, mikor, hol és ki mondta el a meséket, valamint arról sem, hogy ki jegyezte le azokat. E két kommentárja értelmében tízéves korában, tehát 1854 körül maga is jegyzett le meséket, és a meséket Nagykőrösön gyűjtötte (ahová az Arany család 1851-ben költözött). Arany János viszont Tompa Mihálynak az *Eredeti népmesék* megjelenése kapcsán 1862-ben úgy fogalmazott, hogy a meséket fia és lánya gyűjtötték. Gyulai Pál, aki Tompához hasonlóan nem csupán Arany Jánost, hanem családját is közelről ismerte az 1850-es években, a századfordulón azt írta, hogy a meséket a két Arany-gyerek jegyezte le, majd az Arany László által összeállított végső kéziratot Arany János javítgatta. Ez utóbbi állítást egyelőre nem erősíti meg egyéb adat, ugyanakkor rendkívül valószínűtlen az, hogy a népmesegyűjtés- és kiadás ügyét fontos feladatnak tartó Arany János ne tudott volna arról, hogy a vele egy háztartásban élő egyetemista fia népmesegyűjteményt állít össze. Ebből a szempontból tehát itt valóban egy különleges, családi mesegyűjteményről van szó, ahol a családtagok különféle módon és mértékben, de valamiféle együttműködést sejtetve vettek részt a korpusz megalkotásában, mint mesemondó, lejegyző, szerkesztő és lektor.

Az egyik alapvető kérdés e mesegyűjtemény létrejötté kapcsán az lehet, mi ösztönözte az 1850-es években a Nagykőrösön élő Arany Jánosnét, a serdülő Arany Juliskát és a gyermekkorú Arany Lászlót arra, hogy meséket írjanak le több mint százoldalnyira terjedelemben. Elképzelhető, hogy nemcsak a mesék kiadását, hanem lejegyzését is befolyásolhatta Arany János mesék iránti érdeklődése. Az 1850-es évek közepén, amikor a mesekéziratok jelentős hányada keletkezett, és Arany László visszaemlékezése szerint ő maga ezidőtájt írt le meséket,

Arany János nagykőrösi tanárként egy gimnáziumi szöveggyűjteményt tervezett megjelentetni, amelynek egyik fejezete népmeséket közölt volna. Márpedig ebben az időszakban a magyarul kiadott népmesék száma pár tucatszám volt csak, bizonyos mesei alműfajok pedig egyáltalán nem jelentek meg nyomtatásban, így lehetséges, hogy a példatár bővítése céljából arra kérte családtagjait, írják le az általuk ismert meséket. Ilyen gyakorlatra korábban is volt példa a családban, hiszen Gáspár János már 1850-ben, majd 1853-ban kérte Arany Jánost, hogy említett olvasókönyve számára Juliska meséket írjon le édesanyja segédelmével.¹⁰⁸

Arany Jánosné és Arany Juliska, a „mesegyűjtő kis colleganő” (ahogyan Tompa Mihály aposztrofálta őt egyik levelében)¹⁰⁹ mesekéziratainak léte és a klasszikus magyar népmesegyűjteménnyé vált *Eredeti népmesék* létrejöttében játszott szerepe a legutóbbi évtizedekig ismeretlen maradt. Ennek több oka volt. A második világháború elején előkerült jelöletlen kéziratokat csak az 1960-as években tudták az Arany családhoz társítani, Arany Juliskától és Arany Jánosnétól pedig nem maradt fenn olyan dokumentum, amelyben mesékről bármilyen módon szót ejtenének, igaz, személyes irataik jelentős része megsemmisült a második világháborúban. Másrészt a népmesegyűjtés jelentőségét hangsúlyozó Arany János és Arany László a nyilvánosság előtt sosem utalt Aranyné és Arany Juliska ezirányú tevékenységére, Arany László privát irataiban sem.

Arany Jánosné és Arany Juliska mesetudása tehát homályban maradt, pedig a meselejegyzés a hozzájuk hasonlóan átlagos iskolázottságú kisvárosi¹¹⁰ nők körében egyáltalán nem volt magától értetődő tevékenység ebben az időszakban. A formális oktatásban nem részesülő nők írásgyakorlatában a populáris írásbeliség különféle szövegtípusai voltak jelen, így kéziratos füzeikbe vallásos-mágikus funkciójú szövegeket írtak le (pl. archaikus imákat), gazdasági funkciójú feljegyzéseket készítettek (háztartási napló, receptek), illetve a családi és társa-

108 Sem a kéziratok, sem az 1862-ben kiadott meseszövegek nem tükrözik a jellegzetes nagykőrösi tájnyelv fonetikai sajátosságait, viszont 1872-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében Arany László az általa gyűjtött újabb meséket *Nagykőrös, Bihar* (ebbe beleérthető értelemszerűen Nagyszalonta) és *Pest* helymegjelöléssel látta el, egyetlen mesét pedig nagykőrösi tájszólás (és nem irodalmi köznyelv) szerint adott közre, hangtani pontossággal, ami nyilvánvalóan egy nagykőrösi mesemondó narrációjának sajátosságait közvetítette az olvasók számára. Mivel Arany Jánosné harminchárom, Arany Juliska tízéves múlt, amikor Nagyszalontáról Nagykőrösre költözött a család, ezért a szalontai meshagyománynak legalább akkora szerepe lehetett mesetudásuk, illetve mesemondó repertoárjuk kialakításában, mint a nagykőrösi elbeszéléseknek.

109 Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1862. júl. 1., in ARANY János, *Levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Arany János összes művei 18 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet – Universitas Kiadó, 2014), 76.

110 Formális iskolázottságuk a korban tipikus volt, informális úton szerzett műveltségük azonban nem.

dalmi kapcsolattartás érdekében leveleket írtak, később emlékkönyvi bejegyzéseket készítettek, illetve (ritkábban) a személyes identitást kifejező szövegeket alkottak (napló, memoár).¹¹¹ Meseszövegek lejegyzése nem tartozott a tipikus írásszokások közé.

A csend, amely anya és lánya meséit övezte, többféleképpen magyarázható. Egyrészt, mint láthattuk, a 19. századi magyar népmeseközléseknél ritkaság volt a mesemondó, de akár a mesegyűjtők megnevezése is, általában csak a sajtó alá rendező szerkesztő nevét tüntették fel a kötetben, a paratextusokban pedig a mesék forrásáról, a mesemondás és a gyűjtés körülményeiről elvélve és esetlegesen esett csak szó. E tekintetben Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteménye tehát nem tért el az általános gyakorlattól. Ehhez hozzátehető, hogy a jogász Arany László nézete szerint a népköltési gyűjtemények szerzői joga a szerkesztőt illeti, vagyis azt a személyt, aki a köztulajdonnak tekinthető szájhagyományozott alkotásokat írásba foglalta és stílusukat megalkotta.¹¹² Az egyes meselejegyzések eszerint, mielőtt a nyomtatott írásbeliségben végső formájukat elnyernék (egyszersmind megszüntetve ezzel a szájhagyományozott szövegek létmódjának alapvető sajátosságát, a variabilitást), tulajdonképpen pusztá nyersanyagoknak tekinthetők.

Másrészt talán oka lehetett ennek a hallgatásnak az a korabeli felfogás is, amely szerint a (középosztálybeli) nők kilépése alkotásaikkal a nyilvánosság elé női mivoltukat és társadalmi szerepüket érintő problémákat hoz magával. Gyulai Pál 1858-ban közzétett írásának alaptétele szerint bár a nők szellemi képességei egyenrangúak a férfiakéval, ám más jellegűek, ezért „bármily nagy tehetséggel bírjon valamely nő, sem az államügyekben, sem a költészetben, sem a tudományban nem emelkedhetik egy rangra a hasonló tehetségű férfúval”.¹¹³ A nők ugyanis természetük szerint képtelenek az elmélyült gondolkodásra és a kitartó szellemi munkára, vagyis felesleges is ezen mezőkre rálépniük. Másfelől azonban, függetlenül az alkotás (eleve kétséges) színvonalától, a családi kör elhagyása, a nyilvánosság elé lépés egyszerre tárgyiasulás és felkínálkozás: a nő cselekedetei, hatása és megítélése kontrollálhatatlanná válik, olyan figyelem és tekintet vetül rá, amelynek valamilyen módon pusztító egzisztenciális és erkölcsi következményei lehetnek – legalábbis a Gyulai írásában folytonosan felbukkanó *veszély* szó erre utal. A Gyulai által is képviselt érvrendszerrel való szembesülés

111 KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008), 116–140, 168–170.

112 DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 363–369; GULYÁS, „Arany László meseértelmezése”, *Ethno-lore* 35 (2018): 378–430.

113 GYULAI, „Írónőink”, 274.

tehát az író nők számára a szerzőségtől való szorongást (*anxiety of authorship*)¹¹⁴ csak felerősíthette.

Bár Arany Jánosnak általában véve sokkal megengedőbb volt a véleménye az író nők munkálkodása kapcsán, már amennyiben nem tudott olyan apokaliptikus víziót kialakítani a nők irodalmi tevékenységének következményeit illetően, mint tette azt Gyulai Pál, egyetlen lánya művészi ambícióit és a nyilvános megmutatkozásra való hajlamát büszkeséggel elegyes aggodalommal figyelte. Arany Juliska 12 és 15 éves kora között műkedvelő előadásokban lépett színpadra Nagykovács barátaival, ennek kapcsán édesapja 1853 telén így írt Tompának:

E gyermeknek igen nagy szenvedélye van minden iránt, a mi nem prózai; s ez nekem nem kevés gondot ad, mert egy felől azt sem akarnám, hogy műveletlen maradjon, más felől félek, hogy ábrándozó lesz, s az élet prózai oldalába nem fogja tudni magát betálcálni. [...] Ezért akarnám én, <hogya> inkább a háztartási gondok felé vonni, de azokhoz, bár sok ügyessége, nem sok kedve van.¹¹⁵

Arany János egy év múlva is hasonlóképpen látta lánya karakterét és neveltetésének kívánatos irányát:

Laczi a tisztességes tudományokkal nagyban foglalkozik, Julcsa már sokat segít a háznál. Jelenleg azt a kenyeret eszszük, mit ő, s egyedül, dagasztott, az anya csupán felügyelt, mert első próba. Igen jól sikerült, s én ennek jobban örülök, mintha legfényeseb exament adott volna egy párizsi nevelőben, mert szegény leány ki tudja mire jut, s a nélkül is igen sok regényes hajlama van, melyet, körülményeim közt ápolni a lehető legrosszabb nevelés volna. Szokjék munkához, nélkülözéshöz!¹¹⁶

Arany János hányatott életútja és az ebből fakadó folytonos egzisztenciális szorongás is szerepet játszhatott abban, hogy élénk intellektuális és művészi érdeklődésű lányát a megszokott női foglalatosságok, vagyis a háztartásvezetés felé terelte. Ennek egyébként nem feltétlenül kellett volna így lennie, hiszen például a gyerekkorában meséket írogató (családanyaként pedig majd lapszerkesztő-

114 Sandra M. GILBERT and Susan GUBAR, *The Madwoman in the Attick: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination* (New Haven and London: Yale University Press, 1979/1980), 45–92.

115 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1853. dec. 4., in ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 352–353.

116 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1854. dec. 1. után, in uo., 512.

ként dolgozó) Kánya Emília édesapja – aki éppúgy gimnáziumi tanár volt, mint Arany János – kifejezett figyelmet fordított három lánya oktatására, műveltségének gyarapítására.¹¹⁷

1861-ben mindenesetre az akkor már húszéves Arany Juliska a női szereplehetőségek és életcélok kiteljesítésének egyetlen terepeként a nyilvánosságtól érintetlen családi kört nevezte meg:

Egyszerű, igénytelen körben növekedtem hol ha nagyravágyásra lett volna is lelkem, szívem hajlandó, mielőtt megfogamzódhatott volna kiczibálták onnan gyökerestül. E körben a nő életcéljául nem ösmertek mást mint a szerény házi körben föltalálni egész földi üdvösségöket, 's nem vágyini, nem kapkodni elérhetetlen vágyak és ábrándok után. Azon nők, kiket az életben legjobban tiszteltem és szerettem, – 's ha valakinek, úgy az ő példájok szerint igyekeztem lelkem vágyait irányozni, – nem ismertek más örömet és boldogságot, mint a' mit családi körükben föltaláltak. Kora gyermekségemben tudtam és akartam gondolkozni arról hogy az életben mily állást foglalhatnak el a' nők magukhoz legméltóbban, 's az észlelet és azótai tapasztalataim mindig csak azt bizonyították, hogy bizonynyára a csendes zajtalan életet és visszavonultságot.¹¹⁸

Elképzelhető tehát az is, hogy a szerény házi körben való női visszavonultság eszménye is szerepet játszhatott abban, hogy az Arany család nőtagjainak közreműködését a mesegyűjtemény létrejöttében hallgatás övezte, s hogy nem akarták ily módon „exponálni” magukat a nyilvánosság előtt, és különösen nem a hajadon, eladósorban lévő Arany Juliskát.¹¹⁹ Ugyanakkor, mint láthatuk, Gyulai Pál éppen a mesék kapcsán tett engedményt a női írást illetően: mesék közzététele e normarendszer szempontjából elfogadható, sőt, ajánlott volt a nők számára, és Arany Juliska közvetlen környezetében volt is példa az ilyen jellegű publikációs gyakorlatra. Barátnője, a korábban színésznő majd

117 TÖRÖK Zsuzsa, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája”, *Irodalomtörténet* 92, 4. sz. (2011): 475–489.

118 Arany Juliska Lengyel Dánielnének, Pest, 1861. nov. 8., in ROLLA Margit, *Arany estéje* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944), 48–50, 49.

119 A nyilvánosság elől való rejtőzés egyébként Arany Lászlóra is jellemző volt. A művelt, magabiztos és nem egyszer kíméletlen debattőr számos munkáját anonim módon vagy csupán részlegesen azonosítható szignóval jelentette meg a korabeli sajtóban, és különféle szépirodalmi műveinek szerzőségét is csak megkésve fedte fel akár családja számára is. Nyilvánvalóan átütő tehetsége ellenére sem lehetett egyszerű a nemzet költőjének, a Kisfaludy Társaság igazgatójának, az MTA titoknokának fiaként szuverén költői életművet megalkotnia, amint ezzel harmincéves korától, legalábbis a nyilvánosság előtt, sajnos fel is hagyott.

családanya König Róza (Csengery Antal felesége) Andersen és Lachambaudie meséit fordította az 1850-es években.¹²⁰ Férje így jellemezte őt: „Nőm is író. Andersen gyönyörű meséit fordítja magyarra, gyermekek számára. Mire a kis Géza három-négy éves lesz, egy jókora kötet mesét kap. Ha irodalommal foglalkozik, minden nőnek ilyes dolgokkal kellene foglalkoznia”¹²¹ – vagyis a nők irodalmi munkásságának jellegét illetően Csengery már 1854-ben a Gyulaiéhoz hasonló állásponton volt.

A szintén Andersen-meséket fordító¹²² és emellett meséket is író Szendrey Júliát pedig Arany Juliska gyerekkora óta ismerte, Pestre költözésük után egy társaságban is forogtak, bár nem állt vele olyan bizalmas baráti kapcsolatban, mint húgával, Szendrey Máriával (Gyulai Pál feleségével). Gyulai vitacikkében apróbb fenntartásoktól eltekintve egyértelmű elismerésben részesítette nemcsak Szendrey Júlia mesefordításait, hanem *A kis köpeny története* címmel megjelent szerzői meséjét is, és Szendrey Júlia életművének valóban fontos szegmensévé váltak meséi.¹²³

Arany Juliska ismeretségi körébe tartozott a nála pár évvel fiatalabb Wohl Janka és húga, Wohl Stephanie is,¹²⁴ akinek Andersen hatását tükröző meséi közül néhányat Arany János is közölt 1862 és 1864 között a *Szépirodalmi Figye-*

120 Egyelőre a következő mesefordításait sikerült azonosítanom: CSENGERY Róza, „A tatárka (Andersen meséiből)”, *Divatcsarnok* 1, 75. sz. (1853): 1526–1527; CSENGERY Róza, „A rózsatündér (Andersen meséiből)”, *Déliabáb* 1.2, 21. sz. (1853): 646–649; CSENGERY Róza, „A csalogány (Andersen meséiből)”, *Déliabáb* 2.2, 1. sz. (1854): 18–19; CSENGERY Róza, „Egy anya története (Mese Andersen után)”, *A magyar nép könyve* 2, 1–2. sz. (1855): 109–113; CSENGERY Róza, „Mesék (Lachambaudie után)”, *A magyar nép könyve* 2, 3–4. sz. (1855): 220–222. *A tatárka* lábjegyzete szerint Andersen válogatott meséinek gyűjteményét Csengery Róza fordításában képes kiadásban tervezték megjelentetni.

121 Csengery Antal atyjának, Pest, 1854. márc. 28., in CSENGERY Antal, *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*, bev. Wlassics Gyula, köz. CSENGERY Lóránt, Magyarország újabbbkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1928), 445.

122 ANDERSEN, *Meséi*, ford. SZENDREY Julia (Pest: Lampel Róbert, 1858). A 16 mesét tartalmazó kötetet Szendrey Júlia fiainak ajánlotta.

123 Ritka perspektívát kínál fel Szendrey Júlia írásművészetének befogadásáról, mégpedig a gyerekek szemszögéből: GYIMESI Emese, „Mama meséit kiadják”: A nyilvános és a privát szféra összjátéka a Szendrey–Horvát család írásgyakorlatában”, *Sic itur ad astra* 64, (2015): 117–136.

124 TÖRÖK Zsuzsa, „Wohl Janka és Arany János...”, MÉSZÁROS Zsolt, *Wohl nővérek munkássága: Irodalom, sajtó, szalon*, Doktori disszertáció, kézirat (Budapest: ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2016), Wohl Janka és Stephanie munkáinak tételes jegyzéke: 188–231, Wohl Stephanie *Regékönyvéről*: 43–47.

lőben és a *Koszorúban*,¹²⁵ majd 1864-ben ő írt ajánlást¹²⁶ Wohl Stephanie megjelenés előtt álló *Regekönyvéhez*.¹²⁷

Csengery Róza, Szendrey Júlia és Wohl Stephanie meséi javarészt az andersen-i mese modelljét követik: ez a polgári, domesztikált mese általában a középosztálybeli nők (és gyerekeik) életterében, a ház és a kert mikrokozmoszában jeleníti meg a csodást: az érző és beszélő tárgyak, növények, apróbb állatok (madarak, rovarok, gyíkok stb.) animisztikus ábrázolásán keresztül próbál morális-szenimentális, néha viszont tragikus viszonyokat, sorsokat felmutatni. A nők és a mese összekapcsolódásának tehát számos megnyilvánulási formája létezhetett: a mesemondás, meselejegyzés mellett a mesefordítás és a meseírás is egy lehetséges út volt.

*

Női műfaj volt-e a mese? Az újkori európai populáris (szóbeli) kultúrában a nők és a férfiak egyaránt meséltek, a női és a férfi mesemondás közötti különbség inkább az egyes mesei alműfajok, illetve mesetípusok használatában mutatkozott meg. Az elit kultúrában, az irodalom terén, a nők és a mese összekapcsolása több tényezőnek volt köszönhető. Egyfelől a rövid prózai fikciós elbeszélés nem igényelt olyan poétikai és retorikai képzettséget, amellyel a csak a férfiak számára elérhető formális, kollégiumi oktatás tudta felvértezni a szerzőket. Másfelől az irodalmi kánonban elfoglalt marginális helyzete révén a mese veszélytelen és valójában súlytalan műfaj volt, alkalmas tehát arra, hogy a problematikusnak minősített (női) szerzők szövegtípusaként funkcionáljon. Harmadrészt az egyre

125 E „regék” közül *A nagymama könyvei* című szöveg a mesekönyvekre és a mesemondásra vonatkozó metanarratív kitételei miatt is figyelemreméltó: a könyvek életre kelnek, és többek között egy történelmi tragédia, Toldy irodalomtörténete, egy filozófiai értekezés küzd a „plebéjus” mesekönyvek ellen, ám a „kis Mari” kedvencei, az „Ezeregy éj” és „Andersen regéi” végül fényes győzelmet aratnak (WOHL Stephania, „Stephanie regekönyvéből: A nagymama könyvei”, *Szépirodalmi Figyelő* 2.1, 12. sz. (1862): 187–188). Az *öreg ház öreg órája* kislány narrátora pedig ugyanúgy népmeséket hallgat Borcsa nevű szakácsnéjuktól, mint a Gyulai *Egy anya* című elbeszélésében szereplő kisfiú, akinek Boris szakácsné mesél, ám a népmeséket eltérően értékeli a két gyerek szereplő: „Ma este az öreg Borcsa mesélt nekem, egész nyolcz óráig, mindenféle boszorkány, királykisasszony, tündér Ilonáról, de azt már ugy meguntam. Az óra meséje sokkal szebb s aztán igaz történet volt, melyet, eddig még alig hallottam életemben.” (WOHL Stephania, „Az öreg ház öreg órája”, *Szépirodalmi Figyelő* 2.2, 9. sz. (1862): 138–143, 138.

126 Arany János Wohl Stephanie-nek, Pest, 1864. aug. 25., in ARANY János, *Levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Arany János összes művei 18 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet – Universitas Kiadó, 2014): 486.

127 WOHL Stephania, *Regekönyve* (Pest: Osterlamm Károly, 1865).

inkább a kialakuló gyerekirodalom részeként besorolt mese illeszkedni tudott a háztartásvezetés, gyermekgondozás, (kis)gyermeknevelés köré épülő női életpályához is. Dolgozatomban azt próbáltam bemutatni, milyen összetett kérdéskörrel van szó, és hogy a mese műfaj körül történetileg mennyire változatos kulturális gyakorlatok alakultak ki, amelyek azután a 19. század végére (és azóta) a mesekánon leszűkítésével javarészt feledésbe merültek.

Fehérnéprajz

A női folklórelőadó helye
az adatközlő emancipációjának folyamatában

Az *adatközlő* a 19–20. század fordulója folklórgyűjtésének és folklórfelfogásának szóhasználatra volt, mára kissé idejét múlttá vált. Arra az egyoldalú, hierarchikus pozícióra utal, amely a korabeli, többnyire a társadalom középső, esetleg felső rétegéből származó gyűjtő, a nadrágos ember, és vidéki, földműves segítőtje között fennállt.¹ A gyűjtő és alanya közti kapcsolat megváltozásában azok a társadalmi folyamatok játszottak elsősorban szerepet, amelyek során az egyes rétegek és osztályok közti távolság csökkent, s az alá-fölérendeltségi viszony is enyhült. Emellett azonban számos egyéb tényezővel is számolni kell abban a folyamatban, amelynek során az adatközlőből a néprajzkutató *segítőtársa* lett. Az ma már nyilvánvaló, hogy teljesen más kérdéseket tehetett fel egy 19. századi gyűjtő adatközlőjének, mint egy 20. század végi kutató beszélgetőtársnak vagy segítőtársnak nevezett partnerének. Ugyanakkor az adatközlőnek az ismeretlenségből való előtűnése már önmagában is hosszú, közel egy évszázados folyamat eredménye volt. E rövid felvezető célja érzékeltetni, hogy a *női adatközlő* feltűnését általában az adatközlő megjelenésének kontextusában lehet vizsgálni. Az adatközlő feltűnése pedig az egész paraszti emancipáció kontextusában tárgyalható.

Az, hogy a nagyközönség, a társadalom olvasni tudó közép- és felsőbb rétegei mit tudtak meg a társadalom alsó rétegének zömmel szóbeliségben élő szöveges és zenei kultúrájáról, nagyban függött a gyűjtések körülményeitől, a gyűjtés

1 A 19. századi gyűjtőkről és gyűjtésről: OLOSZ Katalin, *Víz mentére elindultam: Tudománytörténeti, népismereti írások* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003); HÁLA József, *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a néprajztudomány történetéből* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003).

helyétől, illetve attól, hogy kit választottak ki a gyűjtők a falusi emberek közül. Az adatközlővé válásban nagy szerep juthat a véletleneknek, de idővel a gyűjtők egyre tudatosabbá váltak, s a 19. század utolsó évtizedétől egyre kifinomultabb eszközökkel kezdték keresni a minél ügyesebb, szélesebb repertoárú, jobb előadó készségű elbeszélőket, énekeseket.²

A 19–20. század fordulója már Kodály Zoltán és Bartók Béla fellépése előtt is egészen új korszakot jelentett a magyar folklorisztikában. Nem csak a történeti kérdésföltevés egyeduralmának megszűnése, a szinkrón vizsgálatok előretörése, a nemzeti kultúra megismerése és megteremtése szempontjának apró visszalépése ennek oka. Az imént soroltak csak hátterét adják a nagy változás valódi előidézőjének, a *hangrögzítés* feltalálásának. Azt nem állíthatjuk, hogy a modern folklorisztika Edison találmánya volna, de az kétségtelen, hogy szabadalmaztatott hangfelvevő és lejátszó készüléke döntő fontosságú a paradigmaváltás létrejöttében.³ Egyetlen analógia ehhez: a *plein air* festészet sem jött volna létre a tubusos festék feltalálása nélkül, ez tette ugyanis lehetővé, hogy a művész órákat töltsön a szabad ég alatt anélkül, hogy festékei beszáradnának.

A 19–20. század fordulója legfontosabb vívmányainak egyike az informátor, vagy ahogyan a korban hívták, az adatközlő megjelenése volt. A 19. századi gyűjtések ugyanis ritkán tartalmazzák a folklóradatok előadójának nevét, vagy bármi más információt vele kapcsolatban.⁴ Ezt több okkal magyarázhatjuk. Előszörban azzal a korszakban általános felfogással, amely egy Grimméknek tulajdonított mondattal foglalható össze: „das Volk dichtet”, vagyis a *nép költ*, bővebben a nép általában az, aki, vagy ami létrehozza a szájhagyományozó szöveget, dallamot, rituális gyakorlatot, stb.⁵ Az előadó személyének ebben a rendszerben nincs különösebb jelentősége, mindenki, aki a nép tagjának számít, tud mesélni, énekelni, táncolni.⁶ Mint ahogy az állítólagos Grimm-idézet forrását nem talál-

2 ORTUTAY Gyula, „Bevezetés”, in *Fedics Mihály mesél*, bev., jegyz. ORTUTAY Gyula, 2. kiad., Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 1, 5–106 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1940/1978) 6–21.

3 VOLLY István, *A somogyi „Kalevala”: Vikár Béla Somogyban* (Kaposvár: Megyei Tanács VB, 1959), 30–32; VOIGT Vilmos, „Megoldott és megoldatlan kérdések hangrögzítésünk kezdetei körül: A kép- és hangrögzítés változó módszerei a néprajzi kutatásban”, *Néprajzi Értesítő* 79, (1997): 103–107. A témáról szélesebb összefüggésben lásd még: PÁVAI István, „A technikai eszközök szerepe a népi tánczene és harmónia vizsgálatában”, *Néprajzi Értesítő* 79, (1997): 109–126, 124–125.

4 Néhány kiemelkedő, főleg mesemondó esete jelent kivételt, erről részletesen: DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmesegyűjtés és kiadás 19. századi történetéből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015).

5 A „szerzőnélküliség” teóriájáról: Hermann BAUSINGER, *Formen der „Volkspoesie”* (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1968), 21–25.

6 Érdekes helyzetelemzést tartalmaz az alábbi tanulmány: SZAKÁL Anna, „A folklórgyűjtő Tiboldi

ja senki, az e mondat mögötti elgondolás referencialitását is nehéz azonosítani, már csak azért is, mert a *nép* fogalma maga is igen képlékeny. A 19–20. század fordulójától azonban egyre erősödött a gyanú, hogy mindez nem igaz, vagy nem pontosan így igaz. A századforduló táján intézményesülő és professzionalizálódó folklórtudomány immár nem beszél mesélő népről, hanem folklóreelőadóról és repertoárról.

A 19. században a folklóreelőadó kilétének homályban maradása az eszméletörténeti mellett további, pragmatikus okokkal is magyarázható. A folklór útja előadótól a nyomtatásig ugyanis több munkafázist jelentett, amelyeket általában mind-mind más ember végzett. A gyűjtemények legtöbbször úgynevezett *gyűjtőhálózatok* segítségével jöttek létre.⁷ Az elmondott szöveget hallás után, és/vagy emlékezetből jegyezték le, amit legtöbbször egy falusi, esetleg mezővárosi értelmiségi végzett. Az első kézből leírt szöveget aztán egy újabb gyűjtő vagy a gyűjtőkör vezetője egységesítette. Esetenként még egy szerkesztő is dolgozott a szövegeken, a megjelenés előtt a legtöbb folklóralkotás erős stilizáláson is átesett, mint például Kriza János gyűjtőhálózata nyomán és az ő szerkesztésében létrejött *Vadrózsák* című népköltészeti gyűjtemény esetében.⁸ Az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* valamelyest kivételt jelent ez alól a szabály alól, hiszen itt a beküldött szövegeken további változtatás alig történt, azokat a szerkesztő alig stilizálta, s a szűzsébe, szerkezetbe pedig egyáltalán nem kívánt beavatkozni.⁹ Azt azon-

István kéziratossága és folklorisztikai értékelése”, in *Voigtloristica: Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére*, szerk. FILKÓ Veronika, KÖHALMY Nóra és SMID Mária Bernadett, Folcloristica 11, 38–61 (Budapest: ELTE Folklóre Tanszék, 2010), 52.

- 7 A gyűjtőkörök közül Kriza János unitárius lelkészekből álló hálózatának történetét dolgozták fel. SZAKÁL Anna, összegyűjt., s. a. r., bev., és jegyz., „*Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...*”: *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, 2012); SZAKÁL Anna, „Az ismeretlen Kriza János és ismeretlen gyűjtőtársai”, *Ethnographia* 125, 2. sz. (2014): 279–288. Továbbá Kanyaró Ferenc 19. század végi hálózatának munkássága ismert még részletesen: OLOSZ Katalin, „Kanyaró Ferenc és az erdélyi magyar népballadakutatás”, in OLOSZ Katalin, *Víz mentére...*, 31–45; *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905*, s. a. r. OLOSZ Katalin (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2015). A gyűjtőhálózat működéséről alapos áttekintő tanulmány is készült: OLOSZ Katalin, „Két kor küszöbén: Egy folklórgyűjtő tanár a 19–20. század fordulóján”, in *Erdélyi népballadák...*, 27–118. Lásd még a gyűjtőhálózat név szerint ismert tagjainak életéről és munkásságáról összegyűjtött információkat: uo., 852–876.
- 8 Kriza gyűjtőköre szervezőjeként, egyúttal a kötet szerkesztőjeként jegyzi ezt a munkát: *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény*, szerk. KRIZA János (Kolozsvár: Stein, 1862); KOVÁCS Ágnes, „Kriza János népmeséinek hitelessége”, in *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok*, szerk. KRIZA Ildikó, 33–46 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982).
- 9 GULYÁS Judit, „Erdélyi János meseértelmezéséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 5. sz.

ban nem tudjuk, hogy az egyes beküldők és gyűjtők mit változtattak az elhangzottakon.

A téma ideológusai, a népiesség és a népköltési gyűjtés szellemi háttérének kidolgozói többnyire nem szereztek közvetlen ismereteket a népinek nevezett kultúrából, nem maguk foglalkoztak a szájhagyomány rögzítésével. (Legfeljebb indirekt ismereteik lehettek, házicselédeiktől, egykori dajkáiktól, a közvetlen környezetükben élő parasztemberekől informálódhattak valamelyest a nép tudásáról.) A „recipiensek”, vagyis a népköltéssel kapcsolatos nyugat-európai eszméket meghonosító, sokszor nemesi származású írók, filozófusok és az „ágenszek”, a folklórgyűjtő honoráciorok, vidéki papok, tanítók, jegyzők csoportjai között alapvető felkészültségbeli és motivációs különbség is érzékelhető. Jól példázza a két csoport elkülönülését Kriza János és a gyűjtőhálózatához tartozó személyek, lelkészek, tanítók, bírók közti levelezés.¹⁰ A levelekben egyetlen szó sem esik a gyűjtés ideológiai háttéréről, így például a nemzeti egység kérdéséről, de Herderről, Hegelről, Vidoról sem. Továbbá egyetlen olyan mondatot sem írnak le, amely bármilyen módon is indokolná a folklórgyűjtés szükségességét, de még mikéntjét sem nagyon részletezik. A főleg igen szerény anyagi körülmények között élő, s a műveltségi elit legalsó szegmenséhez sorolható unitárius lelkészekből, tanítókból álló gyűjtőkör tagjai a folklórgyűjtés szükségességéről feltehetően az 1830-as években létrehozott, majd röviddel ezután az udvar által betiltott olvasóköri körökben tájékozódhattak.¹¹ Másodkézből szerzett ismereteik azonban nem feltétlenül mélyültek el, pusztán annak lényegi tartalma, a gyűjtés szükségessége, s a nemzetépítésben betöltött elengedhetetlen szerepe maradt meg számukra. Kivételt persze minden szabály alól találni: jelentős folklórgyűjtő volt a falusi evangélikus lelkész, Edvi Illés Pál is, aki első kézből szerzett folklóradatait maga publikálta folyóiratokban, s maga szerezhetett ismereteket a folklórgyűjtés fontosságáról is: német peregrinációja során ugyanis magát Herdert is hallgatta, igaz, nagy valószínűség szerint teológiai témában.¹²

A 19. századi adatközlőkkel, valamint a gyűjtés egyéb körülményeivel kapcsolatos ismeretek elégtelenségének lehet oka még, hogy a sok fázis teljes doku-

(2014): 629–653, 637–639. Továbbá az adatok jelentős része kéziratos közköltészeti hagyományból származik. A helyzet áttekintő ismertetését lásd: DOMOKOS Mariann, „A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században”, in *Identitások és médiák II.: Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, 30–42 (Budapest: MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, 2015).

10 SZAKÁL, „Így nőtt fejemre...”

11 SZAKÁL, „Az ismeretlen Kriza János...”, 284–285.

12 HABERERN Jonathán, *Edvi Illés Pál emléke* (Pest: Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, 1972), 6.

mentációja a legtöbb esetben nem, vagy csak hiányosan maradt fenn, s annak is csak igen kis része nyilvános.¹³ A tényleges gyűjtő és a gyűjtőhálózat vezetője, vagy a későbbi kötet szerkesztője nem találta fontosnak, hogy informálják egymást minden részletről, annál is kevésbé, mert a gyűjtőkör szervezője és a kör résztvevői többnyire a társadalmi/szakmai vagy életkori hierarchiában alá-fölé rendelt viszonyban álltak. Így Kriza János, aki a gyűjtés megkezdése után nem sokkal a székelyföldi unitárius közösség püspöke lett, vagy Kanyaró Ferenc, aki a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanáraként diákjaival gyűjtetett, a korszak viszonyai között igencsak felette állt gyűjtőköre tagjain. A gyűjtés célja a leírt szöveg, esetleg dallam volt, s az alacsonyabban iskolázott és kisebb társadalmi presztízsű gyűjtő nem merte a nálánál magasabb pozícióban lévőket személyes megfigyeléseivel, tanítványai és hívei körében szerzett ismereteivel traktálni. Elképzelt, hogy ezzel kapcsolatban még kerülnek elő történeti források.¹⁴

Magyarországon Vikár Béla kezdeményezte a fonográf („beszélőgép”) alkalmazását folklór rögzítésére.¹⁵ Ezt megelőzően már folytatott gyorsírásos folklórgyűjtést, akárcsak Reguly Antal. A gyorsírás azonban nem terjedt el általános folklórlejegyző módszerként, ugyanis elég bonyolult, nagy szakértelmet és gyakorlottságot igényel, akárcsak a kottázás, amit szintén csak kevesen tudtak. Vikár azon túl, hogy felismerte a szóbeliség írásbelivé tételének számos problémáját, s egész életében azon dolgozott, hogy valamelyest áthidalja azokat, nagy lépést tett a gyűjtés személyessé tételéért is. Fontosnak tartotta ugyanis, hogy adatközlőit, beszélgetőtársait maga keresse fel otthonukban, még annak árán is, hogy a félmázsás masinával kellett háztól házig járnia. Kíváncsi volt ugyanis arra, hogy a folklórt elbeszélő, eléneklő falusi emberek hogyan élnek, milyen lakáskörülményeik vannak, hogyan viselkednek természetes körülmények között, és arra is törekedett, hogy oldja valamelyest az adatrögzítés mesterkélt helyzetét.¹⁶

13 E bekezdés gondolatainak kialakulásában nagy szerepe volt egy Szakál Annával folytatott beszélgetésnek. Köszönet érte!

14 Erre utal BALOGH Pál Géza a Folklore Fellows sárospataki gyűjtőhálózatának az Etnológiai Archivumban található dokumentumairól írt összegzésében. BALOGH Pál Géza, „Egy folklórgyűjtés kulisszatitkai: Adatok a Folklore Fellows sárospataki gyűjtőhálózatának történetéhez”, *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* 2, (2017): 56–77, 57–58.

15 VOIGT Vilmos, „Megoldott és megoldatlan kérdések...”, 104–105.

16 LANDGRAF Ildikó, „Vikár Béla tudományos pályája és hagyatéka”, in *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem: Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*, szerk. BALI János, BÁTI Anikó és KISS Réka, 513–526 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 2010), 516. A teljes paradigmaváltás Vikár gyűjtői pályáján 1900 körül következett be, korábban ő is gyűjtetett helyi értelmiségiekkel: VIKÁR László, „Vikár Béla erdélyi népdalgyűjtése”, in *Vikár Béla nyomában*, szerk. LACZKÓ András, 7–13 (Kaposvár: Városi Tanács VB, 1984), 8–9. A hang-

Vikár érdeme, illetve a hangrögzítési technika folklorisztikai alkalmazásának fontos hozadéka, hogy *a folklór előadó és a polgári olvasó közötti munkát egyesítette*. Vikár, akárcsak minden követője ugyanis egy személyben volt gyűjtő, lejegyző és szerkesztő, s az így létrejött leirat (redakció) vagy kotta elvileg nem igényelt további módosítást.¹⁷ A fonográffal rögzített szöveg és dallam ugyanis korlátlanul visszahallgatható, ellenőrizhető. A műszer rögzítette a pillanatot, és megőrizte az előadás személyességét is, ettől kezdve senkinek nem jutott eszébe, hogy elhallgassa előadója kilétét. Az adatközlő azonban máig sem vált teljes értékű szerzővé sem a közfelfogásban, sem pedig a szerzői jogban. Az alkotó és az előadóművész kettős feladatát vállaló folklórelőadó individualizálódása ment csak végbe, szerzői rangra nem emelkedett.¹⁸

Az úgynevezett adatközlő önálló individuumként a 19. század utolsó éveiben tűnt fel, a Vikár által véghezvitt áttörésnek tehát voltak ideológiai előzményei is. A folklórelőadó jelentőségének felismerése hosszú folyamat volt, s néhány úttörő kutató elszigetelt felismeréseiből csak lassan vált egységes gondolkodási irányná. Bartalus István, a 19. század legjelentősebb népdalgyűjteményének szerkesztője, egyben számos dal gyűjtője értekezett először arról, hogy vannak jobb, tehetségesebb adatközlők, akiktől érdemes a teljes repertoárt felgyűjteni.¹⁹ Reinhard Bünker pedig a hienc nyelvjárásban beszélő soproni utcaseprő Tobias Kern / Kern Tóbiás teljes meserepertoárját felgyűjtve bizonyította a folklórt előadó egyéniségek jelentőségét.²⁰ A következő, és minden korábbinál nagyobb lépést Bartók Béla és Kodály Zoltán tette meg. Kodály már népdalgyűjtő- és tanulmányozó pályája kezdetén sokat foglalkozott egyén és közösség kapcsolatával.²¹ Bartók zeneszerzői és népzene-kutatói tevékenysége mellett korának egyik legje-

rögzítés folklórgyűjtésben való alkalmazása nem vált azonnal általánossá, tekintettel elsősorban a magas költségekre. Továbbra is szokásban maradt a hallás utáni lejegyzés, valamint a gyorsírással, vagy diktálás után való gyűjtés is. A hálózatos gyűjtés sem szűnt meg egy csapásra, még a 20. század első évtizedeiben is létezett, lásd: BALOGH, „Egy folklórgyűjtés kulisszatitkai...”. Lásd továbbá az úgynevezett nagyszalontai gyűjtést, amely az első világháború idején zajlott. Erről később még lesz szó.

17 Elvileg, hiszen a szöveges és zenés folklór textológiája máig nagyon bonyolult kérdés, számos vita tárgya, s könyvtárnyi irodalma van.

18 DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 344–388.

19 BARTALUS István, „A palotás zene és a népdalok”, in *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen: Magyarország I. kötet*, 363–368 (Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1888), 363–364.

20 Johann Reinhard BÜNKER, *Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart* (Leipzig: Deutsche Verlagsactiengesellschaft, 1906). A mesemondó egyéniségekről és kutatásukról magyar vonatkozásban lásd: ORTUTAY Gyula összegzését: ORTUTAY, „Bevezetés”, 6–10.

21 SZALAY Olga, *Kodály, a népzene-kutató és tudományos műhelye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 88.

lentősebb zongoraművésze is volt, saját előadói tapasztalatai fényében is figyelte adatközlői működését. S bár mind ő, mind pedig Kodály elsősorban mennyiségi gyűjtést végeztek, és céljuk az egész Kárpát-medence teljes dallamrepertoárjának megismerése volt, nem siklottak el egyéb részletek felett sem. Bartók szinte mániákusan tanulmányozta fonográf-felvételeit, naponta órákat töltött lejegyzései ellenőrzésével, illetve felvételei újrahallgatásával. Már 1910-ben megjegyezte egy írásában, hogy a legtehetségesebb adatközlők – mert hát a paraszténekesek sem egyformák – minden egyes előadásban önállót alkotnak, erre a folyamatos megújulásra pedig csak a legnagyobbak képesek a művészek közül is.²² E felismerésből néhány évtized alatt önálló kutatási irány lett, amelyet Kodály tanítványai, mindenekelőtt Vargyas Lajos, Járdányi Pál, a Bartók-növendék Lajtha László, majd a prózafolklor területén Ortutay Gyula fejlesztettek módszerré.²³

Az adatközlő emancipációjának folyamatában szinte észrevétlenül, de mindenesetre reflektálatlanul tűntek fel a *női előadók*. Az a kevés folklór adatközlő, akiket a 19. századból ismerünk, szinte kivétel nélkül férfi volt.²⁴ A fordulat nagyjából ugyanakkor következhetett be, legalábbis az ellenkezőjét adatok hiányában eddig nem sikerült bizonyítani, amikor az első fonográfós gyűjtések létrejöttek. Vagyis nem csupán az adatközlő, hanem a női adatközlő megjelenése is Vikár Béla zsenijének volt köszönhető.

A *fehérnéprajz* kifejezés a szellemességéről is ismert Vikár leleménye, azt a tevékenységet írta le vele, amelyet annak érdekében folytatott, hogy a szerény, szerepelni nem kívánó falusi lányokat, menyecskéket, meg persze idősebb asszonyokat fonográfja tölcseré elé csábítsa.²⁵ Mind nála, mind például Bartók kiterjedt levelezésében olvashatók anekdotikus leírások, amelyek arról tanúskodnak, hogy a korabeli társadalmi felfogásban meglehetősen alárendelt, önmaguk megmutatásában rutintalan falusi nők milyen nehezen nyíltak meg, és vállalták fel tudásukat idegen, más társadalmi pozíciójú férfiak előtt.

22 BARTÓK Béla, *Miért és hogyan gyűjtsünk népzenet? A zenei folklore törvénykönyve* (Budapest: Somló Béla Könyvkiadó, 1936), 4. Lásd még in *Bartók Béla összegyűjtött írásai*, 1, közread. SZÖLLÖSY András, 581–596 (Budapest: Zeneműkiadó, 1966), 582.

23 Erről részletesen lásd: MIKOS Éva, „Paradigmaváltások a folklorisztikai terepmunka történetében a 19–20. század fordulóján és a 20. század első felében”, *Ethno-lore, az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 33, (2016): 259–280.

24 Kivételként említhetők az Arany család nőtagjai, akik Arany László népmesegyűjteményének zömét előadták, illetve lejegyezték: DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit, „Az Arany család mesekéziratainak és Arany László *Eredeti népmesék* című művének kritikai kiadásáról”, *Ethno-lore, az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 26, (2009): 11–79.

25 VIKÁR Béla, „Erdélyi út fonográf-fal”, in *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*, szerk. GUNDA Béla, 88–96 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1943), 93.

Az utas: (belép) Isten áldja meg!

A parasztasszony: Jézus tartsa meg!

U.: Itthon van-e az ura?

P.: Nincs honn, elmene reggel szekervel a mezőre szénát behordani.

[...]

U.: Azt mondta itt a szomszédasszony, hogy maga tudna afféle régi-régi világi nótákat, a mit a fiatal korában még az öregektől tanult.

P.: Én?! Régi nótákat?! Ugyan ne bolondojzon velem az úr. Hi-hi-hi-hi-hi!

U.: De nézze csak ez nem bolondság! Egészen komolyan beszélek! Csakis ezért jöttem le messziről, nagyon messziről, Budapestről, hogy megkeressem ezeket a régi-régi nótákat, a melyket csak itt tudnak!

P.: Hát aztán mit csinálnak ezekvel az énekekkel, kiserkesztik?

U.: Dehogy! Arra való ez a munka, hogy ezeket az énekeket megőrizzük, hogy föl legyenek írva. Mert ha nem írjuk föl, később nem fogják tudni, hogy mit is daltak itt ebben az időben. Mert lássa, a fiatalok még egészen más nótákat tudnak, nekik nem is kell a régi, nem is tanulják meg, pedig azok sokkal szebbek, mint a mostaniak. No ugy-e?! Hát 50 év múlva már hírtük se fogja senki tudni, ha most fel nem írjuk.

P.: Ugy-e? (Szünet) Bruhahahahaha – hihihih! Nem, nem még sem hiszem!

U.: (kétségbeesve) De nézze csak néni ezt a kis könyvet, lássa ezt mind itt irtam le. (Fütyöl egy nótát) Ezt Gegő Andrásné énekelte (másikat fütyöl) ezt meg Kosza Bálintné. No ugy-e maga is ismeri ezeket!

P.: Aj! Elmult már az én időm. Nem arra való ilyen vén asszony, hogy ilyen világi énekekkel foglalkozzon; én már csak a szenténekeket tudom.

U.: Dehogy! maga még nem is olyan vén asszony. S a többiek Csata Istvánné, meg Hunyadi Ignácné mind azt mondták, hogy maga nagyon sokat tud.

P.: Aj nem olyan már az én hangom, hogy ---

U.: (közbevág) Nem kell ide olyan erős hang; csak egészen gyöngén fujja, ugy is jó lesz.

P.: Fiatal legényekhez, lányokhoz kell menni, azok tudnak ám sokat!²⁶

Kicsit visszakanyarodva az időben, a 19. században sem lehetett sokkal egyszerűbb a helyzet. Bár 19. századi adatközlőinkről szinte alig tudunk valamit, ha esetleg előkerülnének a listák, akkor sem várhatnánk túl sok nőt rajtuk. Szó volt már arról, hogy akkoriban a gyűjtők igen jelentős része volt pap, akik általában

26 Bartók Béla Geyer Stefinek, Gyergyókilyénfalva (Chileni), 1907. aug. 16., in *Bartók Béla levelei*, szerk. DEMÉNY János (Budapest: Zeneműkiadó, 1976), 120–123.

a saját gyülekezetükben folytatták folklorisztikai tevékenységüket is. Ipolyi Arnold és Kálmány Lajos katolikus, Edvi Illés Pál evangélikus, Kriza János unitárius lelkész volt, akik közvetlen kapcsolatban álltak a rájuk bízott nyáj tagjaival. A korabeli erkölcsi felfogás nem tette lehetővé, hogy négy szemközt maradjanak fiatal asszonyokkal, lányokkal, s az is valószínű, hogy társadalmi helyzetük eleve meghatározta, hogy ki mit fog mondani, énekelni nekik. A zömmel férfi gyűjtők számára még a 20. század elején is nehéz volt a nőket szóra bírni, különösen az idősebbeket, akiknek az illem minden körülmények között tiltotta az éneklést.²⁷

A női és férfi folklórelőadások kérdését a magyar folklorisztika eddig leginkább a műfajok női és férfi kategóriákra bonthatósága felől közelítette meg. Ennek megfelelően abból a szempontból választotta szét az egyes folklór kifejezési formákat, hogy azokat jellemzően női vagy férfi előadók szóltatták-e meg eredetileg. Például a hősnének férfi, míg a ballada női műfajnak tűnt nemzetközi összehasonlításban, s ebből következtek arra, hogy néhány generációval korábban, vagy akár néhány száz évvel előbb a helyzet a magyar nyelvterületen is hasonló lehetett. Az analógiát legfőképpen a török fennhatóság alól csak a 19. század folyamán felszabaduló balkáni népek szolgáltatták, akik több évszázados elzártságuk alatt megőrizték késő középkori szájhagyományozó folklórjukat. Az albán szóbeli műfajok esetében például még a 20. század közepén is markánsan elkülönültek a férfi és a női műfajok.²⁸ Az ilyesfajta elkülönülés nyomai a 20. századi magyar folklórgyűjtésekben is megfigyelhetők, például a főleg nőkről szóló, női élethelyzeteket, erkölcsi vétségeket és büntetésüket tárgyaló régi stílusú balladák esetében.²⁹ Ugyanakkor az új stílusú balladákat, amelyek főként betyárokról, illetve bűntényekről, balesetekről szólnak, inkább férfiak adták elő. A teljes műfaji rendszerben nem sikerült a férfi és női műfajok azonosítása, de néhány további észrevétel megfogalmazható, főként a szokásköltészet területéről.³⁰ Az évkör ünnepeihez kapcsolódó dramatikus népszokások közül példá-

27 VIKÁR, „Erdélyi út fonográffal”, 93.

28 KATONA Imre, „Az albán epika: Énekesek és énekmondók, előadó és hallgatóság”, in *Népi Kultúra – Népi Társadalom, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve* 8, (1975): 339–366.

29 KÜLLÖS Imola, „Nőkről nőknek? Gondolatok a népballadáról”, in KÜLLÖS Imola, *Közhézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, 402–409 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

30 KATONA Imre, „A társadalom nemek és korcsoportok szerinti tagolódásának maradványai a folklórban”, *Tiszatáj* 28, 9. sz. (1974): 73–76; KATONA Imre, „Férfi folklór – női folklór: Különböző műfajok elemzése”, *Artes Populares* 6, (1980): 265–272; KATONA Imre, „Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása”, in *Hagyományos női szerepek: Nők a populáris kultúrában és a folklórban*, szerk. KÜLLÖS Imola, 95–110 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, 1998); VÍG Vilma [VOIGT Vilmos], „Miért nem tudunk (sok esetben) semmit sem a magyar női folklórról?”, in *Hagyományos női szerepek*, 103–110.

ul a *regölés* és a *betlehemezés* kizárólag fiatal férfiak, illetve fiúk által gyakorolt szokások voltak, amelyekben a női szerepeket – például Szűz Máriát – is fiúk alakították. Ugyancsak fiúkhoz kapcsolódnak a mendikáns, vagyis házról-házra járó, adománykérő szokások, amilyen a *háromkirály-járás*, a *Balázs-járás*, vagy a *Gergely-járás* volt. A leányok szokása volt ugyanakkor a *pünkösdi királyné-járás*. Az emberélet fordulóinak megéléséhez tartozó szokások közül például a *síratást* nők gyakorolták, viszont a *halottbúcsúztató* énekeket csak férfiak énekelhették. Ez a felosztás részben kapcsolódott a társadalmi munkamegosztás kereteihez.³¹

A két nem számára egyenlő mértékben nyitott műfajok elsősorban a népdal és a népmese voltak. Ez az a két terület – a ballada mellett – amelyeket a 19. század eleje óta nagy számban gyűjtöttek, elsősorban esztétikai okokból, így a rendelkezésre álló korpusz ezek esetében a legnagyobb. A nemi semlegesség tekintetében csatlakozik még a monda is, amelyet csak a 20. század közepén kezdtek intenzíven gyűjteni, s a vegyes műfajú gyűjtésekben is kicsi a részesedése. A népdal műfaján belül a kutatás számos alműfajt, illetve tematikus csoportot különít el, amelyek iránt az egyes nemek érdeklődése eltérő. Így a katona-, illetve pásztordalokat az e foglalkozásokat űző férfiak énekeltek inkább, míg a bölcsődalokat, altatókat, ringatókat a kisgyermek nevelésében nagyobb részt vállaló nők.³² Az összegyűlt folklóranyagban a lírai dalok jelentős része szerelmi dal. E tematikus csoport a régi stílusban még egy volt a sok közül, a 19. század végére azonban a legfontosabb csoporttá vált. Az új stílus ugyanis nem csupán a dallamok átalakulását jelentette, a szövegekre és azok témáira is hatott. A régi stílusú népdalok arányának jelentős visszaesésével változott a korábbi korszakot jellemző tematikai sokszínűség is, s az új stílusban a szerelmi tematika túlsúlyba került; ez is a két nem közti kiegyenlítődés felé mutató tendencia lehetett. Akkor tehát, amikor a női folklór adatközlő feltűnéséről gondolkodunk, fontos figyelembe venni, hogy a vizsgált korszakban a folklór alkotásának, előadásának kereteit érintően is jelentős változások történtek.

Az alábbiakban egy rövid statisztikai áttekintés következik, amely a három említett műfajon keresztül mutatja be a női adatközlők térnyerésének folyamatát. Ehhez a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című (a továbbiakban MNGy) sorozat köteteit tekintem át. A sorozat a magyar folklórgyűjtés reprezentatív kiadványa volt, első darabja 1872-ben jelent meg Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében azzal a céllal, hogy a teljes magyar nyelvterület akkor népköltészetként azonosított szóbeli folklórhagyományait mutassa be. Az 1920-as években

31 KATONA, „Férfi folklór – női folklór”, 266–268.

32 PAKSA Katalin, *Magyar népzene-történet* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 209.

szűnt meg, legjobb tudomásunk szerint anyagi források hiányában. Öt évtizedes története folyamán több megtorpanást, illetve újraindítást is megélt, s az egyes kötetek megjelenése közti időben – amely olykor két évtized is lehetett – a folklórgyűjtés és kiadás rengeteg változást élt át; e változások jól nyomon követhetők a sorozat egyes darabjain. Az első három, még Arany és Gyulai főszerkesztősége idején megjelent kötet a 19. században látott napvilágot, ennek megfelelően egyetlen adatközlőről sem tartalmaz adatokat.³³ Az első három kötet után megtört a lendület, s 1882 és 1902 között nem jelent meg újabb darabja a sorozatnak. Sebestyén Gyula élesztette újra a 20. század legelején, s valamennyi további kötet részben vagy egészében az ő szervező munkájának köszönhető. A negyedik és ötödik kötet Sebestyén regösének-gyűjtését, illetve a hozzá kapcsolódó monográfiát közli. A regölést mint kifejezetten férfi műfajt a jelen statisztikához nem lehet számításba venni.³⁴ A hetedik kötet, Mailand Oszkár székelyföldi gyűjtése szintén nem hozza adatközlői névsorát, mint ahogy a nyolcadik *Dunántúli gyűjtés* című sem, amely szintén Sebestyén Gyula munkája.³⁵

A helyzet megváltozását a sorozat negyedik darabja, Vikár Béla somogyi gyűjtése hozta, amely majdnem minden adatának ismerteti előadóját.³⁶ Vikár kötete nagyjából népdalokat, kisebb részben meséket tartalmaz. 38 férfi adatközlő 199 szöveget, míg 17 nő 169 szöveget mondott el, tehát a férfiak és nők aránya az összes szövegmennyiségre vetítve majdnem kiegyenlített, míg az adatközlők bevonásában a régi tendencia érvényesül, tehát jóval több férfivel sikerült felvennie a kapcsolatot a gyűjtőnek. Az is feltűnő ugyanakkor, hogy a megkérdezett nők repertoárja nagyobb volt.³⁷ 1907-ben, Berze Nagy Jánosnak és gyűjtőtársainak köszönhetően, jelent meg az MNGy kilencedik kötete.³⁸ A

33 ARANY László, GYULAI Pál, szerk., *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 1 (Pest: Athenaeum Rt., 1872); TÖRÖK Károly, szerk., *Csongrád megyei gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 2 (Pest: Athenaeum Rt., 1872); KRIZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek és SEBESI Jób, gyűjt., *Székelyföldi gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 3 (Pest: Athenaeum Rt., 1882).

34 SEBESTYÉN Gyula, *Regös-énekek*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 4 (Pest: Athenaeum Rt., 1902); SEBESTYÉN Gyula, *A regösök*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 5 (Pest: Athenaeum Rt., 1902).

35 MAILAND Oszkár, gyűjt. és szerk., *Székelyföldi gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 7 (Pest: Athenaeum Rt., 1905); SEBESTYÉN Gyula, gyűjt. és szerk., *Dunántúli gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 8 (Pest: Athenaeum Rt., 1906).

36 VIKÁR Béla, gyűjt., s. a. r., *Somogy megye népköltése*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 6 (Budapest, Kisfaludy Társaság – Athenaeum Ny., 1906).

37 Mivel Vikár sem csak maga gyűjtötte adatait, így 58 szövegének előadójáról ő sem tudott pontosabb információkat közölni.

38 BERZE NAGY János, gyűjt., *Mesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyékből*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 9 (Budapest: Athenaeum, 1907).

mesekötet összesen 86 szövegből 48-at, tehát több mint az adatok felét nők mondták el, ugyanakkor adatközlőinek csak alig több mint a harmada volt nő, 28 mesélőből mindössze 11 fő. A következő, tizedik kötet szintén népmeséket tartalmaz, ez némi visszaesést mutat az előzőekhez képest: Horger Antal hétfalusi mesegyűjtésében 42 szövegből mindössze 8-at mondtak el nők, 19 férfi adatközlője mellett csak 7 volt nő.³⁹ A sorozat utolsó, második világháború előtt megjelent darabja a Kodály Zoltán kezdeményező és szervező munkájának köszönhető nagyszalontai gyűjtés volt, amelynek adatai szintén javarészt adatközlők nélkül láttak napvilágot.⁴⁰ A 20. század elején ismét megtorpant sorozatot a század utolsó évtizedében indították újra, a 20. század közepéig felgyűlt és addig publikálatlan gyűjtések nyilvánosságra hozása érdekében. Az új folyam Kodály saját nagyszalontai gyűjtésének immár teljesen szabályos közlésével indított. 190 dallamát férfi, míg 182-t női előadó énekelte a fonográf tölcserébe, mindez 26 férfi és 39 női adatközlőtől származott. S végül egy másik postumus kötet, Veress Sándor emblematis, 1930-ban végzett moldvai gyűjtésének tanulságai: 14 férfi énekese 53 dallamot, míg 26 női énekese 90 dallamot adott elő.⁴¹

A fenti, talán kissé hosszadalmasnak tűnő statisztikai lajstromból világos tendencia látszik: főként a vokális népzene előadói között kerülnek fokozatosan túlsúlyba a nők. A mesemondók esetében az arány jóval kiegyenlítettebb.

Az, hogy a nők előnybe kerültek a férfakkal szemben, de legalábbis nem szorultak háttérbe a 20. század elejétől, különböző okokkal magyarázható, amelyek nem feltétlenül egyenrangúak. A már Vikár által is megfogalmazott első ok, hogy a fonográf, amely még igen kezdetleges műszer volt, a magas vékony női

39 VARGHA Gyula, szerk., HORGER Antal, gyűjt. és jegyz., *Hétfalusi csángó népmesék*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 10 (Budapest: Athenaeum, 1908). A következő három kötet a 19. században gyűjtött népköltési szövegeket közöl, ezért nem tartalmazza az adatközlőkre vonatkozó ismereteket: KRIZA János, szerk., *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 11–12 (Budapest: Athenaeum Rt., 1911); *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 13 (Budapest: Athenaeum Rt., 1914).

40 SZENDREY Zsigmond, szerk., KODÁLY Zoltán, közrem., *Nagyszalontai gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 14 (Budapest: Athenaeum, 1924). E kötet szerkesztését elég sok bonyodalom vette körül, majdnem egy évtizedig el is húzódott, majd számos módszertani és egyéb hibával jelent meg, ezekről itt nincs mód bővebben beszélni. A Kodály által gyűjtött vokális népzenei anyag a 21. században újra megjelent, immár a gyűjtött dallamokkal együtt, például alaposan, részletes kritikai apparátussal kísérve: SZALAY Olga és RUDASNÉ BAJCSAY Márta, szerk., *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 15 (Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, 2001).

41 BERLÁSZ Melinda és SZALAY Olga, szerk., VERESS Sándor, gyűjt., *Moldvai gyűjtés*, Magyar Népköltési Gyűjtemény 11–12 (Budapest: Múzsák Kiadó, 1989). A kötet minden énekestől, illetve énekes párról fotót is közöl.

hangot pontosabban adta vissza, mint a férfihangokat.⁴² Ez a szempont a technika tökéletesedésével, a gramofonfelvételek, majd a magnetofon megjelenésével elenyészett.

A belső okok közé sorolható, hogy a nagyon fiatal és az idősebb nők voltak nagyobb számban otthon, míg a paraszti közösség férfi tagjai, és sokszor a felnőtt nők is a határban a nehéz munkákat végezték. A kisebb gyerekeket a nagy nyári munkák idején serdülő, vagy fiatal lányok gondozták, míg az idősebb asszonyok főztek, és vigyáztak a házra és az állatokra.⁴³ Az adatközlővé válás fontos előfeltétele lenne elvileg a szabadidő, ez azonban az olyan hagyományos kultúrákban, amilyen a 19–20. század fordulójának vidéki Magyarországa is volt, nem létező fogalom, a magánélet és a munkaidő nem válik élesen el egymástól. Szigorú, a közösség által ellenőrzött szabályok osztják be az időt és a teret, határoznak arról, hogy ki mikor mit csinálhat, kivel érintkezhet.

Az is köztudott ma már, hogy a nők verbális képességei gyorsabban fejlődnek, hogy nagyobb a figyelem-koncentrációjuk, egyszerre több dolgot is képesek csinálni. Így a gyűjtő nem zavarta őket nagyon, mert mondjuk sütés-főzés, egyéb házi és ház körüli munkák közben is tudta faggatni őket. További ok lehet, hogy az asszonyok közvetlenebbek, jobban is kommunikálnak, mint a férfiak, s bár kötik őket ekkoriban még a társadalmi illem szigorú szabályai, könnyebben meggyőzhetők (lásd a fehérnéprajz kifejezés mögöttéséről mondottakat).

A harmadik ok, hogy a lányok taníttatása a családok számára többnyire nem volt fontos, illetve erkölcsi okokra hivatkozva a családfők sokfelé tiltották leánygyermeküket az iskolától. A 2000-es évek elején Gyimesben még számos olyan, a második világháború előtt született asszonnyal találkoztam, meglepő módon főként a jómódú családokból, akiket apjuk nem engedett iskolába, így ők még a 21. század elején is teljesen analfabéták voltak, vagy gyenge olvasni tudásukat felnőttként, önképzés útján szerezték. A folkloristák a 20. század derekáig kifejezetten keresték az írni-olvasni nem, vagy alig tudó asszonyokat, a 19. századba visszanyúló elképzelés ugyanis az volt, hogy a szóbeliség és az írásbeliség egymást dialektikusan váltó korszakok az emberiség történetében, s ahol felüti a fejét az írásbeliség, ott a szájhagyományozó kultúra rövidesen nyomtalanul eltűnik. Ma

42 VOLLY, *A somogyi „Kalevala”*, 40.

43 A paraszti társadalom nemek közti munkamegosztásáról, a lányok munkára neveléséről, valamint a viszonyok regionális különbségéről az alábbi tanulmány ad széleskörű áttekintést: TÁTRAI Zsuzsanna, „A lányok szerepe a családi munkaszervezetben”, *Ethnographia* 92, 1. sz. (1981): 74–89. Lásd továbbá DEÁKY Zita könyvének hosszabb részletét: DEÁKY Zita, *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2015), 90–217.

már tudjuk, hogy ez nem ennyire egyszerű, s hogy a szóbeliség és az írásbeliség a magyar falvakban is évszázadok óta egymás mellett él.

A fentiek mellett az is az okok között szerepelhet, hogy a gyűjtők többnyire az idősebb generáció tagjait keresték fel, mert minden korszak gyűjtője és tudós folkloristája a 24-ik óra szorításában érezte magát. A legtöbb etnográfus és folklorista nem saját jelene, hanem a még tisztának, romlatlannak érzett előző egy-két generáció élete és kultúrája iránt érdeklődött. Ezért a legtöbb adatközlő időskorú. S mint köztudott, a nők átlag életkora jóval magasabb, s a nyolcvan fölöttieknek már túlnyomó többsége nő, így az ő adatközlővé válásuknak lényegesen nagyobb volt az esélye.

Az is elterjedt gondolat, s feltehetően nem is sztereotípia, hogy a nők szívesebben beszélnek lelki problémáikról, mint a férfiak. A legtöbb folklórműfaj alkalmat teremt erre, így a lírai műfajok, szokásdalok, s legfőképpen a ballada előadása ilyen lehetőség. A ballada-előadók többnyire el is mondják, hogy a tragikus sorsú hősnővel való azonosulás a saját sors megértésében és értelmezésében is segíti őket. Ezért is lehet, hogy a balladák előadói között jóval több nőt találunk, mint férfit.⁴⁴ A legkésőbbi szintetizáló igényű balladagyűjtésben, Kallós Zoltán főleg moldvai és gyimesi, valamint mezősegi gyűjtéseit összegző *Balladák könyve* című munkájában 259 szöveget találunk, ezek közül csak 46-ot énekelt férfi. 121 énekes közül pedig mindössze 26 férfi.⁴⁵ Annak ellenére, hogy a balladák hősei és előadói is többnyire nők, Küllös Imola már idézett munkáján kívül alig lehet magyar tanulmányban arról olvasni, hogy a ballada női műfaj lett volna.⁴⁶ Holott a hasonló műfajokat a Balkánon kifejezetten női műfajnak tartják – azt például, amelyet Milman Parry és Albert Lord gyűjtéséből Bartók Béla jegyzett le, rendszerezett és rendezett sajtó alá New York-i tartózkodásának első éveiben.⁴⁷ Csak míg a Balkánon létezett ennek pandant-ja, a hősepika, amelyet férfiak adtak elő férfiaknak férfiakról, addig nálunk ilyen epikus műfaj nem maradt fenn, s a ballada a 19. századtól nagy szerepet játszott ennek az űrnek

44 KÜLLÖS Imola, „Nőkről nőknek?...”

45 KALLÓS Zoltán, gyűjt., SZABÓ T. Attila s. a. r., bev., *Balladák könyve: Élő hazai magyar népballadák* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970).

46 Lásd még: KATONA Imre, „Férfi folklór – női folklór”, 266; KATONA Imre, „Népköltészetünk műfajainak...”, 97.

47 *Serbo-Croatian Folk Songs*, Text and Transcription of seventy-five Folk Songs from the Milman Parry Collection and a Morphology of Folk Melodies by Béla BARTÓK and Albert B. LORD with a Foreword by George HERCZOG (New York: Columbia University Press, 1951). A kiadvány keletkezésének történetét, és Bartók délszláv népzenei tájékozottságát illetően lásd: LAMPERT Vera, „Bartók Béla és a délszláv folklór”, in *Szomszédság és közösség: Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJCSICS D. Sztóján, 497–516 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

a betöltésében. Ez lehet az oka, hogy női műfajként való elismerése máig várat magára.

A női adatközlő gyors egyenrangúvá válását a folklorisztikában s általában a néprajzban még egy tényező segítette: a két világháború közötti időszakban megjelentek azok a tehetséges kutatónők, akiknek munkái nyomán hamar, a tudományszak intézményesülésének egy intenzív szakaszában egyszeriben láthatóvá váltak a női életvilágok. Napjainkra a folklorisztika szakterülete pedig erőteljesen elnőiesedett. Nem csupán a folklorisztika, hanem az etnográfia, és különösen a társadalomnéprajz területén hozott áttörést néhány kutatónő. Fél Edit és Morvay Judit nevét kell itt megemlíteni, akik elsők voltak a komplex társadalomábrázolás, az intenzív terepmunka és egy kisebb közösség sűrű leírása terén is.⁴⁸ Így női kutatók nevéhez fűződik új módszerek meghonosítása, nemzetközi mércével is magas színvonalon. Ennek során a nők és gyerekek szerepe elkerülhetetlenül nagyobb figyelmet kapott, mint korábban, így mintegy öntudatlanul kerültek fókuszba a női élet problémái.

A folklorista nők is ebben az időben tűntek fel. Az Ortutay Gyula nevével fémjelzett egyéniségkutató iskola kiteljesedésében igen nagy szerepet kapott néhány kutatónő, akiknek a pályája szintén az 1930-as és 1940-es évek fordulóján kezdődött. Elsősorban Kovács Ágnes és Dégh Linda voltak azok, akik mesterségük elgondolásait kiteljesítették és tovább is fejlesztették, s az egyéniségkutatást módszeresen kidolgozták. Az iskola eredményeit az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat összegezte, amely az e sorok között is emlegetett Fedics-gyűjteménnyel indult útjára 1940-ben. Első tíz kötetéből hétnek női gyűjtője és szerkesztője volt.⁴⁹ Főleg egyéniség-monográfiák láttak napvilágot itt; ezek az egyébként példás alapossággal készült kötetek a férfi és női folklórelőadók arányának statisztikai elemzéséhez azonban nem kifejezetten használhatók. Az 1960-as évektől jelentek meg e sorozat égisze alatt is vegyes gyűjtemények, település és/vagy műfaji monográfiák; ezekben ugyancsak megfigyelhető a női és férfi folklórelőadók arányának változása.

48 FÉL Edit, *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata* (Budapest: SzMKE, 1944); FÉL Edit, *A nagycsalád jogszokásai a komárommegyei Martoson* (Budapest: SzMKE, 1944); MORVAY Judit, *Asszonyok a nagycsaládban: Mátáraljai palócasszonyok élete a múlt század második felében* (Budapest: Magvető Kiadó, 1956).

49 DÉGH Linda, gyűjt., szerk., PÁL Máté, nyelvészeti gond., 1–2. köt. szójegyz. összeáll., *Kakasdi népmesék*, Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 2–4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955–1960); KOVÁCS Ágnes, bev., jegyz., *Kalotaszegi népmesék*, Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 5–6 (Budapest: Egyetemi Magyarágtudományi Intézet, 1944).

A sorozatból ezúttal – némi önkényességgel – egy kötetet emelek ki. Dobos Ilona a korábbi kereteken túllépve családmonográfiát készített, egyetlen család minden mesemondó, elbeszélő tagjának részvételével, s így jól elkülöníthetővé váltak a női és férfi prózai epikus folklórvilágok.⁵⁰ Az ő nyomán haladva készített összegzést néhány évtizeddel később Nagy Ilona egy felvidéki családban, ahol három testvér folklórrepertoárját hasonlította össze.⁵¹

A néprajzkutatók és folkloristák, akárcsak az előadók esetében, a 20. században, pontosabban az első világháború végétől már nem találkozunk azzal a problémával, hogy a női teljesítmény háttérbe szorult, vagy kisebb értékűnek számított volna. Az azért nem állítható, hogy minden tökéletesen rendben volna, hogy mindenütt mindenki a teljes és demokratikus jogegyenlőség mezején járt volna etnográfiát vagy folklorisztikát művelni. Csupán az, hogy egy kicsi, nehezen intézményesülő diszciplína könnyebben teremtett lehetőséget a nők számára a kutatóvá váláshoz, mint egy addigra már jól beágyazott társadalmi alrendszerként működő nagyobb tudomány, például a történettudomány, nyelvészet stb. Az 1930-as és 1940-es évek elején nőként egy kitaposatlan mezsgyén könnyebb lehetett elindulni, mint egy jól épített úton továbbhaladni.

Az irodalmi élet színpadán megjelenő nők egyenrangúvá válását, s főként a saját életviláguk műveikben való kibontakoztatását a 19. század derekától számos tényező gátolta, s gyakran kellett megküzdeniük a személyeskedésektől sem mentes támadásokkal.⁵² A folklorisztikai szakirodalomban ugyanakkor nem találni nyomát az adatközlő nőkkel szembeni ellenérzéseknek, a férfi adatközlők fontosságára vonatkozó kijelentéseknek, vagy éppen a mesemondás lányok és asszonyok erkölcsait romboló tevékenységként való beállításának. Elvi akadálya tehát nem volt, hogy ha valaki, aki saját közösségében megbecsült énekes, elbeszélő stb. hírében állt, egy városi ember fonográfja, vagy később magnetofonja elé álljon. Ahogy arról már korábban is szó volt, a folklór előadója nem számított, s a jogfelfogás szerint ma sem számít szerzőnek. Talán ennek tulajdonítható, hogy kevesebb figyelem került az adatközlő, folklórelőadó nemi hovatartozására, s a nyilvános szereplés a nők számára esetlegesen káros következményeire.

50 DOBOS Ilona, gyűjt., bev. és jegyz., *Egy somogyi parasztcsalád meséi*, Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

51 NAGY Ilona, „Női és férfi folklórrepertoárok egy családon belül: Mesemondás a 20. század végén”, in NAGY Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 161–172 (Budapest: L'Harmattan, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015).

52 TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016). A 20. század első felének vonatkozásában: MENYHÉRT Anna, *Női irodalmi hagyomány* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2013).

Adatközlővé válni azonban nem feltétlenül veszélytelen. A publikált néprajzi leírások, folklóradatok visszakerülhetnek a közösségbe, amelyből származnak. A közösség „kibeszélését”, egyes, a helyi társadalom számára kínos események elmesélését, szélesebb nyilvánosság elé kerülését utólag a közösség tagjai nem feltétlenül nézik jó szemmel. A folklórtudás és annak írásbeliségbe kerülése, nagyobb publicitása nem feltétlenül növeli meg a folklórelőadó tekintélyét közössége előtt.⁵³

Az adatközlő a két világháború közti időszakról kezdve azonban már nem csak a szóbeliségben él. Egyre többen vetik papírra életüket, vagy annak egyes eseményeit, alkotnak verseket, elbeszéléseket: megjelenik a naplót, krónikát szerkesztő, önéletrajzot, verset író parasztember és parasztasszony is. Céljuk, hogy megmutassák magukat, sorsukat, főként pedig szenvedéseiket a világnak. A népi kéziratos hagyomány és gyakorlat gyökerei a 19. század végére nyúlnak vissza. Az autobiografikus szövegek írására többnyire idős, magányos emberek vállalkoztak, akik önigazolást kerestek, vagy életük tragikus eseményeit akarták elpanaszolni.⁵⁴ Az írás azonban jóval időigényesebb, sőt figyelemigényesebb, több előtanulmány és gyakorlat szükséges hozzá, mint az énekléshez vagy akár a mesemondáshoz. Ennek tudható be, hogy a naplót, memoárt vagy önéletrajzot író parasztemberek közül csak minden hatodik nő.⁵⁵ Az író parasztasszonyok alacsony száma a fent már érintett iskolázottsági különbségekkel is magyarázható. A zömmel háztartásbeli nők kevesebb előképzettséggel és gyakorlattal rendelkeztek, mint a házon kívül nagyobb rutinnal mozgó, a gyakorlati ügyintézésben otthonosabb férfiak. A női életírások, emlékiratok tematikailag is kevésbé színesek, mint férfi társaiké. E jellegzetesség megint csak a női életforma zártabb mivoltából, esetleg a nőkkel szembeni szigorúbb illemszabályokból következhet.

Jelen dolgozat a nők folklór-adatközlővé válásának folyamatáról szólva kerek tet igyekezett teremteni egy ma még idehaza alig művelt, eddig csupán szórva nyosnak tekinthető kutatási irány számára. E törekvéssel a férfi és női folklórreperatóárok vizsgálatának nyugat-európai és észak-amerikai gyakorlatához kíván csatlakozni.⁵⁶ Mindenekelőtt kiemelendő Küllös Imola és Nagy Ilona neve, akik

53 Lásd KESZEG Vilmos, „Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban”, in *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, *Folklór a magyar művelődéstörténetben* 1, 315–340 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 323.

54 NAGY Ilona, „Parasztasszonysorsok az önéletírások tükrében”, *Honismeret* 10, 5. sz. (1982): 8–10.

55 KÜLLÖS Imola, „Női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága”, in KÜLLÖS Imola, *Közkezen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, 410–435 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

56 A témának főként angol és német, emellett valamennyi skandináv, balti nyelven könyvtárnyi irodalma van.

eddig a legtöbbet tették azért, hogy a folklórban megjelenő női életvilágok, valamint a női és férfi repertoárok láthatóbbá váljanak.⁵⁷ Kevés számú, de annál izgalmasabb munkájuk reményt ébreszt arra, hogy ha lassan és késve is, ez a kérdésfeltevés a hazai kutatásban is hagyománnyá válik.

57 Lásd korábban e dolgozatban is többször emlegetett iránymutató tanulmányaikat.

Személynévmutató

- Ács Pál 124
Acsády Ignác 283
Aichele, Alexander 15
AjKay Alinka 168
Áldor Imre 194
Aldridge, Ira 137, 138, 140, 146, 147, 148, 149
Almásy Anna 224
Anda Róza 103
Andersen, Hans Christian 168, 293, 294, 333, 334
Andrássy Lília (Pósa Lajosné) 255, 258
Angyalffy Mátyás 187
Ányos Pál 33, 63
Apraxin Júlia 173
Aranka György 126
Arany János 63, 119, 203, 254, 255, 285, 294, 295, 308, 309, 328, 329, 331–334, 347
Arany Jánosné → Ercsey Julianna
Arany Juliska 326–333
Arany László 295, 296, 317, 324, 325, 328–330, 332, 343, 346, 347
Arisztotelész (Aristoteles) 17
Arnim, Bettina von 306, 307
Árpádházi Szent Erzsébet 281
Artner Terézia 30
Assmann, Aleida 51, 66
d'Aulnoy, Mme 304
Á. Varga László 94
Baboss László 249
Bach, Alexander 136, 191, 196, 198, 200
Bácskai Vera 96
Bajza Lenke (Heckenast-Bajza Lenke, Beniczkyne Bajza Lenke) 107, 156, 201, 202, 277–289
Bak, János M. 279
Balassa Iván 316
Balde, Jakob 68
Bali János 321, 341
Bálintffy Etelka (Rózsaági Antalné) 174
Balogh Pál Géza 341
Balogh Piroska 15–30, 59, 239
Bánffy György 125
Bánffy László 354

- Bánhegyi Jób 252
Barabás Miklós 79, 314, 315
Barck, Karlheinz 50
Bárczay Klára 29
Barrière, Théodore 143
Barker-Benfield, Graham John 15
Bartalus István 342
Barth, Susanne 47, 50, 51, 52, 75,
Bartha Miklós 242
Bartha Katalin Ágnes 135–151, 165
Bartók család 100
Bartók Béla 338, 342, 343, 344, 350
Basile, Giambattista 303, 305
Báti Anikó 321, 341
Báthory Griseldis 30
Báthory Zsófia 29, 283
Batthyány Artúr 173
Batthyány József 18
Batthyány Kázmér 109
Batthyány Lajos 113
Bausinger, Hermann 338
Bayard, Jean-François Alfred (Bailly és
Bayard) 136, 144
Bayer József 127
Bechstein, Ludwig 301
Beck, Walter 48, 57
Becker-Cantarino, Barbara 24
Beethoven, Ludwig van 145
Beleznay Miklósné (Beleznayné) → Pod-
maniczky Anna Mária
Bellosics Bálint 321
Bem József (Józef Zachariasz Bem) 79,
240
Benedek Elek 315, 316, 317, 347
Benedek Katalin 315, 323
Beniczky Emil 117
Beniczky Hermin → Veres Pálné
Beniczky Irma 247, 259
Benke István 320
Benza Ida 150
Beöthy Ödön 109
Bérczes Tibor 297
Berényi Erzsébet → Karáncsberényi Be-
rényi Erzsébet
Berlanstein, Lenard R. 145
Berlász Jenő 26
Berlász Melinda 348
Berze Nagy János 318, 320, 326, 347
Berzsenyi Dániel 33, 54, 82, 94
Beterra Mária 29
Bethlen Katalin 29, 239
Bezerédj Amália 109, 316
Bitskey István 284
Blackwell, Jeannine 299, 307
Blaschke János 34
Blécourt, Willem de 300, 303
Bloch, Marc 96
Blumenthal, Lieselotte 56
Boccaccio, Giovanni 302
Bodor Lajos 169
Bódy Zsombor 99, 179, 279
Bodnár Mónika 255, 258
Bogsch Jakab 28
Bohus Szögyényi Antónia 146
Bois de Chesne, Susanne 79
Boldoni Robert 137
Bolza Anna (Csáky Albinné) 249
Bona Gábor 214, 239, 240
Borbíró Fanni 207, 244
Borgos Anna 100, 101, 155, 157, 247, 252,
255, 260
Bornemissza István 240, 242
Boronkai Szabolcs 74
Borosnyai Lukáts János 239
Borosnyay László 238, 240, 241
Borosnyay Lászlóné → Orbay Karolina

- Borosnyay Lukács János → Borosnyai Lukács János
Borosnyay Kamilla (Herman Ottóné) 237–262
Borosnyay Lilla (Gálffy Sándorné) 247, 248, 258
Borosnyay Oszkár 242, 243
Borosnyay Pál 239
Borosnyay Póli (Paulina) (Darkóné) 243
Boschovich Anna 29
Bottigheimer, Ruth B. 299–301, 303
Bowring, John 118, 119
Bozsik Imréné 318
Bozsoki Petra 108
Böhme, Ernst 27
Bölöni Farkas Sándor 81, 112
Brandstetter, Friedrich 53
Brassai Sámuel 177
Bredetzky Sámuel 28
Brednich, Rolf Wilhelm 302, 306, 312, 324
Brentano, Clemens 307
Broadwell, Peter M. 308
Brontë, Charlotte 108
Brunszzik Teréz 186
Bulyovszky Aladár 146
Bulyovszky Gyula 136, 137, 143, 165
Bulyovszky Lilla (Bulyovszky Gyuláné, Szilágyi Lilla) 135–151, 155–186
Burke, Peter 80, 81, 297, 305, 311
Bünker, Johann Reinhard 342
Bürger, Gottfried August 22, 65
Büttner Helén 222–227, 231
Byron 100
Čadková, Kateřina 95
Calloni, Marina 268
Campbell, John Francis 308
Campe, Joachim Heinrich 27
Canepa, Nancy L. 306
Cavour, Camillo Benso di 197
Chassin, Charles-Louis 197
Chaucer, Geoffrey 302
Cholnoky Viktor 250
Chorley, John Rutter 119
Clairville, Louis-François-Marie Nicolaïe 145
Cobden, Richard 110
Colburn, Henry 112, 116, 117
Comenius János (Jan Amos Komenský) 282
Concha Győző 109, 110, 111
Critchfield, Richard 24
Croner, Else 268
Crows, Eyre Ewans 111
Czibula Katalin 123–134
Czifra Mariann 38
Czigány Lóránt 118, 119
Czóbel Minka 221–233
Csáki Katalin 29
Csáky Albinné → Bolza Anna
Csapó Mária (Vachott Sándorné) 174
Csáth Géza 100
Csatka Endre 93, 94, 101
Csekolics Liphay Leona 136, 144
Csendes, Peter 48
Csengery Antal 333
Csengery Lóránt 333
Csengery Róza → König Róza
Cserei Farkas 277
Csetri Lajos 82
Csink János 112
Csipak Árpád 272
Cs. Lingvaj Klára 79, 80
Csokonai Vitéz Mihály 17, 32, 33, 63, 239, 279, 297, 298

- Csoma Zsigmond 246
Csörsz Rumen István 16, 19, 29
- Dane, Gesa 22
Dániel Anna 88
Dániel Polixénia (Daniel Polyxena) 29, 163
Dankó Anna 318
Dankó Imre 316
Dapsy József 27
Darkóné Borosnyay Póli (Paulina) 243
Darvasi család 100
Dayka Gábor 63
Deák Ágnes 191
Deák Ferenc 211, 212
Deáky Zita 349
Debreczeni Attila 218
Dégenfeld-Schomburg Berta Klára Matilda 224
Dégh Linda 310, 311, 312, 351
Demény János 344
Demeter Kata 318
Déry István 134
Déryné → Széppataki Róza
Deschamp, Gaston 233
Dessewffy Virginia 324
Devrient, Emil 137, 147
Dézsi Lajos 188, 190, 199
Doche, Eugénie 145
Dobos Ilona 310, 352
Dobos Tofeus Zsófia 30
Dohmke, Julie 53
Dombi Alice 26
Domokos Mariann 294, 306, 314, 315, 316, 318, 323, 324, 326, 327, 330, 338, 340, 342, 343
Doll, Anton 29
Dornhof, Dorothea 50, 51
- Döbrentei Gábor (Döbrönte) 26, 33–35, 161, 162, 163, 169, 170, 171, 176, 177
Döme Károly (Döme Károl) 127, 128
Duggan, Anne J. 279
Dugonics András 127, 277
Dukai Takács Judit 33
Dulong, Claude 88
Dumanoir, Philippe François Pinel 139, 145
Dumas, Alexandre (Dumas Sándor) 141, 145, 146,
Dumercy, Charles 233
Duru Örszi 318
Düringsfeld Ida 189, 196
- Easley, Alexis 207, 217, 219
Ebner, Gustav 48
Eco, Umberto 96, 97, 98, 100
Edison, Thomas 338
VII. Eduárd 122
Edvi Illés Pál 340, 345
Egyed Ilona 110, 111, 116
Ekler Andrea 308
Eliot, George 108
Emich Gusztáv 148, 162, 168
Endreffy Zoltán
Enyedi Sándor 126, 134
Eötvös József 241
Ercsey Julianna (Arany Jánosné) 327, 326–329
Erdélyi János 136, 315, 339
Ernyi Mihály 134
Erős Ferenc 45
Erzsébet magyar királyné (Sissi) 26, 279, 281, 286, 287, 288
Erzsébet, Árpád-házi Szent 281
Esterházy család 124, 323
Esterházy Pál 124
Éri István 106

- Fáber József 321
Fábián Julianna 30
Fábrí Anna 11, 32, 33, 36, 38, 43, 88, 94,
107, 147, 156, 161, 166, 167, 168, 174,
175, 180, 206, 244, 248, 252, 253, 257
F. Almási Éva 156
Faragó Tamás 96
Farkas Albert 252
Farkas Ferenc 320, 321
Fazekas István 29
Fazekas Fóris Mihály 318
Fazekas Mihály 33
Fáylné Hentaller Mariska 247, 251, 257
Fehér Katalin 28
Fejér Györgyné → Lőrincz Kata
Fekete Norbert 31–46
Fél Edit 351
Felekyné Munkácsy Flóra 145, 146, 150,
Félix, Rachel 137
Fenouillot de Falbaire, Charles-Georges 125
Feöldi Doby Antal 185
Ferenc József 288
Ferenczy József 109, 111
Festetics György 18
Fiedler, Uwe 187
Filipszky István 20
Filkó Veronika 339
Fischer József 241
Flachsland, Karoline 67
Frankenburg Adolf 169
Fónagy Zoltán 220
Forgách Zsuzsanna 283
Fórizs Gergely 20, 33, 47–76
Forkel, Meta 22
Forster, Franz 74
Foster, John 111
Foucault, Michel 45
Földes Csaba 47
Frank Tibor 110
Frankl Zsigmond 266
Frauhammer Krisztina 263–275
Freitag, Sabine 110
Freußmuth, Friedrich 48
Fried István 49
Frojimovics Kinga 268
Fülöp Péter 241
Fyfe, Paul 218
Gaal György (Georg von Gaal) 295, 314,
323
Gábor Júlia 96, 105
Gács Anna 257
Gacsáry család 100
Galambos Sándor 94, 222
Gálffy Sándorné → Borosnyay Lilla
Gara Ákos 266
Gárdonyi Géza 256
Gaskill, Howard 16
Gáspár János 295, 327, 329
Gatterer, Philippine 22
Gegő Andrásné 344
Gerő András 96
Genersich János 28, 29
Genette, Gerard 34, 38
Geyer Stefi 26
Gilbert, Sandra M. 331
Gires Ilona 318
Glässer Norbert 272, 273
Glück Lina 266
Goethe, Johann Wolfgang von 55–58,
60, 62, 63, 64, 75, 81
Golz, Jochen 75
Gonda Béla 319
Gonthier, Louis Fink 306
Gonzenbach, Laura 324
Gore, Catherine 117

- Gozzi, Carlo 314
 Gödri Anna 318
 Gragger, Robert 48
 Granasztói György 96
 Granasztói Olga 21
 Grant, James 111
 Gratz Rebeka 271
 Grätz, Manfred 306
 Graverini, Luca 300
 Greenblatt, Stephen 95
 Greguss Ágost 63, 64
 Griffin, Dustin 18
 Grimm, Albert Ludwig 306
 Grimm, Jacob 299, 311
 Grimm testvérek 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 314, 338
 Grimm, Wilhelm 299, 311
 Grossmann, Julius Benedict 228
 Grube, August Wilhelm 53, 61–63, 74
 Gubar, Susan 331
 Gulyás Judit 293–335, 339, 343, 352
 Gunda Béla 343
 Gurka Dezső 186
 Günther, Wilhelm 306

 Gyáni Gábor 94, 95, 96, 173, 246
 Gyárfás Judit 222
 Gyarmathy Zsigáné → Hóry Etelka
 Gyarmati Gábor 129, 131, 132, 133
 Gyimesi Emese 107, 146, 155–183, 220, 333
 Gyöngyösi István 298
 Györfy Jolán 319
 Györi Klára 302
 Gyulai Katalin 29
 Gyulai Pál 108, 141, 146–149, 156, 159, 166–168, 176, 177, 179, 180, 181, 252–255, 257, 258, 289, 293–297, 305, 309, 317, 323, 324, 328, 330–334, 346, 347, 352
 Gyulay család 163, 172
 Gyulay Franciska (Wass Györgyné) 164, 172, 178
 Gyulay Józsefné → Jósika Mária
 Gyulay Lajos 132, 148, 172
 Gyűrő Klári 318

 Haase, Donald 300
 Haber Samu 264
 Haberern Jonathán 340
 Habermas, Jürgen 88
 Hahn, Barbara 264
 Hála József 337
 Halász Előd 47
 Halasy Mihály 28
 Hamary Dániel 319
 Hametz, Maura 268
 Haneman, Frederick T. 264, 265
 Hannibal, Barkasz 83
 Harmath Géza 254, 259
 Harmath Lujza 251
 Harprecht, Klaus 22
 Harries, Elizabeth Wanning 304, 306
 Harsányi István 26
 Hartleben Konrád Adolf 201, 203
 Hartvig Gabriella 16
 Hatvani István 16
 Hauer Teréz 92
 Havay Viktória 323
 Haynau, Julius Jacob von 113, 188

 Heckenast Gusztáv 189, 191, 192, 201, 203, 213, 259, 295
 Heckenast-Bajza Lenke → Bajza Lenke
 Hegedüs Béla 16, 19, 29
 Hegedüs István 178

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 50, 62, 340
Hegyaljai Kiss Géza 282
Hegyessy Mária 24
Heinlein István 187, 189, 190, 191, 192, 201, 203
Heinsohn, Kristen 269
Hell Miksa 19
Hellenbach Éva 29
Hemsterhuis, François 56
Hérakleitosz, Epheszosi 86
Herczeghy Mór 249
Herczog, George 350
Herder, Johann Gottfried 60, 67, 68, 71, 308, 340
Herman Emma 243
Herman Ottó 239–243, 250, 255, 256, 259–261
Herman Ottóné → Borosnyay Kamilla
Heyne, Christian Gottlob 24
Hivatal Anikó (Latzkóczyiné) 145
H. Jankovich Miklós 30
Holkó Mátyás 44
Hollady Jenő 319
Hollósy Kornélia 137, 147
Homérosz 15
Hobsbawm, Eric 99, 100
Holbek, Bengt 311, 313
Hogan, Rebecca 254
Horányi Elek 30
Horger Antal 317, 318, 348
Horvát István 23, 36
Horvát Istvánné 310
Horvát József 310
Horváth Györgyi 206
Horváth István 22,
Horváth Jenő 79
Horváth Lazi → Petrichevich Horváth Lázár
Horváth Mihály 178, 198
Horváth Sándor 173
Horváth Zoltán 109
Hóry/Hory Etelka (Gyarmathy Zsigáné) 245, 324
Höfel, Blasius 34
Hörcsikné Szabó Julcsa 318
Hugo, Victor 101, 140
Hugonnai Vilma 254
Humblot, Alfred 232, 233
Humboldt, Wilhelm von 65
Hunt, Margaret 311
Hunyadi család 286
Hunyadi Ignácné 344
Hunyadi János 286
Hunyadi László 286
Hyman, Paula E. 268
Imre Mihály 284
Ipolyi Arnold 315, 323, 345, 348
Irányi Dániel 197
Isák Terézia → Kisdobronyi Isák Terézia
István, I. (Szent) 118
Jabloneczay család 100
Jabloneczay Tímea 278, 285
Jámbor Mária 33
Jänkendorf-Nostitz Elisa 186, 187, 190
Jankovich Cornelia (Pászthory Lászlóné) 244
Jankovich Miklós 104, 105
Janine, Jules 137
Jánosi Béla 16
Jánosi Zoltán 222
Jánosy István 75
Járdányi Pál 343
Järv, Risto 312
Jean Paul → Richter, Johann Paul Friedrich

- Jékely Zoltán 80
 Jeney Éva 253
 Joanovits Pál 313
 Jókai Mór 48, 63, 80, 97, 137, 175
 Jókainé Laborfalvi Róza → Laborfalvi Róza
 Jósika Júlia → Podmaniczky Júlia
 Jósika Mária (Gyulay Józsefné) 163
 Jósika Miklós (Nicolaus Jóschika) 52, 80, 108, 187–192, 198, 199, 203, 204
 József nádor (Habsburg József nádor, József Antal főherceg) 25, 244
 Juhász család 100
 Julow Viktor 33
 Justh Zsigmond 221–229
- Kabdebo, Thomas 109, 113
 Kádár Judit 206, 298
 Kahle, Brewster 216
 Kaiser Ernst Jozefa 137, 147
 Kaiser Tamás 173
 Kajcsa Anna 318
 Kállay Erzsébet 188
 Kállay Johanna 175, 176
 Kallós Zoltán 350
 Kálmány Lajos 345
 Kant, Immanuel 24, 73
 Kánya Emília (Szegfiné/Szegfi Mórné) 95, 108, 156, 173, 174, 203, 248, 332
 Kanya Pál 36, 37
 Kanyaró Ferenc 339, 341
 Kántor Lajos 164, 172, 178, 179
 Kántorné Engelhardt Anna 135
 Karacs Ferenc (Karats Ferentz) 32
 Karacs Teréz 103
 Karacsné, Karacs Ferencné → Takáts Éva
 Karácsberényi Berényi Erzsébet (Berényi Erzsébet, Vászonkői Zichy Erzsébet, Zichy Miklósné) 16, 18, 20, 21
- Karádi Zsolt 226
 Karaszy Ödön 250
 Károly Róbert (I. Károly magyar király) 114, 115, 118
 Karpeles, Gustav 53
 Kasza Péter 16
 Katona Csaba 91–106, 173
 Katona Imre 345, 346, 350
 Katona József 123
 Katona Lajos 315, 318
 Kazinczy Ferenc (Kazintzy) 26, 35, 38, 125, 131, 307, 308
 Kazinczy Gábor 295, 316, 323
 Kayserling, Meyer 268
 Kecskeméti Gábor 218
 Kecsmár Szilvia 221–233
 Kelemen József 316
 Kelemen László 135
 Kemény Terézia (Rudnyánszky Ignácné) 127
 Kemény Zsigmond 136, 142, 178, 182
 Kempelen Riza 176
 Kenessey Béla 269
 Kenyeres Ágnes 186
 Kényi/Kónyi Jánosné 316
 Kerényi Ferenc 125, 136, 159, 162
 Kereszty Orsolya 249, 260
 Kéri Katalin 243, 244, 246, 247, 248, 249
 Kern, Tobias 342
 Kersting, Christa 27
 Kertbeny Károly 22, 119
 Kertész Manó 278
 Kéry László 33
 Keszeg Vilmos 310, 330, 353
 Keulen, Wytse H. 300
 Kicsák Lóránt 45
 Kiliánova, Gabriela 310
 Király Kinga Júlia 303

- Király Terka 325
Kis István 23
Kis János 25
Kis Margit 221, 223, 226
Kisantal Tamás 99
Kisbali László 69
Kisdobronyi Isák Terézia 43–46
Kisfaludy Károly 23, 63, 69, 307
Kiss Bori 174
Kiss Farkas Gábor 16
Kiss József 250, 254
Kiss Károly 38, 39
Kiss Margit 16
Kiss Olga 252
Kiss Réka 321, 341
Kisteleki Károly 110
Klapka György 113
Kleßmann, Eckart 22
Klujber László 20
Knapp Éva 124
Kodály Zoltán 338, 342, 343, 348
Koepke, Wulf 68
Kohlmayer Mihály 28
Kokas Károly 190
Kolmár József 37
Komlóssy Ida 140, 145
Konrád Miklós 270, 274
Kornis Gyula 49
Kosáry Domokos 195, 199, 200
Kossuth Lajos 109, 110, 111, 116, 188,
197, 214, 244, 249, 261, 262
Kosza Bálintné 344
Kovács Ágnes 315, 316, 326, 339, 351
Kovács András 80
Kovács Eleonóra 98
Kovács Sándor 80
Kowalska, Eva 28
Kozocsa Sándor 227
Kőhalmy Nóra 339
Köhler-Zülch, Ines 311, 312
Kölcsey Antónia 94, 96, 105
Kölcsey Ferenc 63
König Róza (Csengery Antalné) 333, 334
Köváry László (Köváry) 169
Kövér György 94, 95, 96, 106
Krasznainé F. Mari 263–275
Kratter, Franz (Kráter Ferencz, Kratter
Ferencz) 130, 134
Kratz-Ritter, Bettina 274
Krause, Friedrich 299
Krausz Tamás 100
Krekács Julia 326
Kristensen, Evald Tang 308, 311
Kriza János 316, 317, 323, 325, 330, 339–
341, 345, 347, 348
Kríza Ildikó 339
Krücken, Oscar von 186
Kucserka Zsófia 79–90
Kujbusné Mecsei Éva 94, 222
Kultsár István 30, 35
Kupa Árpád 250
Kuun Géza (Kún Géza) 163
Küllös Imola 302, 308, 345, 350, 353
Laborfalvi Róza (Jókainé Laborfalvi Róza)
140, 147, 179
Lachambaudie, Pierre Casimir Hyppo-
lyte 333
Laczkó András 341
Ladányi Sándor 126
Lähdesmäki, Tuuli 95
Lansdowne, Lady (Lady Louisa Fox-Strang-
ways) 112
Lajos, II., magyar király 180
Lajos, XIV., francia király 304
Lajos, XVI., francia király 280

- Lajtai Mátyás 285
 Lajtha László 343
 Lampert Vera 350
 Landerer Emma 43
 Landgraf Ildikó 318, 321, 341
 Lang, Andrew 311
 Langwieser, Therese 74
 Latour, Theodor Franz Baillet von 113, 188
 Latzkóczyne → Hivatal Anikó
 Laudage-Kleeberg, Regina 266
 Lauffer testvérek (Lauffer Vilmos, Lauffer Tivadar) 203
 Lauka Gusztáv 238
 Lazarus, Moritz 265, 266, 270
 Lazarus, Ruth (Nahida Remy) 263–275
 Leary, Patrick 217, 218
 Lechner László 319
 Leeuwen, Richard van 302
 Legouvé, Ernest 139, 149
 Leidenfrost család 100
 Lejeune, Philippe 91, 96, 97, 98, 100, 101
 Lemaître, Jules 233
 Lemouton Emília 103, 108
 Lénárt Orsolya 16
 Lenderová, Milena 95
 Lengyel András 250
 Lengyel Dánielné 332
 Lengyel Laura 250
 Lengyel Réka 16
 Lermontov, Mikhail Yuryevich 294
 Lessing, Gotthold Ephraim 60
 Levenson, Alan T. 265, 274
 L'Héritier de Villandon, Marie-Jeanne (Mlle L'héritier) 304
 L'Homme Ilona 238, 247, 253
 Lichtenstein Ferenc Lajos 214
 Lichtenstein György/George 213–215, 217
 Lipót császár (I. Lipót magyar király, Habsburg Lipót) 285
 Lisznayai Kálmán 171, 239
 Liszt Ferenc 163, 177, 182, 189, 190, 211, 212
 Livuska Jenő 250
 Loesche, Georg 26
 Lonovicsné Hollósy Kornélia 147
 Lónyay Menyhért 241
 Lorántffy Zsuzsanna 282, 283
 Lord, Albert B. 350
 Lorrain, Jean 233
 Losonczy Emma 326
 Lovas Ildikó 100, 101
 Lovelace, Ada 110
 Lovich Ádám 28
 Lőrincz Kata (Fejér Györgyné) 318
 Löwy Dániel 267
 Luther Márton 265
 Madách Imre 159
 Madách Pál 159
 Madarassy Klotild 248
 Mailand Oszkár 317, 347,
 Mailáth János (Gr. Majláth) 307, 314, 315
 Majthényi család 100
 Majthényi Flóra 108, 137, 146, 155–183, 293
 Maller Sándor 86
 Malom Lujza 146, 155–183
 Malonyay Dezső (Malonyai) 228, 231
 Malsch, Wilfried 68
 Mann Jolán 99
 Mannheimer, Louise 275
 Mária, I. (Stuart) királynő 147, 149
 Marczi Angéla 315
 Margócsy István 16, 21, 288
 Mária Antónia, Ausztriai, francia királyné 280

- Mária Dorottya (Dorothea) 26, 244
Mária, I. (Anjou), magyar királynő 139
Mária Terézia magyar királynő 18, 115, 278, 279, 280, 281, 282, 288
Markusovszky Sámuel 48, 57
Marzolph, Ulrich 302
Mátay Mónika 173
Máté Jánosné → Újfalvi Krisztina
Mátray Gábor 102, 104, 105
Mátyás, I., magyar király (Hunyadi Mátyás) 103, 286, 287
Mazzini, Giuseppe 110
Meiners, Christoph 22
Meinhardt, Günther 24
Mekis D. János 96
Mendelssohn, Moses 69, 70, 73
Menyhért Anna 352
Mercier-Lacombe, Gustave 101
Mercs István 226
Merényi László 309
Mester Béla 39
Mészáros Zsolt 207, 251, 257, 333
Metastasio, Pietro (Metastasio Péter) 126, 127, 128, 129, 131
Metternich, Klemens von 114
Meyer, Zerline 265
Michaelis, Johann David 27
Mihalkovics Géza 249
Miklós Tamás 69
Mikos Éva 308, 309, 322, 324, 337–354
Mikszáth Kálmán 117, 256
Milletich, Helmut Stefan 74
Milletich, Sabine 74
Mirbach, Dagmar 15
Mlakár Zsófia 237–262
Mme d'Aulnoy (Baroness d'Aulnoy, Marie-Catherine Le Jumel de Barneville) 304
Mme Murat (Murat de, Henriette-Julie) 304
Molière [Jean-Baptiste Poquelin] 142
Molnár Borbála 30, 162,
Molnár család 241
Molnár Dávid 16
Molnár Juli 321
Molnár Margit 318
Moretti, Franco 81
Morvay Judit 351
Mosenthal, Salomon Hermann 149
Mózer Ibolya 94
Munkácsy Flóra (Felekyné) 145
Musäus, Johann Karl August 306
Müller Adél 149
Müller Ildikó 249, 258
Müller, Marie 299

Nádasdy Ferenc 284
Nagy Beáta 97, 167, 246, 253,
Nagy Ignác 136
Nagy Ilona 299, 306, 308, 310
Nagy János → Berze Nagy János
Nagy Olga 302, 310,
Nagy Zsófia Borbála 125, 128, 129,
Nagybákay család 100
Napoleon, III. (Bonaparte), francia császár 197, 199, 200
Naubert, Benedikte 306, 307
Nauta, Ruurd R. 300
Navarrai Margit 302
Németh G. Béla 195, 294, 295
Neuda, Fanny 268
Neumer Katalin 340
Newman, Francis 110, 116
Nicholson, Bob 220
Niederhauser Emil 281
Nietzsche, Friedrich 50

- Nolden, Thomas 56
 Nostitz család 186
 Nostitz-Jänkendorf, Elisa (Jänkendorf-Nostitz Elisa) 186, 187, 190
 Nostitz und Jänkendorf, Eduard Gottlob von (Nostitz Eduárd) 188
 Nostitz und Jänkendorf, Gottlob Adolf Ernst von 186, 187,
 Nübel, Birgit 68

 Nyitray Gábor 20

 Oeser, Adam Friedrich 47–76
 Oeser, Christian → Schröer, Tobias Gottfried
 Oeser, Friderike 57, 58
 Oláh János 26
 Ollendorff, Paul 221, 232, 233
 Olosz Katalin 323, 337, 339
 Orbán Balázs 317, 347
 Orbán László 26
 Orbay Karolina (Borosnyay Lászlóné) 241
 Orczy Sarolta 144
 Orosz Ernő 92
 Ortutay Gyula 326, 338, 342, 343, 351
 Osvát Ernő 257

 Ö. Kovács József 99, 279
 Ősz János 320, 321

 Paget, John 79–90, 112
 Pajor Gáspár 17
 Pákh Albert 174
 Paksa Katalin 346
 Pál Anna (Tóth Istvánné) 318
 Pál Máté 351
 Paládi-Kovács Attila 321, 341

 Pálmay József 239
 Palmerston, Henry John Temple, 3rd Viscount (Lord Palmerston) 109, 111, 113
 Pálóczi Horváth Ádám 19
 Panayotakis, Stelios 300
 Pap József 175, 261,
 Pap Mariska 249, 250,
 Papp Endre 162
 Papp Ferenc 178, 179
 Papp Júlia 284
 Pardoe, Julia (Julie) 112, 117
 Parlagi Imre 186
 Parry, Milman 350
 Pasquich János (Johann Pasquich) 25
 Pászthory Lászlóné → Jankovich Cornelia
 Pávai István 338
 Pavlovna, Alexandra 25
 Payr Sándor 26
 Péchy Blanka 136–138, 143, 146, 148, 149, 165
 Pekry Lőrincné → Petrőczy Kata Szidónia
 Peretsényi Nagy László 277
 Perrault, Charles 304–306
 Petelei István 277, 283
 Péter I. Zoltán 267
 Péter László 186, 242
 Peterson, Linda H. 206
 Pető Andrea 268
 Petőfi Sándor 63, 107, 118, 119, 162,
 Petőfiné → Szendrey Júlia
 Petrichevich Horváth Lázár (Horváth Lazi) 103, 170
 Petrőczy Kata Szidónia (Pekry Lőrincné) 29
 Petschauer, Peter 64, 65
 Pfau, Karl Friedrich 53
 Pfeiffer Julia 325, 326
 Pflagner, Margit 74

- Pickl, Othmar 28
Pintér Sándor 315, 321
Platón 19, 75
Plockuj Mihályné 318
Plumpe, Gerhard 50, 59, 75
Podmaniczky Anna Mária (Beleznay Miklósné) 18
Podmaniczky Berta 224
Podmaniczky család 185–204
Podmaniczky Frigyes 187
Podmaniczky Gézáné → Dégenfeld-Schomburg Berta Klára Matilda
Podmaniczky József (József) 26
Podmaniczky Júlia (Jósika Júlia, Julie Jósika) 95, 108, 109, 185–204
Podmaniczky Károly 186
Podmaniczky Károlyné → Jänkendorf-Nostitz Elisa
Pogány György 95
Polignac, Melchior de 221–233
Polignac, Singer 233
Ponsonby, John, 1st Viscount Ponsonby 113
Pór Péter 222, 223, 226
Porkoláb Tibor 239
Pósa Lajos 250, 254–256
Pósa Lajosné → Andrassy Lídia
Prepelitzay Sámuel 32
Prielle Kornélia 145, 146, 150, 165, 174
Prileszky Csilla 301
Puczok Geczi 316
Pukánszky Béla 48, 49, 109, 110
Pukánszky Kádár Jolán 298
Pulszky Ferenc 109–117
Pulszky Teréz (Therese Walter) 107–120
Puskin, Alekszandr Szergejevics 294
Pusztai Bertalan 295
Pusztai Tamás 256
Rab Ilona 318
Rab Kata 318
Rachel Félix 137, 138, 140, 143, 147
Ráday Gedeon 126, 136
I. Rákóczi Györgyné → Lorántffy Zsuzsanna
Rákóczi Ferenc, I., erdélyi fejedelem 285
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 113, 191, 192
Rákóczi Katalin 191
Rákosi Jenő 250
Rakovszky Zsuzsa 86
Ranke, Kurt 302, 306, 312, 324
Rasch, William 65
Reguly Antal 341
Reismann Mária 268
Remy, Max 264
Remy, Nahida → Lazarus, Ruth
Réthi Lajos 163
Réthy László 241
Révész Emese 191, 196, 197
Rexa Dezső 161, 162, 163, 169, 170, 177
Ribiczky Károly 132
Richter, Johann Paul Friedrich (Jean Paul) 60, 72, 75
Richter, Sandra 53
Rickl család 100
Rigó Anis 315, 316
Ristori, Adelaide 137, 147
Rogers, Pat 17
Rokay Zoltán 272
Rolla Margit 332
Rousseau, Jean-Jacques 71
Rózsa György 91
Rózsaági Antalné → Bálintffy Etelka 174
Rölleke, Heinz 299
Rötscher, Heinrich Theodor 141
Rudasné Bajcsay Márta 348

- Rudavsky, T. M. 265
 Rudnyánszky család 125
 Rudnyánszky Ignác 127
 Rudnyánszky Karolina 124, 126, 127, 128
 Rudolf (Habsburg–Lotaringiai), osztrák–magyar trónörökös 288
 Rudolf, I. (Habsburg Rudolf), német király 113
 Ruschek Antal 269
- Sáfrán Györgyi 261, 331
 Salamon Ferenc 139, 140, 145, 185
 Salgó Ernő 256
 Samarjay Károly 62, 63
 Sand, George (Amandine Aurore Lucile Dupin, Baronne Dudevant) 119
 S. Sárdi Margit 156, 167, 253
 Sárosy Gyula 137, 163
 Sashegyi Oszkár 200
 Schama, Simon 96, 99
 Schasler, Max 264
 Schedius Lajos János 21–30, 59
 Schenda, Rudolf 324
 Schiller, Friedrich 60, 75, 149
 Schlegel, Friedrich 24, 25
 Schlözer, Dorothea 22
 Schlüter, Cristoph Bernhard 47
 Schmidt, Carl Eugen 19, 48
 Scholl, Judith 108
 Schopenhauer, Arthur 50
 Schön Dezső 266, 267
 Schöpflin Aladár 135
 Schreiner, Sonja Martina 17
 Schröer, Arnold 48, 49
 Schröer, Karl Julius 48, 49, 53, 57
 Schröer, Rudolf 48
 Schröer, Tobias Gottfried (Oeser, Christian) 47–76
- Schurmann, Anna Maria van (Anna Schurmann) 37, 39
 Schüler-Springorum, Stephanie 269
 Schwarz Gyula 319
 Schwarz Jakabné 266
 Schwarz, Karl W. 29
 Scott, Joan Wallach 157
 Scribe, Eugène 139, 149
 Sebesi Jób 317, 347
 Sebestyén Gábor 31–42, 45
 Sebestyén Gyula 317, 322, 347
 Seebach, Marie 138
 Sebők Gyula 262
 Sebők Marcell 239
 Sennowits, Matthias 28
 Septimie, Klothilde 187
 S. Dobos Ilona 310
 Showalter, Elaine 107
 Sike Veron Fóris 321
 Simon-Kuhlendahl, Claudia 24
 Silvestre, Armand 233
 Simonet-Tenant, Françoise 97
 Simor András 63
 Singer, Isidore 233, 264, 265
 Sipos Eszti 325, 326
 Sirani, Elisabetta 84
 Siró család 100
 Sissi → Erzsébet magyar királyné
 Slachta Ádám 92
 Slachta Etelka (Zadjeli Slachta Etelka) 91–106
 Slachta Ferenc 91, 92
 Slachta Gábor 92
 Slachta György 92
 Slachta János 92
 Slachta Márton 92
 Slachta Sándor 92
 Smid Mária 339

- Solymossy Sándor 321
Somlyóí Tóth Tibor 244, 261, 262,
Somkúti Gabriella 21
Somogyi Géza 249
Somogyi Rezső 221
Soós Endre 267
Soós István 26
Soós Márton 127
Staël, Madame de (Staël-Holstein, Anne
Louise Germaine de) 37
Staud Géza 125
Steinbach Ferenc 103
Steinbach Laura 103
Steinert Ágota 94
Steinmacher Kornélia 277–289
Sterne, Laurence 81
Stöckmann, Ernst 29
Stráníková, Jana 95
Straparola, Giovan Francesco 302, 303,
305
Stuart, Lord Dudley Coutts 110, 120
Stuart Mária → Mária, I. (Stuart) királynő
Sturmhöfel, Nahida 264
Sulzenbacher, Hannes 266
Suphan, Bernhard Ludwig 68
Surányi Beáta 97, 98, 101
Sutherland, John 116
Sutyák Tibor 45
Svoboda, Adalbert 53

Szabó család 100
Szabó Borcsa 318
Szabó Csaba 29
Szabó Éva 318
Szabó Julcsa 318
Szabó Magda 100, 101
Szabó Richárd 259
Szabó Sámuel 323
Szabó T. Attila 350
Szabolcsi Miklós 195
Szajbély Mihály 17, 82, 190, 295
Szakál Anna 323, 338, 339, 340, 341
Szalay Olga 342, 348
Szapor Judith 268
Szapphó (Sappho) 84
Szarka Eszter 244
Szauder Józsefné 23
Szávai János 97
Szeberényi Gábor 99
Széchenyi István 49, 58, 65, 93, 94, 103
Széchy Mária 283–285
Szegefiné/Szegfi Mórné → Kánya Emília
Székács József 212
Székely János 239
Székelyné Ungár Anna 139
Szekrényessy Endre 103
Szekrényessy József 93, 94, 95, 96, 103,
105
Szekrényessy Kálmán 93
Szemere Krisztina 307, 308
Szemere Pál 307
Szemerkenyi Ágnes 353
Szendrey Júlia (Petőfiné) 107, 108, 146,
155–184, 220, 293, 333,
Szendrey Zsigmond 348
Szentés Éva 168
Szentmihályiné Szabó Mária 278
Széppataki Róza (Déryné) 135
Szerdahely György Alajos 15–21
Szerdahely József 18
Szerdahelyi Ede 189, 190
Szetsődy Julcsa 325
Szigligeti Ede 137, 139
Szilágyi Erzsébet 286, 287
Szilágyi Judit 155, 157, 257

- Szilágyi Lilla (Bulyovszkyné, Bulyovszky Gyuláné) 135, 147, 156, 164, 165
- Szilágyi Márton 17, 18, 22, 107, 239, 278, 279
- Szilágyi Pál 135, 180
- Szilágyi Sándor 189
- Szilágyi Zita Mária 185–204
- Szilárdfy Zoltán 20
- Szinnyei József 129, 132, 213, 239, 266
- Szoboszlai Margit 197
- Szókratész 58
- Szomjú Veronika 326
- Szomory Dezső 278
- Szontágh Gusztáv 38, 39, 41, 42, 45
- Szőllősy András 343
- Szőllősy Nina 173
- Szukováthy család 100
- Tálas Anikó 222–226, 228, 231
- Takách Judit (Dukai Takách Judit) 33, 162
- Takáts Éva (Karacsné, Karacs Ferencné) 31–45, 32, 34, 36, 37, 41, 44, 45, 108, 251
- Takáts Ilona 321, 322
- Takáts József 80, 81, 82
- Tangherlini, Timothy R. 308
- Tátrai Zsuzsanna 349
- Tänzer Lilla 174
- Teleki Ádám 126
- Teleki Blanka 248
- Teleki Ferenc 26
- Teleki József (Jósef) 26, 30
- Temesi Alfréd 23
- Térey Mária 175
- Terray Barnabás 26
- Thaisz András 36, 42–45
- Thiboust, Lambert 143
- Thököly Imréné → Zrínyi Ilona
- Tiboldi István 338
- Tieck, Ludwig 24, 306
- Toqueville, Alexis de 227
- Tokaji család 100
- Toldalagi Mária 178
- Toldy Ferenc 295, 334
- Tompa Mihály 63, 328, 329, 331
- Toronyi Zsuzsanna 267, 270
- Tóth Arnold 256, 308
- Tóth Árpád 175
- Tóth G. Péter 283
- Tóth Istvánné → Pál Anna
- Tóth Kálmán 137, 168, 176
- Tóth László 156
- Tóth-Liptsei Pajor Antal 49
- Tóth Pál 282
- Tóth Sándor Attila 16, 19,
- Törő család 100
- Török Károly 317, 347
- Török Sophie 175
- Török Zsuzsa 11, 107, 108, 119, 147, 156, 202, 203, 205–220, 245, 246, 252, 257, 277, 283, 285, 289, 293, 295, 324, 327, 332, 333, 352
- Tutsek Anna 251
- Tüskés Gábor 16, 29, 124
- Uden, Konrad Friedrich 27
- Új Imre Attila 329, 334
- Ujfalusi Judit 29
- Újfalvy Krisztina 124, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 162
- Ujvári Nóra 97,
- Ujvári Péter 266
- Ujváry Zoltán 316
- Ungár Anna (Székelyné) 139
- Unzer, Johann Christoph 27
- Uray Margit 238

- Urházy György 162
Uzonyi Pál 47
- Vachott Sándorné → Csapó Mária
Váczy János 26
Vaderna Gábor 32, 42
Vadnay Károly 137, 175
Vahot Imre 139, 140, 172, 173
Vajda János 192, 194, 195, 199, 203
Valuch Tibor 173
Vályi Klára 30
Váradi Ödön 266
Varga András 30
Varga Bálint 285
Varga István 97, 98
Varga Julcsa 316
Varga Norbert 110
Varga Virág 253
Varga Zsuzsanna 107–120
Vargha Domokosné 25
Vargha Gyula 348
Vargyas Gábor 308
Vargyas Lajos 343
Várnagy Márta 253
Vászonkői Zichy Erzsébet → Karáncs-
berényi Berényi Erzsébet
Vay Sarolta/Sándor 20, 107, 156, 219
Vér Eszter Virág 279
Veres Pálné (Beniczky Hermin) 251, 252
Veress József 163, 170,
Veress Sándor 348
Vico, Giambattista 340
Viczey Anna 30
Vidrányi Katalin 73
Viehmann, Dorothea 299, 200, 314
Vierhaus, Rudolf 27
Vikár Béla 317, 320, 321, 326, 338, 341–
343, 345, 347, 348
- Vila-Matas, Enrique 97
Vipan, D. J. 110
Virág Benedek 22
Voigt Vilmos 338, 339, 341, 345
Volly István 338, 349
Voltaire (François-Marie Arouet) 125, 298
Voß, Johann Heinrich 56
Vozári Gyula 319
Völgyesi Orsolya 239
Vörös Károly 106
Vörösmarty Mihály 63, 307
Vujcsics D. Sztoján 350
Vulpus, Christian August 306
- Waldapfel Eszter 109
Wallach Scott, Joan 157
Walter, Therese → Pulszky Teréz
Wass György 172
Wass Györgyné → Gyulay Franciska
Wass Ottilia 146, 155–184
Wassouf, Hassan 302
Wedekind, Rudolf 22
Weiss-Sussex, Godela 268
Wékey, Sigismund 112
Wesselényi Anna 30
Wesselényi Fanny 224
Wesselényi Ferenc 284
Wesselényi Istvánné → Dániel Polixénia
163
Wesselényi Mária 30, 126, 284,
Wesselényi Miklós 125, 126,
Wesselényi Polixéna/Polyxena 79–90
Wesselényi Zsuzsanna 30, 124, 125, 127
White, Hayden 98
Wilbrandt, Adolf von 149
Wiener Jenő 266
Winckelmann, Johann Joachim 60
Wittmann, Reinhard 50

- Wlassics Gyula 333
Wohl Janka 207, 208, 212, 214, 227, 233,
251, 295, 333
Wohl Stefánia (Wohl Stephanie) 205–
220, 333, 334
Wurzbach, Constant von 57, 186
Zách Felicián 113, 115
Zách Klára 113, 114, 115
Zadjeli Slachta Etelka → Slachta Etelka
Zeke Zsuzsanna 327
Zelles Ilma 326
Zichy Miklósne → Karáncsberényi Beré-
nyi Erzsébet
Zilahy Károly 163, 252
Zilchert, Robert 48
Zipes, Jack 324
Zirzen Janka 242
Zolnai Gyula 321
Zrínyi Ilona (Thököly Imréné) 278, 285
Z. Varga Zoltán 96
Zsávolya Zoltán 253
Zsivora György 187

A kötet szerzői

BALOGH PIROSKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, habilitált egyetemi docens

BARTHA KATALIN ÁGNES

Babeş–Bolyai Tudományegyetem Színház és Film Kar, Színházi Intézet,
egyetemi adjunktus

CZIBULA KATALIN

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, habilitált főiskolai docens

FEKETE NORBERT

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori
Iskola, doktorjelölt

FÓRIZS GERGELY

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

FRAUHAMMER KRISZTINA

Magyar Tudományos Akadémia – Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék,
tudományos munkatárs

GULYÁS JUDIT

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

GYIMESI EMESE

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék,
Európai historiográfia és társadalomtörténet doktori program, doktorandusz

KATONA CSABA

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs

KECSMÁR SZILVIA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalmi Tanszék, doktorandusz

KUCSERKA ZSÓFIA

Pécsi Tudományegyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet,
egyetemi adjunktus

MIKOS ÉVA

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

MLAKÁR ZSÓFIA

Dobó István Vármúzeum, Gyűjteményi és Állományvédelmi Osztály,
osztályvezető, történész-muzeológus

STEINMACHER KORNÉLIA

Magyar Alkotóművészeti Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű
Társaság, Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj, kutató

SZILÁGYI ZITA MÁRIA

Aszódi Evangélikus Petőfi Gimnázium, középiskolai tanár –
Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

TÖRÖK ZSUZSA

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

VARGA ZSUZSANNA

Glasgow-i Egyetem (University of Glasgow), Közép- és Kelet-Európai
Tanulmányok Tanszék, Hungarológiai és Összehasonlító Irodalomtudományi
Tanulmányok oktatója

A Reciti konferenciakötetek (Rekonf) az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének könyvsorozata. Az Intézet által szervezett konferenciák, tudományos tanácskozások anyagát jelenteti meg szerkesztett tanulmánykötetek formájában. Legfőbb célja, hogy a szövegértelmezés módszertanának különböző korszakokat érintő változatait szemléltesse.

